

ANTIFAŠIZAM

Uredili
Lada Duraković i Andrea Matošević

ANTIFAŠIZAM
Socijalizam na klupi V

Za izdavače

prof. dr. sc. Damir Agičić
prof. dr. sc. Marinko Škare

Biblioteka Centra za kulturološka i povijesna istraživanja socijalizma
CeKaPISarnica, br. 20

© Autorska prava: Lada Duraković, Andrea Matošević, autori članaka
i Srednja Europa d.o.o., 2023.

Urednici

prof. dr. sc. Lada Duraković
prof. dr. sc. Andrea Matošević

Recenzenti

prof. dr. sc. Ildiko Erdei
izv. prof. dr. sc. Maša Kolanović
dr. sc. Ljubica Spaskovska

Grafički urednik

Tvrtko Molnar

Naslovnicu izradio Vedran Štimac.

Grafička priprema

Banian ITC, Zagreb

ISBN 978-953-8281-98-3 (Srednja Europa)

ISBN 978-953-3770-28-4 (Sveučilište Jurja Dobrile)

CIP zapis dostupan u računalnom katalogu
Nacionalne i sveučilišne knjižnice u Zagrebu
pod brojem 001184836.

Zbornik je objavljen na temelju Odluke Odbora za izdavačku
djelatnost Sveučilišta Jurja Dobrile u Puli, KLASA: 611-04/23-01/28,
URBROJ: 143-01-15-23-1 od 7. srpnja 2023. godine.

Objavljivanje knjige financijski je pomoglo
Ministarstvo znanosti i obrazovanja RH.

Knjiga je tiskana u Tiskari Zelina u rujnu 2023. godine.

Antifašizam

Zbornik odabranih radova s Petog međunarodnog znanstvenog skupa
Socijalizam na klupi, Pula, 30. rujna – 2. listopada 2021.

Uredili

Lada Duraković i Andrea Matošević

Zagreb – Pula
2023.

Sadržaj

Uvodna riječ urednika	V
RASTKO MOČNIK	
Antifašizam danas	1
LORENA DRAKULA	
Antifašizam 21. stoljeća: kako se nositi s uspjesima populističke radikalne desnice?	23
ANKICA ČAKARDIĆ	
Fašizam kao simptom krize kapitalizma: tumačenje Clare Zetkin	57
PAUL STUBBS	
Promišljanje antifašističkih internacionalizama: Bandung, Beograd, Havana	85
XAVIER BOUGAREL	
Prema bratstvu i jedinstvu: rekonstrukcija jugoslavenske zajednice naroda u zapadnoj Bosni (1941–1945)	117
BRANIMIR JANKOVIĆ	
Transformacija pojma antifašizam i tranzicija povjesničara u Hrvatskoj	143
SNJEŽANA KOREN	
„Dostojanstveno i nepristrano“? Hrvatske politike povijesti i obilježavanje Europskog dana sjećanja na žrtve svih totalitarnih i autoritarnih režima (2006–2022)	177
DOMAGOJ RAČIĆ	
Antifašizam kao ideološki signal: od jugoslavenskog socijalizma do hrvatskog klijentelizma	209

TANJA PETROVIĆ

Antifašizam i akteri slovenačke alternativne scene
u 1980-im godinama iz perspektive (nešto) dužeg
trajanja 241

ANA HOFMAN

Mi ne damo zemlje naše da je gaze fašisti
O političkim potencijalima i ograničenjima estetiza-
cije sećanja na NOB 263

Podaci o autorima 285

Uvodna riječ urednika

Zbornik radova koji držite u rukama proizašao je iz petog po redu Međunarodnog skupa Socijalizam na klupi održanog na Sveučilištu Jurja Dobrile u Puli od 30. rujna do 2. listopada 2021. u organizaciji Centra za kulturološka i povijesna istraživanja socijalizma. Kao i brojni drugi događaji i ova je trodnevna konferencija održana u *on-line* formatu zbog pandemije SARS-CoV-2 virusa, no unatoč takvom izvanrednom stanju – a možda baš i zbog njega – odaziv izlagača nije bio slabiji negoli na prethodne četiri konferencije koje u bijenalnom ritmu organiziramo od 2013. godine. Štoviše, preko stotinu istraživača u dvadeset sadržajnih panela, na tri plenarna predavanja i dva okrugla stola razgovaralo je, promišljalo i debatiralo o empirijskim i teorijskim aspektima antifašizma, nosećoj temi konferencije. Sadržajna raznorodnost panela poput – Drugi svjetski rat i nakon njega, Lik antifašista, Bratstvo i jedinstvo, Feminizam, Počeci antifašizma, Suvremeni antifašizam, Devedesete i odnos prema fašizmu, Antifašizam i umjetnost, Reinterpretacije i revizije – govori u prilog, ne samo nizu povijesnih rukavaca unutar kojih se ispostavilo vrijednim istraživati i interpretirati temu, koliko i o nužnosti njezina artikuliranja u suvremenom svijetu. Jer, ukoliko bismo ukratko morali podcrtati dominantne zaključke proizašle s trodnevne konferencije, onda bismo zasigurno u prvi plan, pored povijesnih poznanica morali istaknuti i aktualnost refleksija o antifašizmu, vrlo pronicljivu potragu za njegovim razumijevanjem, značenjima, ali i govor o njegovim limitima u vremenu uvjetno shvaćenoga „kraja povijesti“ ili „tekuće modernosti“. Istraživanja suvremenih značenja, mogućnosti antifašizma kao i njegovih nepoznanica – mimo striktne potrebe za krutim definicijama uz uzimanje u obzir njegovih povijesnih lokalnih idiosinkrazija – vjerojatno su među zanimljivijim rezultatima konferencije.

Antifašizam kao važna i aktualna tema do nas tijekom 2021. godine dolazi i nameće se iz barem dva dominantna smjera. Konferencija i zbornik organizirani su i uređeni u podneblju koje povijesno ima iskustvo fašizma, takozvanog *ventennia*, od njegovog početka do samoga kraja 1943. godine. To se nelagodno iskustvo „istočne granice Italije“ i danas ogleda u memoriji, arhitekturi, kulturi, ali i sjećanju na otpor tom režimu u kontekstu ranih socijalističkih i komunističkih ideja i prije negoli je fašizam osvojio vlast. Tim važnijom djeluje upravo stota godišnjica Labinske republike i Proštinske bune iz 1921, kao i sukoba koji su im prethodili, a o kojima se nerijetko, možda mjestimično i odveć prenatraglašeno bez nužnog obaziranja na širi kontekst u koji su ti događaji smješteni, govori kao isključivim začecima antifašizma. Jednako važnom djeluje i osamdeseta godišnjica Odluke o početku ustanka, osnivanja partizanskih odreda kao i početak narodnooslobodilačke borbe 1941. godine, nove etape organiziranog otpora talijanskom fašizmu, njemačkom nacizmu i njihovim saveznicima, sve do pobjede Antifašističke koalicije 1945. godine kada su fašizmi povijesno, ili se barem tako činilo, bili poraženi. Drugi smjer iz kojeg nam se naznačuje nezaobilaznost ove teme upravo su suvremene iznimno konzervativne političke tendencije s nerijetkim koketiranjem ili pak pozivom na pozitivno revidiranje fašističkog naslijeđa, odnosno njegovih aspekata. Nije nužno na ovome mjestu imenovati države, stranke ili političare koji zagovaraju takvu neokonzervativnu politiku – primijetimo samo da to nerijetko čine u ime „slobode“ – koliko je važno napomenuti da se pritom radi i o kapilarnim društvenim tendencijama čije se izvedenice mogu zamijetiti u svakodnevnicima, od grafiti na pročeljima, govora u medijima, otvorene diskriminacije različitosti koja se ogleda u imigrantskim regulativama do striktnih rodničkih politika poput svodenja ženskih tijela isključivo na njihovu reproduktivnu funkciju. Dakako, ne može se sve navedeno podvesti pod epitet „fašistički“, niti je svaka konzervativna politika fašistička, ali je globalno političko skretanje udesno i više nego odškrinulo vrata normalizaciji prije samo nekoliko decada nezamislivim promjenama. Kakva je uloga antifašizma u takvim promijenjenim okolnostima, je li on vrijednosni stav, određena konkretna i definirana politika, reakcija na pojedine situacije, korektiv, sustav, povijesna tekovina ili klupko svega navedenoga? Pripada li isključivo lijevom političkom spektru ili će ga prihvatiti i oni bliži

centru, liberalno orijentirani, uz rizik od njegove sadržajne pauperizacije i svođenja gotovo isključivo na zagovor o nužnosti poštivanja ljudskih prava i antifašističku baštinu, u najboljem slučaju? Hoće li ga prisvojiti i suvremene desne političke opcije uz njegovo svođenje na „nacionalne“ i „regionalne“ aspekte? Kod njegovog modularnog i fragmentiranog shvaćanja – recentno nas iskustvo uči – moguće je s visokih lokalnih i državnih političkih pozicija mlako zagovarati antifašizam uz istovremeno relativiziranje naslijeđa kvislinških „državnih“ tvorevina jednako kao što je moguće deklarirati se antifašistom i otvoreno se protiviti prihvatu izbjeglica s juga i istoka, dakle odbiti pomoć ljudima čiji život možda baš o tome ovisi i to u regijama i državama čija se multikulturalnost neprestance podcrtava. No, to ponešto govori o paradoksima vremena u kojem živimo, limitima samoga koncepta multikulturalizma, ali i nužnosti da se antifašizam sagleda prizmom kroz koju je moguće kritizirati kapitalu podređene politike, situacije ili dinamike. Antifašizam se u takvoj varijanti ispostavlja refleksom opiranja podređenih svakoj hegemoniji bez obzira radi li se o kolonizatorskim, rasističkim, rodno diskriminirajućim ili s njima povezanim politikama okrenutim kapitalu. Ipak, osjećaj da je takvo suvremeno napinjanje antifašizma, njegov karakter „nekonzistentne platforme“, često nedostatan, odnosno da je sam pojam istovremeno nužan i odveć sveobuhvatan, potreban, ali i često nedovoljno reflektiran i nerijetko isključivo deklarativan bio je prisutan i tijekom niza izlaganja na konferenciji nadovezanih na izlaganja o njegovim povijesnim, političkim ili umjetničkim artikulacijama.

Ovaj zbornik radova, u granicama mogućeg, u tom je smislu tematski i problemski solidan presjek izlaganja s konferencije i donosi deset radova pisanih u sociološkom, filozofskom, povijesnom, politološkom, antropološkom i kulturološkom ključu. Istraživači u humanističkim i društvenim znanostima takvim su i srodnim temama najokupiraniji, a to se ogleda i u ovoj publikaciji. Zbornik otvara rad **Rastka Močnika** *Antifašizam danas* u kojem autor analizira suvremene države kao partitokracije koje se u ključu autoritarnog etatizma pojavljuju u dvije varijante – onoj liberalnoj i iliberalnoj. Namjesto njihovanja između njihove snažnije ili slabije prosvjećenosti, odnosno autoritarnosti, on zagovara nužnost podrivačkog antifašističkog angažmana protiv samih temelja organizacije tih država – kapitalizma. Drugi je rad također usredotočen na suvremenost, ali i manjkavosti

antifašizma kada ga se sagleda iz šire političke perspektive. **Lorena Drakula** u radu naslovljenom *Antifašizam 21. stoljeća: kako se nositi s uspjesima populističke radikalne desnice?* uočava recentan trend karakteriziranja desnih ili radikalno desnih političkih stranaka kao fašističkih ili neofašističkih. Takvi neproduktivni manevri, prema autorici, u značajnoj mjeri umanjuju mogućnosti stvaranja i izgradnje politika i praksi ljevice koje bi se uspješno suočile s aktualnom gospodarskom i političkom situacijom. **Ankica Čakardić** tekstom *Fašizam kao simptom krize kapitalizma: tumačenje Clare Zetkin* čitanjem dijela opusa značajne njemačke političarke i socijalistkinje vraća se svojevrsnom neugodnom podsjećanju o tijesnim vezama, savezima, između fašizma i liberalnih snaga. Otprašivanje ove društveno-povijesne analize pridonosi bistrenju i razumijevanju govora o fašizmu i post-fašizmu koji danas može voditi u semantičku zbrku, ali i rezultirati specifičnim strukturno-ideološkim i političkim posljedicama. Četvrti rad u zborniku onaj je **Paula Stubbsa** naslovljen *Promišljanje antifašističkih internacionalizama: Bandung, Beograd, Havana* u kojem autor podsjeća na važnost razvoja svjetskih internacionalizama ukorijenjenih u borbi protiv fašizma, kolonijalizma i rasizma u kontekstu u hladnoratovske podjele. Tri događaja u nešto više od deset godina – afroazijska konferencija u Bandungu u travnju 1955, beogradski samit nesvrstanih u rujnu 1961. i trikontinentalna konferencija u Havani u siječnju 1966. godine – predstavljaju međunarodni napor u zaustavljanju eksploatacije globalnog juga od strane globalnoga sjevera. Središnji dio zbornika posvećen je trima povjesničarskim radovima. Taj blok otvara **Xavier Bougarel** temom *Prema bratstvu i jedinstvu: rekonstrukcija jugoslavenske zajednice naroda u zapadnoj Bosni (1941–1945)* u kojoj analizira partizanske postupke tijekom Drugoga svjetskog rata poput pozivanja na načelo „dobrog susjedstva“ i zajednička višetnička politička okupljanja kojima se pokušava obnoviti etnička ravnoteža bosanskohercegovačkog društva. Taj napor čini važan instrument u prevladavanju učinaka diskriminatorne i genocidne politike provedene tijekom Drugoga svjetskog rata i svjedočanstvo je snage i snalažljivosti jugoslavenskog antifašizma. Rad **Branimira Jankovića** *Transformacija pojma antifašizam i tranzicija povjesničara u Hrvatskoj* prati rad hrvatskih povjesničara u tranziciji 1990-ih prema Razmig Keucheyanovoj tipologiji intelektualaca koji ih dijeli na konvertite, pesimiste, otporaše, inovatore, (protu)eksperte i vođe. Različite

artikulacije antifašizma shodno takvoj podjeli prošle su, prema autoru, u Hrvatskoj od 1990-ih do danas kroz niz transformacija, od propagiranja „hrvatskog antifašizma“, preko stavljanja „antifašizma“ pod navodnike, do njegova zaklanjanja pojmom totalitarizma. Sedmi rad u zborniku onaj je **Snježane Koren** „*Dostojanstveno i nepristrano*“? *Hrvatske politike povijesti i obilježavanje Europskog dana sjećanja na žrtve svih totalitarnih i autoritarnih režima (2006–2022)*. Autorica prati mijene u obilježavanju Europskog dana sjećanja na žrtve svih totalitarnih i autoritarnih režima u Hrvatskoj te analizira kako se u komemorativnim praksama vezanima uz taj dan reflektiraju politike povijesti koje kreiraju državna tijela, političke stranke i političari koji obnašaju funkcije na državnoj ili lokalnoj razini. **Domagoj Račić** u tekstu *Antifašizam kao ideološki signal: od jugoslavenskog socijalizma do hrvatskog klijentelizma* istražuje antifašizam – ideološku sastavnicu – koja se koristila kao kriterij uključivanja i isključivanja iz povlaštenih društvenih skupina u socijalističkoj Jugoslaviji i današnjoj Hrvatskoj. U Jugoslaviji je antifašizam vezan uz narodnooslobodilačku borbu, socijalističku revoluciju i KPJ koja ih je vodila i potom preuzela vlast, dok se u Hrvatskoj naglašava nacionalna dimenzija antifašizma i njegova povezanost s liberalno-demokratskim, a ne socijalističkim vrijednostima. Ambivalentnim umjetničkim praksama u Sloveniji tijekom poznog socijalizma bavi se **Tanja Petrović**. U radu *Antifašizam i akteri slovenačke alternativne scene u 1980-im godinama iz perspektive (nešto) dužeg trajanja* autorica iz rakursa srednjeg trajanja i kroz biografsku prizmu analizira dio opusa članova kolektiva IRWIN i NSK. Izmicanje analize iz isključivog polja estetike, prema autorici, otvara mogućnost razmišljanja o tim praksama kao rezultatima afektivnih odnosa i političkih angažmana u sasvim specifičnom kontekstu. Zbornik zaključuje rad **Ane Hofman** *Mi ne damo zemlje naše da je gaze fašisti. O političkim potencijalima i ograničenjima estetizacije sećanja na NOB*. Autorica u kontekstu globalne krize neoliberalizma na primjeru zborova Kombinat, Le Zbor, Praksa, Raspeani Skopjani, Horkestar, Naša pjesma, Hor 29. novembar analizira ulogu kolektivnog pjevanja, ali i slušanja u prisjećanju na antifašizam u aktivističkim praksama na postjugoslavenskom prostoru. Fokusom na revitalizaciju partizanskih pjesama, autorica podsjeća na revolucionarni karakter antifašizma koji je striktno u suprotnosti sa službenim komemoracijama narodnooslobodilačke borbe.

Kao i prethodna četiri zbornika radova proizašla s konferencija Socijalizam na klupi i ovaj je dio CeKaPISarnice, biblioteke izdanja CKPIS-a objavljenih u sklopu izdavačke djelatnosti Sveučilišta Jurja Dobrile u Puli. Također, i ovaj je objavljen u suradnji s izdavačkom kućom Srednja Europa kojoj se zahvaljujemo na povjerenju, podršci i dugogodišnjoj suradnji. Zbornik radova su iščitale i recenzirale Ildiko Erdei, Maša Kolanović i Ljubica Spaskovska čiji su komentari i prijedlozi učinili zaključnu verziju sadržajno i strukturno boljom. Naslovnicu je dizajnirao Vedran Štimac koji se poduhvatio posla vizualizacije tematski slojevite publikacije, što zasigurno nije bio najjednostavniji zadatak. Svima zahvaljujemo na odvojenom trudu i vremenu.

Pula, 17. veljače 2023.
Andrea Matošević i Lada Duraković

Antifašizam danas

RASTKO MOČNIK

Antifašizam je danas mobilizacijsko geslo izvanparlamentarnih političkih snaga koje se bore protiv ukidanja radničkih prava, uništavanja javnog zdravstva, školstva, mirovinskog sustava, protiv spekulacija s gradskim prostorom, stranačke kontrole medija, homofobije, nasilja nad migrantima, dakle protiv pojedinih mjera i političkih usmjerenja vladajuće neoliberalne politike.

U ovoj pretežno reakcijskoj i fragmentarnoj izvanparlamentarnoj politici bez konzistentne osnovne platforme, antifašizam djeluje kao objedinjavajući element – ali se, trebamo priznati, oslanja ipak samo na intuitivnu analogiju s povijesnim fašizmima. Međutim, intuicije mogu biti produktivne.

Granice povijesne analogije

Vladama i njihovim parlamentarnim većinama protiv kojih se antifašistički manifestira, obično se prebacuje autoritarizam. Georgi Dimitrov već je 1935. godine ustanovio da fašizam nastupa kada buržoaski parlamentarizam više nije sposoban održavati, obnavljati i dalje razvijati vladavinu kapitala.¹ Ali vlade kojima se predbacuje autoritarizam (npr. vlada Fidesza u Mađarskoj, Zakona i pravde u Poljskoj, nekadašnja vlada Slovenske demokratske stranke u Sloveniji, vlada Srpske napredne stranke u Srbiji) preuzele su vlast i obnavljaju

¹ Georgi Dimitrov je u glavnom izvješću na VII. kongresu Komunističke internacionale, 2. kolovoza 1935, pod naslovom „Ofanziva fašizma i zadaci Komunističke internacionale u borbi za jedinstvo radničke klase, protiv fašizma“, ukazao na dva uzroka pobjede fašizma – slabost radničke klase i slabost buržoazije: „[Pobjeda fašizma] svjedoči o slabosti proletarijata, dezorganiziranog i paraliziranog remetilačkom socijaldemokratskom politikom klasne suradnje s buržoazijom, a s druge strane, izražava slabost same buržoazije, koja se boji ostvarenja ujedinjene borbe radničke klase, koja se boji revolucije i više nije u poziciji da održava svoju diktaturu nad masama starim metodama buržoaske demokracije i parlamentarizma“ (Димитров 1935). U sadašnjoj povijesnoj situaciji, prvi uzrok opet djeluje, ali je buržoaski parlamentarizam sada mnogo uspješniji oblik „buržoaske diktature“ nego u vrijeme Dimitrova.

je na relativno korektnim višestranačkim izborima. Višestranački parlamentarizam više nije prepreka autoritarizmu. Ili, s druge točke gledišta: kapitalizam danas, čak i u krizi, sposoban je reproducirati se pomoću političkog oblika parlamentarne demokracije.

Buržoaska demokracija dakle nije više oblik reprezentacije proturječnih klasnih interesa i njihovog usklađivanja u okvirima koje dozvoljava vladavina kapitala. Drugim riječima: buržoaski parlamentarizam više ne dozvoljava socijaldemokratski reformizam, što je vidljivo u novim socijaldemokratskim politikama „trećeg puta“.² Socijalističke i socijaldemokratske stranke prilagodile su se novom okviru – i više ne pokušavaju buržoaski okvir prilagoditi interesima radništva, koje bi tobože trebale zastupati.

Ovu promjenu u parlamentarnim sistemima kapitalističkih država možemo simbolički postaviti u godinu 1968. kada su u Francuskoj lijeve partije, na čelu s komunističkom, sabotirale revolucionarni studentski pokret, a najveći radnički štrajk u povijesti zemlje kanalizirale u najjadniji sindikalizam. U isto vrijeme u Saveznoj Republici Njemačkoj ljevičarski studenti stvorili su „izvanparlamentarnu opoziciju“ protiv parlamenta kojim je dominirala koalicija kršćanskih demokrata i socijaldemokrata.

Autoritarni etatizam

Preobražaj buržoaske parlamentarne države Nicos Poulantzas u svojoj posljednjoj knjizi analizirao je pomoću koncepta autoritarnog etatizma (Poulantzas 1978b; Poulantzas 1981). Prema njegovoj teoriji, autoritarni etatizam oblik je koji država poprima u kasnom monopolističkom kapitalizmu.³ Glavno svojstvo *kasnog* monopolističkog kapitalizma jest u tome da su se proizvodni procesi dominantnog

² „Treći put“ bila je politika britanskih laburista pod Tonyjem Blairom, američkih demokrata pod Billom Clintonom i njemačkih socijaldemokrata pod Gerhardom Schröderom. Intencija potonjih bilo je izbjegavanje ekscesa liberalnog kapitalizma nove desnice i etatičkog dirigizma stare ljevice. U praksi, nastavljala je i zaoštravala neoliberalnu politiku Ronalda Reagana i Margaret Thatcher.

³ U spomenutoj (Poulantzas 1978b; Poulantzas 1981) i u prethodnoj knjizi (Poulantzas 1974; Pulancas 1978a) Poulantzas periodizira kapitalizam prema preobražajima u kapitalističkom načinu proizvodnje i iz njih nastalih promjena u klasnoj borbi kapitalističke klase te tome odgovarajućim načinima funkcioniranja kapitalističke države. Već je za monopolistički kapitalizam (koji se počeo stvarati krajem 19. stoljeća), za razliku od konkurentskog kapitalizma devetnaestog stoljeća, karakterističan sve veći državni intervencionizam.

kapitalističkog načina proizvodnje *internacionalizirali*, što dovodi do stvaranja *imperijalističkih lanaca*⁴ koji sada određuju „unutrašnji“ sustav nacionalnih društava. U konkurentskom kapitalizmu devetnaestog stoljeća buržoaske nacionalne države upravljale su nacionalnim društvenim formacijama smještenim u centar svjetskog kapitalističkog sistema ili na njegovu periferiju, a imperijalizam metropola djelovao je na razini cirkulacije (nejednakom razmjenom), uključivanjem pretkapitalističkih načina prisvajanja viška proizvoda u kapitalistički način proizvodnje viška vrijednosti i vojnom pljačkom. U monopolističkom kapitalizmu (od kraja devetnaestog stoljeća do kraja Drugog svjetskog rata) podjela na centar i periferiju podigla se na razinu proizvodnje, kapital iz metropola ulagao se u zavisne države i na osnovu viška eksploatacije izvlačio višak profita, a u nejednakoj razmjeni poljoprivredni proizvodi, sirovine i poluproizvodi s periferije razmjenjivali su se za industrijske proizvode iz centra. Funkcija buržoaske nacionalne države nije se bitno mijenjala, s tom novinom da su se nacionalne države uspostavile i u nekadašnjim kolonijama, zavisnim društvima u većini kojih od tada vladaju kompradorske buržoazije (lokalne političke birokracije, lokalni kapitalisti i njihovi menadžeri) i zemljoposjednička klasa. Autoritarni, čak diktatorski režimi na periferiji od tada su česti – povremeno ih instaliraju i metropole u trenucima bojazni od narodnih pobuna.

Poulantzas međutim utvrđuje da su i države u centru kapitalističkog sistema u kasnom monopolističkom kapitalizmu prešle na autoritarni etatizam. Osnovni je uzrok to što su se nacionalne društvene formacije pod udarom internacionalnog (danas bismo rekli: globalnog) kapitalističkog načina proizvodnje počele bitno mijenjati. Lokalni proizvodni procesi sada se neposredno uključuju u svjetske procese, a time se i odnosi proizvodnje neposredno artikuliraju sa svjetskim odnosima proizvodnje viška vrijednosti za kapital. Kapitalistička nacionalna država u zadnjoj instanci služi transnacionalnom kapitalu i usklađuje proturječja među frakcijama kapitala, pogotovo među vladajućim transnacionalnim kapitalima i podređenim lokalnim kapitalima. U prošloj fazi vladavina nacionalnog kapitala objedinjavala je nacionalnu društvenu formaciju u cjelinu sposobnu da

⁴ Poulantzasov izraz „imperijalistički lanac“ odgovara danas uvriježenim izrazima „vrijednosni lanci“, „robní lanci“ ili jednostavno „lanci globalnog kapitalizma“; vidi: Podvršić i Breznik 2019.

se reproducira sama. Sada, kada ekonomski procesi u nacionalnim društvima nisu više sposobni za samostalne reprodukcije, kada je nacionalna kultura još samo jedna frakcija u globaliziranoj ideološkoj sferi i kada je nacionalna pravno-politička sfera vezana za nadnacionalne organizacije tipa EU ili NATO, nacionalna društva postaju sve nestabilnija – što prisiljava buržoasku nacionalnu državu da se puno intenzivnije angažira u osiguravanju društvene „kohezije“ pod vlašću onih frakcija svjetskog kapitala koji dominiraju prostorom na kojem se nalazi ova ili ona država.

Za Poulantzasa ovaj je proces zahvatio tako države periferije kao i države centra, s obzirom da uspostavljanjem transnacionalnih proizvodnih procesa u centar prodiru nekada periferiji svojstveni odnosi supereksplotacije, neslobodnog rada i opće brutalizacije društva.⁵ Novi tip države udaljava se od „naroda“ čiju volju prema pravnoj fikciji utjelovljuje i to na dva glavna načina, izvana i iznutra.

Prema vani, država se povezuje u međudržavne⁶ i naddržavne⁷ integracije, što lokalnim političkim birokracijama omogućava da odluke, dogovorene u makinacijama daleko od očiju javnosti, institucionaliziraju npr. kao odluke Europske komisije ili vijeća NATO pakta, ili pak ih prikazuju domaćoj javnosti kao „obaveze prema saveznicima“.

Iznutra se državna administracija i egzekutiva sve više spajaju i jačaju na račun legislative (parlament postaje vladino oruđe za „legitimiranje“ njezinih odluka), spajaju se i stranke i državna uprava – a opći je rezultat nastanak *državne partije*, političke formacije koja drži monopol nad političkim praksama u državi. Državna partija može biti jedinstvena organizacija, kakve su npr. Fidesz u Mađarskoj, Srpska napredna stranka u Srbiji ili Ujedinjena Rusija u Rusiji. Može, također, biti i formalno podijeljena na dvije stranke koje se izmjenjuju na vlasti, kao kršćanski demokrati i socijaldemokrati u Njemačkoj, laburisti i konzervativci u Ujedinjenom Kraljevstvu ili republikanci i demokrati u Sjedinjenim Američkim Državama.

⁵ Za materijalističku analizu ovih procesa vidi: Breznik 2021.

⁶ Međudržavne organizacije su gospodarske (npr. NAFTA, MERCOSUR, ALBA, Eurazijska ekonomska unija), političko-gospodarske (npr. ASEAN, Šangajska organizacija za suradnju), vojno-političke (npr. NATO, Organizacija Sporazuma o kolektivnoj sigurnosti, AUKUS, QSD) ili regionalne (npr. Zajednica nezavisnih država, Organizacija američkih država, Afrička unija).

⁷ Npr. Europska unija.

Neoliberalni autoritarizam?

Nakon krize, koja je počela 2007. godine, Ian Bruff postavio je tezu da su države, rješavajući krizu istom neoliberalnom politikom koja ju je prouzrokovala, pribjegle autoritarizmu, sličnom onome koji je za vrijeme krize sedamdesetih godina dvadesetog stoljeća analizirao Poulantzas (Bruff 2014). Bruff je upozorio da istraživači većinom vide suštinu neoliberalizma u „slobodnom tržištu“ – a zanemaruju odlučujuću ulogu *ne-tržišnih državnih ustanova* u uspostavljanju i održavanju neoliberalizma. Državne institucije stvorene u prošlosti kako bi ublažile učinke društvene destruktivnosti kapitalizma, u neoliberalizmu se koriste za povećavanje eksploatacije radnika i represije nad masama.⁸ Ustavnim i zakonskim propisima institucionaliziraju se kategorije „ekonomske nužnosti“ i „materijalnih dato-sti“ koje oslobađaju državu od njezine dužnosti da ublažava ekscese kapitalizma i, naprotiv, pretvaraju državu u nemilosrdan instrument kapitala.⁹

U odgovoru na Bruffovu tezu, Matthew DJ Ryan upozorio je da je neoliberalnu politiku 1975. prva uvela pučistička vlada čileanskog diktatora generala Augusta Pinocheta, da je u Ujedinjenom Kraljevstvu 1984–1985. premijerka Margaret Thatcher policijskim nasiljem ugušila rudarski štrajk i da je 2014–2015. Europska komisija u suradnji s Međunarodnim monetarnim fondom i Europskom središnjom bankom autoritarno nametnula Grčkoj neoliberalnu politiku Europske unije (Ryan 2019). Neoliberalizam je upotrijebio vojno nasilje protiv socijalističke vlade u Čileu, policijsko nasilje protiv organiziranog radništva u Ujedinjenom Kraljevstvu i autoritarno financijsko-ekonomsko-političko nasilje protiv lijeve vlade i parlamenta u Grčkoj. Autoritarizam dakle ne karakterizira posebni

⁸ Bruff navodi primjere: kolektivni pregovori upotrebljavaju se za discipliniranje radništva; socijalno zakonodavstvo i ustanove socijalne pomoći koriste se za smanjivanje socijalne pomoći i za prelazak od *welfare* na *workfare*, tj. od doktrine prema kojoj je država dužna nuditi ljudima socijalnu pomoć jer su ljudi – na doktrinu da individue trebaju zarađivati socijalnu pomoć putem društveno primjerenog ponašanja i državno propisanog obveznog rada.

⁹ Primjer institucionalizacije čiste kapitalističke logike jest „fiskalno pravilo“ koje obavezuje države na uravnoteženi proračun tijekom gospodarskog ciklusa. Praktički to znači da državni budžet u određenom periodu ne smije pasti ispod određenog postotka bruto društvenog proizvoda (BDP). Hrvatska je odredila fiskalno pravilo posebnim zakonom, a Slovenija ga je unijela čak u ustav. Fiskalno pravilo omogućuje Europskoj komisiji izravnu intervenciju u budžetsku politiku pojedine države članice EU.

„period“ neoliberalizma, već je imanentna mogućnost u djelovanju neoliberalne države i nadnacionalnih ustanova kapitala. S obzirom da je autoritarizam „unutrašnji moment“ neoliberalizma, otpori protiv neoliberalnog autoritarizma u ime liberalnih vrijednosti (ljudska prava, sloboda udruživanja i izražavanja, sloboda medija) rijetko uspijevaju, a kada uspiju, dovode na vlast drugu, možda još ne autoritarnu, ali zasigurno neoliberalnu vladu.¹⁰

Kakva je dakle razlika između francuskog predsjednika Emmanuel Macrona i mađarskog premijera Viktora Orbána? Obojicu optužuju za autoritarizam – Macrona na pučkim manifestacijama, a Orbána na birokratskim forumima Europske unije. Točnije: kakva je razlika između periferne kapitalističke države koja upravlja zavisnom kapitalističkom formacijom – i centralne kapitalističke države koja upravlja imperijalističkom formacijom?

Centralne i periferne kapitalističke države

Oba tipa države služe transnacionalnom kapitalu i nastoje na svom teritoriju zadržati njegove frakcije koje, ako je društvo centralna formacija, donose u zemlju višak vrijednosti ili ga iz nje izvlače ako je zemlja periferna formacija. Periferne države obavljaju proturječan zadatak da organiziraju iskorištavanje vlastitog stanovništva i prirode na svom teritoriju – a da time proizvedeni višak vrijednosti prepuštaju stranom kapitalu. Centralne države nisu mnogo bolje u tome – i one trebaju zadržavati rast nadnica ili ih čak smanjivati, kako bi spriječile „delokalizacije“, tj. prijenos proizvodnih pogona na periferiju. U centru, na osnovu nejednake razmjene s periferijom, uvoz jeftinih poljoprivrednih proizvoda i (do rata u Ukrajini) energije smanjuje „egzistencijalni minimum“, čime se suzbijaju radničke plaće, što dodatno potiče centralne države u njihovoj imperijalističkoj politici.

¹⁰ Masovne manifestacije u Sloveniji 2012–2014. pomogle su u rušenju autoritarne neoliberalne vlade Janeza Janše i dovele na vlast neoliberalnu vladu Alenke Bratušek. Kad se ona diskreditirala prodajom najboljih slovenskih poduzeća transnacionalnom kapitalu, manifestacije su opet pridonijele njezinoj ostavci. Iduća vlada Mira Cerara preuzela je retoriku protesta – ali je kasnije stavila na granicu žičanu ogradu da spriječi migracije i vojski zakonom dala policijske ovlasti da intervenira protiv masovnih nemira. Kontinuirane dvogodišnje manifestacije protiv koalicijske vlade pod vodstvom Slovenske demokratske stranke Janeza Janše u godinama 2021–2022. dovele su do pobjede *ad hoc* stvorene lijevo-liberalne stranke Svoboda – čija politika ne dovodi u pitanje neoliberalni okvir.

Zavisne države na periferiji pored transnacionalnog kapitala pri- tišće i „domaći“, tj. lokalni kapital. Taj se može uključiti u svjetske proizvodne lance, što je riskantna strategija, jer ga promjena tehnolo- gije ili konkurencija jeftinijih proizvođača može izbaciti iz lanca.¹¹ Najjednostavnije rješenje jest prodaja poduzeća transnacionalnim kompanijama, što dolazi u obzir kod tehnološki naprednih firmi¹² ili kod poduzeća koja prisvajaju rentu.¹³ Ostali lokalni kapitali bore se za opstanak, traže niše za koje transnacionalni kapital nije zainteresiran, stječu povlašteni položaj kod lokalnih vlasti ili javnih službi,¹⁴ traže državne subvencije – i, u svakom slučaju, povećavaju iskorištavanje radnica i radnika, intenzivirajući radni proces, produžujući radno vri- jeme, pribjegavajući raznim prekarnim načinima zapošljavanja itd.¹⁵

Strategije perifernih država

Ambicioznije političke snage na periferiji, kao što su poljska stranka Zakon i pravda (Prawo i Sprawiedliwość) i mađarska stranka Fidesz, pokušavaju na osnovu domaćeg kapitala stvoriti lokalnu kapitalistič- ku klasu koja bi zajedno s političkom birokracijom i lokalnim me- nadžerskim skupinama sastavila nacionalnu buržoaziju.¹⁶ Stvaranje

¹¹ Slovenska tvornica odjeće Mura bankrotirala je kad je Boss zatvorio proizvodnu liniju u kojoj je bila njegov podizvođač. Poduzeće Prevent iz Slovenj Gradeca, proizvođač navlaka za autosjedalice, 2006. je prenijelo veliki dio svoje proizvodnje u Bosnu i Hercegovinu, Moldaviju i Maroko te otpustilo s posla oko tisuću radnica i radnika. Godine 2010. podu- zeće je bankrotiralo zbog prijenosa najboljih dijelova proizvodnje u BiH.

¹² Kao što je bila ljubljanska farmaceutska industrija Lek koju su godine 2002. prodali švicarskoj transnacionalnoj kompaniji Novartis.

¹³ Kao što su npr. morske ili zračne luke ili faktički monopolisti (kao npr. INA u Hr- vatskoj). Slovenska država 2014. je prodala ljubljansku zračnu luku njemačkoj kompaniji Fraport u većinskom državnom vlasništvu. Grčka država je 2016. prodala luku Pirej čiji je sad većinski vlasnik kineska kompanija China COSCO Shipping u državnom vlasništvu.

¹⁴ Npr. kao posrednici kod kupovine oružja ili medicinskih sprava.

¹⁵ O tim praksama vidi: Breznik 2021.

¹⁶ Postsocijalistička nacionalna buržoazija nije ona nacionalna buržoazija koja se borila protiv imperijalizma u antikolonijalnim revolucijama i narodnooslobodilačkim borbama 20. stoljeća. To nije ona klasa o kojoj je Mao Zedong napisao: „Nacionalna buržoazija je klasa koja je politički vrlo slaba i kolebljiva. Ali većina njezinih članova može se ili pridružiti narodnoj demokratskoj revoluciji ili zauzeti neutralan stav, jer su i oni progonjeni i sputani imperijalizmom, feudalizmom i birokratskim-kapitalizmom. Oni su dio širokih narodnih masa, ali ne i glavnina, niti su sila koja određuje prirodu revolucije“ (Mao 1948). Upravo suprotno, postsocijalistička nacionalna buržoazija je sila restauracije kapitalizma i obnovlje- ne neokolonijalne zavisnosti svoje zemlje.

domaće buržoazije glavni je ekonomsko-politički problem vladajućih skupina u postsocijalističkim zemljama koje su obnovile kapitalizam. U zemljama povijesnih socijalizama kapitalizam su obnovile lokalne političke birokracije, uglavnom, kao u Jugoslaviji, u savezništvu s lokalnom ekonomskom birokracijom (visokim menadžmentom) i ideološkom birokracijom („kulturnjacima“).¹⁷ U nedostatku nacionalne buržoazije, ova restauracijska koalicija pretvorila je socijalističke države u buržoaske nacionalne države i preko njih izvršila restauraciju kapitalizma državnom prisilom.¹⁸

Vladajuće skupine u obnovljenom kapitalizmu suočile su se s dva glavna problema. Prvi je problem sâm *državni oblik* koji im osigurava vladajući položaj: u sadašnjem kapitalističkom svjetskom sustavu buržoaska nacionalna država politički je oblik *zavisnih* društvenih formacija (Arrighi i Silver 2001). Stoga se postsocijalističkim vladajućim skupinama otvaraju tri mogućnosti djelovanja: ili podrediti se „zapadnom“ kolektivnom imperijalizmu¹⁹ u silaznoj fazi njegovog ciklusa – ili stvoriti si svoju malu subimperijalističku

¹⁷ Vladajuća liberalna ideologija (koju pored vladajućih medija proizvode i oficijelne ekonomske i društvene znanosti) kritizira ekscese koje je navodno zgriješila restauracijska koalicija i pripisuje ih kulturnoj nerazvijenosti naših društava, našem „balkanizmu“ – i time stvara alibi za neminovnu surovost prijelaza iz društva sa socijalističkim projektom u kapitalističko društvo bez projekta. Za kritiku tih pristupa vidi: Birač 2020.

¹⁸ Gramsci je tu operaciju uočio u talijanskom ujedinjenju i nazvao je „pijemontska funkcija države“. Budući da je talijanska buržoazija bila fragmentirana i nejak, nije bila sposobna da sama izvrši nacionalnu revoluciju. Njezinu klasnu funkciju preuzela je pijemontska monarhija. Funkcija Pijemonta u talijanskom Risorgimentu je funkcija ‘vladajuće klase’. [...] Pijemont je imao funkciju koja se iz određenih kutova može usporediti s ulogom stranke, tj. rukovodećeg osoblja društvene skupine [...]: s dodatnim svojstvom da je to bila zapravo država, s vojskom, diplomatskom službom itd.“ (Gramsci 1971: 286).

¹⁹ Samir Amin smatra da je imperijalizam stalno svojstvo kapitalizma od njegovih početaka, a da je u novije vrijeme prošao kroz tri faze: stari kolonijalni imperijalizam pod hegemonijom Ujedinjenog Kraljevstva, novi neokolonijalni imperijalizam pod hegemonijom SAD-a i najnoviji „kolektivni imperijalizam trijade (SAD, zapadne Europe i Japana)“. Promjene u imperijalističkim procesima i praksama utječu na klasni sastav podređenih periferijnih društava: „[...] na periferijama kojima je dominirao ili stariji imperijalizam (oblici pre 1950) ili noviji imperijalizam (od ere Bandunga do oko 1980. godine) lokalne [vladajuće] klase su imale koristi od relativne stabilnosti. Poremećaji uzrokovani oligopolističkim kapitalizmom novog kolektivnog imperijalizma (trijade) istinski su iskorenili moć svih ovih starijih vladajućih klasa na periferijama i zamenili ih novom klasom koju ću nazvati profiterima. Dotični profiteri su poslovni ljudi, ne kreativni preduzetnici. Oni svoje bogatstvo crpe iz svojih veza sa uspostavljenom vladom i stranim gospodarima sistema, bilo da su u pitanju predstavnici imperijalističkih država (naročito CIA) ili oligopoli. Oni djeluju kao dobro plaćeni posrednici, beneficirajući od postojeće političke rente“ (Amin 2019).

interesnu zonu u okviru imperijalističke dominacije – ili pokušati autonoman razvoj, izlažući se opasnosti sukoba s imperijalističkim snagama.

Za prvu mogućnost – podređenost – odlučile su se istočnoeuropske postsocijalističke vladajuće skupine (svoje države priključili su EU ili im je to cilj, većina je svoje države učlanila u NATO ili im je to cilj). Za drugu mogućnost – regionalni subimperijalizam – odlučila se vladajuća politička birokracija u Ruskoj Federaciji.²⁰ Za treću mogućnost – autonomni razvoj – odlučila se Narodna Republika Kina. Kao što su pokazali slični pokušaji u Latinskoj Americi sredinom 20. stoljeća, autonoman razvoj na periferiji nije moguć u okvirima kapitalističkog sistema i *buržoaske* nacionalne države.²¹ Zato kinesko rukovodstvo ustraje na socijalističkoj usmjerenosti države i tamošnji sistem naziva „socijalizam s kineskim karakteristikama“.²²

Ako je prvi problem s kojim se suočavaju postsocijalističke vladajuće grupe sam državni oblik buržoaske nacionalne države koji im osigurava vladajući položaj (a njihovo društvo tjera u podređenost) – njihov je drugi problem sam *kapitalistički način proizvodnje* čijom reprodukcijom reproduciraju svoju vladavinu. Vladajuća klasa koja osigurava reprodukciju društvene formacije u kapitalističkim je društvima buržoazija, a njezina su osnovna frakcija vlasnici kapitala; međutim, u zavisnim društvima lokalni kapitali ili su podređeni centralnim kvazi-monopolnim kapitalima,²³ a istovremeno se natječu u

²⁰ O prirodi i strategijama vladajućih klasa u Ukrajini (strategija podređivanja) i u Ruskoj Federaciji (strategija subimperijalizma) odličnu je analizu predložio Marko Kržan: „I u Ukrajini i u Ruskoj Federaciji je obnovom kapitalizma nastala politička struktura u kojoj koalicija krupnog kapitala ('oligarha') i birokracije izravno upravlja državom. U takvim je strukturama čak i formalna, buržoaska demokracija prividna. Razlika je u tome što u Ukrajini glavnu ulogu imaju krupni kapitalisti ('oligarsi'), koji su posredstvom paravojski i medija diktirali državnu politiku, dok su u Rusiji kapitalisti postali podčinjeni partner političke birokracije. Razlika je i u tome što su ukrajinske vladajuće klase izraženije 'kompradorske', što znači da one pored vlastitih interesa vode računa i o interesima zapadnih zemalja dok im se ruske vladajuće klase, naročito politička birokracija, suprotstavljaju“ (Kržan 2022).

²¹ Kritičku analizu latinoameričkih razvojnih politika u okviru kapitalizma i tezu da samo socijalizam omogućava autonoman i autocentričan razvoj na periferiji, predstavio je Ruy Mauro Marini. Vidi: Marini 1973. i Marini 2022.

²² O razlikama između ruskog i istočnoeuropskog postsocijalizma na jednoj strani i na drugoj kineske državne politike, odličnu analizu objavio je John Ross već godine 1992: Pocc 1992, Ross 1992. i Ross 2008.

²³ Kao što Immanuel Wallerstein definira transnacionalne kapitale sa sjedištem u centru sistema. Vidi: Vollerstin 2005.

konkurenciji s drugim podređenim kapitalima – ili su „mali“ kapitali koji ne sudjeluju u formiranju prosječne profitne stope, zarađuju manje od prosječnog profita i jedva se održavaju.²⁴ U oba slučaja domaći kapitali mogu se reproducirati samo uz državnu pomoć, u savezništvu s domaćom političkom birokracijom.

Dimitrije Birač pokazao je kako se prvobitna akumulacija kapitala u obnovljenom kapitalizmu nije mogla izvršiti bez državne prisile.²⁵ Budući da se „takozvana prvobitna akumulacija“, kako je naziva Marx,²⁶ sastoji u odvajanju neposrednog proizvođača od uvjeta rada, ona je stalna pretpostavka kapitala kao društvenog odnosa – i u procesu reprodukcije kapitalističkog načina proizvodnje i na njemu zasnovanog društva ona se neprekidno reproducira.²⁷ Stoga ono što Dimitrije Birač s književnim briom piše o prvobitnoj akumulaciji u postsocijalističkim zemljama vrijedi za reprodukciju vladajućih društvenih odnosa proizvodnje u kapitalističkim zemljama uopće:

[...] razne malverzacije, kvazikriminalno i kriminalno djelovanje, čvrsta povezanost i simbioza poduzetnika i politike, tajkunizacija, osiromašenje mase stanovništva – bez iznimke su sastavni dijelovi procesa prvobitne akumulacije. Stoga nema previše smisla pozivati na odbacivanje simbioze politike i poduzetnika ili na borbu protiv poslovnih malverzacija u cilju boljih rezultata prvobitne akumulacije. (Birač 2020: 87)

²⁴ Teoriju „malih“ kapitala razvio je Juan Iñigo Carrera (Iñigo Carrera 2016).

²⁵ „Ono što se još naziva i divljim kapitalizmom, *crony*, pa i tajkunskim kapitalizmom, zapravo je bio uobičajeni tijek nastanka i razvoja kapitalizma periferije. Pritom se njegova specifična osobina tiče nacionalne države kojoj je pripala uloga stvaratelja sistema i vladajuće klase, umjesto da se zbilo obrnuto – da je vladajuća klasa stvorila državu i ekonomski sistem“ (Birač 2020: 63).

²⁶ To je i naslov dvadeset četvrte glave prve knjige *Kapitala*.

²⁷ U debati o prvobitnoj akumulaciji, na ovaj presudni moment upozorio je Werner Bonefeld: „Nasuprot de Angelisu (de Angelis 2001) i Harveyju (Harvey 2003), tvrdio sam da primitivna akumulacija nije oružje koje kapital može upotrijebiti da podčini rad (de Angelis), te da je više nego samo nužan ishod imperijalističkih oblika proširene reprodukcije (Harvey). Dokazivao sam da je kapitalistička akumulacija utemeljena u, i ovisi o, kontinuiranoj reprodukciji određenog povijesno specifičnog načina društvenog rada, rada odvojenog od svojih sredstava za egzistenciju, i da je ovaj rad konstitutivna pretpostavka kapitalističkih društvenih odnosa. Logika odvajanja stvarno ne postoji tek u primitivnoj akumulaciji kao pretpovijesti kapitalizma i/ili kao imperijalistički učinak proširene reprodukcije, u zemlji i inozemstvu. Stvarno postoji u kapitalističkim društvenim odnosima – odnosima razdvajanja koji čine koncept kapitala“ (Bonefeld 2011: 396).

Savezništvo gospodarske buržoazije i političke birokracije sistemski je dakle nužno u svakoj kapitalističkoj društvenoj formaciji, a posebno je urgentno u sadašnjem historijskom trenutku, kad se na pozadini krize dugog sistemskog ciklusa (koja je počela sredinom 1970-ih godina) sve brže izmjenjuju kraće konjunktturne krize koje se rješavaju krupnim državnim intervencijama. Istekom dugog ciklusa akumulacije došao je i kraj hegemonije euroatlantskih država. Njihov kolektivni imperijalizam, suočen s gospodarski uspješnijim kapitalizmom istočne Azije, s ekonomsko-političkim usponom Kine, sa sve jačim otporom u Latinskoj Americi i na Bliskom istoku, sve se više koristi grubom silom (sankcije) i vojnim agresijama.²⁸

Obrani vladavine imperijalističkog centra, ako ne i njegove hegemonije,²⁹ služi i Europska unija. S obzirom da „slobodna i neiskrivljena konkurencija“ koristi jačima, EU je nameće državama članicama i time u južnoj i istočnoj Europi stvara „unutrašnje kolonije“ za imperijalističke države zapadne i sjeverne Europe. Revolt narodnih masa protiv dvostrukog pritiska imperijalističkog iskorištavanja od strane transnacionalnog kapitala i većinom rentijerskog prisvajanja viška vrijednosti domaćih parazitskih skupina, odvija se danas već u redovnim valovima/intervalima. Pod dominacijom liberalne ideologije demonstracije se najčešće izražavaju kroz govor ljudskih prava, formalne buržoaske demokracije, slobode izražavanja, slobode medija, antifašizma – i samo se marginalno dotiču prava iz rada ili pretjerane eksploatacije.³⁰ Kad birokracija Europske unije pritišće

²⁸ O sve jačem militarizmu zapadnih imperijalističkih snaga i posebno SAD, vidi: Ross 2022.

²⁹ Hegemonija je ona vrsta vladavine u kojoj podređeni vide korist za sebe. Od podređenosti imperijalističkim silama realnu korist imaju kompradorske klase u podređenim državama, a ne i šire stanovništvo, pogotovo ne radne klase. Imperijalizam „trijade“ izgubio je hegemoniju osnivanjem pokreta nesvrstanih (u Beogradu 1961. godine). SAD i europske imperijalističke države uspjele su za kratko vrijeme obnoviti hegemoniju u postsocijalističkim zemljama neposredno nakon odluka tamošnjih vladajućih skupina da obнове kapitalizam. Poslije NATO-vog bombardiranja Savezne Republike Jugoslavije „zapadni“ imperijalizam bori se još samo za puku dominaciju. U našem je dijelu svijeta jedna od glavnih institucija te „puke dominacije“ Europska unija.

³⁰ Odličnu analizu građanskih protesta u Srbiji 2017–2019. i njihove klasno-ideološke ograničenosti predstavio je Marko Đorđević. Đorđević zaključuje: „Dok god na izborima ili na ulici ne vidimo organizaciju koja eksplicitno, samostalno i efikasno deluje protiv ‘sloboda’ kapitala da troši životne snage čitavog jednog naroda, znaćemo da je ‘srpska parlamentarna demokratija’ samo drugo ime za diktaturu domaće buržoazije te personifikacije krupnog kapitala“ (Đorđević 2019b). Vidi i: Đorđević 2019a. Đorđević s druge strane zaključuje da se kroz proteste ipak organizirala i pozitivna klasna alternativa (Stojičić 2017).

lokalne vladaoce i disciplinira ih u njihovoj kompradorskoj ulozi, ona upotrebljava isti ideološki žargon koji se koristi u protestima kojima se narod buni protiv učinaka njene politike. Proturječje između europske birokracije koja zastupa interese zapadno i sjeverno-europskih frakcija transnacionalnog kapitala, i lokalnih kompradorskih birokracija *u podređenim državama* poprima ideološki oblik borbe za ljudska prava i buržoasku demokraciju.³¹

Autoritarni etatizam u podređenim kapitalističkim državama

U sadašnjem povijesnom položaju, kada je buržoaski parlamentarizam zatvorena stranačka vladavina, za uvođenje „autoritarizma“ nije potrebna neka posebna promjena institucionalnog okvira. „Autoritarni“ režimi dolaze na vlast normalnim postupcima buržoaske demokracije i održavaju se na vlasti regularnim obnavljanjem izbornog rituala. Teško, ali ne i nemoguće jest vratiti se na parlamentarnu „normalu“, ako se pod „normalom“ podrazumijeva (kao što to smatra birokracija EU za podređene države) raspršeni parlamentarni sastav koji stvara slabašne koalicijske vlade. Pravi je problem da je u sadašnjoj buržoaskoj demokraciji jedini izlaz iz „autoritarnog“ stanja upravo taj povratak u raspršeni parlament s nejakom vladajućom koalicijom, dakle u stanje koje otvara put u „autoritarizam“.

Primjer, barem po kapitalističkim kriterijima uspješne Fideszove vladavine u Mađarskoj, pokazuje da je „autoritarna“ formula jedan od mogućih odgovora na one proturječnosti koje smo naveli kao glavne probleme kompradorskih vlasti u podređenim zemljama.

Od 2010. Fidesz je na četirima uzastopnim izborima osigurao apsolutnu većinu u parlamentu s programom „ekonomske dekolonizacije i nacionalnog preporoda“. Fideszove vlade zadržale su „fiskalnu

³¹ Ne samo u praksama europske birokracije, već i u ideološkim aparatima imperijalističkih zemalja dvostruki standardi su očigledni. Nakon što je Srpska napredna stranka osvojila relativnu većinu u Narodnoj skupštini, a Aleksandar Vučić bio ponovo izabran za predsjednika države, naslov u *Guardianu* glasio je: „Srbija ‘klizi prema autokraciji’ dok predsjednik osigurava drugi mandat“ (Greenwood 2022). Nakon što je Emmanuel Macron izgubio apsolutnu većinu u Narodnoj skupštini, *Guardian* je napisao: „Macron je pozvao oporbene lidere [...] u Elizejsku palaču [...] da bi pronašli rješenja za zastoj [*deadlock* – 20. lipanj/ jun; kasnije prepravljeno u *stalemate*] koji je nastao nakon što je Macron izgubio apsolutnu većinu u parlamentu“ (Willsheer 2022).

disciplinu“ i smanjile inozemni privatni i javni dug, povećale BDP i neto plaće, povećale domaću potrošačku i investicijsku potražnju te stekle povoljne ocjene rejting agencija. Stavile su nacionalnu banku pod svoju kontrolu i time izazvale prosvjede birokracije EU i međunarodnih liberala. Njihova kontrola medija i svih razina odlučivanja dovela je do liberalnih lamentacija o njihovoj antidemokratskoj politici.³² Iza ovog ideološko-političkog sukoba, koji mu nije naštetio, Fidesz je u svojoj gospodarskoj politici podržavao formiranje sloja domaćih poduzetnika, uglavnom putem državnih ugovora i usmjeravanjem sredstava EU prema ovoj skupini „oligarha“. Zajedno s „biopolitičkim“ mjerama, kao što su radna obaveza za nezaposlene, mogućnost kriminalizacije beskućništva, državni poticaji obiteljima s mnogo djece kako bi se nadoknadio nedostatak radne snage, Fideszove politike usmjerene su prema stvaranju kapitalističke nacionalne države unutar granica koje nameće članstvo u EU i NATO-u. Projekt podrazumijeva intenziviranje klasne borbe protiv radnih ljudi i razgradnju onoga što je još ostalo od socijalističke socijalne države. U nedostatku domaće vladajuće klase, projekt izgradnje kapitalističke nacionalne države zahtijeva da se formiranje nacionalne buržoazije izvodi kao državni projekt.³³

S druge strane, međutim, Fidesz nastavlja politiku zavisnog razvoja prethodnih vlada i stvara povoljne uvjete za transnacionalni kapital. Fideszova vlada stvorila je idealne uvjete za izvlačenje profita i nije promijenila strukturu mađarskog gospodarstva u kojem

³² Domaća liberalna oporba i njezini međunarodni saveznici ipak nisu bili učinkoviti. Čak i oštar sukob s radništvom i masovni ulični protesti protiv „Zakona o robovima“ nisu ugrozili vladavinu Fidesza. Ovaj zakon iz prosinca 2018. koji tvrtkama dopušta da od radnika i radnica traže do 400 sati prekovremenog rada godišnje (umjesto 250 sati prije) i odgode isplate do 3 godine, bio je tek posljednja u nizu mjera protiv rada koje je uvela Fideszova vlada tijekom svoje vladavine. Zakon o radu koji je Fidesz uveo već 2013. godine bitno je oslabio sindikate, prenio je kolektivno pregovaranje na razinu individualnog poduzeća i povećao fleksibilnost zapošljavanja.

³³ Mihály Koltai tu klasu naziva „o državi zavisna buržoazija“, a njenu ekonomsku osnovu vidi u teritorijalno vezanim djelatnostima: „Stoga su domaći sektori kao što su turizam, maloprodaja, poljoprivreda, mediji i neki infrastrukturni projekti nudili vladi više mogućnosti za izgradnju vlastite ekonomske baze. Vidimo kako se rađa nova, o državi zavisna buržoazija, koja si ne može priuštiti promjenu vlasti, budući da svoje bogatstvo duguje sadašnjem vodstvu kroz bezbroj sumnjivih poslova“ (Koltai 2018). Agnes Gagy i Tamás Gerocs opisuju taj proces sličnim izrazima: „[...] u sektorima gdje državne politike mogu određivati uvjete (kao bankarstvo, telekomunikacije ili transport) događa se krupna reorganizacija vlasništva u korist novog oligarhijskog nacionalnog kapitala“ (Gagy i Gerocs 2019).

dominira transnacionalni kapital, prije svega njemački industrijski. Prividno proturječe između izgradnje kapitalističke nacionalne države s jedne strane i zavisne integracije u periferiju EU s druge, proizlazi iz klasnog karaktera ove politike.

Iza Fideszove politike stoji domaći društveni savez kojim rukovode državna birokracija i „od države zavisna buržoazija“; prema vladajućoj klasnoj koaliciji rukovode se „srednje klase“, većinom skupine u državnoj upravi i zaposlenici transnacionalnih tvrtki. Niže razine ovog „društvenog bloka“ su radne mase čija je podrška uvjetovana kratkoročnim ekonomskim uspjehom vladajućih skupina.

Domaći „klasni blok“ nužno se dopunjuje međunarodnom komponentom – predstavnicima transnacionalnog kapitala. Domaći kapital naime pokriva samo manji dio gospodarskih procesa u zemlji i organski je zavisan o globalnim procesima kapitalističkog sustava. Uspjeh Fideszove politike (prema kapitalističkim mjerilima) je upravo u tome da je povećala iskorištavanje domaće radne snage i istovremeno disciplinirala radništvo, stvorila domaću buržoaziju i povezala je s transnacionalnim kapitalom. Ukratko, „Orbánov autoritarizam“, kako ga nazivaju birokracija EU i njezini ideolozi u istraživačkim, obrazovnim i medijskim aparatima, uspostavlja i održava zavisnu kapitalističku društvenu formaciju.

Taj zadatak rješavaju vladajuće skupine u svim zavisnim društvima. Neka vrsta saveza između transnacionalnog kapitala i domaćih vladajućih skupina (državne birokracije i lokalnog kapitala) čini se nužnom za reprodukciju zavisne integracije južne, srednje i istočne Europe u „euroatlantski“ kapitalizam. Uz slabu sposobnost zapadne Europe i Sjeverne Amerike da održe globalnu konkurenciju, takav je savez od zajedničkog interesa, budući da euroatlantski transnacionalni kapital sve više traži prilike za povećanje profita u svojim „unutarnjim kolonijama“, zarobljenima u Europskoj uniji i NATO.

Ideološki mehanizmi zavisnog kapitalizma

Budući da su kompradorske birokracije i „državne“ buržoazije zavisne skupine koje upravljaju zavisnim društvom, trebaju se s jedne strane povezati s transnacionalnim kapitalom i njegovim političko-pravnim aparatima, a s druge organizirati pristanak ili barem

pasivnost masa kojima vladaju. Identitetska ideologija nudi učinkovite mehanizme za ovaj dvostruki zadatak – i, paradoksalno, instalirana je odozgo, a spontano se razvija odozdo.

U onoj dimenziji u kojoj identitetsku ideologiju uvode vladajuće klase, a posebno ideološka birokracija, njena montaža oslanja se na ideološke mehanizme koje reproduciraju aparati nacionalne kulture – (tradicionalna) porodica, nacionalni obrazovni sistem, nacionalni mediji i institucije tradicionalnih religija – te stvara zajedničku potrebu za zaštitom tih obilježja. Lokalne vladajuće skupine samautoriziraju se kao čuvari „nacionalnog identiteta“ te kao kvalificirana instanca sposobna osigurati „priznanje“ identitetske zajednice od strane nadređenih instanci („međunarodna zajednica“, EU, itd.). Identitetska ideologija tako betonira unutarnju disciplinu, a vanjsku podređenost predstavlja kao uspješnu integraciju u civilizirani dio čovječanstva.

Istom identitetskom rezultatu doprinose i spontane strategije preživljavanja u narodnim masama. Kućanstva s nesigurnim i heterogenim resursima trebaju kontrolirati svoje članove i članice i disciplinirati ih da zajednički skupljaju sredstva za preživljavanje porodice. Kontrola i disciplina posebno su usmjerene na žene i mlade ljude, budući da su oni s jedne strane prijetnja patriarhalnoj porodici, jer su sposobni emancipirati se od obiteljskih ograničenja, a s druge strane su korisni budući da doprinose prihodima kućanstva i predmet su bračnih strategija. Kućanstva si pomažu raspoloživim mehanizmima: patrijarhalnom dominacijom, vjerskim zapovijedima, etničkom stegom. Kombinacija ovih „tradicionalnih“ sredstava prisile daje „identitet“.

Istodobnim djelovanjem objektivnih pritisaka te mehanizama politike identiteta „odozgo“ i identitetskih strategija „odozdo“, stvaraju se identitetske zajednice koje su, čini se, već zamijenile nekadašnje nacije.

U dugoročnoj povijesnoj perspektivi nacija je oblik društvenih formacija u kojima dominira kapitalistički način proizvodnje, počevši s „britanskim“ sistemskim ciklusom, od šesnaestog-sedamnaestog stoljeća do kraja Prvog svjetskog rata.³⁴ Nacionalna država je politički

³⁴ Kratki opis nacionalnog društvenog oblika koji slijedi sažima teze, izložene u: Arrighi i Silver 2001; Wallerstein 1997; Močnik 2003.

oblik tih društava. U „američkom“ ciklusu (koji počinje u posljednjoj trećini devetnaestog stoljeća, a hegemoniju preuzima nakon prvog svjetskog rata), nacija postaje oblik zavisnog kapitalističkog društva, a nacionalna država njezin politički oblik. Ovaj prijelom obilježavaju doktrina samoodređenja nacija (politički mehanizam za razbijanje pretkapitalističkih imperija – habsburškog, osmanskog i ruskog), prijelaz iz kolonijalizma u neokolonijalizam (skup ekonomskih, političkih i ideoloških praksi koje zatvaraju emancipacijske borbe podčinjenih naroda u slijepu ulicu zavisne buržoaske nacionalne države), prijelaz od (britanskog) principa *free trade*, slobodne trgovine (koji pretpostavlja nacionalno gospodarstvo), na (američki) princip *free enterprise*, slobodnog poduzeća (koji ruši granice nacionalnog gospodarstva). Stari nacionalni društveni oblik zasnivao se na nacionalnoj ekonomiji, njegov pravno-politički sistem bio je buržoaska demokracija, a ideološki je djelovao na način „nacije kao nulte institucije“. Konstrukcija „nacije kao nulte institucije“ osiguravala je ideološki okvir u kojem su sve ideološke prakse formalno bile ravnopravne, a u svakom trenutku njome je dominirala neka varijanta liberalne ideologije.³⁵ S uspostavljanjem globalnih proizvodnih lanaca nacionalno gospodarstvo radikalno mijenja funkciju, a nacionalne vladajuće skupine prinuđene su zaoštriti klasnu borbu protiv vlastitog stanovništva. Liberalna nacionalna pravno-politička i ideološka forma više ne odgovaraju novim zadacima – i spontano se transformiraju u identitetske forme. Dok je u nacionalnoj konstrukciji pripadnost naciji bila pseudoprirodna, a vrijednost pojedinca zavisila o kvaliteti njezine ili njegove „nacionalne svijesti“ – u identitetskoj zajednici svakome se može postaviti pitanje: jesi li dovoljno odan član naše zajednice? Nacija je bila barem formalno demokratska – identitetska zajednica je *de facto* teroristička.

Simptomi identitetske ideologije i autoritarne politike, tipični za zavisna periferna društva, sve su upečatljiviji i u društvima euroatlantskog centra.³⁶ Što više tonu duž padajuće crte sistemske krize

³⁵ Tipični aparat nacije kao nulte institucije jest narodni jezik: kao jezični standard osigurava uzajamnu komunikativnost svih mogućih govornih praksi – a ujedno je kao „književni jezik“ temelj za hijerarhizaciju govornih praksi. Za ovo potonje vidi: Bourdieu 1992.

³⁶ Identitetsku ideologiju prvo su razvili u SAD-u, a autoritarni stil vladavine karakterističan je za Borisa Johnsona u Britaniji, Emmanuela Macrona u Francuskoj, i bio je tipičan za Trumpa u SAD-u. Kao simptom možemo navesti i izjavu premijerke Švedske Magdalene Andersson: „Pridruživanje Švedske Natu nije pitanje pogodno za referendum“ (Tanjug 2022).

„američkog“ dugog ciklusa akumulacije, to više uvode identitetske mehanizme u svoju ideologiju i autoritarne prakse u svoju politiku. Agonija njihove dominacije poklopila se s raspadom nacionalnog gospodarstva, pa sad secesionističke tendencije susrećemo kako u središtu tako i na poluperiferiji (poput Škotske u Ujedinjenom Kraljevstvu ili Katalonije u španjolskoj monarhiji). Nekadašnja nacionalna buržoazija postaje suvišna, kompradorsku funkciju u službi transnacionalnog kapitala može uspješno obavljati i lokalna regionalna buržoazija, koja sa svojim novim „samostalnim i nezavisnim“ državama kao bonus dobiva mehanizme eksploatacije i ugnjetavanja vlastitog stanovništva.

Suvremena društva prema vani djeluju kao identitetske zajednice, a iznutra su sklopljena kao spremnici raznih identitetskih manjina (etničkih, vjerskih, rodnih, prehrambenih itd.). Iliberalni „autoritarizam“ i liberalni „demokratizam“ razlikuju se u mjeri u kojoj identitetski super-kontejner tolerira svoje manjinske sastavnice. U ovoj se perspektivi razlika između iliberalizma³⁷ i liberalizma pokazuje kvantitativnom a ne kvalitativnom, jer je princip društvenosti isti u obje varijante, samo su količina i smjer nasilja različiti.³⁸ Liberalizam regulira nasilje kapitala nad radnom snagom i usmjerava državno pravno-političko nasilje protiv stanovništva i prirode, uz ideološko „meko nasilje“ protiv cjelokupnog stanovništva. Iliberalizam čini isto i još nasilnije, a dodatno ugnjetava posebno žene i identitetske manjine.

³⁷ Doktrinu iliberalizma programski je lansirao Viktor Orbán godine 2014: „[...] definirajući aspekt današnjeg svijeta može se artikulirati kao utrka za pronalaženje načina organiziranja zajednica, države koja je najposobnija učiniti naciju konkurentnom. [...] Tragamo (i dajemo sve od sebe da nađemo načine da se rastanemo sa zapadnoeuropskim dogmama, osamostalimo se od njih) oblikom organiziranja zajednice koja nas može učiniti konkurentnima u ovoj velikoj svjetskoj utrci. [...] Mađarski odgovor je da bi era *workfare* države mogla biti sljedeća, mi želimo organizirati *workfare* državu, koja će – kao što sam ranije spomenuo – se usuditi reći da po karakteru nije liberalne naravi. [...] nova država koju gradimo je iliberalna država, neliberalna država. Ne negira temeljne vrijednosti liberalizma, kao što su sloboda itd., ali ne čini ovu ideologiju središnjim elementom državnog uređenja, već umjesto nje primjenjuje specifičan, nacionalni, partikularni pristup“ (Orbán 2014).

³⁸ Ovu ideju sam pokušao ne baš uspješno predstaviti u: Moćnik 1998.

Zaključak: antifašizam nije dovoljan

Ako se liberalizam i iliberalizam nalaze na društveno-povijesnom kontinuumu, a njihova fašistoidna obilježja stvar su kvantitete, a ne kvalitativne promjene, budući da je princip isti – onda je srž stvari promijeniti princip, a princip je kapitalizam. To ne znači da se ne trebamo boriti protiv fašistoidnih praksi. No, želimo li izbjeći njih – između više ili manje prosvijećenog liberalizma i manje ili više nasilnog iliberalizma, antifašistički angažman valja usmjeriti u pravcu koji vodi od kapitalizma. Ono što se u liberalnom žargonu naziva diskriminacijom mehanizam je supereksploatacije diskriminiranih skupina. Ono što liberalna ideologija doživljava kao kršenje ljudskih prava pokazuje da vladavina prava više nije politički oblik sposoban održavati i obnavljati vladavinu kapitala. Ono što stručnjaci nazivaju napadom na reproduktivna prava izravno služi za izvlačenje neplaćenog rada od žena i mladih u nekapitalističkom tradicionalnom kućanskom načinu proizvodnje. I šire, zajedno s drugim mjerama regulacije seksualnih praksi, uvodi mehanizme kontrole, discipline i ugnjetavanja mase stanovništva budući da, kako je pokazao Foucault, „viktorijanska“ (to jest, kapitalistička) vlast i njezini ideološki aparati (obitelji, škole, mediji, crkve) djeluju putem saznavanja, sredivanja, njegovanja seksualnosti (Foucault 2013).

Ukratko, antifašizam je antikapitalizam.

Bibliografija

- Amin, Samir. 2019. „Nova imperijalistička struktura“. *Princip Info*, 2. listopada, <https://princip.info/2019/10/02/samir-amin-nova-imperijalisticka-struktura/> (8. 7. 2022).
- Arrighi, Giovanni i Beverly J. Silver. 2001. „Capitalism and world (dis)order“. *Review of International Studies*, 27/Special Issue: 257–279.
- Birač, Dimitrije. 2020. „Politička ekonomija Hrvatske: obnova kapitalizma kao ‘pretvorba’ i ‘privatizacija’“. *Politička misao* 57/3: 63–98.
- Bonefeld, Werner. 2011. „Primitive Accumulation and Capitalist Accumulation: Notes on Social Constitution and Expropriation“. *Science and Society* 75/3: 379–399.
- Bourdieu, Pierre. 1992. *Što znači govoriti: ekonomija jezičnih razmjena*. Zagreb: Naprijed.
- Breznik, Maja. 2021. *Mezdno delo. Kritika teorij prekarnosti*. Ljubljana: Sophia.

- Bruff, Ian. 2014. „The rise of authoritarian neoliberalism“. *Rethinking Marxism: A Journal of Economics, Culture & Society* 26/1: 113–129.
- de Angelis, Massimo. 2001. „Marx and Primitive Accumulation: The Continuous Character of Capital's 'Enclosures'“. *The Commoner* 2/1: 1–22.
- Димитров, Георгий. 1935. *Наступление фашизма и задачи Коммунистического Интернационала в борьбе за единство рабочего класса против фашизма*. Москва: Партиздат ЦК ВКП(б).
- Dorđević, Marko. 2019a. „Beogradski protesti: promasaji 2018. i lekcije 2017. godine“. *Online časopis Novi Plamen*, 10. siječnja, <https://www.noviplamen.net/glavna/beogradski-protesti-promasaji-2018-i-lekcije-2017-godine/> (8. 7. 2022).
- Dorđević, Marko. 2019b. „Protesti u Srbiji: sve farse kompradorske buržoazije“, *Radnički portal*, 25. veljače, <https://www.radnicki.org/protesti-u-srbiji-sve-farse-kompradorske-burzoazije/> (8. 7. 2022).
- Foucault, Michel. 2013. *Povijest seksualnosti 1. Volja za znanjem*. Zagreb: Domino 2013.
- Gagy, Agnes i Tamás Gerocs. 2019. „The political economy of Hungary's new 'Slave Law'“, *LeftEast*, January 1, <https://lefteast.org/the-political-economy-of-hungarys-new-slave-law/> (8. 7. 2022).
- Gramsci, Antonio. 1971. *Selections from the Prison Notebooks*. London: Lawrence & Wishart.
- Greenwood, Phoebe. 2022. Serbia 'sliding towards autocracy' as president secures second term. *The Guardian*, April 21, <https://www.theguardian.com/global-development/2022/apr/21/serbia-sliding-towards-autocracy-as-president-secures-second-term> (8. 7. 2022).
- Harvey, David. 2003. *The New Imperialism*. Oxford: Oxford University Press.
- Íñigo Carrera, Juan. 2016. „The General Rate of Profit and Its Realisation in the Differentiation of Industrial Capitals“. U: *The New International Division of Labour: Global Transformation and Uneven Development*. Greig Charnock i Guido Starosta, ur. Basingstoke: Palgrave Macmillan, 25–53.
- Koltai, Mihály. 2018. „The economics of 'Orbánism'“. *LeftEast*, April 2, <https://lefteast.org/the-economics-of-orbanism/> (8. 7. 2022).
- Kržan, Marko. 2022. „Vladajuće klase, rat i razvojni modeli“. *Bilten. Regionalni portal*, 8. lipnja, <https://www.bilten.org/?p=42226> (8. 7. 2022).
- Mao, Zedong. 1948. „On the Question of the National Bourgeoisie and the Enlightened Gentry“, March 1, *Marxists.org*, https://www.marxists.org/reference/archive/mao/selected-works/volume-4/mswv4_32.htm (8. 7. 2022).

- Marini, Ruy Mauro. 1973. *Dialéctica de la dependencia*. Mexico: Era.
http://www.marini-escritos.unam.mx/024_dialectica_dependencia.html (15. 6. 2022).
- Marini, Ruy Mauro. 2022. *The Dialectic of Dependency*. New York: Monthly Review Press.
- Močnik, Rastko. 1998. *Koliko fašizma?*. Zagreb: Arkzin.
- Močnik, Rastko. 2003. *3 teorije. Ideologija, nacija, institucija*. Beograd: Centar za savremenu umetnost.
- Orbán, Viktor. 2014. „Viktor Orbán’s speech at the XXV. Bálványos Free Summer University and Youth Camp, 26th July 2014, Băile Tușnad (Tusnádfürdő), Romania“. *The Budapest Beacon*, July 29, <https://budapestbeacon.com/full-text-of-viktor-orbans-speech-at-baile-tusnad-tusnadfurdo-of-26-july-2014/> (8. 7. 2022).
- Podvršič, Ana i Maja Breznik (ur.). 2019. *Verige globalnega kapitalizma*. Ljubljana: Sophia.
- Poulantzas, Nicos. 1974. *Les classes sociales dans le capitalisme aujourd’hui*. Pariz: Seuil.
- Poulantzas, Nicos. 1978b. *L’État, le pouvoir, le socialisme*. Paris: Presses universitaires de France.
- Poulantzas, Nicos. 1981. *Država, vlast, socijalizam*. Zagreb: Globus.
- Pulancas, Nikos. 1978a. *Klase u savremenom kapitalizmu*. Beograd: Nolit.
- Росс, Джон. 1992. „Почему экономическая реформа потерпела крах в Восточной Европе и России, а в Китае увенчалась успехом?“. *Вопросы экономики* 1992/11: 42–52.
- Ross, John. 1992. „Why the economic reform succeeded in China and will fail in Russia and Eastern Europe“. *Key Trends in Globalisation*, April 3, <https://ablog.typepad.com/keytrendsinglobalisation/1992/04/why-the-economic-reform-succeded-in-china-and-will-fail-in-russia-and-eastern-europe.html> (8. 7. 2022).
- Ross, John. 2008. „Economic reforms in Russia and China as seen in advance“. *Key Trends in Globalisation*, December 31, <https://ablog.typepad.com/keytrendsinglobalisation/2008/12/economic-reforms-in-russia-and-china-as-seen-in-advance.html> (8. 7. 2022).
- Ross, John. 2022. „What is propelling the U.S. into increasing international military aggression?“, *Monthly Review Online*, April 24, <https://mronline.org/2022/04/24/what-is-propelling-the-u-s-into-increasing-international-military-aggression/> (8. 7. 2022).
- Ryan, Matthew DJ. 2019. „Interrogating ‘Authoritarian Neoliberalism’: The Problem of Periodization“. *Competition and Change* 23/2: 116–137.
- Stojičić, Vladislav. 2017. „Marko Đorđević: Pokret ‘7 zahteva pokazao da još ima mladih i angažovanih koji se bore za bolje sutra“, *p-portal*, 16.

- lipnja, <https://p-portal.net/marko-dordevic-nezaposlenost-je-najveca-medu-onima-koji-imaju-najvise-potencijalne-politicke-energije-medu-mladima/> (8. 7. 2022).
- Tanjug. 2022. „Švedska vlada ne planira referendum o članstvu u NATO“, *Euronews Serbia*, 28. travnja, <https://www.euronews.rs/evropa/vesti/46472/svedska-vlada-ne-planira-referendum-o-clanstvu-u-nato/> vest (8. 7. 2022).
- Volerstin, Imanuel. 2005. *Uvod u analizu svjetskog sistema*. Cetinje: Otvoreni kulturni forum.
- Wallerstein, Immanuel. 1997. „Three Ideologies or One? The Pseudo Battle of Modernity“. U: *Social Theory and Sociology: The Classics and Beyond*. S. P. Turner, ur. Cambridge, MA: Wiley-Blackwell, 53–69.
- Willsher, Kim. 2022. „France: parties reject Mélenchon’s call to form opposition bloc. Hard-left leader and heads of other parties invited to talks with Macron over stalemate, says presidential source“, *The Guardian*, June 20, <https://www.theguardian.com/world/2022/jun/20/france-parties-reject-melenchons-call-to-form-opposition-bloc> (8. 7. 2022).

Antifascism To-Day

The article argues that contemporary states are closed partitocracies, practising authoritarian statism whose concept Nicos Poulantzas proposed already in 1978. Capitalist state assumed the authoritarian political form while struggling to reproduce the capitalist mode of production under the systemic crisis that started in the mid-1970-ies. Authoritarian statism has two varieties, the liberal and the illiberal one. The later variety develops out of the former one when the ruling classes need to strengthen their class struggle either to confront the resistance of the exploited classes or to enforce a compromise among the conflicting fractions of the capital – or to perform both tasks simultaneously. While the illiberal variant seems to be more frequent on the periphery where contradictions are sharper, with the demise of the hegemony of the „Triad“, it appears more and more often in the center as well. The two varieties form a socio-historical continuum and both exhibit fascistoid features, differing only their quantity. The social principle of the two varieties being the same, contemporary antifascism struggles against this principle – and the principle is capitalism. Consequently, antifascism is anti-capitalism.

Antifašizam 21. stoljeća: kako se nositi s uspjesima populističke radikalne desnice?

LORENA DRAKULA

U kontekstu jasne spoznaje da liberalna demokracija i tržišni kapitalizam nisu uspjeli ostvariti obećanja tranzicije diljem svijeta javljaju se društvene tendencije usmjerene prema njihovoj reevaluaciji i adresiranju postojećih kriza. Na desnoj su strani političkog spektra uspon alt-desnice i populizma, razvoj iliberalnih demokracija i rast *anti-gender* pokreta izazvali paniku zbog „ponovnog buđenja fašizma“ – dijelom u medijima, u skladu sa senzacionalističkim trendovima, dijelom od strane ljevice, koristeći priliku za delegitimiranje neprijatelja, a dijelom i od samih teoretičara koji koriste kategorije fašista/neofašista ili postfašista bez jasne konceptualizacije tih pojmova (Holmes 2000; Gregor 2006; Hermansson i dr. 2020). Premda se čak i stranke s najjačim fašističkim korijenima danas uglavnom jasno distanciraju od ekstremističkih stavova, historijsko nasljeđe fašizma na desnici svakako ostaje utjelovljeno u revitalizaciji fašističkih estetika – u hrvatskom kontekstu ponajviše u rastućoj upotrebi ustaških krilatica i simbola, kao i u radikalizaciji javnog diskursa praćenoj apsolutiziranjem slobode govora.

Paralelno, ulaskom populističke radikalne desnice u mainstream političku konkurenciju, izgrađena je platforma za javno promicanje netolerancije, etnocentrizma, ksenofobnih i antiimigrantskih stavova, govora mržnje i mogućnosti potpunog odbacivanja emancipacijskih zahtjeva druge polovice 20. stoljeća – posebice prava žena i LGBTQIA+ zajednice. Uz sve veću potporu u Europi i šire, razne radikalno desne stranke ušle su u vlade bilo kao članovi vlade ili kao podrška manjinskim vladama. Istovremeno, uvjeti koji su omogućili dolazak fašizma na vlast u 20. stoljeću – prvenstveno kriza kapitalizma i predstavničke demokracije – reflektirani su u današnjoj socijalnoj, ekološkoj i financijskoj krizi (Fraser 2014; Mair 2006).

U ovom društveno-političkom kontekstu, ako prihvatimo da rast radikalne desnice nastaje kao odgovor na aktualne krize, tj. kao suvremena manifestacija historijskog procesa reakcije na sveprožimajuće sklonosti tržišta (Polanyi 2001), a imajući u vidu način na koji je historijski liberalizam upregnuo fašizam kao sredstvo rješavanja vlastite krize (Landa 2018), postavlja se pitanje postoji li ozbiljan strah da će ova iliberalna reakcija rezultirati osvajanjem radikalne desnice pozicije moći, u njihovom potpunom preuzimanju vlasti i preobrazbi ustavnog liberalno-demokratskog sustava u totalitaristički (Paxton 2004)? Drugim riječima, mogu li se ovakve nacionalističke reakcije na uvjete krize smatrati novim instancama fašizma?

Konceptualizacija radikalne desnice kao „fašizma 21. stoljeća“ temelji se na ideji da apsolutna hegemonija liberalne demokracije u novim društveno-političkim uvjetima ni ne dozvoljava izlaz iz njenih okvira, pa se fašizam može najznačajnije manifestirati u formi radikalne desnice. Površna primjena tako vodi nekritičkom pripisivanju etikete fašizma radikalnoj desnici 21. stoljeća koja je „fašistička“ jer prikriva svoju pravu narav, prakticirajući fašizam kroz radikalni nacionalizam, ksenofobiju, apsolutizaciju religijskih vrijednosti, navijačko nasilje ili napade na prava seksualnih manjina. Premda svakako postoji i ekstremna desnica koja izravno zagovara rehabilitaciju fašističkih režima, ove su skupine iznimno marginalne i još uvijek ne predstavljaju aktualnu temu u javnom diskursu. Problem nastaje kada se ekstremističke skupine poput raznih neonacističkih organizacija, koje djeluju u potpunosti van zakona i odbacuju demokratski sustav u njegovoj kompletnosti, izjednačavaju s populističkom i radikalnom desnicom koja dijeli njihovu sklonost antiliberalizmu i etničkom nacionalizmu.

Međutim, govor o „neofašizmu“, „postfašizmu“, pa tako i o „antifašizmu“ pretpostavlja jasno i konsenzualno definiranje samog fašizma. Koliko se god ova implikacija činila banalnom, jasno artikulirana potreba za konsenzusom oko definicije fašizma u društvenim znanostima, na temelju koje bi se moglo temeljiti strože razdijeljenje između historijskog fašizma i današnje ekstremne i radikalne desnice, ostaje neostvarivom u tom smislu da se „pravi“ fašizam ne može svesti na režim, set ideoloških karakteristika ili historijski trenutak, pa tako i ostaje esencijalistički neodrediv. U slučajevima kada se fašizam pokušava odrediti, uglavnom ga se tretira kao politički projekt

karakteriziran odbacivanjem predstavničke demokracije, antikomunizmom, radikalnim nacionalizmom, militarizmom, karizmatičnim vođama, masovnom propagandom i ideološkim konformizmom. Premda se u ovim karakteristikama pronalaze brojne sličnosti sa suvremenom radikalnom desnicom, nijedna od njih nije isključivo vezana uz fašističku ideologiju, već se u raznim mjerama može pronaći i kod drugih političkih projekata. Pritom je važno naglasiti da ovaj prilog ne zagovara usko shvaćanje fašizma kao specifičnog režima mogućeg samo u prvoj polovici 20. stoljeća, ali inzistira na dosljednijoj analizi desnih političkih projekata koji, ukoliko su kritični spram liberalne demokracije, ne predstavljaju nužno manifestaciju fašizma.

Ovaj prilog istražuje koliko tematska sličnost opravdava pripisivanje etikete fašizma suvremenom fenomenu rasta radikalne desnice, te kakve ono implikacije ima za izgradnju antifašizma 21. stoljeća. Prvo poglavlje nudi konceptualizaciju populističke radikalne desnice, utemeljuje njen ideološki arsenal te izlaže glavne teorije koje pokušavaju objasniti visoku podršku radikalno desnim idejama u društvu. Drugo poglavlje analizira odnos populističke radikalne desnice i liberalno-demokratskog okvira u kojem djeluje, naglašavajući razlikovanje između ustavnih i participativnih elemenata liberalne demokracije, koje predstavlja temelj političkog projekta suvremene radikalne desnice. Treće poglavlje izlaže osnovnu usporedbu s teorijama o rastu i razvoju fašizma, pokušavajući pokazati da nije samo neproduktivno nazivati populističku radikalnu desnicu fašističkom, već da takva taktika podcjenjuje i, zapravo, guši svaki potencijal modernog antifašizma. Premda rad kritički preispituje zazive fašističke prijetnje, politički projekt populističke radikalne desnice interpretira se kao ozbiljno, premda emancipacijski neprihvatljivo, rješenje za trenutnu krizu liberalizma. Zaključak nudi okvir političke strategije koji, premda ne donosi ništa ideološki novo, inzistira na ponovnoj izgradnji ponude na lijevoj i antifašizmu kao borbi protiv onih društvenih i političkih uvjeta koji su omogućili kako rast fašizma u 20. stoljeću, tako i rast populističke radikalne desnice danas.

O rastu populističke radikalne desnice

Rast radikalne desnice u Europi u posljednjih pedesetak godina najjasnije se manifestirao kroz javljanje nove stranačke obitelji na europskoj političkoj sceni od 80-ih godina prošlog stoljeća, a u Hrvatskoj nacionalističke tendencije doživljavaju novi uzlet tijekom 2010-ih godina. Uživajući postupno sve značajniju podršku, ova se nova stranačka obitelj uglavnom naziva populističkom radikalnom desnicom, a karakterizira ju ideološka kombinacija populizma, nativizma i autoritarnosti, te nominalno prodemokratski stav (Mudde 2007). Nativizam se definira kao vjerovanje da „države trebaju biti naseljene samo pripadnicima autohtone skupine („nacije“) i da su nenacionalni elementi (osobe i ideje) temeljna prijetnja homogenoj nacionalnoj državi“ (ibid: 19). U praksi, nativizam se manifestira kao odbacivanje i sustavna kritika globalizacijskih, migracijskih i integracijskih procesa u Europi, zbog čega je populistička radikalna desnica često tipologizirana kao anti-imigrantska.

Pored toga, populističke radikalno desne stranke su autoritarne u smislu da zagovaraju stroži set moralnih i zakonskih odredbi koje su u skladu s tradicionalnim vrijednostima, a obvezujuće su za sve članove političke zajednice (Kitschelt 2007: 1179). U tom smislu, tolerancija manjinskih skupina u društvu (već ograničena nativizmom) podrazumijeva apsolutnu asimilaciju i preuzimanje dominantne kulture i sustava vrijednosti. Preuzimajući od Nove desnice kritiku tzv. kulturnog pluralizma, ideologija populističkih radikalno desnih stranaka često se predstavlja kao zagovaranje bogatstva različitih kultura koje se mogu očuvati jedino na način da se spriječi njihovo miješanje (Sunić 2009). Na taj način populistička radikalna desnica mobilizira ksenofobne i rasističke osjećaje, izbjegavajući pritom stigmatizaciju. Kolektivnu potrebu za očuvanjem čistoće i vrijednosti nacije te vraćanjem reda u društvene odnose prati retorika o katastrofičnosti – odlasku mladih, demografskoj katastrofi i izumiranju nacije, rastakanju tradicionalnih vrijednosti i propasti Zapada.

Pritom je temeljni krivac za društvene nepravde i gubitak suvereniteta i identiteta upravo liberalizam koji je kroz širenje tržišta i uspostavu demokracije u postkomunističkim zemljama na mala vrata unio i individualizam, „moralni nihilizam“ i emancipacijske politike Zapada – potpuno strane tradicionalnom, kršćanskom,

nacionalističkom društvu. Ovaj je liberalizam utjelovljen u konstrukt korumpiranih i otuđenih elita koje ponizno služe zapadnim interesima, ugrožavajući pritom nacionalni suverenitet, te zanemarujući opću volju „neiskvarenog naroda“ (Mudde 2004). Populističke radikalno desne stranke pritom sebe smatraju jednim pravim predstavnicima „autentičnog naroda“, kolektivnog subjekta koji odlikuju zajednička vjerovanja i interesi, a koji čini tihiu manjinu pod pritiskom političara i drugih javnih osoba indoktriniranih liberalnom paradigmom. Temelj populizma suvremene radikalne desnice, drugim riječima, proizlazi iz krize posttranzicijskog liberalizma, tj. predstavlja reakciju na liberalni politički, ekonomski, kulturološki, geopolitički ili civilizacijski pothvat – zagovarajući rješenja u ime nacionalističke i tradicionalne hijerarhije i kulturne homogenosti (Laruelle 2022).¹

Međutim, korijen suvremene krize liberalizma, pa time i sentimenta na kojem se temelji podrška populističkoj radikalnoj desnici, ne može se pronaći isključivo u problemima političkog ili kulturnog liberalizma – kao što je, primjerice, problematično prebacivanje fokusa s pitanja redistribucije na pitanje reprezentacije – već ga se mora promatrati kao dio šire krize kapitalističkog sustava, koja se manifestira barem još i u ekonomskom, ekološkom i socijalnom vidu (Fraser 2014; 2017). Teorije potražnje koje pokušavaju objasniti podršku populističkoj radikalnoj desnici naglašavaju ekonomsko nezadovoljstvo, osjećaj oskudice, percipirane prijetnje globalizacije, deregulirane tržišne odnose, poslovnu nesigurnost, „šovinizam blagostanja“ te osjećaj otuđenja kao značajne uzroke rasta podrške populističkoj radikalnoj desnici (Obućina 2011; Berman 2021).

¹ Viktor Orbán tako zagovara uspostavljanje iliberalne kršćanske demokracije bazirane na naciji i religiji, tvrdeći da ona sama po sebi ne može biti liberalna jer odbacuje imigraciju i multikulturalizam, a utemeljena je na antikomunističkim i kršćanskim vrijednostima. Ovo odstupanje od posttranzicijskog konsenzusa demokracija i liberala simptomatično je za većinu populističke radikalne desnice. Istovremeno, uloga religije pruža temelj za nove koalicije između tradicionalnih konzervativaca i populističke radikalne desnice. Ovoj se viziji 2019. pridružio i Vladimir Putin, navodeći kako liberalizam nije u skladu s većinskim stavovima u narodu koji njeguje kulturu, tradiciju i obiteljske vrijednosti. Vidi: „Hungarian PM sees shift to illiberal Christian democracy in 2019 European vote“ *Reuters*, 28. 7. 2018, <https://www.reuters.com/article/us-hungary-orban-idUSKBN1KI0BK>; „Putin: Russian President Says Liberalism Is Obsolete“, *bbc.com*, 28. 6. 2019, <https://www.bbc.com/news/world-europe-48795764>

Kriza koja značajno podsjeća na Polanyijevu „veliku transformaciju“, uzrokovana idealizacijom ekonomskog progressa koji postiže napredak po cijenu razaranja društvenog tkiva, rezultat je komodifikacije i onih najotpornijih temelja društva u periodu neoliberalizma (Polanyi 2001: 36; Fraser 2014; Atzmüller i dr. 2019). Riječ je o novom podređivanju društva ekonomskim ciljevima, pri čemu tržište, umjesto da je ukorijenjeno u društvenim institucijama te predmet moralnih i etičkih normi i političkih regulacija, postaje „samo-regulirano“,² a društvo, moral, etika i politika prilagođavaju se i oblikuju prema tržištu (Fraser 2014: 543). Populističku radikalnu desnicu korisno je tako promatrati kao polanyijevski „protupokret“ – reakciju na tendencije neoliberalizma u 21. stoljeću, tj. na kreiranje novih tržišta po cijenu destrukcije ne samo postojećih društvenih i političkih institucija, već i načina života, reproduktivnih aktivnosti, te odnosa prema društvu i prirodi (Harvey 2020). Drugim riječima, uzroci ovakve mobilizacije i radikalizacije protiv liberalne demokracije, premda kompleksni i multidimenzionalni, značajno su uvjetovani rezultatima prelaska na neoliberalni tržišni sustav, pa su u tom smislu i posebno primjetljivi u zemljama koje su istovremeno prolazile i kroz promjenu političkog sustava.

S druge strane, teorije o potražnji pokazuju značajna eksplanatorna ograničenja kada se pokušava objasniti uspjeh populističkih radikalnih stranaka, što Cas Mudde pripisuje činjenici da postojanje nativističkih, autoritarnih ili populističkih stavova uzimaju kao rezultat krize ili ekstremnih uvjeta, tj. kao potpuno strane vrijednostima liberalne demokracije (Mudde 2010). Fokus ovakvih pristupa je na objašnjavanju ekstremnih uvjeta u kojima postoji potražnja za populističkim ili radikalnim strankama, uz implicitnu pretpostavku da takva potražnja ne bi trebala postojati u konsolidiranoj i stabilnoj demokraciji. Međutim, svođenje rasta populističke radikalne desnice na osjećaj nesigurnosti koje stvaraju ekonomske i sociokulturne

² Ideal „samo-reguliranog“ tržišta koje se razvilo kao rezultat prirodnih zakona ponude i potražnje raskrinkan je i kod samog Polanyija, gdje se naglašava da je za uspostavu slobodnog tržišta itekako bila potrebna državna intervencija, prvenstveno kroz značajno ukidanje restriktivnih regulacija, ali i kroz izgradnju obuhvatnog birokratskog i administrativnog sustava potpore. Daniel Rodgers (2018) na tom tragu ističe da ideologija neoliberalizma ne podrazumijeva minimalnu državu već podrazumijeva osiguranje povoljnog okruženja za poduzetnike i slobodne mogućnosti ulaganja, kao i periodičnu državnu intervenciju u slučaju kriza. Vidi isto Harvey (2020): *A Brief History of Neoliberalism*.

promjene ignorira raširenost tih tendencija i u liberalnim društvima, kao i ulogu samih stranaka i političkih aktera čija rastuća dinamika pokazuje da su relevantni sudionici izborne kampanje.

U kontekstu gubitka osjećaja sigurnosti i političke pasivizacije te nedostatka stranačke ponude koja aktivno kreira ekonomske politike, rješenja za sve veće probleme socijalne nesigurnosti i društvene nejednakosti dolaze ili u populističkom paketu ili od navodnih apolitičnih stručnjaka (Mair 2006). Potražnja tako zahtijeva reakciju, tj. alternativu postojećim političkim projektima koji su raspršili moć naroda u set ograničenih, individualiziranih i izoliranih zahtjeva reprezentacije. Ta reakcija dolazi od strane populističke radikalne desnice koja se uspijeva konstituirati kao legitimni predstavnik naroda i zagovornik narodnog suvereniteta, paralelno odbacujući liberalne tekovine koje se diskreditiraju kao politički projekt otuđenih elita. Gubitak povjerenja u postojeći politički sustav stvara plodno tlo za rast populizma i antisistemskih stranaka, ali tek njihova politička ponuda sustavno radikalizira postojeće iliberalne sentimente u društvu, namećući nativističke i familijalističke okvire kao rješenje za višedimenzionalne krize 21. stoljeća (Mudde 2010; Fraser 2014). Pritisci tako dolaze iz samog sustava, „od strane aktora koji građanima nude novi oblik političkog predstavnništva, a za sebe traže veći udio u političkim institucijama“ (Čular 2013: 10).

Populistička radikalna desnica odgovara na društveno-ekonomske neprilike kroz zagovaranje izgradnje nacionalističkog i familijalističkog,³ ali ipak kolektivističkog društva. Već postojeći strahovi i nesigurnosti u društvu radikaliziraju se i artikuliraju kao dio novog konzervativnog političkog projekta – političke alternative izgrađene oko vrijednosti obitelji, nacije, religije i slobode govora, te pozitivnog određenja individue unutar sigurne zajednice koja predstavlja korektivnu individualizmu i atomizaciji neoliberalizma (Grzebalska i dr. 2017). Premda, dakle, prepoznaju aktualnu krizu socijalne reprodukcije i političku krizu unutar neoliberalnog sustava, ne uspijevaju prepoznati (ili namjerno ignoriraju) njihov

³ Weronika Grzebalska i Andrea Pető definiraju familijalizam kao „oblik biopolitike koji tradicionalnu obitelj smatra temeljem nacije te podređuje reproduktivna prava i prava na samoodređenje pojedinca normativnim zahtjevima reprodukcije nacije“. Vidi Grzebalska i Pető „The Gendered Modus Operandi of the Illiberal Transformation in Hungary and Poland“.

zajednički korijen u transformaciji ekonomskog sustava. Uspjeh ili neuspjeh populističkih radikalno desnih stranaka time ovisi značajno i o njihovoj sposobnosti da nametnu specifične teme i probleme kao aktualne, tj. upravo u činjenici da uspijevaju socioekonomske krize zamaskirati kao probleme isključivo političkog sustava. Na taj način djeluju politički racionalno, iskorištavajući krizu liberalizma i dajući ljudima mogućnost da se konstruiraju kao politički subjekt, istovremeno prebacujući fokus s neoliberalizma na Drugoga.

Temeljni cilj krajnjih desničara jest, dakle, obrana nacionalnog identiteta od stranaca koji koloniziraju Europu, te istovremeno prokazivanje prevaranata na vrhu – liberala i kulturmarksista, čija je nebriga dovela do propasti bijele i kršćanske europske civilizacije, a na štetu romantiziranih „tradicionalnih“ vrijednosti (Taguieff 2017). Kroz površno adresiranje političke i socijalne krize razvila se, međutim, politička pozicija koja prema svom ideološkom sadržaju zamjetno liči fašističkoj reakciji. Kritika individualizma, znanstvena skepsa, mobilizacije utemeljene na strahovima (primjerice, aktualna demografska „katastrofa“ – izumiranje nacije) te, najznačajnije od svega, napuštanje nekih sastavnica liberal-demokratskog konsenzusa rezultirali su u bojazni da se radi o antidemokratskim tendencijama. Posljedica je to „kraja historije“, apsolutne dominacije tržišno orijentirane ekonomije i antikomunizma u europskim zemljama – retorike kroz koju se naturalizirala ideja da „demokracija ispunjava društvenu funkciju samo u okviru liberalizma“ te da je „demokracija bez liberalizma samo šuplja forma“ (Von Mises 1981: 76; Fukuyama 1989).

Populističku radikalnu desnicu se tako najčešće smatra fašističkom zbog njihove „antiliberalne“ ponude – fašizam se uzima kao antiteza liberalizmu, pri čemu se ignoriraju njihove poveznice, korijeni i historijski razvoj. U kontekstu kada je odnos samog liberalizma spram demokracije ambivalentan – posebice na prijelazu iz 19. u 20. stoljeće, pa i danas, kada je prvenstvena namjera liberalizma osiguranje od „tiranije većine“, pa time i ograničavanje demokracije – postavlja se pitanje kako se točno restrikcijom liberalizma djeluje antidemokratski. Istovremeno, sam fašizam, shvaćen kao „ekstreman pokušaj rješavanja krize liberalizma“ nije kategorički antiliberalan jer se djelomično oslanja na one liberalne koji spremno odbacuju političku jednakost, a zatim i ustavna i parlamentarna načela radi

spašavanja liberalnog ekonomskog poretka, tj. kapitalizma i klasnog sustava na kojem se on zasniva (Landa 2018). Ključno je, dakle, pitanje o kojim se elementima liberalizma radi – fašizam je nastao kao reakcija koja pokušava ograničiti širenje demokratskih prava, pritom surađujući s ekonomskim liberalima koji traže osiguranje privatnog vlasništva od napada socijalista, dok suvremena radikalna desnica djeluje u ime demokracije, a protiv liberalnih elita te širenja tržišta i ekonomskih principa u sfere morala, etike i politike. Ispitivanje fašističkog potencijala trenutnog rasta populizma, iliberalizma i autoritarnih stavova tako se mora propitati s obzirom na njihov specifičan odnos spram demokracije – način na koji ju interpretiraju, politički projekt koji zagovaraju i eventualne posljedice za emancipacijske zahtjeve moderne ljevice.

(Ant)iliberalizam? = antidemokracija?

Populistička radikalna desnica, kao što je već navedeno, kao temelj svoje ideološke ponude spretno koristi neuspjeh liberalizma da provede demokratsku misiju kraja 20. stoljeća, pa značajan dio akademske literature danas pristupa rastu radikalne desnice kroz prizmu iliberalizma (Laruelle 2022). Premda ova radikalna desnica ukazuje na neosjetljivost političkih predstavnika za stvarne probleme naroda, konflikte posttranzicijskog konsenzusa adresira isključivo unutar kulturne i političke sfere – kao uzrokovane rastom individualizma, nesigurnosti i postmodernističkom relativizacijom istine (interpretiranom kao rast moralnog nihilizma) radije nego širenjem neoliberalizma i globalnog kapitalizma. U tom smislu, ne odbacuju liberalizam u svim njegovim verzijama, već se odriču nekih njegovih elemenata u korist drugih, pri čemu se specifični postulati koje kritiziraju razlikuju od stranke do stranke (Carter 2018). Upravo se zato populističku radikalnu desnicu smatra i-liberalnom, konceptualizirajući ju relacijski – u odnosu spram liberalizma koji već sam nosi cijeli set različitih značenja. Međutim, ona nije tek antiteza liberalizmu jer podrazumijeva čitav novi, konstruktivni politički projekt izgrađen na kolektivističkim nacionalističkim temeljima.

Najčešće, populistička radikalna desnica kritizira klasični *politički* liberalizam kroz razdvajanje liberalizma od demokracije i zahtjeva za ostvarenjem političkih prava svih građana. Premda su se i njegovi

napori mijenjali historijski, politički liberalizam odnosi se ovdje prvenstveno na vrijednosti liberalne demokracije koja podrazumijeva društveni ugovor između individue i države, osigurava zaštitu privatnih sloboda i prava, podjelu vlasti u državi i uspostavljanje slobodnih i poštenih izbora, ali i ograničava participativnu demokraciju, smještajući određena prava (poput prava manjina ili prava vlasništva) van dometa većine. Kritika koja dolazi od populističke radikalne desnice odnosi se prvenstveno na ograničenja participativne demokracije, posebice u odnosu na prava manjina, interpretirajući ih kao projekt političkih elita kojima je u interesu oslabljivanje moći naroda. Specifična nativistička interpretacija temeljnih normi demokracije garantira njena prava samo za građane, implicirajući nužan otpor i eventualnu asimilaciju imigranata, umjesto razvijanja pluralističkog i multikulturalnog društva, ključnog za idealtip liberalne demokracije.

Pored kritike političkog liberalizma, formiranog oko koncepta političkih prava, radi se i o averziji spram njegovih suvremenih *kulturnih* efekata, tj. naglasaka na njihovu emancipacijsku moć (Laruelle 2022: 10). U ovom se pogledu najsnažnije očituje nepovjerljiv stav populističke radikalne desnice spram liberalizma – u paketu liberalne demokracije uvode se i promjene prema relativizaciji vrijednosti poput religije ili obitelji, dodatno doprinoseći nesigurnosti i krizama identiteta. Drugim riječima, populistička radikalna desnica se najznačajnije konsolidira u opoziciji s emancipacijskim projektima vezanim uz religiju, obitelj, rod ili seksualnost, istovremeno prihvaćajući one elemente liberalizma koji nisu u raskoraku s tradicionalnim vrijednostima.

Jedan od najznačajnijih primjera jest činjenica da populističke radikalno desne stranke u postkomunističkoj Europi konceptualno povezuju tranziciju uz liberalnu demokraciju i tranziciju na tržišno gospodarstvo, pri čemu se kao opći simbol pada životnog standarda uzima prevlast tzv. rodne ideologije, koja je temelj mobilizacija širih radikalno desnih pokreta i u Hrvatskoj (Kuhar i Paternotte 2017).⁴

⁴ U iliberalne tendencije u Hrvatskoj tako možemo ubrajati čitav niz civilno-društvenih organizacija koje djeluju s reakcionarnim ciljem rehabilitacije tradicionalnih društvenih odnosa i odnosa moći. Najznačajnije od tih organizacija dobro su poznate javnosti kroz cijeli niz političkih kampanja, protesta i javnih istupa (Vigilare, Grozd, U ime obitelji itd.). Isto tako, u iliberalne populističke radikalno desne stranke možemo uklopiti aktere na desnoj političkoj sceni čija se ideologija, bez obzira na različite interpretacije, većim dijelom ili u potpunosti temelji ili se temeljila na nativizmu, autoritarnosti i snažnim populističkim zazivima (Domovinski pokret, Hrast, Neovisni za Hrvatsku itd.).

Koncept „rodne ideologije“, shvaćen kao krovni pojam za sve neo-liberalne emancipacijske projekte implementirane nakon tranzicije, a posebice ženska i LGBTQIA+ prava i seksualno obrazovanje, u iliberalnom populističkom diskursu povezuje se s prokomunističkom retorikom i prijašnjim političkim sistemom, kao i aktualnim socijal-demokratskim akterima u društvu (Hodžić i Štulhofer 2017). Istovremeno, sam pojam postaje metaforom za otpor postojećim materijalnim i simboličkim razlikama između europskog centra i periferije, tj. za nesigurnost i nepravdu uzrokovanu dinamikama post-tranzicijskog socioekonomskog poretka i neuspjesima demokratske reprezentacije – pružajući tako temelj za kritiku *mainstream* konzervativne desnice koja je iznijela veći dio procesa tranzicije.

Kritika tih simboličkih i materijalnih razlika između Zapadne i Istočne Europe temelj je i *geopolitičkog* iliberalizma populističke radikalne desnice koja se nerijetko povezuje s drugim desničarskim strankama na europskoj periferiji⁵ u svrhu kreiranja „iliberalne internacionale“ – međunarodnog pokreta koji će imati snage suprotstaviti se europskim elitama (Grzebalska i Pető 2018). Populističke radikalno desne stranke u tom kontekstu često prozivaju Zapad zbog apsolutizacije vlastitih normativnih ambicija koje se, tvrde, vrše kroz nove oblike kolonijalizma (Korolczuk i Graff 2018). Cilj ovih političkih aktera je, dakle, obnoviti suverenost nacije u različitim sferama: u međunarodnim odnosima, kroz odbacivanje supranacionalnih institucija i uspostavljanje alternativnih centara moći na periferiji; ekonomski, kroz barem načelno prokazivanje neoliberalne ortodoksije i promoviranje protekcionizma; te kulturno, kroz odbacivanje multikulturalizma i prava manjina u korist većinskih demokracije (Laruelle 2022: 7).

⁵ Jedan je takav primjer podrška tzv. *Inicijativi triju mora* (Jadransko, Baltičko i Crno more) koju je od njenog početka 2016. godine izrazila hrvatska radikalna desnica. Inicijativa je nastala po uzoru na ideju Međumorja (*Intermariuma*) iz prve polovice 20. stoljeća, a pokrenuta je s namjerom čvršćeg povezivanja srednjoeuropskih država, ojačavanja njihovog ekonomskog razvoja te smanjenja jaza između „stare“ i „nove“ Europe. Međutim, inicirana od strane *Zakona i pravde* (polj. *Prawo i Sprawiedliwość*) u Poljskoj, te podržavana od strane brojnih krajnjih desničara van i unutar Europe, *Inicijativa triju mora* služi iliberalnoj ideologiji kao alternativa političkoj i ekonomskoj dominaciji Zapadne Europe. Radikalna desnica pritom u njen idejni sadržaj upisuje „izravno protivljenje globalizmu i uništavajućim kulturnim trendovima liberalne demokracije“, a s namjerom očuvanja tradicionalnih europskih i kršćanskih vrijednosti, društvenih struktura i pogleda na svijet (Marić 2014).

Brojne populističke radikalno desne stranke, međutim, zagovaraju i implementiraju neoliberalne ekonomske politike, pa iliberalizam može djelovati nekonzekventno – posebice zbog toga što nezanemarlivo njihove podrške proizlazi upravo iz problema koji su uvjetovani širenjem tržišta u sve sfere života (Kiely 2020). Selektivan pristup liberalnim principima omogućuje iliberalizmu da prihvati i promovira neoliberalne ekonomske modele, istovremeno kritizirajući posljedice širenja neoliberalizma u kulturnom smislu, posebice kroz kritiku proliferacije i komodifikacije pitanja reprezentacije i identiteta. Ovo je vidljivo na primjeru posttranzicijskih zemalja u Europi, gdje iliberalni akteri eksplicitno interpretiraju društvene tegobe kao rezultate prevladavanja kulturnog liberalizma s jedne strane, ili, s druge strane, kao rezultate nedosljedne implementacije neoliberalnog modela, prvenstveno uzrokovane socijalističkim nasljeđem. Ova naklonjenost ekonomskom liberalizmu, shvaćenom kao dokidanje socijalističkog planskog gospodarstva i prioretiziranje slobodnog funkcioniranja tržišta, ima – paradoksalno – intervencionistički prizvuk: država ne služi samo očuvanju slobode tržišta, već prvenstveno očuvanju ekonomskih sloboda *vlastitog* naroda. Populistička radikalna desnica u postkomunističkim zemljama Europe tako reagira na destrukciju socijalne države i rast društvene nejednakosti kroz specifične mjere štednje – prvenstveno regulacijom *grupa* koje imaju pravo na državnu potporu i povećanjem broja onih koji se sami moraju nositi s posljedicama neoliberalnih reformi te istovremenom deregulacijom gospodarske aktivnosti i tržišta rada (Laruelle 2022: 12).

Međutim, bez obzira na njegove unutarnje kontradikcije, opisani ideološki iliberalizam, tj. odbacivanje onih elemenata liberalističke ideologije koji su u raskoraku s nativizmom i autoritarnošću (a zadržavanje drugih elemenata, poput ekonomskih neoliberalnih politika), razlikuje se od praktičnog iliberalizma, koji se manifestira u opoziciji spram proceduralnih demokratskih normi (ibid: 6). Historijski, kombinacija ideološkog i praktičnog iliberalizma značila je isključivanje određenih grupa – s obzirom na godine, spol, klasu, rasu, pismenost, vlasništvo, plaćanje poreza itd. – iz koncepta građanstva u demokratskim državama (Schmitter i Karl 1991: 77). Zemlje koje se smatraju predvodnicima liberalne demokracije izgrađene su na praksama koje su ograničavale opće pravo glasa, posebice kroz isključenje žena i manjina te rasnu segregaciju.

Za razliku od ranih demokracija 19. stoljeća, nijedna demokracija trećeg vala u Europi zasad nije pokušala nametnuti formalne restrikcije na opće pravo glasa. Umjesto toga, suvremeni se iliberalizam temelji na neformalnim restrikcijama i osiguravanju razlika u mogućnosti da se ta prava koriste – posebice u vidu asimilacionističkih politika i vrednovanja dominantne narodne kulture u društvu. Ideološki iliberalizam i praktični iliberalizam, koji se razlikuju s obzirom na objekt kritike (ideološki liberalizam u političkom, kulturnom, ekonomskom, geopolitičkom smislu; ili liberalne procedure unutar demokracija) ukazuju, dakle, na postojanje značajne razlike između napada na demokraciju i napada na liberalizam. Tragovi iliberalizma kao napada na određene liberalne vrijednosti tako se pronalaze i u samim liberalnim sistemima, no oni ne znače nužno destrukciju demokracije.

Philippe Schmitter i Terry Karl (1991) naglašavaju kako postoje različite vrste demokracija i demokratskih institucija koje kroz različite prakse i procedure uzrokuju različite sustave vlasti – potrebno je oprezno pristupiti konceptualizaciji demokracije kako bi se izbjeglo poistovjećivanje karakteristika zapadnog liberalnog tipa demokracije s univerzalnim modelom demokratske vlasti. Naglasak je na narodnom suverenitetu, pri čemu se liberalni elementi demokracije – jednaka reprezentacija i politike pristupa (npr. manjinske kvote), pluralizam, ili specifična podjela vlasti – smatraju indikatorima jednog tipa, radije nego demokracije kao takve.

Populistička radikalna desnica, premda iliberalna u ideološkom smislu – kritizirajući političku, kulturnu i geopolitičku prevlast liberalizma, djeluje istovremeno u skladu s nekim demokratskim i proceduralnim ciljevima liberalizma, pa time nije nužno iliberalna u praktičnom smislu.⁶ Cilj je redefinicija jednakosti (građanske, rodne

⁶ O iliberalizmu u praktičnom smislu možemo govoriti u slučaju radikalno desnih stranaka na vlasti, pri čemu je najdosljednija stranka Fidesz u Mađarskoj. Na ovom primjeru možemo vidjeti posljedice praktičnog iliberalizma koji kroz promjene ustava i zakona konsolidira kontrolu nad institucijama poput pravosuđa, medija, izbora itd., rezultirajući u sustavnoj destrukciji sistema podjele vlasti. Praćen aktivnim narušavanjem medijskih i akademskih sloboda, praktični iliberalizam vladajuće stranke u Mađarskoj rezultirao je u degeneraciji iz statusa demokracije u status hibridnog režima (Freedom House 2022). Slični napadi na političke institucije liberalizma i podjelu vlasti događaju se i u Poljskoj u blažem obliku, a o praktičnom iliberalizmu koji narušava demokratski status države govorimo i u slučaju Srbije. Kako ove države i dalje zadržavaju demokratsku fasadu kroz organizaciju redovitih izbora na kojima, u teoriji, ipak mogu biti pobijeđeni, svrstava ih se također u „izborne“ ili „kompetitivne autoritarizme“ (engl. „electoral authoritarianism“, „competitive authoritarianism“) (Bogaards 2009; Muftić 2018).

itd.), ali ne i njeno potpuno ukidanje. U praktičnom smislu, populističke radikalno-desne stranke nominalno su privržene poštenim i slobodnim izborima i višestranačkom sustavu te imaju svu namjeru poštovati pravila političke igre i procesa donošenja odluka. Redoviti izbori bazirani na univerzalnom pravu glasa i dalje se smatraju centralnim elementom demokratskog legitimiteta, a protivljenje odlukama vlasti se vrši kroz pridruživanje parlamentarnoj opoziciji te formiranje društvenih pokreta u civilnom društvu. Drugim riječima, populistička radikalna desnica je itekako svjesna činjenice da demokratski sustavi podrazumijevaju „ograničenu političku neizvjesnost“, tj. ustavno ograničen set mogućih politika, ponašanja i procedura koje se prihvaćaju kao preduvjet sudjelovanja u političkom natjecanju (Schmitter i Karl 1991).

Ključni preduvjeti za demokraciju na koje Schmitter i Karl ukazuju, a na čiji nedostatak upozorava populistička radikalna desnica, su, s jedne strane, postojanje procedura prema kojima javno izabrani dužnosnici imaju moć slobodno i neovisno donositi odluke (na način da one nisu, u praksi, nadjačane od strane nedemokratski izabranih dužnosnika), te, s druge strane, postojanje političkog sustava koji je neovisan od ograničenja nametnutih od strane nekog drugog, krovnog političkog sustava (1991: 81). Populistička radikalna desnica, posebice u postkomunističkoj Europi, naglašava da posttranzicijske liberalne demokracije ignoriraju interese autohtonog naroda, umjesto toga pogodujući potrebama i naredbama zapadnih elita ili međunarodnih i supranacionalnih institucija, kršeći na taj način principe neovisnosti, suvereniteta i demokratske odgovornosti.

Više nego o krizi liberalizma, riječ je o krizi *liberalne demokracije*, pri čemu mobilizacijski potencijal populističke radikalne desnice značajno proizlazi i iz problema demokratske participacije. Sve veća politička indiferentnost, volatilnost glasača i odbacivanje konvencionalnih oblika političke participacije simbol je slabljenja povjerenja u političke stranke i institucije liberalne demokracije – sentiment koji je prepoznat i iskorišten od strane populističke radikalne desnice. Peter Mair (2006) naglašava kako je ovaj pad podrške demokraciji zapravo rezultat takve konceptualizacije demokracije koja se postupno lišava svojih participativnih komponenti, fokusirajući se umjesto toga na liberalne aspekte – konstitucionalizam, vladavinu prava i podjelu vlasti. Razdvajanje ovih dvaju komponenata liberalne

demokracije – ustavnog („demokracije za narod“) i narodnog („demokracije po narodu“) prema Mairu predstavlja temelj za degradiranje narodnog suvereniteta, koji se u kontekstu profesionalizacije političke sfere sve više izmješta u ruke elita, pretpostavljajući da nam ne treba više demokracije, nego više liberalizma (Zakaria 1997).

Kao jedan od temeljnih uzroka ovog konceptualnog razdvajanja Mair navodi nesposobnost političkih stranaka da uključe građane, stvore ponudu koja odgovara na njihove potrebe i istinski utječu na životnu svakodnevicu – izbori imaju sve manje značenje jer se presudan dio donošenja odluka polako izmješta u ruke vanjskih, „nepristranih“ institucija i agencija (Mair 2006). Istovremeno, konvergencija između desnih i lijevih stranaka rezultira u nedostatku političkih alternativa, posebice imajući u vidu ograničenja na razini Europske unije, pa uobičajeno stranačko natjecanje ne znači gotovo ništa za sadržaj donesenih politika (ibid.). U tom smislu, povećanje uloge supranacionalnih i internacionalnih agencija, posebice Europske unije kao foruma za donošenje politika te rastuće prihvaćanje regulatorne radije nego redistributivne uloge moderne države značajno utječu na pad participacije i nezadovoljstvo liberalnom demokracijom u praksi. U ovakvom kontekstu širenja političke frustracije relativno je lako zagovarati kritiku liberalizma (tj. ustavnih elemenata demokracije) koji se konstruiraju kao političko sredstvo elita. Upravo su ovi trendovi potaknuli sve veće javljanje populizma koji zagovara povratak suvereniteta u ruke naroda, a mobilizira građanstvo na temelju neprijateljstva prema trenutnim nacionalnim i supranacionalnim političkim elitama.

Na primjeru Hrvatske možemo pratiti sve navedene trendove koji utječu na vrijednosno razdvajanje narodne i ustavne demokracije koji u konačnici rezultiraju u rastu iliberalnog populizma i radikalne desnice. Prvo, globalni trendovi pada demokratske participacije reflektirani su i u izlaznosti na hrvatskim parlamentarnim, predsjedničkim i lokalnim izborima te referendumima, pri čemu je odaziv na izbore 90-ih godina prošlog stoljeća uglavnom bio preko 70%, a posljednjeg desetljeća jedva prelazi polovicu građana s biračkim pravom. Drugo, konvergencija desnih i lijevih političkih opcija, posebice u pogledu socioekonomskih politika, rezultirala je nedostatkom političke ponude koja bi odgovorila na postojeću potražnju. Goran Čular (2013: 3) kao jedan od temeljnih problema hrvatskog stranačkog sustava navodi

nesposobnost glavnih političkih stranaka i stranačkog sustava da osiguraju jasno natjecanje o političkim pitanjima koja su važna za građane i na njima zasnovanim javnim politikama, da organiziraju, agregiraju i institucionalno predstave ograničen broj različitih političkih pozicija i da potiču sudjelovanje građana u političkom procesu.

Pritom kao korijen tog problema Čular navodi „kronično nepostojanje koherentnih i prepoznatljivih ekonomskih ideologija“ te nesposobnost da se demokratski „procesuiraju“ pitanja ekonomije i redistribucije (Čular 2013: 4). Većinski dio stranačkog spektra u Hrvatskoj, posebice one stranke koje najznačajnije odražavaju političke rascjepa i historijski konstruiraju najveći dio političke reprezentacije – HDZ i SDP, nude jednake ili vrlo slične ekonomske opcije izgrađene oko reproduciranja europskih ekonomskih rješenja i modela zapadnih institucija. Hrvatska je stranačka ponuda tako, još od njene demokratske konsolidacije 90-ih godina prošlog stoljeća, formirana oko političkih rascjepa temeljenih na identitetnim i svjetonazorskim pitanjima, utemeljujući glavnu dimenziju stranačkog natjecanja van kategorija redistribucije i društvene pravednosti.

Novo izmještanje ekonomije iz sfere politike (uz paralelno povećavanje države kroz birokratizaciju i ekspanziju regulatornih tijela) te sve manja uloga demokratski izabranih političkih predstavnika proizveli su osjećaj nepovjerenja prema politici kao takvoj (shvaćenoj kao areni utaboreni starih elita), otpor prema glasanju (shvaćenom kao uzaludnom) i daljnju pasivizaciju društva. Nedostatak vidljive alternative rezanju radnih i socijalnih prava, postupno približavanje neoliberalnom idealu deregulacije, privatizacije i smanjenja državne potrošnje, te izmještanje ekonomskih pitanja iz dometa demokratskog odlučivanja tako su doveli do značajnog razočaranja sistemom koji je obećavao upravo političku *snagu* individue. Umjesto socijalne efikasnosti, kontroliranog upravljanja i političke inkluzije, liberalna demokracija, u kombinaciji s neoliberalnim ekonomskim politikama, građanima je donijela osjećaj nemoći, atomizaciju i daljnje slabljenje mjera sigurnosti od neumoljive ruke tržišta.

Nadalje, jaz između normativne potpore temeljnim načelima i vrijednostima demokracije (demokratske potražnje) i zadovoljstva njenim funkcioniranjem (demokratske ponude) značajno se produbio od 90-ih godina prošlog stoljeća (Čular i Šalaj 2019). Slično je i stanje

u ostatku Europe, gdje istraživanja *Eurobarometra* i *European Social Surveya* s kraja 20. i početka 21. stoljeća pokazuju relativno visok udio nativističkih i autoritarnih stavova u Europi i nisko povjerenje u određene demokratske vrijednosti (Mudde 2010). Iako radikalne desne populističke stranke još nemaju mogućnost masovne mobilizacije, među građanima pojedinih zemalja u Europi postoji značajna zabrinutost oko sociokulturnih pitanja – useljavanje, integracija, zakon i red, bez obzira na njihove biračke preferencije. Drugim riječima, ključni elementi ideologije populističke radikalne desnice nisu iznimka u modernim demokracijama i uvelike su u skladu s javnim mnijenjem.

Politička vizija populističke radikalne desnice mobilizira upravo na temelju ovih sentimentata, obećavajući „pravednu i *demokratsku* državu za sretnu i snažnu obitelj“, te da će – „društvenim zagovaranjem aktivno sudjelovati u osnaživanju braka i obitelji te izgradnji *demokratskog* društva“ (U ime obitelji, dodan kurziv). Napuštajući proste zaključke da se radi o zabludama oko vlastitog identiteta, postavlja se pitanje na koji način iliberalna i populistička radikalna desnica može sebe smatrati prodemokratskom? Najznačajniji doprinos demokraciji od strane populističke radikalne desnice manifestira se u zagovaranju širenja političke participacije kroz referendum i narodne inicijative. Premda su to čisto demokratske metode, ideološki se povezuju s iliberalizmom kroz uvjerenje da autentični ljudi zastupaju tradicionalni moral i donose odluke u skladu s „nacionalnim interesom“. Radi se o odgovoru na već spomenuto razdvajanje liberalne, tj. ustavne komponente demokracije od njenog participativnog dijela, pri čemu se, u slučaju populističke radikalne desnice, širenje *iliberalne* demokracije (tj. širenje narodne participacije usmjereno na ograničavanje uspjeha političkog liberalizma) smatra rješenjem za percipiranu opću alijenaciju, nedostatak nacionalnog suvereniteta i, u konačnici, gospodarski rast. Politička ponuda populističke radikalne desnice može se tako svesti na parolu – više demokracije, manje liberalizma. Ne radi se, dakle, o odbacivanju suverenosti javnosti (principa „jedna osoba, jedan glas“) koje je tipično za ekstremističke političke pozicije, već o opoziciji nekim elementima ustavne demokracije, posebice pluralizmu i ograničenjima osobnih sloboda, pri čemu se kao nositelji liberalnih ideja i ustavnih ograničenja targetiraju elite koje su trenutno na pozicijama moći (Mudde 2007; Carter 2018).

Populistička radikalna desnica, koja ideološku ponudu temelji na repolitizaciji problema koji su uzeti kao „riješeni“ u neoliberalizmu, iskoristila je političku pasivizaciju i prividno neutralnu strukturu civilnog društva kako bi angažirala i mobilizirala građane u svrhu promocije iliberalnih projekata. Ovo se postiže prvenstveno osnivanjem brojnih civilnih udruga i posljedičnim razvijanjem paralelnog civilnog društva, često financiranog od strane religijskih institucija, a koje za glavni cilj ima redefiniranje ključnih koncepata liberalnih politika identiteta (Grzebalska i Pető 2018).

Korijen rasta radikalno desnog civilnog sektora nalazi se u prevladavanju (neo)liberalno-demokratskog koncepta civilnog društva kao slobodne arene ljudske organizacije, tj. advokacije pojedinačnih i zajedničkih političkih interesa, što je rezultiralo depolitizacijom otpora, smještanju aktivista u ulogu konzultanta, te općenito u primjenjivanju ekonomske racionalnosti u sektoru civilnog organiziranja, ograničavajući kapacitet civilnog društva da „osnažuje građane, kritizira tržište i državu, te predstavlja interese javnosti“ (Alexander i Fernandez 2021). Ovakvo je „neutralno“ tumačenje civilnog društva izgubilo „normativno-mobilizacijsku dimenziju [...] koja je u funkciji unaprjeđenja, kontrole, komplementa konstitucionalne demokracije“ (Vujadinović 2008: 23).

Snažno civilno društvo, kao glavni kanal za izražavanje interesa i vrijednosti (pa i onih radikalno desnih) te ostvarivanje utjecaja na javne politike van samih izbora, pritom ne djeluje uvijek i isključivo kao lijek protiv autoritarnih tendencija u državnoj vlasti već može služiti i kao katalizator ekstremno desnih političkih projekata (Berman 1997; Riley 2005). Dapače, civilne organizacije, posebice u slučajevima kada se gubi njihova kritička uloga osvjetljavanja dinamika moći i pružanja glasa marginaliziranim skupinama, mogu služiti konsolidaciji autoritarnih režima ili biti aprivirane u službi hegemonu.

Sheri Berman (1997) tako opisuje razvoj civilnog društva na njemačkim prostorima prije dolaska nacista na vlast, argumentirajući kako temeljni problem Weimarske Republike nije bio nedostatak civilnih organizacija, već sklop brojnosti građanskih organizacija i slabih političkih institucija. Berman opisuje kako brojnost organizacija građana krajem 19. stoljeća i kasnije „nije značila rast liberalnih vrijednosti ili demokratskih političkih struktura, već je reflektirala i produbljivala fragmentaciju njemačkog političkog života

i delegitamaciju nacionalnih političkih institucija“ (ibid: 412). Civilne su organizacije nacistima i fašistima pružile organizacijske resurse i činile temelj propagandne infrastrukture – svjesnom i postupnom infiltracijom i preuzimanjem ne-političkih društvenih organizacija fašisti su formirali lokalna uporišta i utvrđivali interese specifičnih grupa, adresirajući tako već mobilizirane građane i pretvarajući ih u glasačku mašineriju (Berman 1997; Riley 2005).

Snažno civilno društvo, koje zagovara čitav spektar individualnih interesa u slobodnoj sferi organiziranja, dakle, ovisno o političkom i institucionalnom kontekstu, može značajno pridonositi stabilnosti liberalne demokracije, ali i konsolidaciji autoritarnih režima. Ako političke institucije neke države uspijevaju adresirati društvene i ekonomske probleme građana, ako politički sustav uživa visoku razinu podrške i legitimiteta, tada će razvijeno civilno društvo vjerojatno utjecati na daljnju stabilizaciju poretka (Berman 1997). U suprotnom, civilno društvo može služiti kao alternativa politici, preuzimajući ulogu ispunjenja građanskih potreba od države, dodatno produbljujući političke rascjepa te oslabljujući političke institucije, što može olakšati put antidemokratskim političkim projektima. U neoliberalnom kontekstu, kada se civilno društvo također uzima gotovo kao „produžena ruka države“ (Vujadinović 2008: 22) – ne-državna alternativa kojom se ispunjavaju šire društvene potrebe građanstva – širenje suvremenih radikalno desnih pokreta unutar civilnog sektora može predstavljati legitimnu sumnju da se ove društvene tendencije mogu iskoristiti u procesu revitalizacije antidemokratskih političkih projekata.

Problem izgradnje iliberalnog civilnog društva, dakle, ne predstavlja samo pitanje slobode govora ili organiziranja, već u kontekstu rastućih socioekonomskih nezadovoljstava te gubitka legitimiteta političkog sustava čini upitnim održanje samog ideala demokracije. S jedne strane, suvremena populistička radikalna desnica danas reprezentira značajan dio naroda i potiče ljude na politički angažman unutar civilnog društva, odbacujući ekskluzivistički pristup percipiranih elita. Prema tom shvaćanju rast iliberalnih antisistemskih stranaka ne treba nužno interpretirati kao neuspjeh demokratske konsolidacije jer nastaju i oblikuju program kroz prepoznavanje postojećih problema neoliberalnog sustava, a djeluju unutar općih normi i procedura demokracije (Schmitter i Karl 1991: 86).

S druge strane, široke mobilizacije utemeljene na iliberalizmu mogu biti iskorištene u antidemokratske svrhe, a u trenutku kad dolaze na vlast, iliberalne stranke u praksi često pridonose slabljenju demokratskih praksi i institucija, posebice kroz ograničavanje medijskih sloboda i ugrožavanje neovisnosti pravosuđa (Laruelle 2022: 16). Drugim riječima, dolazak populističke radikalne desnice na vlast može značiti iliberalizam i u praktičnom smislu, rezultat čega može biti degradacija i participativnih, ne samo ustavnih elemenata demokracije. U konačnici, liberalne vrijednosti podjele vlasti, osiguranja individualnih prava i vladavine zakona svjestan su pokušaj osiguravanja same mogućnosti participativne demokracije. Odnos populističke radikalne desnice, liberalizma i demokracije tako je posebno kompleksan, pokazujući dvostruku tendenciju – u javnom diskursu kritiziraju se liberalna ograničenja participativne demokracije, a po dolasku na vlast često se potkopavaju sami sustavi provjere i ravnoteže koji predstavljaju temelj suvremene demokracije.

Upravo je ova dvostruka tendencija glavni razlog za bojazan o antidemokratskim namjerama populističke radikalne desnice. S obzirom na činjenicu da su i sami fašistički akteri iskoristili demokratske procedure da preuzmu vlast, iliberalne stranke smatraju se konstantnom prijetnjom i agresijom na same temelje društva kakvo danas poznajemo. Međutim, podrška populističkoj radikalnoj desnici, baza njihove naravi i osnovni preduvjeti njihove egzistencije ne proizlaze iz imperijalističkih i osvetničkih sklonosti, već iz apsolutne rezignacije povezane s krizom liberalizma i neučinkovitosti demokracije.

Fašizam i antifašizam 21. stoljeća

Kao što je ranije navedeno, glavna reakcija na ova politička događanja na desnici bilo je ponavljano iznalaženje različitih incidenata neofašizma. Oznaka „fašizma“ pritom se koristi u performativne svrhe delegitimiziranja neprijatelja, napuštajući svako promišljanje o uvjetima rasta i razvoja moderne radikalne desnice. Produkt ovakve analize je dojam da je fašizam patologija, da radikalni desničari nisu integrirani članovi društva, već izolirani od zajednice i definirani nedostatkom integracije u gospodarsku i društvenu klimu današnjeg vremena. Istovremeno, na temelju dosadašnjih istraživanja o

njihovoj političkoj ponudi i o korijenima podrške glasača pokazuje se da populistička radikalna desnica mobilizira upravo na temelju antielitizma, a u ime demokracije, građenja širih društvenih zajednica i borbe protiv političkih i kulturnih posljedica neoliberalnog individualizma. U tom se kontekstu postavlja pitanje: što je to točno fašističko u rastu populističke radikalne desnice?

Odgovor pretpostavlja razumijevanje i konsenzus oko pitanja definicije idealtipskog fašizma – smatra li se fašizmom samo fašistička Italija ili uključuje i njemački nacizam, cijeli niz satelitskih država, pa i bilo koji politički projekt koji podrazumijeva antiliberalizam i autoritarnu sklonost nasilju? Radi li se o specifičnoj ideologiji ili o tipu organizacije koji nužno vodi uspostavi totalitarnog režima (Berezin 2019)? Isto tako, koji se period fašističkog projekta smatra temeljem šire fašističke ideologije – period paramilitarističkih pokreta, period preuzimanja vlasti ili period totalitarnog režima? Različite struje historičara i društvenih istraživača nude drugačije odgovore na ova pitanja, a gotovo svaki tekst koji se bavi fašizmom počinje njihovim problematiziranjem.

U okviru ideološke analize, Robert Paxton u knjizi *The Anatomy of Fascism* ističe kako potraga za nekim specifičnim skupom karakteristika, „minimalnom definicijom“ ili nekom statičnom suštinom fašizma ne ukazuje na način na koji je fašizam nastao, stekao moć i radikalizirao se u fašistički maksimum:

Nisu pojedinačne teme nacizma ili talijanskog fašizma one koje određuju prirodu fašističkog fenomena, već njihovo djelovanje. Fašizam je u svakoj nacionalnoj kulturi tražio one teme koje bi najbolje mogle mobilizirati masovni pokret obnove, ujedinjenja i čistoće, usmjeren protiv liberalnog individualizma, konstitucionalizma i ljevičarske klasne borbe. (Paxton 2004)

Ovaj pristup znači razumijevanje činjenice da je fašizam izrastao iz političkih i ekonomskih okolnosti više nego iz specifičnog, unaprijed određenog seta ideja, te se ideološki prilagođavao političkim procjepima, mogućnostima i temama koje su imale najveći potencijal za mobilizaciju podrške.

Prozivke za fašizam koje su utemeljene na ideologiji najčešće adresiraju činjenicu da se populistička radikalna desnica bavi sličnim temama i crpi podršku iz sličnih sentimentata kao i fašizam 20.

stoljeća. Često pribjegavanje argumentima o „moralnoj obnovi“, anti-imigrantski stavovi, antiegalitarizam, te sukob s liberalizmom opravdavaju se nužnošću očuvanja europskog/nacionalnog identiteta i ljepote etnopluralizma koji se može očuvati jedino sprječavanjem rasnog i kulturnog miješanja (Sunić 2009). Na ovaj se način suvremene stranke, po uzoru na Europsku novu desnicu, jasno ograđuju od biološkog rasizma, zamjenjujući ga njegovom blažom, kulturalnom verzijom.

Isto tako, iliberalizam populističke radikalne desnice često se izjednačava s percipiranim antiliberalizmom fašizma, premda ova dva politička projekta napadaju potpuno drugačije elemente liberalizma, a oba istovremeno dijele s njim i neke ideološke korijene (Landa 2018). Zaključci koji tvrde da je populistička radikalna desnica antiliberalna uglavnom pritom izjednačavaju liberalizam i sistem liberalne demokracije, smatrajući ih apsolutnim dobrom (i samim time zaslužnim hegemonom), dok se radikalizam, na bilo kojoj strani, smatra njegovom antitezom (i samim time antidemokratskim). Međutim, premda populistička radikalna desnica kritički pristupa prevlasti liberalizma, koristi se upravo njegovom infrastrukturuom, konceptualnim jezikom i političkim metodama u svrhu postizanja iliberalnih ciljeva, na taj način djelujući gotovo postliberalno (Laruelle 2022: 9). Dok kritizira idealizaciju ljudsko-pravaškog modela emancipacije, populistička radikalna desnica koristi se razvijenom logističkom i financijskom infrastrukturuom civilnog društva, angažirajući mase prvenstveno kroz metode izravne demokracije (Puhovski 2017). Drugim riječima, dok ideološki materijal dijeli neke sličnosti s međuratnim fašizmom, oruđa suvremene radikalne desnice strogo su demokratska.

S druge strane, kao što je moguće kritički uočiti, javno proklamirani stavovi populističke radikalne desnice ne moraju nužno biti u skladu s postojećom latentnom ideologijom i političkim projektom kojem streme (Wolfreys 2013). Prodemokratska slika ove stranačke obitelji može biti svjesno izgrađena i dobro razrađena iluzija kojom se prikrivaju snažnije anti-demokratske sklonosti prema preuzimanju vlasti i uspostavljanju totalitarnog režima, posebice u kontekstu kada jasno izraženi profašistički stavovi jednostavno nisu politički održivi. Rješenje ovakvog problema barem djelomično proizlazi iz preusmjeravanja fokusa s ideologije i stranačke doktrine na organizaciju

i političke strategije. U tom smislu, premda su i Mussolini i Hitler formalno pobijedili na izborima, njihove su metode u tom trenutku već u velikoj mjeri ovisile o paravojnim jedinicama, nasilju, iznudi i političkom pritisku u kontekstu krize. Prvi je korak, dakle, razumjeti *ponašanje* populističkih radikalno desnih stranaka – analizirati njihove prioritetne ciljeve, metode i strategije, te detektirati kako se nose s kompromisima (Akkerman, Lange i Rooduijn 2016).

Prozivke za fašizam populističke radikalne desnice umnogome proizlaze i iz činjenice da njihovi sistemi organizacije često njeguju bar određene veze s ekstremnijim nacionalističkim organizacijama, te nerijetko imaju problema s izjavama stranačkog članstva koje graniče s ili predstavljaju jasnu instancu govora mržnje (ibid.). Međutim, radikalna se desnica posljednjih godina svjesno i aktivno udaljava od veza s fašističkim naslijeđem, isključujući ekstremiste koji štete namjeri stvaranja novog ugleda kao legitimnih demokratskih konkurenata, te se okreće pokušajima mobilizacije širih narodnih masa – običnih i umjerenih građana – s namjerom napuštanja zatvorene i sektaške slike koja ih prati (Mudde 2010; Carter 2018). Premda nasilje nije u potpunosti eliminirano (posebice u slučaju navijačkih skupina koje često graniče s ekstremizmom), više se ne teoretizira otvoreno kao ključna i legitimna metoda političke akcije, niti se masovno nasilje prihvaća kao dio njihovog političkog vjerovanja (Böttcher 2017).

Ova namjera stvaranja šire podrške i privlačenja čak i umjerenijih glasača, zajedno s prihvaćanjem demokratskih institucija i pravila igre pokazuje da populistička radikalna desnica ublažava svoju radikalnu ideologiju s ciljem ostvarivanja političkog uspjeha unutar, a ne van demokratskog sistema. Preuzimanjem novog jezika, korištenjem novih medija i potencijala masa stvara se imidž desnice kao modernog i novog, a ne starog i ustajalog režima. Iz tog razloga razlikovanje između populističke radikalne desnice i neofašističkih pokreta postaje analitički ključno – iako dijele ideološke elemente i osobne veze, generalno ciljaju na različitu publiku, ne dijele retoriku, metode, ni političke strategije (Laruelle 2022: 14). U konačnici, u zemljama u kojima je sudjelovala u vlasti populistička radikalna desnica nije pozivala na državni udar i promjenu režima te, pored toga, nije značajno kopirala program ili estetske preferencije fašističkih pokreta iz prve polovice 20. stoljeća.

Potencijal populističke radikalne desnice da se, učeći od fašizma, razvije od razine pokreta ili stranke do razine režima podrazumijevao bi, dakle, osim zajedničkih ideoloških sklonosti, i legitimaciju nasilnih metoda, namjeru revolucionarnog projekta, ali i postojanje adekvatnih političkih okolnosti. Historijski gledano, razvoj fašizma ovisio je, osim o ideologiji i političkom projektu samih aktera, i o općim ekonomskim, političkim i društvenim uvjetima. Prvi i ključni uvjet za razvoj fašizma bio je nastanak masovne demokracije, čije je odbacivanje predstavljalo temelj identiteta fašističkih skupina, a koja je značila početak opće politizacije i političke inkluzije masa koje će kasnije biti mobilizirane i angažirane u civilnom ili političkom životu. Upravo je ovaj preduvjet omogućio postojanje aktivnog civilnog društva, koje je u kontekstu krize liberalizma i ustavnih demokracija rezultiralo u fragmentaciji i polarizaciji masa, stvarajući plodno okruženje za rast novih stranaka s jedne strane i, s druge strane, infrastrukturu za mobilizaciju građana u same fašističke pokrete. Drugi uvjet za uspjeh fašizma bila je ekonomska kriza, stvarajući politički moment koji je konačno omogućio fašistima preuzimanje vlasti, prvenstveno posredstvom tradicionalnih elita i njihovih saveznika koji pod naletom masa i socijalista prihvaćaju savez s fašistima (Landa 2018). Ova je suradnja proizvod dvaju političkih odluka: procjene tradicionalnih elita o potencijalnoj razini prijetnje na lijevoj, te njihove (ne)mogućnosti da joj se samostalno suprotstave.

Zato je nužno promatrati okolinu i fašističke saveznike koliko i same fašiste – oni nisu izolirana pojava, već sastavljena od raznih kombinacija konzervativaca, kapitalista i radikalne desnice okupljenih protiv zajedničkih neprijatelja (redistributivne ljevice) i sa zajedničkom strašću za uspostavu i očuvanje odnosa moći. To je nužan korak za drugu fazu razvoja fašizma, tj. ukorjenjivanje u politički sustav, koje tek onda rezultira uspostavom totalitarnog režima i tzv. fašističkog maksimuma. Prema Paxtonu, „[fašisti] su blizu moći kada konzervativci počnu posuđivati njihove tehnike, pozivati se na fašističke ‘mobilizirajuće strasti’ i privlačiti fašističke sljedbenike“ (2004: 148).

No, aktualne krize liberalizma i demokracije nisu do sada destabilizirale europske liberalne demokracije u tolikoj mjeri da bi uzdrmale pozicije *mainstream* stranaka. U tom smislu, dok ostaju isključeni iz koalicije s establišmentom, potrebnim za pridruživanje političkom *mainstreamu* i pozicijama moći, populističke radikalne

desničarske stranke „više su pitanje zakona i reda nego stvarna politička prijetnja“ (ibid: 149). Tim više, anti-elitistički stav populističke radikalne desnice može čak pridonijeti sprječavanju dolaska fašizma na vlast – nijedan historijski fašizam nije preuzeo vlast bez pomoći etabliranih elita, pa rušenje njihove moći može značiti umanjivanje potencijala za rast drugih, ekstremnijih pokreta u fašistički režim. Današnjim analizama populističke radikalne desnice, dakle, ne bi se trebalo pristupiti kroz komparativni popis fašističkih karakteristika, već kao suvremenom fenomenu, dijelu širih procesa u Europi i svijetu, rezultatu specifičnih društveno-političkih okolnosti – rasprostranjenosti neoliberalizma i posljedičnog „šovinizma blagostanja“, gubitka identiteta u suvremenim gospodarskim uvjetima, snažne razlike između gospodarskog središta i periferije (koje se u našem kontekstu posebno osjećaju u ekonomskim migracijama unutar Europske unije) itd. (Obućina 2011).

Ono što najviše od svega podsjeća na fašizam 20. stoljeća, tj. najizraženiji potencijal za njegov ponovni razvoj nalazimo tako u krizi koja proizlazi iz napetosti između političkog liberalizma (zajedno s njegovim borbama za politike identiteta, reprezentaciju marginaliziranih skupina itd.) i neoliberalnog kapitalizma, koji te identitete komodificira i jasno uklapa u sustav reprodukcije ekonomskih nejednakosti te daljnju eksploatacijsku podjelu rada (Landa 2018; Fraser 2014). U ovom kontekstu, čak i uspješan sukob s populističkom radikalnom desnicom značio bi ublažavanje simptoma bolesti radije nego liječenje izvora infekcije (Grzebalska 2016).

Umjesto prepoznavanja i adresiranja aktualnih kriza kroz vlastitu razrađenu političku ponudu, ljevica nakon političkih i ekonomskih promjena 90-ih godina prošlog stoljeća ostaje gotovo potpuno besplodnom, nadoknađujući nedostatak alternativne ekonomske ponude kroz prihvaćanje neoliberalnih modela organiziranja. Jedan od ključnih modela bila je izgradnja civilnog društva prema zapadnom modelu slobodnog područja promicanja interesa, čija je opravdanost više utemeljena na mišljenjima „stručnjaka“ i „dokazanim“ rješenjima, nego na zajedničkim vrijednostima za koje se treba boriti. Kroz neoliberalizaciju civilnog sektora lijevo civilno društvo predaje emancipacijske borbe u ruke tržišta, prilagođavajući fokus na politike identiteta i reprezentacije, te na taj način ograničavajući i marginalizirajući redistributivne borbe koje su obilježile 20. stoljeće (Fraser

2000). Letargija suvremene ljevice i dugogodišnji nedostatak sustavne analize rezultirali su u neuspješnim interpretacijama radikalno desnih političkih pozicija, banaliziranjem novih problema i njihovom ograničavanjem na naslijeđe starih političkih konstelacija i obrazaca.

Žarko Puhovski (2017) navodi kako je ljevica napustila materijalnu analizu društvene proizvodnje radi analize nadgradnje, što je rezultiralo time da se okosnicom njihove ideologije smatra antifašizam – u vremenu kada fašizma (u smislu jedinstva ideologije, pokreta i političke prilike) jednostavno nema. Suvremena ljevica ne vidi predmet svoje kritike i, svođenjem pozicije protivnika na primjer fašizma, zanemaruje stvarnu prirodu inicijativa koje dolaze s desnice (ibid.). Izvor ovih neopravdanih pripisivanja zajedničke esencije različitim pojavama, nekritičkih nametanja fašističke etikete te relativizacije već ionako nepreciznog političkog pojma, dakle, manje je pitanje usporedbe između fašizma i populističke radikalne desnice, a više rezultat činjenice da je modernoj ljevici fašizam potreban kako bi održala sliku relevantne političke pozicije. Najveća opasnost populističke radikalne desnice tako leži u tome što ona nije prolazna pojava, već rezultat napuštanja masa od strane ljevice.

Osim toga, političko pozicioniranje ljevice uz liberalne i konzervativne snage u borbi protiv prijetnje radikalne desnice, pokazuje da je suvremena ljevica spremna prihvatiti saveze s akterima koji ovjekovječuju postojeće sustave radne i rodne eksploatacije – kompromis koji nije shvaćen olako ni tijekom stvarne antifašističke borbe (ibid.). Drugim riječima, borba protiv kapitalizma stavljena je na drugo mjesto, dajući prioritet obrani od zajedničkog neprijatelja, istovremeno prihvaćajući savezništva s liberalima i umjerenim konzervativcima – elitama koje perpetuiraju upravo one odnose moći koji najviše koriste i ponudi i podršci populističke radikalne desnice. Istovremeno, prijetnja nije ni približno tako ekstremna kao što je bio fašizam, pa davanje prioriteta antifašizmu nad antikapitalističkom borbom ni na koji način nije neupitno niti opravdano. Ako egzistencijalne prijetnje, što pravi fašizam uistinu i jest, jednostavno nema, ljevica se tada mora usredotočiti na važnije stvari – suočavanje s političkim i ekonomskim sustavom koji je omogućio i razvitak fašizma i razvitak populističke radikalne desnice (ibid.).

Paradoks je u tome što, u ovom političkom trenutku, radikalna desnica najuspješnije osporava hegemoniju liberalizma, preuzima civilni

sektor i vaninstitucionalne modele potpore te postupno dominira nad ljevicom u svim sferama socijalne politike. Isto tako, suvremena populistička radikalna desnica može, umjesto pokušaja revitalizacije fašističkog projekta, učiti od njega bez da implementira sva institucionalna rješenja koja je fašizam nudio. Danas je desnica ta koja relativno uspješno zagovara radikalne oblike izravne demokracije. Pri tome se ponašanje i preferencije birača nisu iznenada promijenili kako bi pružili podršku radikalnoj desnici, već je radikalna desnica uspjela prepoznati teme koje se pojavljuju kao dio novih ekonomskih modela i modificirala svoju ponudu u skladu sa strateškim ciljevima.

Weronika Grzebalska i Eszter Kováts (2018) tako naglašavaju da familijalizam i tradicionalizam iliberalne desnice ne moraju isključivo biti reakcionarni, već djeluju i kao odgovor na nesputano širenje tržišta, društvenu alijenaciju i krizu progresivnih alternativa, nudeći širenje mreža solidarnosti unutar etničke nacije. Primjerice, kao jedan od najvećih redistributivnih projekata od 1989. poljska je stranka Zakon i pravda pokrenula program pod nazivom „Obitelj 500+“, pružajući financijsku potporu svim obiteljima s dvoje i više djece, kao i obiteljima s jednim djetetom i nižim mjesečnim primanjima. Premda je ovakav program negativno utjecao na povratak žena na tržište rada, značajno je limitirano siromaštvo, smanjena je razina duga kao i potreba za kratkoročnim kreditima (Wisniewska, Musiał i Swiecka 2017). Drugim riječima, postoje materijalni razlozi zbog kojih podrška populističkoj radikalnoj desnici ne jenjava, pa alternativa na lijevi mora biti sposobna adresirati iste sustavne probleme stanovništva.

Ponovni uspon radikalne desnice tako treba promatrati kao odraz liberalizma, a njihov ideološki temelj uzeti kao pokazatelj ključnih problema koje ljevica mora adresirati u svakom budućem programu. Iliberalizam populističke radikalne desnice u ovom kontekstu nije devijacija od društvenih normi, već indikator neuspjeha predstavničke demokracije, neoliberalizma i tržišnog kapitalizma. Suočavanje s političkim, materijalnim i društvenim korijenima rasta radikalne desnice, prepoznavanje njihove ideologije i političkog projekta, kao i socijalnih benefita koje nude, znači izgradnju moderne lijeve pozicije i predstavlja samu suštinu svakog antifašizma 21. stoljeća. Ovakav politički projekt nužno mora nuditi ekonomsku alternativu, rekonstruirati civilno društvo na kritičkim temeljima, te osnažiti demokratske procese van samih redovitih izbora. Novi demokratski

projekt tako može sadržavati liberalne elemente poput podjele vlasti i sustava provjera i ravnoteža, ali isto tako mora pronaći način kako uključiti šire mase ne samo u procese donošenja odluka, već u participaciju na svim razinama – lokalnoj, nacionalnoj i internacionalnoj.

Zaključak

Odgovor ljevice na rast populističke radikalne desnice tako ne treba tražiti u identitetskom prepucavanju oko opsega fašizma, već zahtijeva intervenciju u tri sfere. Prvo, zahtijeva reakciju na krizu liberalizma (posebice na njenu ekonomsku i socijalnu, ali i ekološku dimenziju) kroz izgradnju nove političke ponude koja će adresirati političke i ekonomske uvjete koji su omogućili rast kako fašizma u 20. stoljeću, tako i rast podrške populističkoj radikalnoj desnici danas. Drugo, zahtijeva sustavno adresiranje problema demokratske pasivizacije kroz nove oblike angažmana unutar civilnog sektora i novo usmjerenje na mobilizaciju diljem društvenih klasa i mogućnost građana da neposredno sudjeluju u političkom životu. Za oboje je, dakle, nužna promjena civilnog društva, koje se mora vratiti svojoj kritičkoj ulozi i metodama, te na taj način djelovati kao prvi red obrane protiv potencijalnih autoritarnih režima.

Premda ovi pothvati na ljevici ideološki ne donose ništa novo – tj. postoje kao generalni objektivi na ljevici čitavo vrijeme, oni moraju imati prioritet nad etiketiranjem i borbom protiv prividnog fašizma. Mobilizacija se mora ostvariti na temelju vlastite političke ponude, te ne može biti utemeljena isključivo na diskreditaciji aktera koji, premda u sukobu sa svim slikama društva na ljevici, ipak adresiraju navedene probleme te na taj način pružaju *moгуće* rješenje obeshra-brenim masama.

Zaključno, ljevica danas, ako doista želi djelovati antifašistički, mora napustiti performativno zagovaranje antifašizma, praznu borbu protiv modernih fašista i mobilizacijske strategije utemeljene na strahu i reakciji. Drugim riječima, treba se odmaknuti od antifašizma kao temelja ljevičarske pozicije. Umjesto toga, moderna ljevica mora se analitički baviti samim razlozima i strategijama mobilizacije na desnici, ispitujući stranu potražnje – trenutnu ekonomsku i političku situaciju koja je dovela do porasta popularnosti radikalne desnice – i graditi modernu ideološku ponudu koja će vratiti fokus na socijalnu pravdu.

Prvo, širenje radikalne desnice ne smije se svesti na anomaliju koja nastaje zbog krize, što implicira da radikalno desničarski populistički stavovi ne bi postojali u „normalnim“ uvjetima. Vrijednosti populističke radikalne desnice itekako su prisutne i u konsolidiranim liberalnim demokracijama jer proizlaze iz samih temelja društvenih odnosa u neoliberalizmu. Potrebno se ozbiljno uhvatiti u koštac s ideologijom radikalne desnice, upoznati se s njihovim namjerama i metodama. Njihova opsesija preuzimanjem kulturne hegemonije očituje se ne samo u normalizaciji diskriminatornog diskursa i sve većem pojavljivanju neofašističkih pozdrava u javnosti, nego, što je još važnije, u neumornoj pojavi nevladinih organizacija, privatnih izdavačkih tvrtki, propagandnih događanja i kutaka interneta posvećenih širenju radikalno desnih misli.

Drugo, opsjednutost ljevice prozivanjem raznih aktera fašizmom onemogućuje joj promatranje konteksta njihove pojave i mehanizama njihova djelovanja. Čak i u malo vjerojatnom scenariju kada bi se suvremeni fašizam razvio do razine neposredne prijetnje ljudskom opstanku, put do razumijevanja takvog fašizma (i njegove eliminacije) i dalje bi morao proći kroz razumijevanje kriza liberalizma i kapitalizma koje ga oblikuju. Drugim riječima, sve dok je moderna ljevica opsjednuta pronalaženjem fašista, izmiče joj dobri stari kapitalizam, izmiče joj povijesna analiza i izmiče joj svaki potencijal za moderni antifašizam. Antifašizam 21. stoljeća i dalje mora biti utemeljen na borbi protiv onih elemenata koji sačinjavaju historijske uvjete fašizma 20. stoljeća – kapitalizma, ekonomskog liberalizma i neadekvatnosti predstavničke demokracije.

Bibliografija

- Akkerman, Tjitske, Sarah L. de Lange i Matthijs Rooduijn, ur. 2016. *Radical Right-Wing Populist Parties in Western Europe: Into the Mainstream?* London, New York, NY: Routledge.
- Alexander, Jennifer i Kandyce Fernandez. 2021. „The Impact of Neoliberalism on Civil Society and Nonprofit Advocacy“. *Nonprofit Policy Forum* 12/2: 367–394.
- Atzmüller, Roland, Brigitte Aulenbacher, Ulrich Brand, Fabienne Décieux, Karin Fischer i Birgit Sauer, ur. 2019. *Capitalism in Transformation: Movements and Countermovements in the 21st Century*. Cheltenham, UK: Edward Elgar Publishing.

- Berezin, Mabel. 2019. „Fascism and Populism: Are They Useful Categories for Comparative Sociological Analysis?“. *Annual Review of Sociology* 45/1: 345–361.
- Berman, Sheri. 1997. „Civil Society and the Collapse of the Weimar Republic“. *World Politics* 49/3: 401–429.
- Berman, Sheri. 2021. „The Causes of Populism in the West“. *Annual Review of Political Science* 24/1: 71–88.
- Bogaards, Matthijs. 2009. „How to Classify Hybrid Regimes? Defective Democracy and Electoral Authoritarianism“. *Democratization* 16/2: 399–423.
- Böttcher, Astrid. 2017. „Towards Academic Consensus Definitions of Radicalism and Extremism“. *Perspectives on Terrorism* 11/4: 73–77.
- Carter, Elisabeth. 2018. „Right-Wing Extremism/Radicalism: Reconstructing the Concept“. *Journal of Political Ideologies* 23/2: 157–182.
- Čular, Goran. 2013. „Političko predstavništvo u Hrvatskoj: predstoji li korjenita promjena stranačkog sustava?“. *Političke analize* 4/13: 3–11.
- Čular, Goran i Berto Šalaj. 2019. „Kritički građani ili nezadovoljni autokrati? Potpora demokraciji u Hrvatskoj 1999-2018“. *Analiza Hrvatskog politološkog društva* 16/1: 7–26.
- Fraser, Nancy. 2000. „Rethinking Recognition“. *New Left Review* 3/3: 107–20.
- Fraser, Nancy. 2014. „Can Society be Commodities All the Way down? Post-Polanyian Reflections on Capitalist Crisis“. *Economy and Society* 43/4: 541–558.
- Fraser, Nancy. 2017. „From Progressive Neoliberalism to Trump – and Beyond“. *American Affairs Journal*. November 20, <https://americanaffairsjournal.org/2017/11/progressive-neoliberalism-trump-beyond/> (11. 9. 2022).
- Freedom House. 2022. „Hungary“. *Nations in Transit*. <https://freedomhouse.org/country/hungary/nations-transit/2022> (11. 9. 2022).
- Fukuyama, Francis. 1989. „The End of History?“. *The National Interest* 16: 3–18.
- Gregor, A. James. 2006. *The Search for Neofascism: The Use and Abuse of Social Science*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Grzebalska, Weronika. 2016. „Why the War on ‘Gender Ideology’ Matters – and Not Just to Feminists“. *Visegrad Insight*. March 7, <https://visegradinsight.eu/why-the-war-on-gender-ideology-matters-and-not-just-to-feminists/> (11. 9. 2022).
- Grzebalska, Weronika, Eszter Kovács i Andrea Pető. 2017. „Gender as Symbolic Glue: How ‘Gender’ Became an Umbrella Term for the Rejection of the (Neo)Liberal Order“. *Political Critique*, January 13,

- <http://politicalcritique.org/long-read/2017/gender-as-symbolic-glue-how-gender-became-an-umbrella-term-for-the-rejection-of-the-neoliberal-order/> (11. 9. 2022).
- Grzebalska, Weronika i Eszter Kováts. 2018. „Beyond the Anti-Women Backlash“. *IPS-Journal*, December 18, <https://www.ips-journal.eu/regions/europe/beyond-the-anti-women-backlash-3160> (11. 9. 2022).
- Grzebalska, Weronika i Andrea Pető. 2018. „The Gendered Modus Operandi of the Illiberal Transformation in Hungary and Poland“. *Women's Studies International Forum* 68/5: 164–72.
- Harvey, David. 2020. *A Brief History of Neoliberalism*. Oxford: Oxford University Press.
- Hermansson, Patrik, David Lawrence, Joe Mulhall i Simon Murdoch. 2020. *The International Alt-Right: Fascism for the 21st Century?*. Abingdon, New York: Routledge.
- Hodžić, Amir i Aleksandar Štulhofer. 2017. „Embryo, Teddy Bear-Centaur and the Constitution: Mobilizations against ‘Gender Ideology’ and Sexual Permissiveness in Croatia“. U: *Anti-Gender Campaigns in Europe. Mobilizing against Equality*. Roman Kuhar i David Patternote, ur. London; New York: Rowman & Littlefield International, Ltd, 59–79.
- Holmes, Douglas R. 2000. *Integral Europe: Fast-Capitalism, Multiculturalism, Neofascism*. Princeton: Princeton University Press.
- „Hungarian PM sees shift to illiberal Christian democracy in 2019 European vote“. *Reuters*, 28. srpnja, <https://www.reuters.com/article/us-hungary-orban-idUSKBN1KI0BK> (11. 9. 2022).
- Kiely, Ray. 2020. „Assessing Conservative Populism: A New Double Movement or Neoliberal Populism?“. *Development and Change* 51/2: 398–417.
- Kitschelt, Herbert. 2007. „Growth and Persistence of the Radical Right in Postindustrial Democracies: Advances and Challenges in Comparative Research“. *West European Politics* 30/5: 1176–1206.
- Korolczuk, Elżbieta i Agnieszka Graff. 2018. „Gender as ‘Ebola from Brussels’: The Anticolonial Frame and the Rise of Illiberal Populism“. *Signs: Journal of Women in Culture and Society* 43/4: 797–821.
- Kuhar, Roman i David Paternotte, ur. 2017. *Anti-Gender Campaigns in Europe: Mobilizing against Equality*. London; New York: Rowman & Littlefield International, Ltd.
- Landa, Ishay. 2018. *Šegrtov čarobnjak. Liberalna tradicija i fašizam*. Zagreb: Disput.
- Laruelle, Marlene. 2022. „Illiberalism: A Conceptual Introduction.“ *East European Politics*, ožujak, 1–25.

- Mair, Peter. 2006. „Ruling the Void? The Hollowing of Western Democracy“. *New Left Review* 42/stu-pro: 25–51.
- Marić, Leo. 2014. „Intermarium - Geopolitička alternativa po mjeri nacionalnih interesa“. *Obnova, časopis za kulturu, društvo i politiku* 3: 80–88.
- Mudde, Cas. 2004. „The Populist Zeitgeist“. *Government and Opposition* 39/4: 541–563.
- Mudde, Cas. 2007. *Populist Radical Right Parties in Europe*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Mudde, Cas. 2010. „The Populist Radical Right: A Pathological Normalcy“. *West European Politics* 33/6: 1167–1186.
- Mufti, Mariam. 2018. „What Do We Know about Hybrid Regimes after Two Decades of Scholarship?“. *Politics and Governance* 6/2: 112–119.
- Obućina, Vedran. 2011. „Radikalno desne stranke u bivšim komunističkim državama: izazovi liberalnoj demokraciji ili socioekonomski protest?“. *Analiza Hrvatskog politološkog društva: časopis za politologiju* 8/1: 93–105.
- Paxton, Robert O. 2004. *The Anatomy of Fascism*. Vintage Books ed. New York: Vintage Books.
- Polanyi, Karl. 2001. *The Great Transformation: The Political and Economic Origins of Our Time*. 2nd Beacon Paperback ed. Boston, MA: Beacon Press.
- Puhovski, Žarko. 2017. „Tko je odista politički protivnik osviještenoj ljevici“ *Ideje.hr*, 30. svibnja, <https://ideje.hr/tko-odista-politicki-protivnik-osvijestenoj-ljevici/> (11. 9. 2022).
- „Putin: Russian president says liberalism ‘obsolete’“ *BBC News*. 28. lipnja, <https://www.bbc.com/news/world-europe-48795764> (11. 9. 2022).
- Riley, Dylan. 2005. „Civic Associations and Authoritarian Regimes in Interwar Europe: Italy and Spain in Comparative Perspective“. *American Sociological Review* 70/2: 288–310.
- Rodgers, Daniel. 2018. „The Uses and Abuses of ‘Neoliberalism.’“ *Dissent Magazine*, <https://www.dissentmagazine.org/article/uses-and-abuses-neoliberalism-debate> (11. 9. 2022).
- Schmitter, Philippe C. i Terry Lynn Karl. 1991. „What Democracy Is. . . and Is Not.“ *Journal of Democracy* 2/3: 75–88.
- Sunić, Tomislav. 2009. *Europska Nova desnica: korijeni, ideje i mislioci*. Zagreb: Zlatko Hasanbegović.
- Taguieff, Pierre-André. 2017. *Osveta nacionalizma. Neopopulisti i ksenofobi u napadu na Europu*. Zagreb: TIM Press.
- Von Mises, Ludwig. 1981. *Socialism: An Economic and Sociological Analysis*. Indianapolis: LibertyClassics.

- Vujadinović, Dragica. 2008. „Civilno društvo i politička kultura“. *Filozofska istraživanja* 28/1: 21–33.
- Wisniewska, Agnieszka, Marta Musiał i Beata Swiecka. 2017. „The Program ‘Family 500 Plus’ - Implications for Household Finance in Poland“. *CBU International Conference Proceedings* 5/9: 490–94.
- Wolfreys, Jim. 2013. „The European Extreme Right in a Comparative Perspective“. U: *Varieties of Right-Wing Extremism in Europe*. Emmanuel Godin, Brian Jenkins, Andrea Mammone, ur. Abingdon: Routledge.
- Zakaria, Fareed. 1997. „The Rise of Illiberal Democracy“. *Foreign Affairs* 76/6: 22–43.

Antifascism in the 21st Century: How to Deal with the Successes of the Populist Radical Right?

The political success of the populist radical right and their entry into mainstream political competition has resulted in an unprecedentedly high level of illiberal discourse present in the public sphere. As a reaction, many media outlets, journalists and academics have referred to these trends as forms of „neo-fascism“ or „fascism of the 21st century“. However, this contribution aims to show that the abstract claim of the „revival of fascism“ makes it impossible to analyze a phenomenon that was developed as a holistic political project. The populist radical right coherently establishes an ideology that resonates with wider audiences, addresses the multiple crises of liberalism, disturbs the political and economic consensus developed after 1989, and offers an alternative based on a traditionalist and familialist society. The growing dynamics of these parties’ points to the fact that they are relevant participants in the election campaign, and that they cannot be trivialized to the level of a pathology. This contribution argues that it is not only unproductive to stigmatize the populist radical right and similar movements today as „fascist“, but that such tactics underestimate and, in fact, stifle any potential for a modern anti-fascism. The conclusion attempts to show that a contemporary anti-fascism should, instead of mobilization strategies based on fear and reaction, mean confronting the current economic and political situation, and building a left ideological offer that will return the focus to social justice instead.

Fašizam kao simptom krize kapitalizma: tumačenje Clare Zetkin

ANKICA ČAKARDIĆ

Odgovorite na [fašističko] nasilje nasiljem. Ali ne nasiljem kao pojedinačnim terorom – to zasigurno neće polučiti uspjeha. Već nasiljem kao organiziranoj snazi revolucionarne borbe proleterske klase.

Clara Zetkin

Fašizam nije tek prošlost, on je permanentna prijetnja koja uvijek pokušava doći do svog punog izraza. Njegova supstancija ne stari ali s vremena na vrijeme, ovisno o specifičnim ekonomskim i socijalnim krizama, fašizam traži nove oblike artikulacije. Upravo stoga potrebno ga je uvijek i iznova locirati, tražiti njegove izvore i analizirati nove forme i izraze. Na tragu ovog zadatka u prvom dijelu rada pokušat ćemo izvesti nekoliko preliminarnih bilješki o fašizmu, ne bismo li zacrtali koordinate socijalno historijske analize fašizma. U teorijskom pozicioniranju prvog dijela rada referirat ćemo se na „novi val“ komparativnih materijalističkih teorija koje se pojavljuju uoči i nakon krize 2008. godine. Kako ćemo to i prikazati u radu, ova teorijska tradicija osuvremenjuje neke od pionirskih marksističkih analiza fašizma Clare Zetkin. Upravo u ključu njene teorije drugi dio rada strukturirat ćemo u dvije sekcije: a) Sedam značajki fašizma: od uspona do kontradikcija i b) Antifašizam i ujedinjena fronta. Socijalno-historijska analiza Zetkin inzistira na lociranju fašističkih izvora u kapitalističkim krizama i državnim aparatima koji reproduciraju postojeće društvene odnose. Ona se pita jesu li historijski liberalističke snage podržavale fašističke režime i je li kapitalizam imao koristi od fašizma? Duguje li fašizam svoje artikulacije i vrijednosti ekonomskom liberalizmu, kao čistom ideološkom izrazu kapitalizma? Odgovore na ova i slična pitanja kao i marksističku analizu Clare Zetkin izložit ćemo iščitavajući dva ključna dokumenta – izvještaj i rezoluciju o fašizmu iz lipnja 1923. koji su bili prezentirani na Trećem proširenom plenumu Izvršnog odbora Komunističke internacionale.

Socijalno-historijska analiza i preliminarne bilješke o fašizmu¹

Fašizam je rođen u Milanu u nedjelju 23. ožujka 1919. godine (Paxton 2004: 5). Ovaj službeno-historijski datum odnosi se na poslijeratno nedjeljno jutro kada se više od stotinu ljudi – počevši od ratnih veterana i sindikalista koji su podržavali rat, preko futurista i intelektualaca bliskih tom kulturno-umjetničkom krugu, sve do nekolicine novinara i usputnih znatiželjnika – okupilo u prostorijama Milanskog industrijskog i trgovačkog saveza kako bi, riječima Benita Mussolinija, „objavili rat socijalizmu [...] i njegovu suprotstavljanju nacionalizmu“ (Delzell 1970: 7-11). Upravo u tom nacionalističkom ozračju, na krilima Saveza revolucionarne akcije iz 1914. (*Fasci d'Azione Rivoluzionaria*), Mussolini će sa svojim istomišljenicima osnovati Talijanski borbene savez (*Fasci Italiani di Combattimento*). Već dva mjeseca kasnije obavljen je i prvi razrađeni fašistički program, da bi konačno 7. studenog 1921. Borbeni savez prerastao u Nacionalnu fašističku partiju (*Partito Nazionale Fascista*).

Otada pa nadalje pojam *fasci* gubi svoje izvorno značenje „saveza“² i postaje dominantni označitelj reakcionarnog pokreta s imperijalističkim aspiracijama, platformski natopljen antiracionalističkom i voluntarističkom filozofijom, nominalno koketirajući čak i s anti-kapitalizmom, opsesivno zaokupljen propadanjem zajednice, poniženjem ili statusom žrtve, nudeći kao odgovor na krizu kapitalizma i dezintegraciju društva lažne kultove jedinstva, energije i čistoće, pokret u kojem nova vlast glatko surađuje s tradicionalnim elitama, zatire demokratske i radničke slobode te bez etičkih ili pravnih ograničenja provodi, riječima Roberta Paxtona, „unutrašnje čišćenje i vanjsku ekspanziju“ (Paxton 2004: 218). Fašizam nije masovni pokret već predstavlja vrhunac dugotrajnog nastojanja elita i srednje klase da ga „odmasove“, njegova je supstancija duboko uronjena u

¹ Ovaj rad predstavlja proširenu i izmijenjenu verziju teksta „Clara Zetkin: lekcije o fašizmu iz 1923.“, ranije objavljenog u autoričinoj knjizi *Pobunjeni um: eseji iz radikalne socijalne filozofije* (Zagreb: Arkzin/Jesenski i Turk, 2021: 122–137).

² Podsjetimo se, u etimološkom smislu pojam ili ime „fašizam“ dolazi od latinske riječi *fascēs* koja je označavala svežanj pruća sa sjekirom u sredini, a simbolizirao je jedinstvo, odnosno savez vrhovne vlasti u antičkom Rimu. Izraz su tijekom 19. stoljeća koristili talijanski militantni sindikalisti kako bi istakli razliku svojih revolucioniranih udruženja/saveza (*Fascio Rivoluzionario d'Azione Interventista*) od političkih partija, a i seljaci koji su ustali protiv svojih zemljoposjednika na Siciliji 1893–1894. nazivali su se Sicilijanskim savezom (*Fasci Siciliani*) (usp. Paxton 2004: 4).

cilj da vječno neposlušnu plebejsku masu slomi i natjera na pokornost, ne bi li je u konačnici nadomjestio iskonstruiranim entitetima poput nacije ili rase (Landa 2019: 5).

Međutim, danas je pojam „fašizam“, čak „postfašizam“ (Tamás 2000) ili „novi fašizam“ (Butler 2016), jedan od onih koji nosi mnoga različita i rastezljiva značenja. Njegova napose spontana svakodnevna primjena ne predstavlja tek semantičku zbrku, već ima i specifične strukturno-ideološke i političke posljedice. Čitav slučaj je i kompliciraniji ukoliko uzmemo u obzir pseudologiku historijskog revizionizma koji se gradi na ideološkoj opijenosti, neznanju i političkoj potkupljivosti te predstavlja metodu ideološki pristrane selekcije povijesnog materijala kako bi se uopće mogla izvesti neka revizija i time ponuditi prividna plauzibilnost određene teze (Losurdo 2017: 40). Ukoliko smo strože i možda skolastički raspoloženi, mogli bismo reći da fašizam često funkcionira kao samorazumljiva oznaka, etiketa s mnoštvom značenja, pojam kojim se služimo u različitim situacijama. S jedne strane, često ga koristimo kako bismo iskazali određeni tip osude ili uvrede, s druge strane njime se služimo kada želimo poslati oštru poruku usmjerenu protiv konzervativnih, tradicionalističkih i desničarskih snaga, kao i u slučaju pokreta koji afirmiraju različite reakcionarne političke namjere ili protiv cinizma pojedinaca koji perpetuiraju seksističke, rasističke, ksenofobne ili konspirativne ideje.

Dodajmo svemu i činjenicu da je od vremena Donalda Trumpa, Viktora Orbána, Borisa Johnsona, Jaira Bolsonara, Nigela Faragea, Marine Le Pen, Mattea Salvinija, Geerta Wildersa, Heinz-Christiana Strachea, Jörga Meuthena i Alexandera Gaulanda sve do Vladimira Putina i njegove invazije na Ukrajinu došlo do prave inflacije svakodnevne primjene pojma fašizam. Nažalost, ne možemo osporiti opravdani strah od fašizma, ili barem nečega što mu je itekako slično, budući da svakodnevno svjedočimo jačanju ultradesnice s obaju strana Atlantika. Radikalna desnica kao da je u hipu samopouzdanja iskočila iz povijesti, uskrsnula i prigrlila svoje suvremene političke saveznike, ne bi li bijesno, cinično, ambiciozno i s mnogo mržnje nametnula svoju agendu. Nije nam nakana ni tema ovdje detaljno analizirati sličnosti i razlike povijesnog fašizma i suvremene radikalne desnice,³ međutim koristimo priliku da barem nakratko

³ Za detaljnije analize odnosa radikalne desnice i suvremenog fašizma vidi: Riley 2019; Landa 2019: 13–18; Traverso 2017; Tamás 2000; 2007; 2015.

dovedemo u vezu povijest i suvremenu stvarnost, budući da nam specifični povijesni obrasci i teorije mogu pomoći, da ne kažemo da su nužni, u razumijevanju svakodnevne političke zbilje.

Kada je riječ o školskoj upotrebi pojma fašizam, prije svega u historiografskim studijima, Ishay Landa pregledno demonstrira kako ga one uobičajeno određuju kao specifičnu „ideologiju“ (Landa 2018: 19-35). U tako postavljenom „ideološkom“ okviru, kritički napominje ovaj izraelski historičar, glavna struja suvremene historiografije ustraje na tezi da fašizam možemo zbiljski razumjeti tek ako riječi i vjerovanja fašista „uzimamo ozbiljno u obzir“. Na taj način današnji zagovaratelji ideološkog pristupa, kako to sami postavljaju (Sternhell, Sznajder i Asheri 1994; Eatwell 1996; Mann 2004), nastupaju s pozicije ispravke znanstvene tradicije koja fašističku retoriku nije shvaćala ozbiljno. Kao glavnu pogrešku te tradicije predstavnici ideološkog pristupa vide u materijalističkom svodenju fašističkih ideja na njihovu socijalnu bazu, klasnu srž i promatranju fašizma „izvana“ koje priječi razumijevanje fašizma prema njegovom vlastitom izjašnjavanju (Landa 2018: 20). U tom napetom odnosu različitih suvremenih pristupa teorije fašizma, napose je zanimljiva pojava „novog vala“ komparativnih materijalističkih teorija koje se pojavljuju uoči i nakon krize 2008. godine. Teoretičari poput spomenutog Ishaya Lande, potom Gáspára Miklósa Tamása (2007; 2015), Domenica Losurda (2011; 2017; 2021), Adama Tooze (2007) i drugih u različitim varijantama rastvaraju problematiku fašističkih tendencija društva smještajući ih u socijalno-historijski kontekst. Upravo ćemo uz ove autore uštimiti i usmjeriti referentni okvir prvog dijela rada, a ono što je još relevantnije u metodološkom smislu, ova „novovalna“ grupa autora – bilo eksplicitno ili implicitno – osuvremenjuje neke od pionirskih marksističkih analiza Clare Zetkin o fašizmu koje ćemo detaljnije analizirati u drugom dijelu rada.

Suprotno ideološkim interpretacijama, socijalno-historijska metoda izbjegava psihološke interpretacije fašizma i pristupe koji počivaju na osobnom dojmu ili moralizaciji koja „veliča ulogu ličnosti i mitologizira istoriju“ (Kuljić 1985: 18). Osnovno polazište socijalno-historijske metode najbolje je sažeto u proglasu Komunističke Internacionalne koja je definirala fašizam kao „direktnu terorističku diktaturu najreakcionarnijih, najšovinističkih i najimperijalističkih elemenata financijskog kapitala“ (Dimitrov 1935). Jednako

tako, socijalni pristup fašizmu odbacuje historijsko-revizionističke nakane kojima je primarna intencija prikriti vezu nacifašizma s kolonijalizmom i rasizmom te negirati povezanost komunizma i antikolonijalizma (Losurdo 2017: 110). Kako bismo razumjeli izvore fašizma, pored ideoloških kodova moramo uzeti u obzir i socijalno-historijske događaje poput poraza u Prvom svjetskom ratu, brutalnu kampanju protiv boljševika i „boljševičko-židovske“ zavjere, razorne posljedice europskih ekonomskih kriza, ekspanzionističku kolonizatorsku političku ekonomiju i slično (Losurdo 2021: 613–614). Čak i ukoliko analiziramo suvremene fašističke tendencije društva, ne možemo zanemariti posljedice kapitalističkog načina proizvodnje. „Posttotalitarni fašizam izvire“, piše Tamás, „pod zaštitom prostranog hitinskog pokrova globalnog kapitalizma. To treba otvoreno reći“ (Tamás 2000).

Socijalno-historijska analiza fašizma inzistira na lociranju fašističkih izvora u kapitalističkim krizama i državnim aparatima koji diktiraju kapitalistička pravila igre, riječima Zetkin: „Fašizam promatramo kao izraz propadanja i raspadanja kapitalističke ekonomije, te kao simptom raspada buržoaske države“ (Zetkin 2017a: 27). „Fašizam će uvijek“, piše Daniel Guérin, „ostati rezervna snaga kapitalističkog propadanja“ (Guérin 2016: 16). Suprotno narativima aktualne ideološke historiografije koja sugerira da istinski razumijevamo fašizam tek kada proniknemo u njegov „setting“, odnosno njegov način razmišljanja, „kada analiziramo fašizam prema njegovim vlastitim uvjetima, istražujući njegovu samoreprezentaciju, i kada ga pokušavamo shvatiti iznutra“ (Mosse 1996: 245), teorija fašizma, kako je Zetkin među prvim marksističkim teoretičarima i teoretičarkama skicira, usmjerena je na socijalne izvore fašizma i tezu da fašizam i liberalizam u našim analizama ne bismo smjeli razdvajati. Upravo je to polazište koje će Landa razraditi u svojim studijama (2018; 2019), a talijanski filozof Domenico Losurdo ispitati kao odnos nacifašizma i neoliberalizma, a potom i kao konvergenciju revizionizma i neoliberalizma (Losurdo 2017: 31).

U problemsko-metodološkom okviru koji se zadržava tek na ideološkoj razini analize i ignorira materijalističku osnovu fašizma, pojmovi „socijalizam“ i „liberalizam“ postaju presudni za razumijevanje fašističkog fenomena. Landa ističe da je ovaj metodološki okvir izrazito problematičan jer gubi „svoju početnu, premda varljivu, jasnoću

te postaje vrlo teško baratati [pojmovima socijalizam i fašizam] i utvrditi im smisao“ (Landa 2018: 20). Paradigma „vjerovanja fašistima na riječ“ u kontekstu tek ideološke analize generira dodatne teorijske probleme jer konačno služi i kao početna premisa za tezu o dvama totalitarizmima, dakle, kao ključna priprema terena za izjednačavanje socijalizma i fašizma (usp. Kaminer 2007). Ukoliko doista razumijemo izjave i ideje fašista kao ozbiljne i vjerodostojne, trebamo li im vjerovati kada se proglašavaju socijalistima? S jedne strane, primjerice u njemačkoj nacističkoj inačici, smatrali su prikladnim na razini imenoslovlja dodavati nacionalizmu socijalizam, ali s druge strane nikada nijedna fašistička stranka nije u svoj naziv uključila pojam liberalizam. I Adolf Hitler bio je svjestan ovog pojmovnog paradoksa u kojem se našla njegova Nacionalsocijalistička stranka, jednom je prilikom čak izjavio: „Nevolja je u toj riječi ‘socijalizam’“ (Landa 2018: 25).

Ova se epistemološka zbrka – kao rezultat pretjeranog fokusa na ideologiju – temelji na tezi da liberalizam predstavlja suprotnost fašizmu te da je fašistička ideologija bitno oblikovana socijalističkim idejama (Landa 2018: 21). U tom notornom odnosu socijalizam gubi svoj čvrst i određen smisao, jer se implicira da se istovremeno može pojaviti i na lijevoj i na desnoj strani političkog spektra. Upravo nas stoga ne treba pretjerano čuditi da jedan Peter Sloterdijk može bez imalo zadržke definirati nacizam kao „kvazisocijalizam desnice“ (Sloterdijk 2000: 21) ili, primjerice, Eugen Weber kada ushićeno na konferenciji u Moskvi 1970. konstatira kako „fašizam i komunizam nisu bili oprečni, nego *frères ennemis*“ (citirano u Landa 2018: 21). Posve sličan obrazac nalazimo i u izjavama predstavnika klasičnog neoliberalizma,⁴ primjerice u slučaju Ludwiga von Misesa koji je jednom prilikom zapisao: „Ne može se poreći da su fašizam i slični pokreti kojima je cilj uspostava diktatura puni najboljih namjera i

⁴ Za razliku od suvremene političke ekonomije neoliberalizma kao financijaliziranog i tehnokratskog oblika kapitalizma koji je usmjeren na organiziranje slobodnog tržišta bez regulacije, minimalnu državu i ukidanje javnog sektora, pod pojmom klasičnog neoliberalizma podrazumijevamo skup doktrina i filozofija koje se pojavljuju 1930-ih i 1940-ih među europskim liberalnim ekonomistima koji su pokušavali oživjeti i obnoviti središnje ideje klasičnog liberalizma. Od početka je međunarodni karakter neoliberalnog pokreta bio značajan. Društvo Mont Pelerin, osnovano u travnju 1947. u Švicarskoj, sastojalo se od vodećih liberalnih intelektualaca iz deset država, poput Waltera Euckena, Friedricha A. von Hayeka, Milтона Friedmana, Wilhelma Ropkea, Ludwiga von Misesa, Karla Poppera (Rehmann 2020).

da je njihova intervencija, zasad, spasila europsku civilizaciju. Zasluga koju je fašizam time stekao, vječno će živjeti u povijesti“ (Mises 2002: 51). Na jednom drugom mjestu ovaj je klasični neoliberal u sličnom tonu, bez imalo smisla za metaforu, zapisao: „Filozofija nacista, Njemačke nacionalsocijalističke radničke stranke, najčišća je i najkonzistentnija manifestacija antikapitalističkog i socijalističkog duha našeg doba“ (Mises 1951: 578).

Kako smo ranije istakli, ovaj pojmovni i epistemološki nered ne bi mogao bez poteškoća funkcionirati ukoliko se ne bi punom snagom oslanjao na historijski revizionizam. Štoviše, kada govorimo o relaciji neoliberalizma i historijskog revizionizma, posve je uputno uzeti u obzir Losurdovu lucidnu i vrlo preciznu tezu da je u ovom odnosu riječ o dvama različitim aspektima posve istog pokreta, od kojih je jedan više politički, dok je drugi izravno historiografski (Losurdo 2017: 31). Premda između neoliberalizma i historijskog revizionizma postoje evidentne razlike i razilaženja, bilo političke ili metodološke prirode, ipak i jedan i drugi počivaju na kritici, preciznije ukidanju, velikih povijesnih revolucija i negiranju činjenice da su upravo revolucije osigurale temelje za uspostavu modernih ekonomskih i socijalnih prava. Primjerice, Mises je žestoko kritičan prema Francuskoj i Ruskoj revoluciji koju su vodile „različite sekte fanatika“ prilikom njihovih borbi protiv kapitalizma (Mises 1966: 165). Prema njegovom razumijevanju stvari, užasi dvadesetog stoljeća nastaju dolaskom komunista na vlast zbog čega je upravo u Mussolinijevom skvadrizmu vidio „privremeni lijek uzrokovan izvanrednošću situacije“ i njegovu prikladnost u obrani europske civilizacije (prema Losurdo 2017: 32).

Prema Misesu ili ranije citiranom Sloterdijku fašizam nastaje kao nasilna reakcija na liberalizam i građansko društvo, tj. individualističko društvo koje se njime uspostavlja i kao reakcija na ekonomsko utemeljenje obaju sustava: kapitalizam. Međutim njihovom razumijevanju kako fašizma, tako i liberalizma i kapitalizma, treba ipak pristupiti opreznije, uzeti u obzir činjenicu da je posrijedi vrlo složena politička ekonomija. To je ujedno i temeljna marksistička sugestija za svaku analizu odnosa liberalizma i fašizma – kako ju je inicijalno skicirala Zetkin – i koja bi se dala sažeti sljedećom formulacijom: fašizam ne predstavlja apsolutno Drugo liberalizma. Koliko god neintuitivno ili preuzetno djelovalo da fašizam i liberalizam imaju

više zajedničkog nego različitog, valja imati na umu da oba dijele cilj zaštite privatnog vlasništva pod svaku cijenu. Premda je metoda u jednom slučaju teroristička, a u drugom parlamentarno-pravna, kada se moć kapitala ne uspijeva očuvati na zakonit način, i liberalizmu i fašizmu preostaju opcije diktature i terora. Upravo na tom tragu Todor Kuljić ističe:

Istoriju evropskog kapitalizma XIX i XX veka određivala je Janusova glava buržoaske vladavine sa svoja dva lica – liberalizmom i fašizmom. Od Loka do Musolinija, od Žironde do savremenih buržoaskih partija osnovna vrednost buržoaskog društva i prvo dobro koje štiti buržoaska država jeste svojina [...]. Osnovni cilj je isti i fašizma i liberalizma [...]. Oba puta su otvorena, a posebne okolnosti nagone buržoasko društvo na put terora. (Kuljić 1985: 23)

O socijalno-historijskim sličnostima fašizma i liberalizma Landa bilježi:

[V]ećina razornih i ekstremnih aspekata fašizma, aspekata koji se obično doživljavaju kao napadi na liberalizam – odbacivanje demokracije; diktatura; okomljivanje na racionalizam i znanstvenu objektivnost; propaganda; šovinistički nacionalizam; imperijalistički i rasni rat – povijesno [su] nezamislivi izvan liberalnog okvira. Fašizam je bio organski proizvod razvoja *uvelike* (što znači: *ne potpuno*) začetih unutar liberalnog društva i ideologije. Bio je to ekstreman pokušaj rješavanja krize liberalizma, proboja iz njegove aporije i spašavanja buržoazije iz nje same. (Landa 2018: 26)

Fenomen krize vrlo je važan element marksističke kritike političke ekonomije kojim je bitno određen i socijalno-historijski diskurs o fašizmu. Ekonomska kriza kao sastavni dio „prirode“ kapitalističkog načina proizvodnje uvijek osigurava uvjete za akumulaciju i restauraciju kapitala. Ona se istovremeno nužno transformira u socijalnu krizu u kojoj dolazi do sudara interesa različitih društvenih grupa. Ukoliko kanimo ući u trag višeslojnosti odnosa fašizma i liberalizma – napose kroz prizmu kapitalizma koja ih maksimalno približava i čini srodnima, premreženih u smislu koji je Max Horkheimer nagovijestio kulturnim epigramom iz 1939, „Tko ne želi govoriti o kapitalizmu, taj neka šuti i o fašizmu“ – tada moramo moći postaviti i sljedeća pitanja: jesu li historijski liberalističke snage podržavale fašističke režime i je li kapitalizam imao koristi od nacifašizma?

Odgovore na ova pitanja, uvjerljivošću i vlastitog svjedočanstva, dao je Alfred Sohn-Rethel u knjizi *Ekonomija i klasna struktura njemačkog fašizma* (*Ökonomie und Klassenstruktur des deutschen Faschismus*) u kojoj je detaljno i empirijski argumentirao svoju tezu o ekonomskim korijenima Trećeg Reicha (Sohn-Rethel 1987). Ovaj marksistički filozof i ekonomist – inače najrjeđe spominjani predstavnik Frankfurtske škole – govori o historijskom periodu kasnog kapitalizma u kojem su uobičajeni procesi i funkcioniranje njemačkog buržoaskog društva bili narušeni i suspendirani, posljedično stvarajući uvjete za kontrarevoluciju. Budući da je nastupila ekonomska kriza, a uz nju nužno i inflacija, Hitler se u toj situaciji uz podršku njemačkih industrijskih kapitalista (usp. Tooze 2007) i ultimativne racionalizacije upravljanja (Sohn-Rethel 1987: 27) pozicionirao kao faktor stabilizacije. Direktno je zauzeo mjesto ispražnjene univerzalnosti koja je svakoj individui nudila privid cjeline, toliko nužne fantazije kolektivizma u svakoj krizi. Ključ je univerzalizma, dakako, iskonstruirao u nacionalističkoj utvari, čim dalje od ikakvog stvarnog, klasnog i humanističkog univerzalizma. U analizi postfašističkih društvenih formacija Tamás tvrdi da je negiranje univerzalnoga građanstva unutar demokratskih uvjeta jedna od najznačajnijih karakteristika fašizma:

Najsnažniji odgovor na propast ideje prosvjetiteljstva, posebice demokratskog socijalizma i progresivne društvene reforme, formulirao je fašizam. Iako kontrarevolucionaran, fašizam u konačnici nije bio konzervativan: nije vratio nasljednu aristokraciju niti monarhiju, ma što sugerirale neke romantičarsko-reakcionarne tirade. No, bio je u stanju rasturiti regulativni, odnosno temeljni pojam suvremenog društva: univerzalno građanstvo. (Tamás 2000)

Manipulacija univerzalizmom dodatno opterećuje fašizam do te mjere da inicijalno mora ponuditi privid vlastitih antikapitalističkih nastojanja, prikazati se kao iskonski protivnik velikih monopolista i tržišta, kao politika koja se zalaže za poštene radnike i sitne obiteljske poduzetnike, prikrivajući empirijske činjenice koje razotkrivaju logiku fašizma temeljenu upravo na kapitalističkim i imperijalističkim praksama (Sohn-Rethel 1987: 46–47; Tooze 2007). U ovoj političkoj igri nije zanemariv ni klasični model protestantske etike. Moralizaciju štednje i skromnosti nacisti su u svojim parolama iskazivali

i eksplicitno, netom nakon što su kontrarevolucionarnim snagama ugušili rad sindikata. Uzvikivali su: „Posla svima, a ne bogatstva!“ (Sohn-Rethel 1987: 38). Ekonomska i socijalna kriza 1930-ih stvorila je savršene uvjete za realizaciju poznate luksemburgijanske dileme, Sohn-Rethelovim žargonom iskazano: „Ili socijalizam ili izopačeno čudovište fašizma“ (Sohn-Rethel 1987: 30).

I Mussolini i Hitler došli su na vlast u koaliciji s tradicionalnim nacionalističkim strankama, pomalo ali sigurno odustajući od inicijalne podrške manjim i obiteljskim poduzetništvima i inicijalno proklamiranog antikapitalizma. Povjesničar ekonomije Marcello De Cecco taj razvoj situacije, primjerice, ovako opisuje:

Kako bi se dokopao vlasti, [Mussolini] nije oklijevao igrati ulogu apologeta slobodnog poduzetništva, zalažući se čak i za trenutčno ukidanje svih oblika ratnog planiranja ekonomskih aktivnosti. Time se omilio malim poduzetnicima koji su proizvodili tradicionalne, radno intenzivne industrijske robe; ali ipak, uskoro će ih napustiti u korist velikih industrijskih poduzetnika [...], kao i u korist menadžera velikih javnih poduzeća. (De Cecco 2002: 74)

Fašizam se uspostavlja kao partnerski most između tradicionalnih buržoaskih elita i „nove“ elite fašističkog pokreta. Međutim, unatoč nešto drukčijim društvenim pozicijama i smjenama političkih režima, da ne bi bilo zabune, riječ je o istoj „eliti“, preciznije povlaštenoj klasi (Guerin 2016: 25). Pitanje je samo kojom će se metodom nova vlast koristiti kako bi očuvala interese vladajuće klase. Metoda reprodukcije klasnog režima usmjerena je na istovremeno očuvanje povlaštenog položaja vlasnika krupnoga kapitala i vojske, spašavanje, kako to formulira Daniel Guerin, urbane srednje klase od prijeteće joj proletarizacije i stare srednje klase od pauperizacije (Guerin 2016: 56) te osiguravanje relativne autonomije političke fašističke elite. Ovaj specifični moment obrane pozicije srednje klase, bilo stare ili nove, vrlo empatično i s velikim uvažavanjem iskazao je Hitler u *Mein Kampf*u sljedećim riječima: „Za ljude skromnijih egzistencijalnih uvjeta koji su se konačno uspjeli uzdići iznad te društvene razine, neizdrživ je povratak na staro pa makar i nakratko“ (Guerin 2016: 62).

Ove su okolnosti napose isticali marksisti koji su se bavili analizom društvenih struktura imperijalizma, poput Györgyja Lukácsa,

Rudolfa Hilferdinga i Paula Sweezyja, naglašavajući ulogu srednje klase kao izvora „neproleterskog antikapitalizma“ (Kuljić 1985: 110). Srednja klasa se po logici stvari ne može solidarizirati s radničkom klasom, ali jednako tako nije u stanju doseći klasne vrhove krupnog kapitala. Ona se nalazi u nekom stanju neuralgičnog procjepa, potpuno nesposobna da samostalno brani vlastite društveno-historijski prevaziđene zahtjeve pa se mora iz ekonomskih razloga politički priklanjati jačima. Sweezy ističe da u epohi imperijalizma dolazi do zaoštavanja klasne borbe i koncentracije kapitala, što u konačnici onemogućuje solidarno organiziranje u redovima srednje klase (Sweezy 1959: 327–333). Na sličnom tragu, Lukács dvadesetih godina piše kako je srednja klasa unaprijed predodređena na pasivnost ili na stalno dvoumljenje između vladajuće klase i one koja nosi revoluciju, „a njihove eventualne eksplozije moraju na sebi nositi pečat nečega prazno elementarnoga, besciljnoga, te su čak i u slučaju neke trenutačne pobjede osuđene na konačni poraz“ (Lukács 1970: 113). Hilferding pak u svojoj analizi osuđuje novu srednju klasu nazivajući je „glasačkom mašinerijom financijskog kapitala“ koja se održava dvostrukom težnjom: nadajući se da će napustiti poluproleterski položaj i izbiti na površinu kapitalističkih vrhova i pod svaku cijenu ne biti ubrojena u proletere (Hilferding 1958: 401–403).

Autonomija fašističke vlasti, na koju Guérin upozorava, u ključu izvanredne situacije opravdava se kao nužno slobodan intervencijski prostor političko-ekonomskog upravljanja koji će omogućiti vlasti da raspolaze „jakom državom“ kako bi hitno riješila ekonomsku krizu. Ta se autonomija realizira i provodi bilo na razini državne intervencije u ekonomskom polju, poticanjem industrije naoružanja državnim investicijama ili brutalnim gušenjem radničkih i socijalnih prava, koje na terenu provode paramilitarne formacije u službi novijih industrijskih i starijih zemljoposjedničkih monopolista (Guérin 2016: 33).⁵ Na sličnom tragu i Boris Buden rastvara fašistički fenomen. On tumači kako fašizam ne predstavlja neku vrstu kompaktne ideološke tvorbe ili jasno definirani oblik političke ekonomije, još i manje set masovnopsiholoških karakteristika odnosno kulturnih

⁵ Fašističke paramilitarne postrojbe su predstavljale neslužbenu vojsku koja je u valu organiziranog nasilja u razdoblju od 1920–1922. uništila „kugu“ štrajkova i ozbiljno oslabila moć sindikata i seljačkih liga. Primjerice, 1920. godine u poljoprivrednom sektoru u Italiji održao se milijun štrajkova, sljedeće godine tek 80 000 (usp. Landa 2019: 181).

vrijednosti (Buden 2018). Prije se radi o, piše autor, „nekoj vrsti historijski i politički kontingente kristalizacije jednog daleko šireg društvenog stanja, odnosno o nizu društveno, ekonomski, politički i kulturno heterogenih procesa i tendencija“ (Buden 2018), koji nisu istoznačni, ispeglani obrasci koji se jednolično mogu primijeniti na bilo koji historijski ili specifični kontekst što sinergijski djeluje u određenom slučaju. Uzmaći u obzir već spomenutu *Ekonomiju i klasnu strukturu njemačkog fašizma* Boris Buden – implicitno na tragu Sohn-Rethela, ali i Toozeove ekonomske historije Reicha kao prethistorije Europe (2007) – sažeto bilježi:

[H]itler je ponudio rješenje za krizu u kojoj se našla njemačka privreda krajem dvadesetih, kada proizvodi njemačke industrije gube konkurentnost na svjetskom tržištu, ali je to rješenje prihvaćeno tek nakon dugog usuglašavanja interesa između različitih grana njemačke industrije i agrarnog kapitala. Pritom nije slučajno da je to rješenje bilo na tragu već postojećeg projekta imperijalne ekspanzije na jugoistok Evrope, kao područja novih tržišta, jeftine radne snage odnosno šanse za novi val akumulacije kapitala. A te projekte nisu izradili fašisti nego najkompetentniji ekonomski stručnjaci Weimarske republike. Ta igra se dakle igrala već dosta dugo i to s više karata, prije nego se pojavio Adolf Hitler i u njoj sjeo kao keč na desetku. (Buden 2018)

Privodeći preliminarne bilješke o fašizmu kraju, pokušajmo zaključno sumirati ovu sekciju preko već ranije višestruko naznačene teme. Ako u analizi fašizma pođemo marksističkim putem Sohn-Rethela, Tooze, Tamása, Guerina, Losurda, Kuljića, Lande i sl., naći ćemo se pred nedvosmislenim zaključkom da fašizam i liberalizam, a time i fašizam i kapitalizam, stoje u direktnom i nužnom odnosu. Primjerice, u Landinoj filozofsko-historijskoj rekonstrukciji taj odnos ne predstavlja tek neki čvrsti odnos jednakosti, niti se njime ne pretpostavlja da je fašizam svoj svjetonazor izveo isključivo i izravno iz liberalističkih ideja. Autor tvrdi da je ekonomski liberalizam puno bliži jezgri fašizma i da su fašistički aspekti antiliberalizma ili anti-kapitalizma potpuno fabricirani i nepostojeći. Štoviše, fašizam nema „masovni karakter“ (Landa 2019) i aktivno sudjeluje u reprodukciji kapitalizma i individualnima bez društvene odgovornosti. Landa navodi:

S godinama su liberalni i konzervativni interpretatori lutali na sve strane u potrazi za „korištenima fašizma“ te su u određenom trenutku proučavali, među ostalim, ideje Rousseaua, Herdera, Fichtea, Hegela ili čak Luthera; umjesto toga trebali su pogledati ono što im je bilo pred nosom i proučiti *longue durée* liberalne tradicije od samih početaka u političkoj misli Johna Lockea, ne bi li otkrili imanentna proturječja i duboko ukorijenjene odrednice koje su fašizam, ako i nije nužno proizlazio iz njih, u najmanju ruku omogućile. (Landa 2018: 34)

Ukoliko se složimo s tvrdnjom da fašizam mnoge svoje izraze i vrijednosti duguje ekonomskom liberalizmu, kao čistom ideološkom izrazu kapitalizma (Landa 2018: 34), tada smo odškrinuli teorijska vrata za analizu klasne naravi fašizma, njegove liberalističke svjetonazorske elemente i inherentnu vezu s kapitalizmom. Upravo ono o čemu nas pionirski u svojim socijalno-historijskim analizama izvještava Clara Zetkin, ironično se referirajući i na Mussolinija: „[Fašisti su] liberali u klasičnom značenju riječi“ (Zetkin 2017a: 47). Marksističku analizu Clare Zetkin u nastavku ćemo izložiti iščitavajući dva ključna dokumenta – izvještaj i rezoluciju o fašizmu iz lipnja 1923. koji su bili prezentirani na Trećem proširenom plenumu Izvršnog odbora Komunističke internacionale.⁶

Clara Zetkin o fašizmu i antifašizmu

Clara Josephine Zetkin rođena je u Wiederauu, malom saskom selu, 5. srpnja 1857. godine, a umrla je blizu Moskve 20. lipnja 1933. (Čakardić 2021). U njeno vrijeme Saska je bila vrlo razvijeno industrijsko područje Njemačke – tek nešto manje od trećine stanovništva bavilo se poljoprivredom (Cliff 1981) – što je utjecalo i na jaki razvoj socijalističkog radničkog pokreta. Međutim, Saska nije bila

⁶ Izvješće i rezolucija upućeni Trećem proširenom plenumu objavljeni su u knjizi *Fighting Fascism. How to struggle and how to win* (Taber i Riddell 2017), inicijalno objavljeni u publikaciji *Protokoll der Konferenz der Erweiterten Exekutive der Kommunistischen Internationale: Moskau 12.–23. June 1923*. (Hamburg: Verlag Carl Hoym Nachf., 1923). Čitava se plenumska diskusija – uključujući i raspravu Clare Zetkin o fašizmu – može naći u knjizi *The Communist Movement at a Crossroads: Plenums of the Communist International's Executive Committee, 1922–1923* (Taber 2018). Ovdje ćemo se u prvom redu referirati na izvor (Taber i Riddell 2017); svi prijevodi Clare Zetkin iz netom navedenih izvora ovdje su citirani u mom prijevodu (op.a.).

samo kolijevka radničkog organiziranja, tu se inicijalno oblikovao i socijalistički feministički pokret.⁷ Ključna osoba za razvoj socijalističkog feminističkog pokreta i uključivanje žena u sindikalne organizacije bila je Zetkin. Na osnivačkom kongresu Druge internacionale, održanom u Parizu u srpnju 1889, iznijela je govor u kojem je zahtijevala integraciju radnica u radnički pokret. Od tada pa nadalje, u razdoblju od 30 godina, zauzimala je najistaknutiju poziciju u njemačkom i međunarodnom socijalističkom feminističkom pokretu.

Zetkin je bila socijaldemokratkinja, komunistkinja, revolucionarka, politička teoretičarka, feministička i sindikalna agitatorica. Uz Rosu Luxemburg, Karla Liebknechta i druge, suosnovala je Spartakističku ligu, revolucionarnu organizaciju koja je tijekom Prvog svjetskog rata djelovala protiv SPD-ove reakcionarne i proradne politike, te je kasnije sudjelovala i u osnivanju Komunističke partije Njemačke. Bila je među prvim teoretičarkama koje su sustavno analizirale žensku opresiju u kapitalizmu i postavila temelje za dvosistemska teoriju socijalne reprodukcije (Čakardić 2019). Od 1891. do 1917. uređivala je *Jednakost* (*Die Gleichheit: Zeitschrift für die Interessen der Arbeiterinnen*), SPD-ov feministički dvotjednik posvećen radnicama (Dornemann 1957: 437). Bila je jedna od inicijatorica prvog Međunarodnog dana žena 8. ožujka 1911. godine, nadahnutog borbom radnica u New Yorku koje su zahtijevale više nadnice, kraće radno vrijeme i pravo na ućlanjenje u sindikate. Premda Zetkin u prvom redu pamtim o i poznajemo po njenoj nezamjenjivoj ulozi u komunističkom i revolucionarnom ženskom pokretu, ovdje se nećemo baviti tim njenim teorijskim i političkim doprinosom, već ćemo u nastavku detaljnije obraditi njenu marksističku analizu fašizma, i prethodno najavljenju preko „novovalnih“ komparativnih materijalističkih i socijalno-historijskih teorija.

Kada u lipnju 1923. godine, kao jedna od najistaknutijih političarki iz redova Kominterne, podnosi izvještaj o fašizmu na Trećem proširenom plenumu Izvršnog odbora Kominterne, Zetkin je u 66. godini života te vrlo krhkoga zdravstvenog stanja (Taber i Riddell

⁷ Premda smo svjesni činjenice da se u komunističko-socijalističkim redovima u to vrijeme oznaka „feministički“ mahom odnosi na buržoaske feministkinje, u radu ćemo radije inzistirati na suvremenom poimanju socijalističkog ili marksističkog feminizma, ne bismo li izbjegli esencijalizaciju pokreta koji ni na koji način nije bio dio socijalističko-ženskog programa s početka 20. stoljeća.

2017a: 6). Nakon ubojstva Rose Luxemburg i Karla Liebknechta početkom 1919. ona preuzima glavnu ulogu u vodstvu Komunističke partije, baš kao i unutar Komunističke internacionale u cjelini. Te je godine, podsjetimo se, u poslijeratnoj atmosferi ispunjenoj svim vrstama socijalnih kriza Mussolini osnovao Talijanski borbeni savez, a potom i Nacionalnu fašističku partiju. Upravo je to geohistorijska točka u kojoj Zetkin locira izvore fašizma: „Klasičan primjer razvoja i karaktera današnjeg fašizma predstavlja Italija. Točno je tu fašizam u raspadu i slabosti ekonomije pronašao plodno tlo za svoj razvoj“ (Zetkin 2017a: 34).

Nakon Prvog svjetskog rata socijalne i političke strukture koje su osiguravale nesmetanu reprodukciju kapitalizma i imperijalizma doživljavaju posve nove udare i preinake. Ruska revolucija iz 1917. pokazala je snagu radničke klase koja je posredno izazvala pravi val udara na krupni kapital i borbi radničkih partija u Italiji, Njemačkoj, Austriji, Mađarskoj i Francuskoj koje su ozbiljno uzdrmale postojeće političko-ekonomske režime (usp. Kuljić 1985: 55). U Europi 1919. godine, rat i revolucija prožimali su se međusobno više nego ikad prije i upravo je ta jaka premreženost snaga označila početke prvih fašističkih pokreta. Pojava, odnosno razvoj fašističkih pokreta nije bio ujednačen proces i rezultat tek jednog, za sve slučajeve identičnog, uzroka ili iste dinamike. Ključne godine formiranja fašističkih pokreta bile su 1922. i 1923. kada su prve fašističke formacije pokušale osvojiti vlast: Italija je u tome uspjela, dok je Njemačka pretrpjela svoj prvi poraz. Čim je Mussolini formalno stupio na vlast, fašizam je nastavio sustavno uništavati sindikate i druge radničke organizacije. Nakon što su talijanski fašisti ponijeli pobjedu, fašistički se pokreti pojavljuju u čitavoj Europi (usp. Taber i Riddell 2017a: 4; Kuljić 1985: 55–109), a svoj vrhunac doživljavaju sredinom 1941. kada je u većem dijelu Europe ostvaren tip organizacije države i ideološke nadgradnje čije oblike i razmjere do 20-ih godina nitko nije mogao niti zamisliti.

Paralelno s ovim procesima, pod snažnim utjecajem Ruske revolucije, brojne radničke organizacije počele su raspravljati o tome kako se boriti protiv kapitalističkog neprijatelja. U ožujku 1919. osnovana je Komunistička internacionala kao nešto potpuno novo: internacionalni pokret radničke klase posvećen revolucionarnoj politici i organiziranju strategija za svrgavanje kapitalizma, ali jednako tako posvećen i

teorijskom i pedagoškom radu, analizama društva i politike te edukaciji o kritici političke ekonomije. Već na svome četvrtome kongresu, samo nekoliko tjedana nakon Mussolinijeva uspjeha, Kominternu počinje raspravljati o činjenici da fašizam više nije samo lokalni talijanski fenomen, već se pojavio i u mnogim drugim zemljama. Prva organizirana rasprava Kominterne o fašizmu 1922. godine, strukturirana oko izvješća Amadea Bordige, nije bila osobito plodna i nije posvećivala ozbiljnu pažnju borbi protiv fašizma (usp. Taber i Riddell 2017a: 5). Potpuno svjesni toga propusta, u lipnju 1923. čelnici Kominterne organizirali su još jednu raspravu posvećenu fenomenu fašizma ne bi li urgentno osudili reformističku kolebljivost, velikim dijelom odgovornu za jačanje fašizma. Ovoga puta, diskusija se povela u okviru Trećeg proširenog plenuma Izvršnog odbora Komunističke internacionale, a ključna osoba u toj raspravi bila je Clara Zetkin sa svojim izvješćem i rezolucijom koja je potom bila i formalno usvojena. U nastavku ćemo prije svega iznijeti a) Zetkininu analizu fašizma i njegove ključne značajke, a potom i b) njene prijedloge za provođenje sustavne i organizirane antifašističke borbe ujedinjene fronte.

a) Sedam značajki fašizma: od uspona do kontradikcija

Izvješće Clare Zetkin iz 1923. gotovo je na svakoj stranici prožeto porukom kako je nužno čim hitnije detaljno i ozbiljno proučavati izvore i logiku fašizma, jer „što prije shvatimo esenciju fašizma i njegovu prirodu“, lakše ćemo se boriti protiv ovog „lukavog neprijatelja“ (Zetkin 2017a: 23). Komunistkinja započinje svoj izvještaj ističući kako je došlo do „velike zabune u razumijevanju smisla fašizma“ (Zetkin 2017a: 23), stoga urgentno predlaže nekoliko ključnih elemenata u borbi protiv ovog opasnog neprijatelja, istovremeno na terenu i ideološkoj razini. Posve sumarno i pregledno govoreći, Zetkin u izvještaju – a potom još sažetije i u rezoluciji – izdvaja probleme poput socijaldemokratskog pristupa fašizmu kao „reformističkog uvjerenja“ da je riječ o terorističkom nasilju s kojim treba izbjegavati susret i sukob te „strpljivo pričekati može li se nešto izboriti putem demokracije i reformi“ (Zetkin 2017a: 27), zatim analizira socijalne izvore fašizma, neuspjeh socijalističke revolucije da pridobije ljude na svoju stranu, masovni karakter fašizma, odnos buržoazije i fašističkih snaga, fašizam u Italiji i Njemačkoj, fašističke izborne rezultate i

specifičnost fašističkog državnog aparata, neuspjeli generalni štrajk i demoralizaciju radničke klase, ne bi li potom prešla na analizu lažnih fašističkih obećanja i kontradikcija fašizma, kako bi zaključno prešla na konkretne prijedloge antifašističke borbe, ističući u prvom redu urgentnost fizičke samoobrane proletarijata i masovni antifašistički otpor ujedinjene fronte.

Kombinirajući sve ove elemente izvještaja, možemo izdvojiti najmanje sedam ključnih socijalno-historijskih značajki fašizma koje pionirski ističe Zetkin u svojoj marksističkoj analizi. Prva se značajka odnosi na strukturnu povezanost fašizma i kapitalističkih kriza,⁸ baš kako smo to preko „novovalnih autora“ detaljnije izložili i u prvom dijelu rada. Zetkin piše: „Fašizam je, nedvojbeno, duboko ukorijenjen u raspadu kapitalističke ekonomije i buržoaske države [...]. Rat je uzdrmao kapitalističku ekonomiju do njenih temelja. To je vidljivo ne samo u očajnom osiromašenju proletarijata, već i u proletarizaciji vrlo širokih građanskih i srednjeklasnih masa“ (Zetkin 2017a: 27). Druga se značajka referira na činjenicu da fašističku bazu u klasnom smislu čine različite društvene grupe: „Ogromne mase ljudi naginjale su fašizmu. On je postao utočište za sve političke beskućnike, socijalno isključene, iznemogle i obespravljene. A kada su izgubili svaku nadu u revolucionarnu proletersku klasu i socijalizam, tada su je polagali u najsposobnije, najsnažnije, najodlučnije i najodvažnije pojedince bilo koje društvene klase“ (Zetkin 2017a: 31). Kako bi osigurao potporu srednjeklasnih slojeva društva – kao treća ključna fašistička značajka – fašizam se služi antikapitalističkom demagogijom. Jedna od strategija fašizma kako pridobiti šire slojeve društva jest da se koristi i „lažnim revolucionarnim zahtjevima“, piše Zetkin, i pritome se koristi „beskrupuloznom demagoškom agitacijom“: „Pod pritiskom masa i njihovih potreba, a pod utjecajem takvog stanja stvari, čak su i fašistički vođe bili prisiljeni barem malčice koketirati s revolucionarnim proletarijatom, premda prema njemu gotovo sigurno nisu gajili nikakve simpatije“ (Zetkin 2017a: 32). I ovo nas vraća, podsjetimo se, na raniju raspravu u kojoj smo preko Lande i drugih autora pokušali ukazati na fenomen manipulacije antikapitalističkom retorikom i problem „vjerovanja fašistima na riječ“.

⁸ Kao koristan pregled historijske analize ekonomskih kriza nakon Prvog svjetskog rata vidi: Hobsbawm 2013, posebice treće poglavlje „Into the Economic Abyss“.

Kao četvrti ključni element fašizma prema Zetkin ističemo problem fašističke ideologije koja uzdiže nacionalni i državni aparat iznad svih klasnih interesa: „Osnovni instrument za realizaciju fašističkih ideala je država. Jaka i autoritarna država koju stvaraju upravo [fašisti] i koja im služi kao sredstvo za uspostavu poslušnosti. Ovakva država postavlja se iznad svih partijskih i klasnih razlika te preuređuje društvo u skladu sa svojom ideologijom i programom“ (Zetkin 2017a: 31). Još i naglašenije, fašistički vođe koriste ideologiju nacionalističkog šovinizma kao pokriće za poticanje na rat, teror i imperijalizam. Zetkin navodi:

Konstituiranje fašizma kao stranke nije bio dovoljan čin koji bi Mussoliniju samorazumljivo jamčio poziciju gospodara radničke klase i [...] koji bi doprinio obnovi i daljnjem razvoju kapitalističke ekonomije. Za tu svrhu su mu trebala dva instrumenta. Jedan instrument kojim bi korumpirao radnike i drugi kako bi ih terorističkim sredstvima podčinio oružanim snagama. (Zetkin 2017a: 40–41)

Analizirajući fašizam u Italiji, napose period nakon što formalno zauzima vlast, fokusirajući se na realizaciju fašističkog programa i načine instrumentalizacije države za svoje svrhe, Zetkin ističe kako se na svježem primjeru fašističke Italije dade uočiti i implementacija nacionalističke ideologije kojom se prikrivaju imperijalistički ciljevi. U rezoluciji o fašizmu koju je 23. lipnja 1923. usvojio Treći prošireni plenum Izvršnog odbora Komunističke internacionale, Zetkin u uvodu upravo na tom tragu podvlači sljedeće: „Fašizam je prije svega ukorijenjen u potencijalima imperijalističkoga rata te pojačanoj i ubrzanoj dislokaciji kapitalističke ekonomije“ (Zetkin 2017b: 67). Na drugom mjestu ističe sličnu tezu, koju ovdje izdvajamo kao petu značajku fašizma: „Oružane snage su trebale služiti samo za obranu domovine. To je bilo obećanje. Ali jačanje razmjera vojske i brutalna količina naoružanja bili su orijentirani na velike imperijalističke poduhvate [...]. Stotine milijuna lira bile su odobrene teškoj industriji koja je gradila najmodernije strojeve i ubojite instrumente smrti“ (Zetkin 2017a: 50).

Pompozni verbalni radikalizam, retorika obavijena ispraznim kičem, antiracionalističke i konspirativne teorije te nezaobilazna demagogija prožimali su Talijansku fašističku stranku, međutim ideološke podvale nisu bile dovoljne za uspostavu fašističke hegemonije.

Bez sirovog materijala, bez oružja nije se mogla voditi uspješna i efikasna borba protiv najopasnijeg „neprijatelja domovine“ – međunarodnih radničkih organizacija. Ne čudi stoga da su preventivne i vojno-infrastrukturne akcije bile sve učestalije, a istaknuti predstavnici kapitalističke klase vrlo uskoro počinju podržavati i financirati fašistički pokret. Upravo ovaj tip egzaktne i konkretne suradnje „stare“ i „nove“ buržoazije ističemo kao šestu značajku fašizma. Zetkin navodi:

[Talijanska] buržoazija, bilo da je riječ o industrijskoj ili agrarnoj, otvoreno je sponzorirala fašistički terorizam, podržavajući ga novcem i na brojne druge načine. Iako je radnička okupacija tvornica završila porazom, buržoazija se pribojavala izvjesnog budućeg oživljavanja proleterskih snaga. Na općinskim izborima socijalisti su osvojili trećinu glasova u 8000 općina. Bilo je potrebno preventivno djelovati. Iz sigurnosnih razloga! (Zetkin 2017a: 38–39)

Jedna od tipičnih odlika fašizma – koju ovdje izdvajamo kao sedmu značajku – u zamahu njegove snage jest neminovno potenciranje sve izraženijih i dubljih klasnih razlika koje, ako se opreznije pogleda, dokidaju privid fašističkog projekta kao klasno emancipatornog, prokazujući njegova lažna obećanja koja prije ili kasnije dovode do političkog bankrota i ultimativne birokratizacije državnog aparata. Zetkin oštro i slikovito bilježi:

Postoji očigledna suprotnost između onoga što je fašizam obećavao i onoga što je isporučio svojim masama. Sva ta priča o tome kako će fašistička država postaviti interese nacije iznad svega drugoga, jednom izložena brutalnoj stvarnosti, raspršila se poput mjehurića sapunice. Razotkrilo se da je „nacija“ zapravo buržoazija; idealna fašistička država pokazala se vulgarnom, beskrupuloznom buržoaskom klasnom državom. (Zetkin 2017a: 51)

Analizirajući značajke fašizma i njegove kontradikcije, Zetkin na jednom mjestu ističe kako su „[k]lasne proturječnosti izraženije u odnosu na sve druge ideologije koje negiraju njihovo postojanje, a te proturječnosti nalaze svoj izraz usprkos fašizmu, točnije, uz pomoć fašizma ali i njemu unatoč“ (Zetkin 2017a: 52). Ukratko, fašizam predstavlja skup lažnih obećanja, uvijek usmjerenih na očuvanje simboličkih i materijalnih pozicija viših klasa. To možemo oprimiti još jednim notornim slučajem, prije nego li pređemo na sekciju o

antifašističkoj borbi kako je skicira Clara Zetkin. Naime, Mussolini je na devetom kongresu Međunarodnog sufražetskog saveza koji se odvio u Rimu od 12. do 19. svibnja 1923. „ljubazno počastio žene“ svojim sudjelovanjem, kako nas o tome ironično izvještava Zetkin (Zetkin 2017a: 45), poručujući ženama da će im osigurati opće pravo glasa i da će time konačno moći stupiti u izbornu političku arenu. Tom je prilikom objasnio ženama da će im biti osigurano pravo glasa, ali samo u kontekstu općinskih vijeća. Pored toga, ne bi sve žene mogle ostvariti pravo glasa na općinskim izborima, „samo one koje bi mogle podastrijeti dokaz o određenom stupnju obrazovanja, uključujući žene s ‘ratnim medaljama’ i one žene čiji su supruzi imali dovoljno veliku vreću novca za pokrivanje određenog poreznog razreda“ (Zetkin 2017a: 45). „Tako on“, nastavlja nas izvještavati Zetkin, „drži svoje obećanje vezano za ravnopravnost žena“ (Zetkin 2017a: 45).

Ovo je samo još jedan primjer u nizu kojim se može dodatno ojačati naša teza s početka rada, ona o inherentno bliskom odnosu liberalne ideologije i fašizma. Naglašeniije govoreći, kad je riječ o fašističkom pristupu rodu, kako obzirno bilježi Kuljić, „jedan se oblik fašističke romantizacije istorije ogleda u antifeminizmu“ (Kuljić 1985: 203). Nemamo dovoljno prostora za razradu fašizma u feminističkom ključu, međutim valja vrlo ukratko istaći da se fašizam izvorno i u suvremenom kontekstu bitno oslanja na opresiju žena, opčinjen je prirodom i mitologijom žene, kultom majčinstva i tjelesne ljepote, eugenikom, „nježnom ženstvenošću“ i „snažnom muževnošću“, usmjeren je na gušenje ženskih reproduktivnih prava, fizičko obračunavanje s homoseksualnosti i ukidanje seksualnih sloboda. Onog momenta kad je fašizam došao na vlast, dao si je u zadatak da ukine svako pravno i materijalističko napredovanje žena (Landa 2019: 369). Sve to možemo uprizoriti krećući se od Mussolinija koji je izjavljivao da „žena mora igrati pasivnu ulogu“ (prema Ludwig 1933: 170), preko Hitlera koji je isticao da je „ženin svijet njezin muž, njezina obitelj, njezina djeca i njezin dom“ (prema Nokes i Pridham 1984, sv. I: 249), sve do suvremenih alt-desničarskih varijanti *lipstick fascisma* (našminkanog fašizma) koji sam za sebe kaže da ga čine „pametne i lijepe žene“, dodajući u ključu opsesije bjelačkom ljepotom da „europske nacionaliste i alt-desnicu čini jako atraktivna, jako seksi masa ljudi“ koja isključivo u viktorijskom

straight seksu locira „eugenički proces u kojem se slažu parovi od prelijepih ljudi“, ne bi li konačno i manifesto konstatirao: „Upravo je sada vrijeme za prokreaciju“ (usp. Čakardić 2018).

b) Antifašizam i ujedinjena fronta

U izvješću na koji smo se višestruko pozivali Zetkin je posebnu pažnju posvetila novonastaloj političkoj ekonomiji fašizma u Italiji. Ističe da Italiju kao specifičnu lokaciju hotimice i svjesno uzima za primjer jer se fašizam u tom trenutku direktno pojavljuje „pred našim očima“, kako kaže, kao „zreo, jasno definiran i u cijelosti razvijen fenomen“ (Zetkin 2017a: 59). U rezoluciji koju je predložila i koja je potom bila i službeno prihvaćena, Zetkin navodi nekoliko zadataka koje revolucionarna avangarda proletarijata mora izvršiti kako bi stekla „premoć nad fašizmom“. Historijska dužnost proletarijata leži u brzom militantnom svladavanju fašizma, ali i istovremenoj ideološkoj i političkoj borbi protiv njega. Kako bi što više istakla upravo ovakvo razumijevanje antifašističke borbe, Zetkin je predložila nekoliko taktičko-borbenih elemenata, koje ćemo ovdje ukratko sumirati u četiri točke.

(1) Prije svega, nužna je što hitnija organizacija fizičke obrane radničke klase protiv fašističkih snaga. Zetkin je u potpunosti svjesna da je ignoriranje fašizma ili pokušaj strategije da se s njime „sjedne za stol i razgovara“ izrazito opasno i da se njegova pojava ne smije ignorirati ni trenutka:

U ovom trenutku proletarijat treba hitno organizirati samoobranu od fašizma i ta se samozaštita od fašističkog terora ne smije zanemariti ni časa. Na kocki je osobna sigurnost i egzistencija proletarijata [...]. Samoobrana proletarijata pitanje je života ili smrti. Ne smijemo se boriti protiv fašizma na način talijanskih reformista koji su poručivali „ne diraj me, pa onda neću ni ja tebe dirati“. Upravo suprotno! Odgovorite na nasilje nasiljem. Ali ne nasiljem kao pojedinačnim terorom – to zasigurno neće polučiti uspjeha. Već nasiljem kao organiziranoj snazi revolucionarne borbe proleterijske klase. (Zetkin 2017a: 64)

(2) Borba koja okuplja sve antifašističke snage u zajedničku ujedinjenu frontu od presudnog je značaja, a ona uključuje sve progresivne masovne organizacije, radničke stranke, sindikate i sl.:

[B]orba proletarijata i njegova samoobrana od fašizma mora počivati na proleterskoj ujedinjenoj fronti. Fašizam ne pita ima li radnik u tvornici dušu obojenu u bijelu i plavu boju Bavarske; ili je inspiriran crnom, crvenom i zlatnom bojom buržoaske republike; ili crvenim barjakom s čekićem i srpom. [...] Cilj fašizma je u prvom redu ustanoviti koji je radnik klasno osviješten i tada ga savnati sa zemljom. Zato se radnici moraju okupiti u zajedničkoj borbi bez obzira na njihove stranačke razlike ili sindikalne pripadnosti. (Zetkin 2017a: 64–65)

(3) Fašizmu se treba suprotstaviti fizički kad god je to potrebno, ali protiv masovne privlačnosti fašizma nužno je boriti se i teorijom i analizama kako bi se čim bolje razumjeli fašistički izvori i njegova priroda, ne bi li se otuda iskristalizirale jasne konture antifašističke borbe:

[Talijanska komunistička] partija zasigurno je učinila i političku grešku jer je fašizam razmatrala isključivo kao vojni fenomen, time previdjevši njegovu ideološku i političku stranu. Ne zaboravimo da je fašizam u Italiji, prije nego što je svojim terorističkim akcijama stjerao proletarijat u kut, već bio postigao ideološku i političku pobjedu nad radničkim pokretom koja je činila samu srž njegova trijumfa. Bilo bi vrlo opasno ne uzeti u obzir važnost ideološkog i političkog prevladavanja fašizma. (Zetkin 2017a: 43–44)

(4) Konačno, u svakoj se zasebnoj državi mora formirati ozbiljna organizacija koja će voditi borbu protiv fašizma, a jedan od zadataka ove organizacije uključuje i „prikupljanje konkretnih podataka o fašističkom pokretu u svakoj zemlji“ (Zetkin 2017b: 72). Zetkin u svojoj rezoluciji ističe i važnost marksističkog obrazovanja radničke klase koja će biti glavni analitički glas proklamacije „neprijateljskog klasnog karaktera fašističkoga pokreta“ o kojem će redovito izvještavati u novinskim člancima, pamfletima, studijama, analizama, sastancima, javnim govorima, konferencijama, skupštinama itd. (Zetkin 2017b: 72). Borba ujedinjene fronte, prema Zetkininu uvjerenju, ima smisla tek ako je radničko vodstvo spremno preuzeti vlast ne bi li kratkoročno i dugoročno razriješilo socijalnu i ekonomsku krizu te uspostavilo politički program usmjeren na klasnu homogenizaciju saveza koja je ključna u borbi protiv fašizma.

Umjesto zaključka

Ukoliko preciznije čitamo analize fašizma Clare Zetkin s nakanom da ispitamo obraćaju li nam se danas i probijaju li kod našeg mračnog *Zeitgeista*, pomalo ali sigurno upadamo u spoznajno stanje preplavljeno tjeskobnim *déja vu* osjećajem. One nam se obraćaju svojom nemilosrdnom aktualnošću i hladnokrvnom točnosti, stoga ih čitamo sa strepnjom, napose uslijed sve nestabilnijih vremena, bilo da je riječ o ekološkoj neodrživosti, ciklusu recentnih socio-ekonomskih kriza, brutalnom jačanju ultranacionalizma u globalnim razmjerima i ratu u ukrajinskom susjedstvu koji ne zaobilazi i nuklearne prijetnje.

Prva i osnovna lekcija Zetkinine škole jest ona da fašizam nije tek historijsko pitanje, fašizam je ultimativni proizvod kapitalizma i pogoduju mu jake socijalne krize. U samo zadnjih petnaestak godina kapitalizam je doživio nekoliko brutalnih kriza. Ekonomska kriza iz 2008. iznjedrila je čitav niz neoliberalnih mjera koje su još jednom oštro zasjekle u historijski stečena materijalna i socijalna prava i produbile postojeću klasnu polarizaciju. Drugoj upravo svjedočimo uslijed/nakon Covid-19 pandemije i postaje nam sve jasnije da nam nažalost slijede mnoge nove pandemije. Permanentne klimatska i izbjeglička kriza iz dana u dan postaju još neizvjesnijima i ne vidi im se kraja, a u svemu ni malo ne pomaže činjenica političke nestabilnosti istočne Europe, kao i tenzije imperijalnih blokova i u njima nepremostiva razjedinjenost globalne periferije i centra.

Razdoblja nakon socijalno-ekonomskih kriza predstavljaju opasnu društveno-političku zonu koja uvijek pogoduje jačanju fašističkih pokreta, baš kao što je Zetkin oprezno isticala gotovo stoljeće ranije. „Ti pokreti“, pišu Mike Taber i John Riddell:

prepoznaju socijalnu krizu, ali odgovornost za nju prebacuju s kapitalističkog sustava na druge žrtvene janjce: migrante, crnce, Židove, samouvjerene i neovisne žene, LGBT osobe, Rome i druge. Stvaraju nevjerovatne teorije zavjere kako bi se odvratila pažnja od socijalnog i ekonomskog sustava odgovornog za krizu. (Taber i Riddell 2017a: 17)

Uz aktualno jačanje kriza i buđenje staro-novih reakcionarnih, desničarskih i fašističkih tendencija, u nekom trenutku ćemo morati

dati nedvosmislen i urgentan odgovor na pitanje: tko će se boriti protiv tih tendencija? Vrijedi li uzeti u obzir neke od Zetkininih lekcija o organizacijskim principima antifašističke borbe i ujedinjene fronte? Jedna stvar je ovdje neupitna. Borbu će zasigurno voditi svi koji djeluju u interesu potlačenih i eksploatiranih, počevši od progresivnih organizacija radničke klase i sindikata, feminističkih, LGBTQ+ i ženskih organizacija koje danas brane pravo na pobačaj, preko inicijativa koje štite demokratska prava, sve do onih koje se bore protiv rasizma, nasilja prema migrantima i koji se bore za održivu budućnost.

U Moskvi, u posve krhkom stanju, teško pokretna i bolesna, 75-godišnja Clara Zetkin nakratko ustaje iz bolesničkog kreveta. Kao delegatkinji Komunističke partije u parlamentu Weimarske Republike od 1920. godine, te nakon reizbora u srpnju 1932. godine, pripalo joj je pravo da kao najstarija zastupnica službeno otvori prvu sjednicu novog saziva Reichstaga, zakazanu za 30. kolovoza 1932. Tajno je doputovala u Berlin vlakom iz Moskve (usp. Warnes 2018). Njezin posljednji, jednosatni govor u Reichstagu ukazao je na formalni početak nacističkog preuzimanja Reichstaga. Tom je prilikom, okružena u dvorani nacističkim zastupnicima i njihovim agresivnim nasrtajima i ciničnim upadicama, još jednom hrabro ponovila svoje stavove iz rezolucije iz 1923. te uputila poziv na antifašističku borbu ujedinjene fronte (Zetkin 2017c: 104). Svojim posljednjim riječima izrazila je nadu da će sljedeći puta kao počasna predsjednica otvoriti prvi kongres radničkih vijeća Sovjetske Njemačke i nastavila:

Svi kojima se prijeti, svi koji pate, svi koji žude za slobodom moraju se pridružiti ujedinjenoj fronti protiv fašizma i njegovih predstavnika u vladi. Radnici moraju inzistirati na borbi protiv fašizma. To je gorući i neophodan preduvjet za ujedinjenu frontu protiv ekonomske krize, imperijalističkog rata i njegovih korijena, kao i kapitalističkog načina proizvodnje. (Zetkin 2017c: 103)

Danas nam Zetkinine lekcije o fašizmu i borbi protiv njega služe gotovo kao smjernice i upozorenje, ako im pristupimo s dovoljno pažnje, hrabrosti i opreza. Antifašizam ujedinjene fronte najbolja je strategija za privlačenje sve većeg broja radnica i radnika te mladih ljudi u borbene redove za bolju, održivu i socijalističku budućnost. Ako ništa, bilo je to čvrsto uvjerenje Clare Zetkin.

Bibliografija

- Buden, Boris. 2018. „Intervju – Boris Buden. ‘Što je manje komunizma, to je više antikomunizma’“. Intervjuirao Saša Hrnjez. *Lupiga*, 17. ožujka, <https://lupiga.com/intervjui/intervju-boris-buden-sto-je-manje-komunizma-to-je-vise-antikomunizma> (18. 7. 2022).
- Butler, Judith. 2016. „Trump, fascism, and the construction of ‘the people’: An interview with Judith Butler.“ Interviewer Chistian Salmon. *Verso*, December 29, <https://www.versobooks.com/blogs/3025-trump-fascism-and-the-construction-of-the-people-an-interview-with-judith-butler> (18. 7. 2022).
- Cliff, Toni. 1981. „Clara Zetkin and the German Socialist Feminist Movement“. *Marxists' Internet Archive*, Summer 1981, <https://www.marxists.org/archive/cliff/works/1981/xx/zetkin.html> (18. 7. 2022).
- Čakardić, Ankica. 2018. „Feminizam i alt-right“. *VoxFeminae*, 14. lipnja <http://www.voxfeminae.net/cunterview/politika-drustvo/item/12693-teorijska-citanka-feminizam-i-alt-right> (18. 7. 2022).
- Čakardić, Ankica. 2019. „Marx and Social Reproduction Theory. Three Different Historical Strands“. U: *Marxist-Feminist Theories and Struggles Today*. Khayaat Fakier, Diana Mulinari i Nora Räthzel, ur. London: Zed Books, 105–124.
- Čakardić, Ankica. 2021. „Clara Zetkin (1857–1933)“. U: *Encyclopedia of the Philosophy of Law and Social Philosophy*. Mortimer Sellers i Stephan Kirste, ur. Dordrecht: Springer.
- De Cecco, Marcello. 2002. „The Economy From Liberalism to Fascism“. U: *Liberal and Facist Italy*. Adrian Lyttelton, ur. Oxford: Oxford University Press.
- Delzell, Charles F, ur. 1970. *Mediterranean Fascism, 1919–1945*. New York: Harper & Row.
- Dimitrov, Georgi. 1935. „The Fascist Offensive and the Tasks of the Communist International in the Struggle of the Working Class against Fascism. Main Report delivered at the Seventh World Congress of the Communist International“. *Marxist Internet Archive*, August 2, https://www.marxists.org/reference/archive/dimitrov/works/1935/08_02.htm#s2 (18. 7. 2022).
- Dornemann, Luise. 1957. *Clara Zetkin: Ein Lebensbild*. Berlin: Dietz Verlag.
- Eatwell, Roger. 1996. „On Defining the ‘Fascist Minimum’: The Centrality of Ideology“. *Journal of Political Ideologies* 1/3: 303–319.
- Guerin, Daniel. 2016. *Fascism and Big Business*. New York/London: Pathfinder.

- Hilferding, Rudolf. 1958. *Finansijski kapital: studija o najnovijem razvitku kapitalizma*. Beograd: Kultura.
- Hobsbawm, Eric. 2013. *The Age of Extremes. 1914–1991*. London: Abacus.
- Kaminer, Reuven. 2007. „On the Concept ‘Totalitarianism’ and Its Role in Current Political Discourse“. *Monthly Review Online*, August 15, <https://mronline.org/2007/08/15/on-the-concept-totalitarianism-and-its-role-in-current-political-discourse/> (18. 7. 2022).
- Kuljić, Todor. 1985. *Fašizam*. Beograd: Nolit.
- Landa, Ishay. 2018. *Šegrtov čarobnjak. Liberalna tradicija i fašizam*. Zagreb: Disput.
- Landa, Ishay. 2019. *Fašizam i mase*. Zagreb: Mizantrop.
- Losurdo, Domenico. 2017. *Historijski revizionizam. Problemi i mitovi*. Zagreb: Prosvjeta.
- Losurdo, Domenico. 2021. *Nietzsche, The Aristocratic Rebel. Intellectual Biography and Critical Balance-Sheet*. Chicago: Haymarket Books.
- Ludwig, Emil. 1933. *Talks with Mussolini*. Boston: Little, Brown, and Company.
- Lukács, György. 1970. *Povijest i klasna svijest: studija o marksističkoj dijalektici*. Zagreb: Naprijed.
- Mann, Michael. 2004. *Fascists*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Mises, Ludwig von. 1951. *Socialism. An Economic and Sociological Analysis*. New Haven: Yale University Press.
- Mises, Ludwig von. 1966. *Human Action. A Treatise on Economics*. Chicago: Contemporary Books.
- Mises, Ludwig von. 2002. *Liberalism in the Classical Tradition*. San Francisco: Cobden Press.
- Mosse, George L. 1996. „Fascist Aesthetics and Society: Some Considerations“. *Journal of Contemporary History* 31: 245–252.
- Noakes, Jeremy i Geoffrey Pridham, ur. 1984. *Nazism: A History in Documents and Eyewitness Accounts, 1919–1945*. New York: Schocken Books.
- Paxton, Robert O. 2004. *The Anatomy of Fascism*. New York: Alfred A. Knopf.
- Rehmann, Ian. 2020. „Friedrich Hayek i ideološki dispozitiv neoliberalizma“. *Novi plamen*, 13. listopada, <https://www.noviplamen.net/2020/10/13/> (18. 7. 2022).
- Riley, Dylan. 2019. „Fascism and Democracy“. U: *Voices on the Left. Challenging Capitalist Hegemony*. George Souvlis, ur. Athens: Red Marks, 195–201.
- Sloterdijk, Peter. 2000. *Die Verachtung der Massen—Versuch über Kulturkämpfe in der modernen Gesellschaft*. Frankfurt am Main: Suhrkamp.

- Sohn-Rethel, Alfred. 1987. *The Economy and Class Structure of German Fascism*, London: Free Association Books.
- Sternhell, Zeev, Mario Sznajder i Maia Asheri. 1994. *The Birth of Fascist Ideology*. Princeton. New Jersey: PUP.
- Sweezy, Paul. 1959. *Teorija kapitalističkog razvoja: načela marksističke političke ekonomije*. Zagreb: Naprijed.
- Taber, Mike, ur. 2018. *The Communist Movement at a Crossroads. Plenums of the Communist International's Executive Committee, 1922-1923*. Leiden: Brill.
- Taber, Mike i John Riddell, ur. 2017. *Fighting Fascism. How to struggle and how to win*. Chicago: Haymarket Books.
- Taber, Mike i John Riddell, ur. 2017a. „Introduction“. U: Taber i Riddell 2017.
- Tamás, Gáspár Miklós. 2000. „On Post-Fascism. The degradation of universal citizenship“. *The Anarchist Library*, June 1, <https://theanarchistlibrary.org/library/g-m-tamas-on-post-fascism>, (18. 7. 2022).
- Tamás, Gáspár Miklós. 2007. „Counter-revolution against a counter-revolution. Eastern Europe today“. *Eurozine*, September 18, <https://www.eurozine.com/counter-revolution-against-a-counter-revolution/#> (18. 7. 2022).
- Tamás, Gáspár Miklós. 2015. „This is post-fascism“. *Arbetet*, September 26, <https://arbetet.se/2015/09/26/gaspar-miklos-tamas-this-is-post-fascism> (18. 7. 2022).
- Tooze, Adam. 2007. *The Wages of Destruction. The Making and Breaking of the Nazi Economy*. New York: Penguin Books.
- Traverso, Enzo. 2019. „Marxism, the far-right and the antinomies of liberalism“. U: *Voices on the Left. Challenging Capitalist Hegemony*. George Souvlis, ur. Athens: Red Marks, 279–291.
- Warnes, Kathy. 2018. „Clara Zetkin Speaks Against Hitler in the German Reichstag“. *History? Because it's here!*, April 25, <https://historybecauseitshere.weebly.com/clara-zetkin-speaks-against-hitler-in-the-german-reichstag.html> (18. 7. 2022).
- Zetkin, Clara. 2017a. „The struggle against fascism“. U: *Fighting Fascism. How to struggle and how to win*. Mike Taber i John Riddell, ur. Chicago: Haymarket Books.
- Zetkin, Clara. 2017b. „Resolution on fascism“. U: *Fighting Fascism. How to struggle and how to win*. Mike Taber i John Riddell, ur. Chicago: Haymarket Books.
- Zetkin, Clara. 2017c. „Zetkin's Reichstag speech on fascism, 1932 (excerpts)“. U: *Fighting Fascism. How to struggle and how to win*. Mike Taber i John Riddell, ur. Chicago: Haymarket Books.

Fascism as a Symptom of the Capitalist Crisis: Clara Zetkin's Interpretation

The term „fascism“ or even „post-fascism“ is one of those notions that carries many different and flexible meanings today. Its rather spontaneous everyday usage does not represent just a semantic confusion, but also bears a specific structural-ideological and political consequences. Following this problem, in the first part of the paper we will try to sketch a few preliminary notes on fascism, in order to set up the coordinates for the socio-historical analysis of fascism. Therefore we will refer to the „new wave“ of comparative materialist theories that have emerged just before and after the 2008 crisis. As we will demonstrate, this tradition relies on several specific Zetkin's pioneering Marxist thesis on fascism. Precisely in the key of her theory, we will structure the second part of the paper in two sections: a) Seven features of fascism: from its emergence to contradictions and b) Antifascism and the united front. Zetkin's socio-historical analysis insists on locating fascist origins in capitalist crises and state apparatuses that reproduce existing social relations. She poses the question whether historically liberal forces supported fascist regimes and did capitalism benefit from fascism? Does fascism owe its articulation and values to economic liberalism, as a pure ideological expression of capitalism? To offer answers to these and similar questions, as well as presenting Clara Zetkin's Marxist analysis, we will refer to two key documents – the report and the resolution on fascism, initially presented at the Third Enlarged Plenum of the Communist International's Executive Committee in June 1923.

Promišljanje antifašističkih internacionalizama: Bandung, Beograd, Havana

PAUL STUBBS

Ako fašizam,¹ nastao u Italiji 1919. s Mussolinijevim *Fasci di Combattimento*, predstavlja „bratstvo borbe“ (Paxton 2005: 12), odnosno ako ga definiramo kao „najveću političku inovaciju dvadesetog stoljeća i izvor velikog dijela njezine boli“ (ibid: 11), možemo uvidjeti da su daljnji životi fašizma i antifašizma aktualni i danas, o čemu svjedoči primjerice i ruska invazija na Ukrajinu. Usredotočujući se na tri događaja koji predstavljaju važne trenutke „protusistemskeog građenja svijeta“ (Getachew 2019: 3) između 1955. i 1966. godine, u ovom tekstu nastojim se baviti fašizmom i – izravnije – antifašizmom, kroz preispitivanje još uvijek dominantnih eurocentričnih analitičkih pogleda. Prostorno-vremenskim putovanjem od konferencije afroazijskih država u Bandungu u travnju 1955, preko beogradskog samita Pokreta nesvrstanih u rujnu 1961, do Trikontinentalne konferencije solidarnosti naroda Afrike, Azije i Latinske Amerike održane u Havani u siječnju 1966, mogu se propitivati historiografske i političke veze između antifašizma, antiimperijalizma, antikolonijalizma i antirasizma.

U pokušaju osvrta na antifašističke internacionalizme u tome periodu, držat ću se uvriježene ontologije „dvostrukog kretanja“, kojom se socijalistička Jugoslavija vraća u okvir studija globalnih društvenih odnosa te kojom se – istovremeno – decentrira njezina pozicionalnost, a kako bi se osigurala mogućnost ispitivanja i drugih lokacija borbe (Stubbs 2021). S obzirom na to, ovaj rad s jedne strane propituje kolonijalne i imperijalne veze (usp. Piškur 2019), a s druge strukture opresije zasnovane na rasi (usp. Baker 2018), te tako nudi uvid u komplementarna područja struke, unutar, u zadnje vrijeme istraživački sve relevantnijih, Jugoslavenskih studija. Pritom se

¹ Izuzev izravnih citata, koristim izraz „fašizam“ umjesto „Fašizam“ u ovom eseju kako bih naglasio promjenjive diskurzivne konfiguracije i neustaljene karakteristike fašizma.

neizbježno dovodi u pitanje i neka vrsta postojećeg „metodološkog nacionalizma“, kojim se istraživanja fokusiraju na dinamiku fašizam-antifašizam unutar određene nacionalne države, ostavljajući po strani njezinu transnacionalnu dimenziju i globalne utjecaje. Istovremeno, važno je istaknuti da početak razdoblja na koje sam fokusiran u ovome tekstu, dijeli tek desetak godina od trenutka u kojem je Jugoslavija izronila iz partizanske borbe i samo sedam godina od njezina „povijesnog ne“, kojim su – kao što je opće poznato – prekinute sve veze sa Staljinom i Sovjetskim Savezom. Kroz cijelo to razdoblje, stvarna politička i simbolička važnost antifašističke borbe u Jugoslaviji, koja je obuhvaćala njezino cjelokupno stanovništvo i političku elitu, ostala je živa i jaka, iako je potrebno razlikovati „spontanu“, odnosno narodnu i službeno-birokratsku memorijalizaciju te borbe.

Poglavlje započinje analitičkom raspravom o fašizmu i antifašizmu, uz oslanjanje na rad grčkog marksista Nicosu Poulantzasa. Slijedi kritika metodološkog nacionalizma² i ustaljenog eurocentrizma³ prisutnih, nažalost, u velikom dijelu onog što se danas drži istraživanjem fašizma i antifašizma, te pokušaj iscrtavanja – doduše, više u formi skice – nekih aspekata fašizama i antifašizama koji se javljaju ili su „na putu prema“ Globalnom Jugu, i objašnjenje važnosti njihove transnacionalne dimenzije. Osvrćem se potom na konferencije u Bandungu, Beogradu i Havani, a rad zaključujem pokušajem sinteze istraživanja tih triju historijskih „trenutaka“, koja može pridonijeti našem razumijevanju antifašizma danas i ubuduće. Važno je napomenuti odmah na početku ovoga teksta da će čitatelj u njemu uzalud tražiti neke *a priori* ili esencijalizirane definicije fašizma i antifašizma. Umjesto toga, pažljivom konjunkturalnom analizom, derivirat će se iz odabrane historiografske građe moguće definicije tih termina, zajedno s njihovim potencijalima i nedostacima.

² „Metodološki nacionalizam“ se okvirno referira na „naturalizaciju globalnog režima narodnih država u sklopu društvenih znanosti“ (Wimmer i Glick Schiller 2003: 576).

³ „Eurocentrizam“ u ovom slučaju znači „vjera da u točkama križanja dualizama Istok-Zapad i Sjever-Jug, globalni sjeverozapad drži monopol ili se na njega većinom oslanjaju teorijske postavke koje se predstavljaju kao općevažeće ili univerzalno važeće“ (Stubbs 2021: 141).

Poulantzasovski okvir

Na prvi se pogled utemeljenje ne-eurocentričnog pristupa analizi fašizma, posebice ono koje pokušava izbjeći nedostatke „metodološkog nacionalizma“, oslonjeno na radove Nicosia Poulantzasa, može činiti kao neobičan izbor. No njegova knjiga *Fašizam i diktatura* ocrta teorijski okvir koji, u smislu takvog pristupa, ipak ima određenu vrijednost. Proširujući Horkheimerovu kritiku uskog razumijevanja izvora „totalitarizma“, Poulantzas se ne slaže s tezom da bi „bilo tko, tko ne želi razgovarati o kapitalizmu, trebao šutjeti kada se diskutira o fašizmu“:

Iskreno govoreći, ovo je netočno; zapravo, onaj koji ne želi raspravljati o *imperijalizmu* trebao bi šutjeti na temu fašizma. [...] Fašizam zapravo pripada imperijalističkom stadiju kapitalizma. Cilj je, dakle, rasvijetliti određene, opće karakteristike toga stadija te njihove utjecaje na fašizam. Primarni uzroci fašizma nisu oni činitelji koji se često smatraju njegovim osnovnim *sine qua non*, poput specifičnih ekonomskih kriza u kojima su se našle Njemačka i Italija u trenutku ustanovljavanja fašizma, nacionalne specifičnosti tih država, posljedice Prvog svjetskog rata, itd. Ti činitelji važni su samo u relaciji prema stadiju imperijalizma, kao elementi *jednog od njegovih više mogućih konjunkcija*. (Poulantzas 2018: 94, kurzivi u izvorniku)

Nastojeći razumjeti fašizam u smislu njegovih „esencijalnih sastavnica“ kao određeni politički fenomen, a ograđujući se od ekonomističkih objašnjenja, Poulantzasov izbor „konkretnih situacija“ u Njemačkoj i Italiji, iako tipičan za postojeću literaturu, nesumnjivo je ograničavajući. Nasuprot tome, njegova ideja fašizma kao oblika „iznimne kapitalističke države“ puno je produktivnija. Za Poulantzasa, „velike promjene u *politici* i *ideologiji*“ u imperijalističkom stadiju kapitalizma, puno su važnije od pretpostavljenih, isključivo ekonomskih činitelja poput „koncentracije monopola, stapanja bankarstva i industrijskog kapitala u financijski kapital, izvoza kapitala, te potrage za kolonijama“. Nadalje, internacionalizacija imperijalističkih društvenih veza, ključna je za imperijalizam konceptualiziran kao „lanac“ i stvoren specifičnim oblikom „nejednakog razvoja“, gdje „*moć nekih, ovisi o slabosti drugih i obratno*“ (Poulantzas 2018: 83–105, kurzivi u izvorniku).

Poulantzasovo fokusiranje na debate unutar Treće Internacionale i unutar određenih zapadnoeuropskih komunističkih partija, udaljava nas od šire rasprave o „imperijalizmu“ i – ponajviše – od kolonijalizma, koji se tek povremeno spominje u smislu relativnog neuspjeha stvaranja njemačkog „kolonijalnog imperija“ (ibid: 116). Neraskidiva veza između fašizma i kolonijalizma ukazuje na veliku važnost veze između antifašizma i dekolonijalnih projekata i borbi na Globalnom Jugu, ponajviše u Africi i Aziji, ali donekle i u Latinskoj Americi. Teza da „korijeni modernog fašizma leže unutar tiranije kolonijalizma“ (Nye 2017) oslanja se, donekle, na Aimé Césaireovu konceptualizaciju fašizma kao povratka kolonijalizma u Europu (Césaire 1972: 3). U svom sjajnom magistarskom radu, Pontus Järvstad ističe kako je važno pratiti mnoštvo načina na koji su kolonijalizam i imperijalizam proželi fašizam, te kako su predstavljali određeni kontinuitet u smislu ideologije i sustava vladanja. Oni se mogu historiografski pratiti kroz specifične veze ali, što je možda još važnije, i u smislu „kolonijalizma kao svjetskog sustava, koji je imao mnoštvo različitih i često kontradiktornih praksi“ (Järvstad 2017: 7–8). Riječ je o važnom uvidu, jer imperijalizam ima puno dužu povijest od fašizma.

U Poulantzasovim objašnjenjima još su marginalniji stavovi prema rasističkim strukturama i rasizmu. Unatoč tomu što antisemitizam i rasizam navodi kao osnovne sastavnice fašističke ideologije, Poulantzas ne želi ulaziti u propitivanje rasizma (ibid: 560), iako bi legitimno bilo postaviti pitanje zbog čega to ne čini. Kao što je Paul Gilroy zaključio, iako postoji potreba izbjegavanja potrage za „jednolikom, izvanpovijesnom formulom poimanja fašizma, koja bi nam omogućila ispitivanje njegove prisutnosti ili odsutnosti“, svi „supremacijski režimi“ donekle se oslanjaju na „eugeničku rasnu znanost“ te je fašizam latentno prisutan „u bilo kakvom pokušaju organizacije društvenog života prema rasnim principima“ (Gilroy 2000: 89). Drugim riječima, svako izbjegavanje propitivanja načina na koje je fašizam „povezan s globalnom ‘rasnošću’“ (Baker 2018: 1) i stvaranjem „moralnih geografijskih pripadanja“ temeljenih na „koncentričnom stupnjevanju, navodno, propadajuće čovječnosti“ (Böröcz 2021:1123), vrlo je ozbiljan propust.

Poulantzasov argument da se fašizam može shvatiti kao „jedna od mogućih konjunkcija“ imperijalističkog stadija kapitalizma,

vjerojatno je najplodniji u analitičkom smislu. Konjunkturalna analiza, „ne kao teorija, nego kao orijentacija“ (Clarke 2014: 115), fokusira se na „mnoštvo sila, akumuliranih antagonizama, te mogućih linija nastajanja“ (ibid.), koje postoje u određenom vremenu i prostoru. Usklađena je s „povijesno-konkretnim svrstavanjima političkih strategija kolektivnih aktera, koji odražavaju strukturalno upisane tendencije, odnose sila, institucionalne i ideološke formacije, te posredne činitelje“ (Gallas 2017: 257). Kao takve, konjunkcije su uvijek poglavito specifične državama. Gillian Hart definira „globalne konjunkcije“, kao „velike prekretnice obilježene stapanjem međusobno povezanih sila u igri na više razina i prostornih skala, u različitim regijama svijeta, koje generiraju nove uvjete s globalnim implikacijama i odjecima“. Posebno je važno što ih Hart ne omeđuje kao „presjek vremena ili razdoblja“, već kao „kondenzaciju kontradikcija [...] stupnjevanu na više načina“ (Hart 2020: 242).

Za ovaj tekst ključna konjunkcija nakon Drugog svjetskog rata jest spajanje Hladnog rata s procesima dekolonizacije, dodatno usložnjeno (doduše nejednakom) kolonijalnom opresijom, izranjanjem neokolonijalnih društvenih odnosa, te etabliranjem američkog imperijalizma, uz rastuću ulogu SSSR-a i Kine, kao globalnih sila koje također imaju za cilj utjecati na Afriku, Aziju i Latinsku Ameriku. Važno je osvrnuti se i na kasniji raspad već oslabljenog, globalnog upravljanja organizacije Ujedinjenih naroda i njezinih agencija, te na rast moći globalnih financijskih institucija i njihovih nastojanja u procesu strukturalnih prilagodba u Latinskoj Americi i Africi.

Fašizmi su samo jedan od mnogih mogućih ishoda, jer se povijest ne odvija prema čelično čvrstim zakonitostima, a ne postoji nužno ni veza između ekonomskih uvjeta i političkih praksi. Bilo kakva konjunkturalna politička ekonomija fašizma mora, stoga, obuhvatiti „višeslojne ideološke i/ili kontingentne prakse, koje podupiru fašističke ekonomske politike“ (Baker 2006: 231) ili, kao što je to Milward sažeo, „ekonomska politika [...] nije ostala samo podređen, nego i integralni dio ideoloških i političkih ambicija fašističkog pokreta“ (Millward 1980: 61, 63). Ako se ne ograničimo samo na njemački i talijanski slučaj, čini se da „fašistički impuls širenja“ možda nije bio samo „politički inspiriran“ (Baker 2006: 246). No, čak i Baker priznaje da je postojala veza između političkog i ekonomskog, u smislu ideologije, temeljem koje se „širi svijet smatra jednostavnim objektom

osvajanja, dominacije, i iskorištavanja kroz neizbježan sukob slabijih i jačih naroda i civilizacija“ (ibid.), a što nas ponovno vraća k važnoj međuovisnosti fašizma, imperijalizma, kolonijalizma i rasizma.

Antifašistički internacionalizmi

Bilo bi, dakle, pogrešno shvatiti antifašizam kao jednostavnu suprotnost fašizmu. On to svakako jest, ali je i puno više od toga, iskazujući relativno autonomne dinamike kroz vlastite povijesne putove. Isto tako, usredotočenje samo na specifične oblike antifašističkih otpora, ograničenih na određene prostorno-vremenske okvire, moglo bi nas dovesti u opasnost neprepoznavanja internacionalističkih dimenzija njihove povijesne ostavštine i daljnjeg života. Reduciranje antifašizma isključivo na političku ljevicu, bilo bi također problematično, ne samo zbog globalne važnosti širih antifašističkih koalicija, bez obzira na to je li riječ o „ujedinjenim frontovima organiziranim odozdo“ ili „popularnim frontovima organiziranih odozgo“ (Scalia 2020: 14), već i zbog prostorno-vremenskih manevara raznih komunističkih partija.

Ono što se općenito naziva „transnacionalnim zaokretom u studijama antifašizma“, zajedno s transnacionalnim zaokretom u studijama fašizma, koncentrira se na „međuigru više [...] tijekom (nacionalnih, transnacionalnih, globalnih) te djelovanja nacionalnih i transnacionalnih aktera“ (ibid.). Konjunktorno uokvirivanje pomaže nam – ponovno – u tome da prijelome unutar globalnog antifašizma razmatramo u izravnoj vezi sa stvaranjem dvaju „tabora“ tijekom Hladnog rata, kao i u relaciji s kompleksnim vezama između antifašizma i antiimperijalizma. Takav nas pristup, istovremeno, upozorava na moguće povijesne međuovisnosti sjećanja i tropa antifašizma u stvaranju novih transnacionalnih solidarnosti. Na određen način, prije su nam potrebni dublji uvidi u procese fašizacije i antifašizacije, kako bismo shvatili da su veze između njih uvijek konjunkturane, kontingentne i kontekstualne.

Ukratko, ne postoji zamjena za rigoroznu konjunkturu analizu raznih oblika „antifašističkih angažmana“, koja obuhvaća „razna značenja, prikaze i procese stvaranja legitimnosti“ (Lundberg 2020: 278) te raznolike taktike i prakse.⁴ Briga za „kulture antifašizma“ koja

⁴ Lundberg se usredotočuje na veze između „antifašističkog udarca“ kao geste nasilja koja pokazuje „aktivizam“ i „muževnost“ te veze istog s mirnijim oblicima prosvjeda.

uključuje „estetike otpora“ (Fitch i dr. 2020: 2) ne može, sama po sebi, objasniti recentnu tendenciju i uspjeh radikalno desničarskih i autoritarnih politika, poglavito trumpizma, u demoniziranju antifašizma kao „antife“ (Hyslop 2020). Dakle, ograničavanje fokusa na „načine na koji se antifašizam razvijao i adaptirao različitim kulturama“ (Fitch i dr. 2020: 7), ne može u potpunosti objasniti njegove kompleksnosti unutar konjunkturnih veza moći. Istovremeno, ocrtavanje oblika koje antifašizam poprima u suvremenim konjunkcijama – kao što to Dimitrakaki pokušava učiniti na primjeru današnje Grčke, kroz trostrano razlikovanje uličnih prosvjeda, supkulturnih stilova i zona heterotropnih aspiracija – uvijek je u opasnosti da postane inventarno i besmisleno izvan svog partikularnog konteksta. Njezino pozivanje na kapitalističku državu kao (potencijalnu) kolijevku fašizma, a samim time i antifašizma, kao „stava koji se po svojoj prirodi suprotstavlja cjelokupnom državnom represivnom aparatu“ (Dimitrakaki 2013: 7) pokušava nadići sirovu binarnost akcije/pasivnosti. No još uvijek ostaje otvoreno pitanje kako bi trebalo definirati represiju – usklađeni „škrgut zubi“ (Althusser 1971: 150) represivnih i ideoloških državnih aparata. Dakako, otvorenim ostaje i pitanje koji se oblici transnacionalnih antifašizama mogu suprotstaviti transnacionalnim represivnim praksama nalik državnima.

U analizi podrške kubanskih antifašista republikancima u Španjolskom građanskom ratu, Ariel Mae Lambe ističe razliku između „negativnog antifašizma“, kao pokreta protiv fašizma i „pozitivnog antifašizma“ u smislu zajedničkih političkih ciljeva – „slobode od vladavine najjačih, neovisnosti od neokolonijalne kontrole i postizanja ekonomske i društvene pravde“ (Lambe 2014: 9–10). Lambe je, bez sumnje, u pravu kad tvrdi da sva objašnjenja antifašizama moraju biti osjetljiva na njihova složena podrijetla i kontinuitete kroz vremena i prostore, kao i na značajne prijelome. Zbornik radova *Antifašizam u globalnoj perspektivi* (Braskén i dr. 2021), osvrće se, kroz nekoliko studija slučaja, na kulturne i političke artikulacije antifašizma u svijetu. Dok se obvezuje osigurati prostor „afričkim, azijskim, latinoameričkim, karipskim i bliskoistočnim antifašističkim glasovima, koji su većinom ignorirani ili ostavljeni postrani u međunarodnim povijestima antifašizma“ (Braskén i dr. 2021: 1), nevjerovatno je da se tri događaja – Bandung, Beograd i Havana – potpuno ignoriraju, unatoč tome što se zbornik osvrće na ključne figure pod

utjecajem tih važnih povijesnih susreta. Kao što kaže Garcia, novija istraživanja unutar „transnacionalnog zaokreta“ uključuju fokus na antifašizam međunarodnih organizacija i događaja, na širenje antifašističkih ideja, na ulogu prognanika u antifašističkim aktivnostima, te na rast antifašističkih prostornih politika, koje najavljuju alternativno-globalizacijski pokret (Garcia 2016: 554). Ono što je važno, jest suprotstaviti se marginalizaciji, pa čak i zataškavanju oblika antifašizma izvan europskog konteksta, suprotstaviti se kontinuiranom korištenju eurocentričnog okvira za razumijevanje antifašizma te, što je ključno, ponovno se osvrnuti na važnost transnacionalnih antifašističkih internacionalizama koji obuhvaćaju Globalni Jug.⁵

Dva desetljeća između svjetskih ratova bila su razdoblje transnacionalnog širenja, ne samo antifašističkih ideala samih po sebi, već i njihove institucionalizacije u velikom broju međunarodnih organizacija i događaja, od kojih su mnogi bili usko povezani ne samo s antifašizmom i antiimperijalizmom, nego i s antirasizmom, pacifizmom i feminizmom. Iako su nacionalno orijentirane „kulture egzila“ (Garcia 2016: 566) važne za ovo razdoblje (usp. Boittin 2010), bilo je i pokušaja njihova nadilaženja. Iscrtavanje složenog odnosa ne samo između prostora i vremena, nego i ljudi (Garcia 2016: 568), pokazuje kako su ti pokreti bili puno više od pukog „pružanja ruke Europe ostatku svijeta“ (ibid: 572). Tako se Kongres protiv kolonijalnog ugnjetavanja i imperijalizma, održan u Bruxellesu u veljači 1927, kao – sam po sebi – ključan trenutak i prethodnica Lige protiv imperijalizma (Prashad 2007: 16–30; Dinkel 2019: 16–41), ne može razumjeti odvojeno od porasta važnosti panafrikanizma, panarabizma te osnivanja Međunarodne antifašističke lige u listopadu 1922. tijekom Mussolinijevog marša na Rim (Garcia 2016: 569). Jake veze između mnogih antifašističkih organizacija nastalih u ovome razdoblju i Kominterne, ponekad su vodile do grube karakterizacije svih nekomunista kao „socijalnih fašista“ ili „agenata imperijalizma“ (Petersson 2017: 238). Iako je ta vizura bila manje prisutna 1920-ih godina, svakako je dovela do značajnih problema u kontekstu stvarnih svjetskih događaja koji su uslijedili.

⁵ Također, važno je naznačiti transnacionalnu prirodu fašizama, uključujući britanske koncentracijske logore tijekom Burskog rata (Van Heynigen 2009), kao i genocid što su ga njemačke snage izvršile nad narodima Herero i Nama u Namibiji (Conrad 2012) početkom 20. stoljeća. Zahvaljujem Nimi Hoffmann što me uputila na ove aspekte.

Jedan od tih događaja nesumnjivo je bila talijanska invazija Abe-sinije (današnje Etiopije), započeta u listopadu 1935, kad je Itali-ja već bila kolonijalna sila u Eritreji, Libiji i dijelovima Somalije. Mussolini je itekako bio željan daljnjeg širenja talijanske kolonijalne moći i korištenja osvojenih teritorija kao testnog poligona za politi-ke „rasnog razdvajanja“, snaženja vlastitog simboličkog statusa kao i želje za odmazdom zbog poraza talijanskih snaga u Adowi 1896, događaja koji je ostao u nacionalnom sjećanju kao trenutak poni-ženja (Kallis 2006: 502). Car Haile Selassie uspio je, barem isprva, pružiti snažan otpor, ali nova talijanska ofenziva u proljeće 1936. natjerala ga je u bijeg 3. svibnja iste godine. Talijanska vojska ušla je u etiopski glavni grad Addis Abebu dva dana kasnije te je 10. svibnja Etiopija proglašena dijelom Talijanskog carstva i sastavnicom „Tali-janske Istočne Afrike“. Antiimperijalistima je upravo ta situacija bila komplicirana jer su jedine instance kojima su se mogli obratiti bile Liga naroda i druge kolonijalne sile za koje je talijanska okupacija bila *fait accompli*.

Iako se Španjolski građanski rat općenito predstavlja kao europ-ska borba, ne bi trebalo smetnuti s uma španjolski Maroko, prvu regiju koja se – već u srpnju 1936. – opredijelila za Franka. Ustupci koje su nacionalisti učinili arapskim elitama mnoge su dovele do spoznaje da je borba protiv imperijalizma puno kompleksnija od jednostavne vjere u ustanak koloniziranih protiv kolonizatora. Ge-orge Padmore, ključni intelektualac panafrikanizma, shvatio je da su se Mauri borili za Franca iz ekonomskih razloga i zbog razočaranja u republikansku vladu koja nije iskoristila priliku provođenja pro-gresivnije ekonomske politike prema kolonijama (Buchanan 2016: 656). Ono što se često zaboravlja, a vezano je uz Španjolski građan-ski rat, jest potpora koju je republikanska strana dobila s Globalnog Juga. Nehru i indijska Kongresna stranka, primjerice, eksplicitno su povezivali borbu u Španjolskoj sa svojom vlastitom borbom za nezavisnost te posljedično artikulirali „antifašizam kao ključni ka-men izgradnje svjetonazora i inicijative u međunarodnim odnosima u nastajanju“ (Louro 2021: 115), što će kasnije postati poveznica s idejama nesvrstanosti.

Treći ključni događaj bio je opći rat između Japana i Kine od srpnja 1937, svojevrsni „*proxy* rat između imperijalnih sila i Japana oko kontrole nad Kinom“ (Buchanan 2016: 659), koja je u tom

trenutku bila i sama podijeljena između nacionalista Chiang Kai-Sheka i Maovih komunista. Japanski fašizam nesumnjivo je posudio određene elemente od svojih njemačkih i talijanskih pandana, ali je – istovremeno – imao podršku desničarskog pokreta za povratak oligarhijskoj monarhiji (Kasza 2006: 352). Dok se Japan nije priključio Silama osovine u Drugom svjetskom ratu, japansko-kineski sukob nije pobudio neko osobito zanimanje u Europi. Nehru, koji se zatekao u kineskom gradu Chongqing kad je započela japanska invazija (Louro 2021: 125), shvatio je da je riječ o važnoj borbi, te je ponudio Kini materijalnu i humanitarnu, ali ne i vojnu pomoć.

U svjetlu tih i drugih događaja, pogotovo pakta Molotov-Ribbentrop između SSSR-a i Njemačke iz kolovoza 1939, bliske veze antifašizma i antiimperijalizma te njihova poveznica s komunističkim internacionalizmom postaje puno „fleksibilnija i nesigurnija“ (ibid: 129). Taktička pozicija nekih antifašista, koji kolonijalnu moć smatraju ključnom borbom protiv fašizma, povremeno se prelijeva u šire podržavanje imperijalizma samog, pa se, kako to objašnjava i crnački aktivist Wallace Johnson, imperijalistička obrana često stapa s „obranom imperijalizma“ (Johnson prema Buchanan 2016: 655). Francusko stajalište o kolonijama kao prvoj liniji obrane protiv fašizma, često je podržavala i ljevica. Ključna je u tom smislu bila Kominternina izdaja antifašističke borbe koja je odvela crnačke intelektualce, poput CLR Jamesa i George Padmorea u smjeru puno radikalnijeg antiimperijalizma. Padmore je već 1934. godine kritizirao oportunistički Komunističke internacionale koji se ogledao u njezinoj želji da uspori antiimperijalistički rad „te, na taj način, žrtvuje mlade narodnooslobodilačke pokrete u Africi i Aziji“ (Padmore prema Hooker 1967: 37). Ta je kritika dovela Padmorea do izbacivanja iz Komunističke partije.

U eseju na temu uvjeta rada u Trinidadu i Tobagu iz 1938. Padmore je skovao izraz „kolonijalni fašizam“, vezan uz odluku britanskih vlasti o donošenju zakona protiv pobune, koji je stanovnicima te otočne države oduzeo čak i najosnovnija građanska prava (Padmore 1938). Taj esej predstavlja važnu intervenciju koja izravno ukazuje na „zajedničko stvaranje fašizma i kolonijalizma“ (Braskén i dr. 2021: 3). Kubanski komunisti su, nešto ranije, okarakterizirali Machadov režim kao oblik „tropskog fašizma“ (ibid.), koji je Julio Antonio Mella opisao kao „klasični nacionalizam europskih fašista

i agenata američkog imperijalističkog kapitala“ (usp. Pujals 2021: 68). Nehruov stav da je „osuda fašizma, s istovremenom obranom imperijalizma nelogična i apsurdna“ (usp. Buchanan 2016: 651), doveo je do odluke Indijskog nacionalnog kongresa 1939. godine da uskrati indijsku potporu saveznicima u Drugom svjetskom ratu sve dok „metropola ne obeća bezuvjetnu nezavisnost [...] na kraju rata“ (Louro 2021: 116). Poraz Njemačke, Italije i Japana potaknuo je, naravno, brojne dekolonijalne pokrete širem svijeta: Haile Selassie se vratio u Etiopiju 1940. i pomogao dovesti zemlju do nezavisnosti 1941. godine; Indija je osvojila nezavisnost od Britanije u lipnju 1947, no uz teritorijalno razdvajanje od Pakistana.

Bandung

Gotovo trideset godina nakon prvog sastanka u Bruxellesu 1927. vođe velikog broja novoosamostaljenih država Afrike i Azije postale su ključnim akterima Konferencije afroazijskih zemalja održane u Bandungu, u Indoneziji, u travnju 1955. Na toj konferenciji, koja je u vrijeme održavanja predstavljala najveći međunarodni skup nakon Ujedinjenih naroda (Khuduri 2020: 8), sudjelovalo je ukupno dvadeset i devet država. U svom uvodnom govoru, indonezijski predsjednik Sukarno eksplicite je ovu konferenciju povezao i usporedio s briselskim kongresom, na kojem je „velik broj cijenjenih, ovdje prisutnih delegata, našlo novu snagu za svoju borbu za nezavisnost“. Potom je naglasio kako je većina delegata okupljenih na kongresu u Bruxellesu u njemu sudjelovala „ne [...] svojim izborom, nego zbog potrebe“, nastavljajući:

Danas je kontrast velik. Naši narodi i države nisu više kolonije. Sada smo slobodni, suvereni i nezavisni. Ponovno smo vladari u našim domovinama. Ne moramo više ići drugim državama na savjetovanja. (Khuduri prema Dinkel 2019: 41)

Elizabeth Armstrong mišljenja je da konferencija žena u Aziji, održana 1949. u Peking u pod pokroviteljstvom Ženske međunarodne demokratske federacije (WIDF), označava početke antiimperijalističke solidarnosti nakon Drugog svjetskog rata, koja je kulminirala konferencijom u Bandungu (Armstrong 2016: 307). Radikalizirajući teren borbe za ženska prava, WIDF je počeo prepoznavati antifašističku

borbu kao ključnu u borbi za rodnu ravnopravnost i demokraciju. Konferencija je omogućila delegatkinjama iz Afrike i Azije da „definiraju [...] fašizam kroz perspektivu imperijalizma“ usredotočujući se na „političku ekonomiju kolonijalizma“ (ibid: 321) preko i iznad partikularnih nacionalnih borbi. Zauzimajući kritički stav prema prioritetima, čak i onim postkolonijalnih vladajućih elita, WIDF je rekonfigurirao poveznice između imperijalizma, rasizma i fašizma, što se unatoč marginalizaciji rodne dimenzije, pokazalo ključnim za konferenciju u Bandungu.

Kao što su mnogi autori napomenuli, može se zapravo govoriti najmanje o dva istovremena Bandunga. Jednom, koji „osuđuje rasizam, kolonijalizam i ovisnost o velikim svjetskim silama“ i unosi „novi duh u svjetske poslove [...]“ (Shilliam 2019), te drugom koji je predstavljao „hladnoratovsku konferenciju koja je reproducirala kolonijalne rasjede i podjele“ (ibid.). Vijay Prashad odlazi i korak dalje, sugerirajući da se nacionalne delegacije u Bandungu mogu klasificirati kao „ljevičarske“ (predvođene Zhou En-laiem i Kinom), „centrističke“ (predvođene Nehruom i Indijom) i „desničarske“ (heterogena skupina zemalja, uključujući one koje su se priklanjale SAD-u te islamske države, poput Filipina i Saudijske Arabije) (Prashad 2007: 36–7). Važna ličnost na toj konferenciji bio je prvi premijer nezavisne Burme U Nu koji je imao središnju ulogu u antifašističkoj mobilizaciji u borbi protiv japanske okupacije i, uz Nehrua, Nasera i Sukarna, počeo shvaćati i potrebu snažne orijentacije protiv hladnoratovske polarizacije i isticati moralnu snagu antiimperijalizma (ibid: 48) – kasnijeg okvira politike nesvrstanosti. Shilliam pak, skreće pozornost na etiopskog delegata Yilmu Deressa, vođu gerilskog rata protiv talijanske okupacije u razdoblju Haile Selassijeva egzila, koji retrospektivnim pogledom na Drugi svjetski rat iz Fanonove perspektive, trasira njegova izvorišta upravo u „fašističke invazije na afričke države“. Shilliam je mišljenja da je moguće locirati „duh Bandunga koji nadilazi diplomatske zastoje i postkolonijalne tragedije“ (Shilliam 2019). Bandung je bio ključan u artikulaciji novog moralnog autoriteta, neke vrste „crnog humanizma“, izričito spomenutog u osudi francuske prisutnosti u Alžiru, koja je poslužila internacionalizaciji, ali i drugih narodnooslobodilačkih borbi. Iz tog razloga Khuduri, primjerice, razlikuje „Bandung državu“ od „Bandung naroda“ kroz artikulaciju pet ključnih principa „bandunškog

duha“ unutar „bandunške konstelacije“ višeslojnih značenja: mirnu koegzistenciju, oslobođenje, jednakost, solidarnost i emancipaciju (Khuduri 2020: 8). U svom praktičkom i teorijskom „odvezivanju“ Globalnog Juga od zapadnih metanarativa, Walter Mignolo vidi trajnu ostavštinu Bandunga na način sličan Fanonu, kao proizvodnju „epistemičkog neposluha“ (Mignolo 2011).

Točna je i Claudijeva tvrdnja da se bandunška konferencija „ne može svesti na jedinstvene narative“ (Claudio 2015: 126). Prema njegovu mišljenju, a slijedom usredotočenja na stajališta filipinskog diplomata Carlosa Romula, upravo u Bandungu stvoren je koherentan antifašizam koji osuđuje i staljinizam, a povremeno i sovjetski komunizam u cjelini. Romulova zabrinutost zbog budućih kineskih namjera pokazala se točnom, pa je kineska agresija protiv Indije, na koncu, postala jedna od najvećih prepreka bilo kakvom nastavku bandunškog procesa. Oslanjajući se barem djelomično na utjecaj koji je Bandung imao za afroameričkog pisca Richarda Wrighta, Pham i Shilliam su svakako u pravu kad tvrde da se značenje Bandunga nikako ne zaustavlja na razini „standardnih narativa geopolitike, diplomacije i etike“. Oni smatraju da je riječ o skupu kojim su bile prožete protuhegemonijske „političke i kulturalne intimnosti“ i „afektivno-tjelesne veze“ (Pham i Shilliam 2016: 3–5).

Duh Bandunga kao „prijeloma u narativu modernost/kolonijalnost“ (Icaza i Soukotta 2016: 189) također se svodi na opći izazov fašizmu, a posebno nacizmu, kao prostorno-vremenskoj iznimci. Istovremeno, a kao što nas Prashad podsjeća, cijeli *modus operandi* Bandunga osnažio je dekolonijalnost temeljenu na logici suverenih nacionalnih država, koja se uvijek i nužno nalazila na istoj „valnoj dužini“ s popularnim, lokalnim zahtjevima i nerijetko bila pokretač nasilne represije nad manjinama. Kao što će se kasnije vidjeti, logika nacionalnih država bila je prisutna i u Pokretu nesvrstanih, iako u manjoj mjeri nego u Trikontinentali. Ako je Bandung istovremeno bio i „težnja“ i „neuspjeh“, razlozi neuspjeha „nalazili su se u vestfalskom samoograničavanju i njegovoj popratnoj logici nacionalizma i prihvaćanja teleologije razvoja“ (Pasha 2016: 202).

U svojoj sjajnoj knjizi *Out of Time: The Queer Politics of Postcoloniality*, Rahul Rao ispituje nevjerojatne tranzicije u imaginaciji nacije, orodaivanjem označitelja modernosti i zaostalosti, koje se odvijaju u mnogim državama okupljenim u Bandugu. S obzirom da kaste

„rijetko ulaze u teoretiziranja indijske vanjske politike i međunarodnih odnosa“ (Rao 2020: 200), dekolonizirana Indija ukazuje se kao „sve muževnija nacija, koja mora demonstrirati svoju ‘pulsirajuću dinamičnu’ prirodu na sve vidljivije načine kako bi dobila traženo međunarodno priznanje“ (ibid: 203), a u suprotnosti i s britanskim i gandijevskim oblicima „kastacije“. Iako izbjegava putove koje bi vodili prema ovisnosti, fašistička priroda Modijeve Indije ne može se potpuno odvojiti od tog, diskurzivnog konstrukta „velesile“ u nastajanju (Sampat 2020).

Kao što je sugerirao Christopher J. Lee, „Bandung je sadržavao i prežitke romantičnosti revolucije i realpolitiku novog svjetskog poretka u nastajanju“ (Lee 2010: 3). U određenom smislu „mitski Bandung“ natjecao se za reprezentacijski legitimitet s „Bandungom utemeljenim na dokazima“ (usp. Burton 2010; Vitalis 2013). Vrijedi podsjetiti da su, zajedno s predstavnicima netom dekoloniziranih država, u Bandungu bili i uzvanici iz Subsaharske Afrike koji su se još uvijek nastojali osloboditi kolonijalne vlasti, ali i sam Japan, jedva desetljeće nakon što je završila njegova posljednja imperijalistička avantura i savezništvo s nacizmom. Iran, Irak, Pakistan i članica NATO saveza Turska, sudjelovale su u tom skupu nakon potpisivanja Bagdadskog pakta s Ujedinjenim Kraljevstvom i formiranja Središnje ugovorne organizacije (CENTO), čiji cilj je bio osujetiti sovjetske interese na Bliskom istoku. Postavljanje pozornice za „novu povijesnu djelatnu silu“ (Lee 2010: 13–15), odvijalo se, dakle, unutar kontinuiteta realpolitike međunarodnih odnosa. Prema Leeju, a u nedostatku naknadnog bandunškog sastanka, Afroazijski pokret narodne solidarnosti (AAPSO) osnovan u Kairu u prosincu 1957. i Pokret nesvrstanih imali su daleko veći, izravan, utjecaj na međunarodne odnose.

Beograd

Samit predsjednika vlada i država održan u Beogradu, glavnom gradu socijalističke Jugoslavije, od 1. do 6. rujna 1961, bio je zamišljen – ili barem prezentiran – kao jedinstven događaj. Garanciju da samit neće rezultirati stvaranjem nove međunarodne organizacije, pružio je, zapravo, dolazak Nehrua (Stubbs 2022). Iako je Bandung trebao biti samo prvi sastanak afroazijskih zemalja, Bandung II nije se – ironično – nikad dogodio, pa je Pokret nesvrstanih predstavljao

njegovu formaliziranu zamjenu. Nakon stanke koja je uslijedila nakon samita u Kairu 1964, Pokret nesvrstanih nastavio je, od samita u Lusaki 1970. nadalje, s brojnim i redovitim konferencijama sve do danas. U ovom dijelu teksta fokusirat ćemo se na beogradski samit i ulogu socijalističke Jugoslavije te na naknadne događaje tijekom 1970-ih, kada je Pokret nesvrstanih bio na svome vrhuncu.

Mitu da je predsjednik Gane Kwame Nkrumah bio prisutan u Bandungu (Vitalis 2013) može parirati samo mit da je tamo bio i predsjednik Jugoslavije Josip Broz Tito, a koji proizlazi iz memoara Jovanke Broz (usp. Hojić 2016). Iako nije sudjelovao u bandunškoj konferenciji, desetak godina nakon što je slijedom pobjede partizana u Drugom svjetskom ratu došao na vlast i sedam godina nakon „raskola sa Staljinom“, Tito je svakako pomno pratio taj događaj, kojeg je naknadno okarakterizirao kao „povijesnu prekretnicu [...] u skladu s našim shvaćanjima [...] međunarodne suradnje i jačanja mira“ (Broz 1963: 175–6). Tito je dotad, nakon ekstenzivnih posjeta Africi, Bliskom istoku, Aziji i Latinskoj Americi (Willets 2022), bio dobro poznat vođama država Trećeg svijeta. S obzirom na to da je Jugoslavija trebala saveznike koji bi podržali snaženje njezine neovisnosti o sovjetskoj sferi utjecaja, kao i na težak ekonomski i politički udarac koji joj je zadao spomenuti raskol, te na nastojanje da se izmakne posljedičnom potpunom utjecaju SAD-a, jačanje odnosa s novodekoloniziranim državama zasnovano na međusobnom poštovanju postala je održiva alternativa za Jugoslaviju. U zajedničkom priopćenju, objavljenom nakon sastanka Tito – Nehru u New Delhiju, u prosincu 1954, istaknuto je zasnivanje obiju država kao „nezavisnih nacija, kroz snažne pokrete za nacionalno oslobođenje“, te je naglašeno kako njihov stav o „nesvrstanosti“ nije „neutralnost“, nego, prije – „pozitivna, aktivna i konstruktivna politika, koja nastoji dovesti do kolektivnog mira, na kojem jedino može počivati kolektivna sigurnost“ (usp. Mišković 2009: 185). Sastanak Nasera, Nehrua i Tita na Brijunima u srpnju 1956. zacementirao je, barem simbolički, središnju poziciju Jugoslavije u zahtjevu za novim međunarodnim poretom temeljenim na „jednakosti [...] razoružanju, (i) međunarodnoj ekonomskoj i financijskoj suradnji [...] sukladno osnovnim principima postavljenim u povelji Ujedinjenih naroda“ (Brijunska deklaracija, 1956). Dok je Nehru umanjivao značenje toga događaja, kao susreta koji je bio tek nešto malo više od „sastanka

među prijateljima“ (Jakovina 2011: 39), brijunski sastanak postao je „jedan od konstitutivnih mitova socijalističke Jugoslavije“ (Petrović 2007: 139) i – dakako – samoga Pokreta nesvrstanih.

Simbolički kapital koji su posjedovali Tito i socijalistička Jugoslavija, a generiran prirodom partizanske borbe protiv fašizma, bio je itekako velik s obzirom na to da je Jugoslavija bila daleko najpoznatija među rijetkim europskim zemljama koje su se same oslobodile njemačke i talijanske okupacije (Willems 2022). Upravo ta činjenica poslužila je kao dodirna točka s vođama Globalnog Juga, koji su vodili borbu za vlastito nacionalno oslobođenje. Kao što ističe Gal Kirn, „izraz partizan predstavlja kolektivnu borbu [...] za slobodu“ (Kirn 2020: 35) slijedom koje je internacionalizam jugoslavenskog komunističkog vodstva, čiji su brojni akteri bili aktivno angažirani na republikanskoj strani tijekom Španjolskog građanskog rata, ukazivao na širu dekolonijalnu logiku i strateški fokus (Pavlaković 2014). Oboje je jasno iskazano terminima političkog imaginarija popularne fronte protiv reakcionarnih sila u „borbi [...] za preživljavanje i slobodu“ (Broz 1963: 9), koja oživotvoruje novi, radikalno drukčiji, politički poredak. Partizanske borbe, često definirane u terminima onoga „protiv“ čega se njima zalagalo, također su bile, barem u ovoj konjunkciji, oblik „afirmativnih politika koje su zahtijevale emancipaciju kulture [...] i istovremeno pokretale transformativni proces samog poimanja ‘zemlje’“ (Kirn 2022). Odluka da se samit nesvrstanih održi u Beogradu trebala je, sama po sebi, simbolizirati mogućnost obnove, rekonstrukcije i moderne državotvornosti, industrijalizacije, oslobođenja seljaka nakon pobjede nad fašizmom i – s obzirom na situaciju mnogih pozvanih država – oslobođenja od kolonijalizma.

Do XV. Opće skupštine Ujedinjenih naroda u rujnu 1960. Titov položaj bio je ojačan podrškom Nasseru tijekom Sueske krize 1956. i konzistentnom materijalnom podrškom FLN-ovoj borbi protiv Francuske u Alžiru. U svom govoru na Općoj skupštini Tito je istaknuo da će „Ujedinjeni narodi postići stvarnu i cjelovitu univerzalnost u bliskoj budućnosti, kroz postizanje nezavisnosti svih naroda koji su trenutno pod kolonijalnom vlašću“, dodajući da je „proces nacionalne, ekonomske, političke i kulturalne emancipacije bivših kolonija povijesni imperativ“. Međutim, borba protiv kolonijalizma „zapatljala se u antagonizme Istoka i Zapada“, dosegnuvši najopasniji rasplet u „nemilosrdnoj politici rasne diskriminacije i ugnjetavanja“

vlade Južne Afrike. Nerazvijenost se mora rješavati, kako je ustvrdio Tito, „tehničkom, financijskom i ekonomskom pomoći“, nastavljajući svoje izlaganje isticanjem potrebe „općeg i mirnog razoružanja“, prije no što je skicirao principe međunarodnih odnosa temeljenih na „miroljubivoj i aktivnoj koegzistenciji“, „neuplitanju“ u poslove drugih, te na pravu država na izbor društvenih i ekonomskih sustava (Broz 1963: 322–342). Opća skupština predstavljala je još jedan simbolički trenutak u smislu susreta petorice „očeva“ nesvrstanosti: Tita, Nasera, Nehrua, Nkrumaha i Sukarna.

Iskustvo borbe protiv fašizma, početka Hladnog rata i ustrajnih pokušaja kolonijalnih sila da zadrže svoju globalnu hegemoniju, stopili su se u pokret koji ističe potrebu za „mirnom koegzistencijom“ (Nord 1974: 29), novim dobom jednakosti u međunarodnim odnosima temeljenim na suverenosti, nezavisnosti, samoodređenju i teritorijalnom integritetu. Promicanje neuplitanja u unutarnje poslove drugih država, opće i potpuno razoružanje i mirno rješavanje sporova temeljeno na Povelji Ujedinjenih naroda, stajali su bok uz bok očitoj, antiimperijalističkoj i antikolonijalnoj orijentaciji. Socijalistička Jugoslavija je na prvo mjesto stavljala podršku – i materijalnu i ideološku – narodnooslobodilačkim pokretima i, shodno tome, njihovom pravu da vode oslobodilačke ratove (ibid.), uključujući vlastitu javnu sferu i građane u dekolonijalnu borbu.

Slično Bandungu, takva orijentacija povremeno je ostavljala po strani rodnu dimenziju nesvrstanosti, čime je socijalistička Jugoslavija pridonosila općem trendu deradikalizacije ženskih pokreta unutar svojih granica od sredine 1950-ih godina nadalje. Antifašistički front žena (AFŽ), osnovan 1941, bio je transformiran u manje radikalan Savez ženskih društava (SŽD) 1953. Bez obzira na to, izbacivanje iz prosovjetske Ženske međunarodne demokratske federacije (WIDF) 1949, prema riječima Chiare Bonfiglioli, jugoslavenske ženske organizacije, smatrane su – do raskola sa Staljinom – savršenim primjerima antifašističkih i revolucionarnih aktivnosti. Poistovjećujući se sa ženskim borbama unutar antikolonijalnih narodnooslobodilačkih borbi na Globalnom Jugu, jugoslavenske ženske organizacije stvarale su novi internacionalizam čak i onda kad je popularna predodžba o tim borbama, prije nego u sudjelovanju u nasilnim konfliktima, težila k reproduciranju imaginarija standardnog političkog rada, a ponekad i obiteljskog života kao onoga čemu žena treba težiti:

Jugoslavenske aktivistkinje mogle su se lako poistovjetiti s aktivisticama Globalnoga Juga, ne samo zbog zajedničkih iskustava revolucionarki i borkinja za slobodu, nego i zbog njihovih sličnih težnji i nastojanja na emancipaciji žena u novim postkolonijalnim državama. Ženske borbe za politička, društvena, i ekonomska prava, njihovi pokušaji da nadiđu konzervativne religiozne norme i nepismenost, bile su sastavnicom modernizacijskih nastojanja 1950-ih i 1960-ih godina, a jugoslavenske aktivistice često su dijelile iskustva s aktivistkinjama Globalnoga Juga na temu prepreka ženskoj ravnopravnosti i aktualnim izazovima ženskoj emancipaciji i modernizaciji. (Bonfiglioli 2023)

Vraćajući se Lambeovoj ideji „pozitivnog antifašizma“ koja uključuje „postizanje ekonomske i društvene pravde“ (Lambe 2014: 10), uloga Pokreta nesvrstanih u zahtjevu za novi međunarodni ekonomski poredak izražena rezolucijom Opće skupštine UN-a 1974, iznimno je važna. U priopćenje sa samita u Lusaki iz 1970. uključena je Izjava o ekonomskom napretku, koja se osvrće na „siromaštvo država u razvoju“ i njihovu „ekonomsku ovisnost“ kao primjer „strukturne slabosti svjetskog ekonomskog poretka“ te na kolonijalnu prošlost kao na nešto što je dovelo do „neokolonijalizma koji predstavlja nesavladljive teškoće u oslobođenju od ekonomske ovisnosti“. U priopćenju se tražilo od UN-a da provede „ubrzanu transformaciju svjetskog ekonomskog sustava, posebno u područjima trgovine, financija i tehnologije, kako bi ekonomska dominacija ustupila mjesto ekonomskoj suradnji“ (Tadić i Dromnjak 1989: 47). Proširenje ekonomskih zahtjeva sa svrhom postizanja jednakih uvjeta trgovanja, regulacije cijena sirovina i financiranja razvoja te smanjenja dugova za najmanje razvijene zemlje bio je, kao što ističe Getachew, ključan dio borbe za egalitarniju svjetsku ekonomiju. Sastavnica logike povezivanja otpora fašizmu, kolonijalizmu i neokolonijalizmu, zahtjevi za novim međunarodnim ekonomskim poretkom bili su dio potrage za „političkim i ekonomskim institucijama koje su obećavale istiskivanje, transcendiranje ili barem ograničavanje“ nacionalne države. Ona je uključivala i potpunu svijest o granicama postkolonijalne izgradnje nacije i državnosti, „suočavanje s ustrajnom ovisnošću i dominacijom“ (Getachew 2019: 100), te prepoznavanje potrebe za pomicanjem ravnoteže ekonomske moći iz centra prema periferiji (Murphy 1983).

Rasna politika nesvrstanosti bila je donekle kontradiktorna i daleko od rezolutnog primjera antirasizma, djelom i zbog „liminalne hegemonije“ (Stubbs 2019) jugoslavenskog vodstva. Catherine Baker je opravdano zaključila da je jugoslavensko poistovjećivanje s globalnom antikolonijalnom borbom često bilo „slijepo po pitanju rase“ (Baker 2018: 111). Socijalistička Jugoslavija nije pokazivala nikakav poseban interes za promicanje „konvergencije različitih smjerova mobilizacije Trećeg svijeta, uključujući afro-azijatizam, nesvrstavanje, arapski nacionalizam i panafrikanizam“ (Byrne 2015: 924). Subotić i Vučetić (2019) su postavili tezu da socijalistička Jugoslavija nije potpuno razumjela rasno strukturiranje globalnog društva, dok je, istovremeno, bila izričito i svjesno antikolonijalna, te je agitirala u korist antikolonijalnih oslobodilačkih pokreta koji su bez sumnje imali radikalniji stav prema rasnom ugnjetavanju. Samiti nesvrstanih uglavnom se nisu osvrtni na rasizam, osim u slučaju najistaknutijeg primjera rasizma – aparthejda u Južnoj Africi. U kriznim 1980-im godinama, kritike jugoslavenske nesvrstanosti u sjeverozapadnim jugoslavenskim republikama, Sloveniji i Hrvatskoj, sadržavale su elemente rasizma unutar širih poziva za promjenu orijentacije i okretanje prema Europi (Jakovina 2022).

Havana

Iako je Trikontinentalna konferencija afričkih, azijskih, i latinoameričkih naroda (OSPAAL), održana u Havani od 3. do 15. siječnja 1966. godine, gotovo neistraživana, mogla bi se svejedno postaviti teza da je upravo ona preporodila, ako ne i iznašla, suvremeni globalni antifašizam te radikalno potkrijepila njegovu čvrstu povezanost s borbom protiv kolonijalizma, imperijalizma i rasizma. Oslanjajući se na rad Organizacije solidarnosti afroazijskih naroda (AAPSO), konferencija je imala kudikamo militantniji ton od onih u Beogradu ili Bandungu. Nakon Beograda, Havana, uz zemlje Latinske Amerike, kroz Organizaciju solidarnosti Latinske Amerike (OLAS) kao i Sovjetski Savez i komunističku Kinu, grupacije su koje nisu bile prisutne na prvom samitu nesvrstanih. Prisutnost potonjih dviju zemalja vjerojatno je bila odlučujuća, u nedostatku poziva socijalističkoj Jugoslaviji, iznad i izvan bilo kakvih ideoloških nesuglasica.

Preko 500 delegata iz 82 zemlje došlo je u Havanu i artikuliralo ono što Young naziva „radikalnim antiimperijalizmom čvrsto utemeljenim u socijalističkom taboru“ (Young 2018: 517). Dnevni je red bio usredotočen na borbu protiv imperijalizma, kolonijalizma i neokolonijalizma; razvoj antiimperijalističke solidarnosti, uključujući koordiniranje aktivnosti radničkih, studentskih i ženskih organizacija prema ekonomskom planiranju, uključujući poljoprivredne reforme i kulturalnu suradnju. Raspravljalo se i o velikom broju „gorućih tema“, uključujući „Vijetnam, Dominikansku Republiku, Kongo, portugalske kolonije, Rodeziju, južnu Arabiju i Palestinu, Laos, Kambodžu, Južnoafričku Republiku, Koreju, Venezuelu, Gvatemalu, Peru, Kolumbiju, Cipar, Panamu, jugozapadnu Afriku i Sjeverni Kalimantan“ (United States Senate 1966).

U izvještaju koji je ubrzo nakon konferencije sročio pododbor Pravosudnog odbora Senata Sjedinjenih Američkih Država jasno se uočava panika. Iz njega se, međutim, mogu iščitati i mnogi važni aspekti onoga što se opisuje kao „vjerojatno najvažnije okupljanje prokomunističkih, antiameričkih snaga u povijesti zapadne hemisfere“ (ibid.). Krucijalno i radikalno drugačiji od formalnog diskursa Pokreta nesvrstanih, upravo je američki imperijalizam, koji se manifestirao u obliku agresivnih intervencija u svim dijelovima tih triju kontinenta i bio percipiran kao najveća prijetnja antikolonijalnoj borbi. Jedva dvadeset godina nakon završetka Drugog svjetskog rata, kada su mnogima izgledale kao sila oslobođenja, Sjedinjene Američke Države zauzele su mjesto „starih“ kolonijalnih sila i postale globalni hegemon. Činilo se, a prema načinu na koji je to formulirala havanska konferencija, da je neka vrsta nekontrolirane „yankeijske moći“ bila spremna intervenirati „pod svaku cijenu“ kako bi zaustavila širenje komunizma, ne samo u Latinskoj Americi nego posvuda u svijetu, čak i ako je to značilo destabiliziranje demokratski izabranih lijevih vlada i podržavanje konzervativnih režima, uključujući brutalne desničarske diktature (Young 2005: 17). Iako tako nešto nije bilo eksplicitno izrečeno na samoj konferenciji već implicirano u nekim od naknadno nastalih filmova i tekstova, SAD je bio prikazan kao „fašistička“ zemlja, a izazovi američkoj hegemoniji predstavljali su obnovljeni antifašizam.

Jedan od ključnih elemenata Trikontinentale, uglavnom ignoriran u izvještaju američkog Senata, bio je uključivanje borbe

Afroamerikanaca u borbu protiv rasizma i proširenje slike SAD-a kao zajedničkog neprijatelja svih naroda svijeta, „uključujući i one koji žive unutar njenih granica“ (Mahler 2015: 108–9). U skladu sa širokim opredjeljenjem za „pravo na [...] suprotstavljanje imperijalističkom nasilju, revolucionarnim nasiljem“ (United States Senate 1966), Trikontinental je imala tendenciju favoriziranja militantnijih oblika „Crne moći“ (eng. Black Power) i njezinih odgovora, naspram eksplicitnog nenasilja Pokreta za građanska prava (eng. Civil Rights Movement), predlažući u borbi protiv državnog nasilja, policije i rasističkih skupina, poput Ku Klux Klana, otpor „pod svaku cijenu“. Kao što objašnjava Mahler, to je dovelo do deteritorijaliziranog razumijevanja borbe protiv kolonijalizma, stavljajući u prvi plan važnost „transnacionalnog podređenog otpora“ koji je eksplicitno uključivao „one koji se nalaze na geografskom sjeveru unutar svoje subjektivnosti“ (Mahler 2015: 96). Ovo je dijelom urodilo izričitim antirasizmom, koji je odbijao rasni esencijalizam ili determinizam, u kojem je „boja“ postala oznaka „ideološke pozicije antiimperijalizma“ te je nadišla bilo kakvu „direktnu vezu s fizičkim izgledom“ (ibid: 110).

Još jedan element Trikontinental kojim je trop fašizma ponovo prisvojen, bio je fokus konferencije na borbu protiv portugalskog kolonijalizma i prepoznavanje podređenog i ovisničkog položaja Gvineje Bissau, Zelenortske Republike, Angole i Mozambika kao presudno važnoga za preživljavanje Salazarovog režima. Iako je Jugoslavija podržavala gerilske pokrete u Angoli (usp. Čajkovski 2019) i drugdje, ta podrška nikad nije bila sastavnica poziva na svjetsku antiimperijalističku revoluciju. Trikontinental je bez sumnje, a kako to kaže i Young, predstavljala pomak od poziva na mirnu revoluciju gdje god je to bilo moguće, a za što su se zalagale i neke od ključnih osoba Pokreta nesvrstanih, primjerice Nehru, Kwame Nkrumah i Kenneth Kaunda, prema puno eksplicitnijem fokusu na gerilsko ratovanje kao dio novih narodnooslobodilačkih ratova povezanih s Che Guevarom i Hồ Chí Minhom, te radovima pisaca poput, primjerice, Frantza Fanona. Procjena odbora američkog Senata djelomično je bila točna, utoliko što je doista postojalo nastojanje za stapanjem sovjetskih oblika komunističke organizacije s maoističkom ideologijom, iako je senatski odbor pritom podcijenio ulogu Kube. Kao što je objasnio Mehdi Ben Barka, vođa marokanske revolucije i arhitekt

havanske konferencije, Havana je bila izabrana jer je predstavljala realizaciju spoja dva velika revolucionarna pokreta, Oktobarske revolucije i modernih narodnooslobodilačkih pokreta.

Trikontinentala je bila uspješnija u stvaranju diskursa transnacionalnog političkog radikalizma i njegovu širenju kroz radikalnu estetiku popularne vizualne kulture (filmovi, plakati, časopisi), nego što je bila u stvaranju operacionalnog centra za „oslobodilačke ratove“ s „inter-američkim sustavom“ (Senat SAD-a 1966), podržanim od strane globalnih i regionalnih institucija sklonih SAD-u, koji se u tom sukobu pokazao vrlo izdržljivijim. Uz svu zaokupljenost antirasizmom, znatan dio diskursa Trikontinentale bio je vrlo tih kad je trebalo progovoriti o nejednakosti zasnovanoj na rasi u Kubi i ostalim socijalističkim i dekolonijalnim državama, uz generalno preferiranje određenog „heteronormativnog i maskulinog subjekta“ (Mahler 2018: 5). Izostanak rodnihi tema nit je koja povezuje Bandung, Beograd i Havanu. Bez obzira na to što su na dnevni red havanske konferencije, uz radničke i studentske pokrete bile uključene i ženske organizacije, Federacija kubanskih žena na toj je konferenciji, ako je vjerovati izvještaju Senata SAD-a, odigrala ulogu koja je rodne stereotipe prije ojačala nego što ih je dovela u pitanje.

Zaključak

Iako je ovaj tekst tek mali prinos potencijalnoj historiografiji antifašističkih internacionalizama, moguće je doći do pojedinihi zaključaka. Možda najvažniji jest taj da je prostorno-vremenska ili konjunkturalna analiza vrlo bitna, ali i potencijalno opasna, ponajviše zbog tendencije etiketiranja određenih pristupa fašizmu i antifašizmu kao „previše specifičnih“, a drugih kao „previše općenitih“. Takvo nas etiketiranje može dovesti do ishoda da se na određenom mjestu, u određeno vrijeme javi pristup koji je „upravo onakav kakav treba biti“ – svakome po ukusu. Naravno, problematično je usredotočiti se isključivo na Europu ili na primjere Italije i Njemačke, jer se time onemogućava cjelovit obuhvat transnacionalnih veza. Pristup razvijen u ovome članku, a koji se najbolje može opisati kao „postkomparativan“, pokazuje kako u konjunkturi Hladnog rata i dekolonijalnih borbi nastaloj nakon Drugog svjetskog rata, tri konferencije koje su se odvale unutar malo više od desetljeća, a uvelike su izostavljene

u trenutnoj literaturi o antifašističkim internacionalizmima, nude vrlo bogat empirijski materijal i demonstriraju važnost višечvornih „stjecišta kolonijalizama“ (Taylor-Garcia 2012: 12).

Bez ulaženja u teorijski okvir unutar kojeg ne postoji ništa izvan diskursa, a pogotovo ne ideja da se svijet sastoji od semiotičkih proizvoljnosti (eng. *semiotic arbitrariness*) ili „plutajućih označitelja“, važno je istaknuti blisku povezanost svih slučajeva obrađenih u ovom tekstu s antikolonijalizmom, antiimperijalizmom, antifašizmom i antirasizmom. Bliske veze, međutim, koegzistiraju *u* i *kroz* promjenjive odnose, pri čemu se veći naglasak daje nekim elementima u različitim prostorno-vremenskim trenucima. Stoga je, analitički i politički, iznimno važno sve to zajedno ne urušiti, već, radije, biti osjetljiv na promjenjive uzroke i rezultate različitih relacijskih konfiguracija. Ključno je, kako su to recentno ustvrdile Getachew i Mantena (2021), kritički rad na dekonstrukciji eurocentrizma nadopuniti pokušajem rekonstrukcije održive dekolonijalne budućnosti, uključujući luk globalnog antifašizma.

Termin koji se manje eksplicitno pojavljuje u našim istraživanjima je „antikapitalizam“, iako je na složene načine prisutan u sva tri slučaja, a najradikalnije unutar pokreta Trikontinentale. Zanimljivo je da je tijekom prvih dvadeset godina Pokreta nesvrstanih Kuba tvrdila da međunarodne tvrtke imaju veliki utjecaj unutar neokolonijalnog ekonomskog poretka, što je rijedak primjer pomicanja fokusa s nacionalnih država i transnacionalnog, političkog upravljanja (Stubbs 2022). Maskowsky i Ross su nedavno istaknuli važnost onog što su nazvali „rasno opresivnim i rodnim kapitalističkim povezanostima i transmutacijama“ što djeluju uz oblike „bijesnih politika“ (Maskowsky i Bjork-James 2020) koje se mogu okarakterizirati kao „fašističke“. Ono što je ovdje ključno, jesu veze između temeljnih i etatičkih praksi politike i oslanjanja desnih pokreta u proizvodnji „ciljanih i sustavnih podjela, nesigurnosti i napuštenosti koje počivaju, između ostalog, na obnovljenom heteronormativnom familijalizmu, repatrijarhalizaciji, nacionalnoj i etniziranoj demografskoj obnovi te na antiimigrantskim osjećajima“ (Stubbs i Lendvai-Bainton 2020: 540). Potencijal za daljnji rad na nasljeđima, tradicijama i daljnjim životima antifašizma kao transnacionalnih i internacionalističkih projekata praktički je neograničen i – s obzirom na širenje novih autoritarizama diljem svijeta – od suštinske političke važnosti.

Zahvale

Komentari Chiare Bonfiglioli, Johna Clarkea, Aide A. Hozić, Nime Hoffmann, Rade Iveković i Mislava Žitka su puno pomogli u reviziranju teksta. Zahvale Luki Papa Stubbsu na prijevodu i Ljiljani Kolečnik na jezičnoj redakciji članka.

Bibliografija

- Althusser, Louis. 1971. *Lenin and Philosophy and Other Essays*. London: Monthly Review Press.
- Armstrong, Elisabeth. 2016. „Before Bandung: The Anti-Imperialist Women’s Movement in Asia and the Women’s International Democratic Federation“. *Study of Women and Gender: Faculty Publications* 41/2: 305–331.
- Baker, Catherine. 2018. *Race and the Yugoslav Region: Postsocialist, Post-Conflict, Postcolonial?* Manchester: University Press.
- Baker, David. 2006. „The Political Economy of Fascism: Myth or Reality, or Myth and Reality“. *New Political Economy* 11/2: 227–50.
- Boittin, Jennifer Anne. 2010. *Colonial Metropolis: The Urban Grounds of Anti-Imperialism and Feminism in Interwar Paris*. Lincoln: University of Nebraska Press.
- Bonfiglioli, Chiara. 2023. „Representing Women’s Non-Aligned Encounters: A View from Yugoslavia“. U: *Socialist Yugoslavia and the Non-Aligned Movement: social, cultural, political and economic imaginaries*. Paul Stubbs ur. Montreal: McGill-Queen’s University Press, 37–58.
- Böröcz, József. 2021. „‘Eurowhite’ Conceit, ‘Dirty White’ Resentment: ‘Race’ in Europe“. *Sociological Forum* 36/4: 1116–34.
- Braskén, Kasper, Nigel Copsey i David Fetherstone, ur. 2021. *Anti-Fascism in a Global Perspective: Transnational Networks, Exile Communities, and Radical Internationalism*. Abingdon: Taylor and Francis.
- Braskén, Kasper, Nigel Copsey i David Fetherstone. 2021. „Introduction: Towards a Global History of Anti-Fascism“. U: *Anti-Fascism in a Global Perspective: Transnational Networks, Exile Communities, and Radical Internationalism*. Kasper Braskén, Nigel Copsey and David Fetherstone, ur. Abingdon: Taylor and Francis, 1–20.
- Brijunska deklaracija. 1956. Arhiv Jugoslavije, Beograd, KPR-I-3-c/2.
- Broz, Josip Tito. 1963. *Selected Speeches and Articles, 1941-1961*. Zagreb: Ognjen Prica.

- Buchanan, Tom. 2016. „‘The Dark Millions in the Colonies are Unavenged’: Anti-Fascism and Anti-Imperialism in the 1930s“. *Contemporary European History* 25/4: 645–65.
- Burton, Antionette. 2010. „The Sodalities of Bandung: Toward a Critical 21st Century History“. U: *Making a World After Empire: The Bandung Moment and its Political Afterlives*, Christopher J. Lee, ur. Athens: Ohio University Press, 351–61.
- Byrne, Jeffrey James. 2015. „Beyond Continents, Colours, and the Cold War: Yugoslavia, Algeria, and the Struggle for Non-Alignment“. *The International History Review* 37/5: 912–932.
- Césaire, Aimé. 1972. *Discourse on Colonialism*. New York: Monthly Review Press.
- Clarke, John. 2014. „Conjunctures, Crises, and Cultures: Valuing Stuart Hall“. *Focaal* 70: 113–122.
- Claudio, Lisandro E. 2015. „The Anti-Communist Third World: Carlos Romulo and the Other Bandung“. *Southeast Asian Studies* 4/1: 125–56.
- Conrad, Sebastian. 2012. *German Colonialism: A Short History*. Cambridge: University Press.
- Čavoski, Jovan. 2019. „‘Yugoslavia’s Help Was Extraordinary’: Political and Material Assistance from Belgrade to the MPLA in Its Rise to Power, 1961-1975“. *Journal of Cold War Studies* 21/1: 125–50.
- Dimitrakaki, Angela. 2013. „Antifascism“. Paper presented at the conference Greece / Precarious / Europe. <https://www.academia.edu/2605615/ANTIFASCISM> (14. 7. 2022).
- Dinkel, Juergen. 2019. *The Non-Aligned Movement: Genesis, Organization and Politics (1927-1992)*. Leiden: Brill.
- Fitch, Mattie, Michael Ortiz i Nick Underwood. 2020. „Editorial Introduction: The Global Cultures of Antifascism, 1921-2020“. *Fascism: Journal of Comparative Fascist Studies* 9: 1–7.
- Gallas, Alexander. 2017. „Revisiting Conjunctural Marxism: Althusser and Poulantzas on the State“. *Rethinking Marxism* 29/2: 256–280.
- García, Hugo. 2016. „Transnational History: A New Paradigm for Anti-Fascist Studies?“. *Contemporary European History* 25/4: 563–72.
- Getachew, Adom. 2019. *Worldmaking After Empire: The Rise and Fall of Self-determination*. Princeton: University Press.
- Getachew, Adom i Karuna Mantena. 2021. „Anticolonialism and the Decolonization of Political Theory“. *Critical Times* 4/3: 359–388.
- Gilroy, Paul. 2000. „Black Fascism“. *Transition* 81/82: 70–91.
- Hart, Gillian. 2020. „Why Did it Take So Long? Trump-Bannonism in a global conjunctural frame“. *Geografiska Annaler: Series B, Human Geography* 102/3: 239–66.

- Hooker, James R. 1967. *Black Revolutionary: George Padmore's Path from Communism to Pan-Africanism*. London: Pall Mall Press.
- Hojić, Aida A. 2016. „False Memories, Real Political Imaginaries: Jovanka Broz in Bandung“. U: *Meanings of Bandung: Postcolonial Orders and Decolonial Visions*. Quynh N. Pham and Robbie Shillian, ur. London: Rowman & Littlefield, 95–100.
- Hyslop, Jonathon. 2020. „Trumpism, Zumaism, and the fascist potential of authoritarian populism“. *Safundi: the Journal of South African and American Studies* 21/4: 464–72.
- Icaza, Rosalba i Tamara Soukotta. 2016. „Bandung as a Plurality of Meanings“. U: *Meanings of Bandung: Postcolonial Orders and Decolonial Visions*. Quynh N. Pham and Robbie Shillian, ur. London: Rowman & Littlefield, 185–97.
- Jakovina, Tvrtko. 2011. *Treća strana hladnog rata*. Zagreb: Fraktura.
- Jakovina, Tvrtko. 2022. „‘Not Like a Modern Jesus Christ’: Pragmatism and Idealism in Yugoslav Non-Alignment“. U: *Socialist Yugoslavia and the Non-Aligned Movement: Social, Cultural, Political and Economic Imaginaries*. Paul Stubbs, ur. Montreal: McGill- Queen's University Press, 108–129.
- Järvstad, Pontus. 2017. *Portraying Fascism as a Colonial Understanding of Europe: How Continuities of Imperial Expansion Shaped Fascist Ideology and Practices*, magistrski rad, Haskoli Islands: School of Humanities, Kt: 180487-3879, <https://skemman.is/bitstream/1946/27116/1/Portraying%20Fascism%20as%20a%20Colonial%20Understanding%20of%20Europe.pdf> (9. 12. 2021).
- Kallis, Aristotle. 2006. „Ethiopia“. U: *World Fascism: An Historical Encyclopedia*, Cyprian P. Blamires i Paul Jackson, ur. Santa Barbara: ABC Clío, 202–3.
- Kasza, Gregory. 2006. „Japan“. U: *World Fascism: An Historical Encyclopedia*, Cyprian P. Blamires i Paul Jackson, ur. Santa Barbara: ABC Clío, 351–53.
- Khuduri, Darwis. 2020. „The Rise of Asia and the Polarisation of Global Forces: western galaxy and Bandung constellation“, https://bandungspirit.org/IMG/pdf/the_rise_of_asia_and_the_polarisation_o._bandung_constellation_kapital_afrik.pdf (16. 12. 2021).
- Kirn, Gal. 2022. „The Ruptures of Non-Alignment and Socialist Yugoslavia: Ten Theses on Alternative Pasts and Futures“. *Socialist Yugoslavia and the Non-Aligned Movement: Social, Cultural, Political and Economic Imaginaries*. Paul Stubbs, ur. Montreal: McGill- Queen's University Press, 84–107.

- Lambe, Ariel Mae. 2014. *Cuban Antifascism and the Spanish Civil War: Transnational Activism, Networks, and Solidarity in the 1930s*. Doktor-ski rad, New York: Columbia University Graduate School of Arts and Sciences.
- Lee, Christopher J. 2010. „Introduction. Between a Moment and an Era: The Origins and Afterlives of Bandung“. U: *Making a World After Empire: The Bandung Moment and its Political Afterlives*. Christopher J. Lee, ur. Athena: Ohio University Press, 1–42.
- Louro, Michelle. 2021. „Anti-Fascism and Anti-Imperialism between the World Wars: The perspective from India“. U: *Anti-Fascism in a Global Perspective: Transnational Networks, Exile Communities, and Radical Internationalism*. Kasper Braskén, Nigel Copsey and David Fetherstone, ur. Abingdon: Taylor and Francis, 115–32.
- Lundberg, Victor. 2020. „‘The Antifascist Kick’: A Signifying Cultural Practice in the History of Transnational Antifascism?“. *Fascism: Journal of Comparative Fascist Studies* 9: 272–287.
- Mahler, Anne Garland. 2015. „The Global South in the Belly of the Beast: Viewing African American Civil Rights Through a Tricontinental Lens“. *Latin American Research Review* 50/1: 95–116.
- Mahler, Anne Garland. 2018. *From the Tricontinental to the Global South: Race, Radicalism, and Transnational Solidarity*. Durham: Duke University Press.
- Maskovsky, Jeff i Sophie Bjork-James. 2020. „Introduction“. U: *Populism: Angry Politics and the Twilight of Neoliberalism*. Jeff Maskovsky i Sophie Bjork-James, ur. Morgantown: West Virginia University Press, 1–19.
- Maskovsky, Jeff i Julian Aron Ross. 2022. „Laboring for Whiteness: The Rise of Trumpism and What That Tells Us About Racial and Gendered Capitalism in the United States“. U: *The Routledge handbook of the anthropology of labor*. Sharryn Kasmir i Lesley Gill, ur. New York: Routledge: 166–179.
- Mignolo, Walter. 2011. „Geopolitics of Sensing and Knowing: On (De) Coloniality, Border Thinking, and Epistemic Disobedience“. *Transversal Texts* 9. <https://transversal.at/transversal/0112/mignolo/en> (16. 12. 2021).
- Milward, Alan S. 1980. „Towards a Political Economy of Fascism“. U: *Who Were The Fascists? Social roots of European fascism*. Stein Ugelvik Larsen, Bernt Hagtvet i Jan Petter Myklebust, ur. Oslo: Universitetsforlaget.
- Mišković, Nataša. 2009. „The Pre-History of the Non-Aligned Movement: India’s first Contacts with the Communist Yugoslavia, 1948-50“. *India Quarterly* 65/2: 185–200.

- Murphy, Craig N. 1983. „What the Third World Wants: An Interpretation of the Development and Meaning of the New International Economic Order Ideology“. *International Studies Quarterly* 27/1: 55–76.
- Nord, Lars. 1974. *Nonalignment and Socialism: Yugoslav Foreign Policy in Theory and Practice*. Stockholm: Raben & Sjogren.
- Nye, Malory. 2017. „The brutal friendship between colonialism and fascism: some thoughts from Aimé Césaire on systematic racism“. *Medium*, 1 January, <https://medium.com/@malorynye/the-brutal-friendship-between-colonialism-and-fascism-some-thoughts-from-aim%C3%A9-c%C3%A9saire-on-9224e90550b5> (9. 12. 2021).
- Padmore, George. 1938. „Fascism in the Colonies“. *Controversy* 2/17, <https://www.marxists.org/archive/padmore/1938/fascism-colonies.htm> (15. 12. 2021).
- Pasha, Mustapha Kamal. 2016. „The Bandung Within“. U: *Meanings of Bandung: Postcolonial Orders and Decolonial Visions*. Quynh N. Pham i Robbie Shilliam, ur. London: Rowman & Littlefield, 201–9.
- Pavlaković, Vjeran. 2014. *The Battle for Spain is Ours: Croatia and the Spanish Civil War, 1936–1939*. Zagreb: Srednja Europa.
- Paxton, Robert O. 2005. *The Anatomy of Fascism*. New York: Vintage Books.
- Petersson, Fredrik. 2017. „Anti-imperialism and Nostalgia: A Re-assessment of the History and Historiography of the League Against Imperialism“. U: *International Communism and Transnational Solidarity: Radical Networks, Mass Movements and Global Politics, 1919–1939*. Holger Weiss, ur. Leiden: Brill, 191–255.
- Petrović, Vladimir. 2007. *Jugoslavija stupa na Bliski Istok: stvaranje jugoslovenske bliskoistočne politike 1946–1956*. Beograd: Institut za savremenu istoriju.
- Pham, Quynh N. i Robbie Shilliam. 2016. „Reviving Bandung“. U: *Meanings of Bandung: Postcolonial Orders and Decolonial Visions*. Quynh N. Pham i Robbie Shilliam, ur. London: Rowman & Littlefield, 3–19.
- Piškur, Bojana. 2019. „Yugoslavia: Other Modernities, Other Histories“. *Cultural Studies* 20/1: 131–39.
- Poulantzas, Nicos. 2018. *Fascism and Dictatorship: The Third International and the Problem of Fascism*. London: Verso.
- Prashad, Vijay. 2007. *The Darker Nations: A People's History of the Third World*. New York: The New Press.
- Pujals, Sandra. 2021. „‘Con saludos comunistas’: The Caribbean Bureau of the Comintern, Anti-Imperialist Radical Networks, and the Foundations for an Anti-Fascist Culture in the Caribbean Basin, 1927–1935“. U: *Anti-Fascism in a Global Perspective: Transnational Networks, Exile*

- Communities, and Radical Internationalism*. Kasper Braskén, Nigel Copsey and David Fetherstone, ur. Abingdon: Taylor and Francis, 58–76.
- Rao, Rahul. 2020. *Out of Time: The Queer Politics of Postcoloniality*. Oxford: University Press.
- Sampat, Preeti. 2020. „Make in India: Hindu Nationalism, Global Capital, and Jobless Growth“. U: *Beyond Populism: Angry Politics and the Twilight of Neoliberalism*. Jeff Maskovsky i Sophie Bjork-James, ur. Morgantown: West Virginia University Press, 61–77.
- Scalia, Antonino. 2020. „The Manifold Partisan: Anti-fascism, Anti-imperialism, and Leftist Internationalism in Italy, 1964–76“. *Radical History Review* 128: 11–38.
- Shilliam, Robbie. 2019. „From Ethiopia to Bandung via Fanon“. *Bandung: Journal of the Global South* 6: 163–189. <https://robbieshilliam.files.wordpress.com/2019/04/draft-1.2.pdf> (16. 12. 2021).
- Stubbs, Paul. 2019. „Socialist Yugoslavia and the Antinomies of Non-Alignment“, *LeftEast*, June 17, <https://lefteast.org/?s=non+aligned+movement+antinomies> (16. 12. 2021).
- Stubbs, Paul. 2021. „Yugocentrism and the Study of the Non-Aligned Movement: Towards a Decolonial Historiography“. *History in Flux* 3, Pula: Sveučilište Jurja Dobrile u Puli, 133–55.
- Stubbs, Paul. 2022. „Introduction: Socialist Yugoslavia and the Non-Aligned Movement: contradictions and contestations“. U: *Socialist Yugoslavia and the Non-Aligned Movement: Social, Cultural, Political and Economic Imaginaries*. Paul Stubbs, ur. Montreal: McGill-Queen's University Press, 3–33.
- Stubbs, Paul i Noemi Lendvai-Bainton. 2020. „Authoritarian Neoliberalism, Radical Conservatism and Social Policy Within the European Union: Croatia, Hungary and Poland“. *Development and Change* 51/2: 540–60.
- Subotić, Jelena i Srdjan Vučetić. 2019. „Performing Solidarity: Whiteness and Status-Seeking in the Non-Aligned World“. *Journal of International Relations and Development* 22/5: 722–743.
- Tadić, Bojana i Miloš Dromnjak, ur. 1989. *Documents of the Gatherings of the Non-Aligned Countries, I*. Beograd: Institut za međunarodnu politiku i privredu.
- Taylor-Garcia, Daphne V. 2012. „Decolonial Historiography: thinking about land and race in a transcolonial context“. *InTensions* 6, <https://intensions.journals.yorku.ca/index.php/intensions/article/view/37374> (21. 12. 2021).
- United States Senate. 1966. „The Tricontinental Conference of African, Asian, and Latin American Peoples“. Committee on the Judiciary,

- Washington: US Government Printing Office. <http://www.latinamericanstudies.org/tricontinental.htm> (21. 12. 2021).
- Van Heynigen, Elizabeth. 2009. „The Concentration Camps of the South African (Anglo-Boer) War, 1900-1902“. *History Compass* 7/1: 22–43.
- Vitalis, Robert. 2013. „The Midnight Ride of Kwame Nkrumah and Other Fables of Bandung“. *Humanity* 4/2: 261–288.
- Willetts, Peter. 2022. „The Foundations of the Non-Aligned Movement: the trouble with history is that it is all in the past“. U: *Socialist Yugoslavia and the Non-Aligned Movement: Social, Cultural, Political and Economic Imaginaries*. Paul Stubbs, ur. Montreal: McGill- Queen's University Press, 59–83.
- Wimmer, Andreas i Nancy Glick Shiller. 2003. „Methodological Nationalism, the Social Sciences, and the Study of Migration: An Essay in Historical Epistemology“. *The International Migration Review* 37/3: 576–610.
- Young, Robert J. C. 2005. „Postcolonialism: From Bandung to the Tricontinental“. *Historein* 5: 11–21, <http://tricontinentale.net/wordpress/wp-content/uploads/2015/06/historein5-young.pdf> (22. 12. 2021).
- Young, Robert J. C. 2018. „Disseminating the Tricontinental“. U: *The Routledge Handbook of the Global Sixties*. Chen Jian i dr. ur. London: Routledge, 517–547.

Rethinking Anti-Fascist Internationalisms: Bandung, Belgrade, Havana

In the years between the end of the Second World War and the fall of the Berlin Wall in 1989 three separate, but interlinked, attempts at progressive planetary internationalism sort to break down Cold War divisions between East and West and challenge the exploitation of the Global South by the Global North: the Bandung Afro-Asian conference of April 1955, the Belgrade Non-Aligned summit of September 1961, and the Havana Tricontinental conference of January 1966. All can trace a direct lineage from struggles against fascism, colonialism, and racism. Although only the Non-aligned formed themselves into a formal international organization, whilst continuing to present themselves as a movement, the global imaginaries of all three events lived on in a broader spirit of anti-fascism, anti-racism and decolonialism, in the struggle for a new global economic order, in campaigns for nuclear disarmament and in attempts to reform the United Nations into a genuinely democratic forum of global governance.

Revisiting the three events, within a theoretical discussion on the limits and possibilities of Poulantzas' understanding of fascism, allows for a more nuanced understanding of the contradictions, challenges and achievements of global anti-fascism in this period and beyond and, in particular, the tensions between reformist and revolutionary transformations and between struggles 'from above' and 'from below'.

Prema bratstvu i jedinstvu: rekonstrukcija jugoslavenske zajednice naroda u zapadnoj Bosni (1941–1945)

XAVIER BOUGAREL

U periodu od 1945. do 1991. socijalistička Jugoslavija izvlačila je dobar dio vlastite legitimnosti iz svog umijeća da održi bratstvo i jedinstvo svojih konstitutivnih naroda. Tijekom tog perioda jugoslavenski su historičari veličali način na koji su partizani, pod rukovodstvom Komunističke partije Jugoslavije (KPJ), rekonstruirali jugoslavensku zajednicu naroda razorenu napadom u travnju 1941. na Kraljevinu Jugoslaviju. Ta rekonstrukcija višenacionalne države, koja se odigrala za vrijeme Drugog svjetskog rata, bila je čak prikazivana kao jedno od glavnih ostvarenja jugoslavenskog antifašizma. U osamdesetima su se pojavili novi historijski narativi koji su optuživali KPJ da je izdala srpske ili hrvatske nacionalne interese te da je, u prvom slučaju, prihvatila unutrašnje granice nepovoljne po srpski narod, a u drugom slučaju, da je gurnula Hrvatsku pod novi jugoslavenski jaram. U Bosni i Hercegovini te su narative preuzimali predstavnici srpskog i hrvatskog naroda, dok su bošnjački historičari težili k tome da prikažu narodnooslobodilačku borbu u Bosni i Hercegovini kao odvojenju od njenog razvoja na jugoslavenskom prostoru kao cjelini. U ovom je kontekstu zanimljivo vratiti se na način na koji su se partizani nosili s odnosima konstitutivnih naroda Bosne i Hercegovine.

Da bi se to uradilo, potrebno je najprije osvrnuti se na politička kretanja na jugoslavenskom prostoru između 1941. i 1945. Naime, za vrijeme Drugog svjetskog rata ovaj je prostor doživio političko prekrajanje u dvije faze. U travnju 1941. Kraljevina Jugoslavija se raspala pod zajedničkim napadom njemačke, talijanske i mađarske vojske te je podijeljena na deset zasebnih političkih jedinica (Čulinović 1970). Najveća od njih bila je Nezavisna Država Hrvatska (NDH) na čelu s Antom Pavelićem, osnivačem ustaškog pokreta

fašističke orijentacije. To je brutalno prekrajanje jugoslavenskog prostora praćeno uvođenjem diskriminatorskih i genocidnih politika kao i učestalim međunacionalnim nasiljem (Jelić-Butić 1977). U NDH, koja, ugrubo, pokriva teritoriju današnje Hrvatske i Bosne i Hercegovine i koju nastanjuje 3,300.000 Hrvata katolika, 1,920.000 pravoslavnih Srba, 800.000 slavofonih Muslimana i 410.000 ostalih (Korb 2013), pokolji protiv srpskog stanovništva dovode od 1941. do ustanka u većinski srpskim krajevima. Takvo stanje rezultira pojavom dva suparnička pokreta otpora: s jedne strane, partizanski, kojim rukovodi KPJ i Josip Broz Tito i, s druge strane, četnički pokret s Dražom Mihailovićem na čelu (Lukač 1967; Antonić 1983). Ovaj potonji je ograničen isključivo na srpski narod, zagovara stvaranje „Velike Srbije“ i vrši pokolje Muslimana i Hrvata, a pritom postepeno zaglibljuje u kolaboracionizam (Tomašević 1975). Sa svoje strane, partizanski pokret obraća se svim narodima i zagovara stvaranje nove Jugoslavije, zasnovane na federalnoj organizaciji i na bratstvu i jedinstvu svojih konstitutivnih naroda (Pirjevec 2020).

Dakle, postepeno formiranje nove jugoslavenske zajednice naroda predstavlja drugu fazu političkog prekrajanja jugoslavenskog prostora od 1941. do 1945. godine. Na unutrašnjem planu, to se prekrajanje najprije ostvaruje 26. i 27. studenog 1942. prvim zasjedanjem Antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja Jugoslavije (AVNOJ), a zatim 29. i 30. studenog 1943. svojim drugim zasjedanjem i osnivanjem izvršnog organa, Nacionalnog komiteta za oslobođenje Jugoslavije (NKOJ), kojim predsjedava Josip Broz Tito. U istom trenutku, donesen je proglas o osnivanju Demokratske Federativne Jugoslavije koja će 29. studenog 1945. postati Federativna Narodna Republika Jugoslavija (Petranović 1976). U Bosni i Hercegovini stvaranje nove jugoslavenske zajednice naroda odvija se preko sazivanja Zemaljskog antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja Bosne i Hercegovine (ZAVNOBiH), 25. i 26. studenog 1943. i, nekoliko dana kasnije, preko AVNOJ-skog priznavanja Bosne i Hercegovine kao federalne jedinice, jednakopravne sa Srbijom, Hrvatskom, Slovenijom, Makedonijom i Crnom Gorom (Borovčanin 1979). Na međunarodnom planu, postepeno priznavanje nove jugoslavenske države odvija se putem sporazuma zaključenog 17. juna 1944. između Josipa Broza Tita i Ivana Šubašića, hrvatskog političara i premijera kraljevske vlade u izbjeglištvu (Pleča 1962). Nakon tog sporazuma, 2. studenog

1944. slijedi Titovo imenovanje na mjesto premijera nove Jugoslavije kao i formiranje privremene vlade 7. ožujka 1945. u kojoj, do listopada 1945, sudjeluju i Ivan Šubašić i nekoliko drugih članova vlade u izbjeglištvu. Time je okončan prijenos legitimiteta sa stare na novu jugoslavensku državu pa se Federativna Narodna Republika Jugoslavija uključuje u novi europski državni poredak proistekao iz Drugog svjetskog rata (Petranović 1964).

Cilj ovog teksta nije osvrnuti se na glavne institucionalne faze formiranja nove jugoslavenske države nego razmotriti na koji se način i s kojim poteškoćama jugoslavenska zajednica naroda rekonstruira u zapadnoj Bosni. Ta regija, poznata i kao Bosanska krajina, priključena je NDH-u, a 1941. bila je poprište velikih pokolja srpskog stanovništva (Dulić 2005; Korb 2013). Povrh toga, od 1942. ona postaje najveći teritorij koji su oslobodili partizani (Lukač 1967). Godine 1931. Vrbaska banovina, koja se uveliko podudara s područjem zapadne Bosne, brojala je 1,037.382 stanovnika, od čega 600.529 Srba, 250.265 Muslimana, 172.787 Hrvata i 13.801 osoba ostalih nacionalnosti (Lukač 1967). Dakle, zapadna Bosna predstavlja pogodno mjesto za promatranje razvoja odnosa između sva tri naroda kao i napora partizana da ih uključe u novu višenacionalnu državu. Za istraživanje tih dimenzija partizanskog pokreta su korišteni arhivski fondovi Arhiva Bosne i Hercegovine u Sarajevu, Historijskog muzeja Bosne i Hercegovine u Sarajevu i Arhiva Republike Srpske u Banjoj Luci.¹

Reafirmacija jugoslavenskog bratstva i objašnjenje međunacionalnog nasilja

Rehabilitaciju jugoslavenske ideje KPJ je provodila preko reafirmacije bratstva jugoslavenskih naroda, točnije, u Bosni i Hercegovini, srpskog, muslimanskog i hrvatskog naroda. Već u kolovozu 1941. Pokrajinski komitet KPJ za Bosnu i Hercegovinu podsjeća Srbe da „mirni muslimanski i hrvatski seljaci, vaše komšije, nisu vaši neprijatelji već vaša braća“, uvjerava Muslimane i Hrvate da partizani

¹ U bilješkama su korištene sljedeće skraćenice: ABiH za Arhiv Bosne i Hercegovine, HMBiH za Historijski muzej Bosne i Hercegovine i ARS za Arhiv Republike Srpske. S obzirom na to da numeriranje dokumenata nije ni potpuno, ni dosljedno, navedeni su samo fond i kutija u kojoj su pohranjeni. Skraćenica BK označava Bosansku krajinu.

nisu „četnici“ koji tobože ubijaju i pljačkaju muslimanska i hrvatska sela“, te ih sve poziva da se pridruže borbi bez obzira na vjersku i nacionalnu pripadnost.² Dvije godine poslije, 25. i 26. studenog 1943. ZAVNOBiH obnavlja ovaj poziv na borbu i na bratstvo te definira Bosnu i Hercegovinu kao „i srpsku, i muslimansku i hrvatsku“, i kao jednakopravnu članicu buduće federalne Jugoslavije.³ Ta reafirmacija novog jugoslavenskog bratstva poprima svoj puni smisao u proglasima i lecima koje partizani objavljuju na lokalnom nivou. Ove različite publikacije imaju izvjestan broj zajedničkih tema, poput osude okupatora i ustaša koji žele zavladati jugoslavenske narode kako bi ih lakše istrijebili ili osude četnika koji vrše pokolje i surađuju s okupatorom. Tim različitim neprijateljima suprotstavlja se Narodnooslobodilačka vojska Jugoslavije (NOVJ), koju čine „najbolji sinovi“ srpskog, muslimanskog i hrvatskog naroda. U tom kontekstu, partizani pozivaju Hrvate i Muslimane da dezertiraju iz hrvatske vojske i ujedine se protiv zajedničkog neprijatelja. Na lokalnom nivou, te se publikacije također pozivaju na tradicionalna pravila „komšiluka“: tako se od 1941. štab jednog partizanskog odreda obraća svojim „komšijama i braći“ obećavajući im: „mi ćemo opet biti komšije“.⁴ Narednih godina širenje oslobođenih teritorija na područja nastanjena muslimanskim i hrvatskim življem omogućuje partizanima da u praksi pokažu svoju privrženost ideji bratstva jugoslavenskih naroda. Nakon što su u studenom 1942. zauzeli grad Bihać i većinski muslimansku Cazinsku krajinu, pokrajinska organizacija KPJ-a naglašava da je „narod vidio da naša vojska ne istrebljuje nevini svijet, da ona ne pljačka, da ne ruši džamije i crkve, da ne vješa hodže i svećenike, nego da i muslimanima i Hrvatima i Srbima donosi slobodu, da pušta svemu narodu bez razlike da sam uzme svoju sudbinu u svoje ruke“.⁵

U borbi za novu jugoslavensku zajednicu naroda partizanski pokret osuđuje jednakom žestinom zločine njemačkih i italijanskih

² „Radnicima, seljacima i građanima Bosne i Hercegovine!“, 8. 1941. (Vusojević 1985: 418–426).

³ „Narodima Bosne i Hercegovine!“, 26. 11. 1943. (Redžić 1968a: 79–82).

⁴ „Dragi prijatelji“, bez datuma [1941.], ABiH, fond NOR, kutija Letci i proglasi 1941–1943. (1).

⁵ „Narodu sreza bihaćkog i cazinskog“, 15. 12. 1942, ABiH, fond NOR, kutija Letci i proglasi 1941–1943. (1).

okupatora, hrvatskih ustaša i srpskih četnika. Ali dok žale zbog međunarodnog nasilja koje okrvavljuje Bosnu i Hercegovinu, partizani moraju istovremeno stanovništvu objasniti uzroke tog nasilja. Iako ističu važnost „komšiluka“, oni su svjesni nacionalnih razdora koji obilježavaju političku historiju te pokrajine i pripisuju ih stoljećima stranih okupacija, osmanske pa austrougarske, a naročito dvadeset trogodišnjoj srpskoj hegemoniji kakva je bila karakteristična za Kraljevinu Jugoslaviju. Tako u toku prve sjednice ZAVNOBiH-a, 25. i 26. studenog 1943, srpski komunistički prvak Rodoljub Čolaković zaključuje: „kroz vjekove smo bili tuđi robovi, a povrh toga jedni drugima nekad dželat, a nekad žrtva“.⁶ To mračno viđenje historije Bosne i Hercegovine pojavljuje se i u završnom proglasu ZAVNOBiH-a koji tvrdi da političari te pokrajine nisu prestali sijati nepovjerenje i mržnju među svojim narodima te da su pokolji iz 1941. „danak plaćen teškoj prošlosti“.⁷ Na takvo viđenje nailazimo i u stupcima *Glasa*, organa narodnooslobodilačkog pokreta u Zapadnoj Bosni. U više navrata te novine podsjećaju na krvave događaje koji su, u međuratnom periodu, obilježili izborne skupove različitih nacionalnih stranaka.

Mjesto Srba, Muslimana i Hrvata u partizanskom pokretu

Narodnooslobodilački pokret se obraćao svim narodima, ali većina partizana bili su Srbi. Tako u kolovozu 1944. novine *Glas* pišu da „se prvi podigao, i kod nas na Krajini, srpski narod“ (Glas 2.8.1994, 1) te „da je srpski narod činio i još čini [...] kičmu narodno-oslobodilačke borbe“ (Glas 20.8.1944). To centralno mjesto srpskog naroda objašnjava se njegovom demografskom težinom u regiji i činjenicom da je ustanak u ljeto 1941. najprije bio reakcija na pokolje koje su ustaše izvršili nad Srbima. U zapadnoj Bosni tim ustankom uvelike upravlja KPJ, naročito u područjima Drvara, Podgrmeča i Kozare (Karabegović 1978; Karabegović 1985; Babić 1980). Međutim, od jeseni 1941. do proljeća 1942. četnički pokret ozbiljno dovodi u pitanje dominantnu poziciju partizana. Četnici nalaze svoj oslonac u želji jednog dijela srpskih seljaka da se osvete muslimanskim

⁶ Izvještaj Rodoljuba Čolakovića na prvoj sjednici ZAVNOBiH-a, 26. 11. 1943. (Redžić 1968a: 33–44).

⁷ „Narodima Bosne i Hercegovine!“, 26. 11. 1943. (Redžić 1968a: 79–82).

i hrvatskim selima, a da pritom nađu *modus vivendi* s talijanskim i njemačkim okupatorima. U proljeće 1942. više partizanskih komandanata u područjima koja graniče sa srednjom Bosnom organizira „pučeve“ u svojim jedinicama, likvidiraju komunističke kadrove i pridružuju se četničkom pokretu. Tada se partizani suočavaju s teškom unutrašnjom krizom i s mukom traže način kako da na nju reagiraju (Hurem 1972).

Međutim, nasuprot onome što se zbivalo u istočnoj Bosni ili u Hercegovini, partizani u zapadnoj Bosni brzo uspijevaju preuzeti kontrolu nad situacijom (Lukač 1967). Povrh toga, u srpnju 1942. u pomoć im stižu Titov Vrhovni štab i prateće jedinice, koje su bile otjerane iz Hercegovine i Crne Gore njemačko-talijanskom operacijom *Trio*, u komunističkoj historiografiji poznatoj kao „treća ofanziva“ (Trifković 2022). Oporavak partizanskog pokreta u zapadnoj Bosni 1942. godine simboliziran je osnivanjem više mobilnih i discipliniranih brigada, oslobađanjem Bihaća 4. studenog 1942. i širenjem oslobođenog teritorija prema Cazinskoj krajini (Trifković 2022). U siječnju 1943. na partizane zapadne Bosne navaljuje silovita neprijateljska ofanziva, operacija *Weiss* („četvrta ofanziva“), koja primorava Titov Vrhovni štab na ponovno povlačenje prema Hercegovini i Crnoj Gori. Konsolidacija i militarizacija partizanskog pokreta se nastavljaju, uz osnivanje divizija i korpusa u studenom 1942, uvođenje činova u svibnju 1943. i opću mobilizaciju u studenom 1943. (Trifković 2022). Nakon „četvrte ofanzive“ tijekom koje njemačke i ustaške trupe nakratko osvajaju zapadnu Bosnu, partizanima brzo polazi za rukom tu opet uspostaviti svoju vlast. Naime, prevlast partizana je očigledna u Drvaru, Podgrmeču i na Kozari, pa nekoliko četničkih bandi koje preostaju u tim područjima predstavljaju tek sporednu opasnost (Karabegović 1978; Karabegović 1985; Babić 1980). Na primjer, u siječnju 1944. Narodnooslobodilački odbor (NOO) za srez Prijedor izvještava da 70 do 90 % stanovnika, u zavisnosti od općine do općine, podržava narodnooslobodilački pokret.⁸ Međutim, čak i 1944. godine okosnicu partizanskog pokreta u zapadnoj Bosni i dalje čini srpski narod, a Savez komunističke omladine Jugoslavije (SKOJ) za Bosansku krajinu konstatira da ta organizacija obuhvaća „većinu srpske, dio muslimanske i manji dio

⁸ NOO Prijedor, 18. 1. 1944, ARS, fond NOO Kozara, kutija 2 (1944).

hrvatske omladine“.⁹ Dakle, da bi se razumjela stvarnost partizanskog pokreta u zapadnoj Bosni, potrebno je pozabaviti se političkim kretanjima svojstvenim muslimanskom i hrvatskom narodu.

Stvaranje NDH u travnju 1941. prilično je dobro prihvaćeno među Muslimanima jer u tome vide priliku da izađu iz marginalnosti u koju su bili gurnuti pod Kraljevinom Jugoslavijom (Kisić Kolanović 2009). U zapadnoj Bosni uspostavljanje ustaškog režima vrši Hrvat Viktor Gutić, ali na lokalnom nivou neki Muslimani sudjeluju u ustaškom pokretu i pokoljima srpskog stanovništva, pogotovo na području Cazinske krajine (Vukmanović 1987). Iz osвете, srpski ustanici redovno napadaju Muslimane, kao što to jasno pokazuje pokolj 2.000 Muslimana izvršen 6. rujna 1941. u gradiću Kulen Vakufu (Bergholz 2018). Tijekom prve ratne godine, žitelji muslimanskih sela uglavnom bježe pred partizanima pa su stoga kontakti ovih posljednjih s muslimanskim stanovništvom vrlo ograničeni, čak i ako su neki komunistički rukovodioci Muslimani gradskog porijekla. Kasnije, u trenutku u kojem pojava četničkog pokreta uzdrma njegovu poziciju među srpskim življem, partizanski pokret insistira na nužnosti zadobivanja povjerenja Muslimana i Hrvata (Hoare 2006). Tako u srpnju 1942. komitet KPJ-a za Bosansku krajinu izražava žaljenje što su „baza našeg ustanka u Krajini još uvijek samo Srbi. Naš rad u muslimanskim i hrvatskim selima, sa muslimanima i Hrvatima po još neoslobođenim gradovima, bio je vrlo slab. Posljedica toga jeste da su muslimani i Hrvati, zavedeni od ustaške propagande, vjerujući da mi koljemo i ubijamo, često bježali ispred nas“.¹⁰

Nakon što su u drugoj polovini 1942. proširili oslobođeni teritorij, oslobodili Bihać i još nekoliko gradova, partizani stupaju u dodir s većim skupinama Muslimana koji nisu izbjegli pa kreću s propagandnim radom čija su oni ciljna grupa (Hurem 1987). Tada partizanskom pokretu pristupa Nurija Pozderac, važan politički prvak iz Cazinske krajine. Izabran je za potpredsjednika Izvršnog odbora AVNOJ-a i poziva Muslimane da se vrate na oslobođeni teritorij gdje „naši životi, naša čast i naša imovina nisu ni taknuti“ i gdje ih

⁹ SKOJ BK, 12. 9. 1944, HMBiH, fond NOB, kutija 15.

¹⁰ KPJ BK, 20. 7. 1942, ABiH, fond NOR, kutija Obl. komitet KPJ BK 1941–1945.

čekaju „vaša djeca, vaše majke, žene, sestre, vaša braća i komšije“.¹¹ U isto vrijeme osnovana je i 8. krajiška brigada koju čine većinom muslimanski borci. To postepeno pristupanje muslimanskog naroda partizanskom pokretu dovedeno je u pitanje „četvrtom ofanzivom“ iz siječnja 1943, nakon koje Husko Miljković, nekadašnji član KPJ i pripadnik partizanskog pokreta, formira muslimansku miliciju koja predstavlja važan vojni faktor u Cazinskoj krajini, koja ima svoju vlastitu političku agendu i koja održava neformalne odnose s njemačkim i ustaškim vlastima. Treba sačekati kraj 1943. godine, s talijanskom kapitulacijom, perspektivom poraza Njemačke i sve snažnijom hegemonijom partizanskog pokreta pa da pristupanje muslimanskog naroda poprими masovne dimenzije. U veljači 1944. Husko Miljković pristaje da se njegova milicija priključi NOVJ, malo prije nego što će biti ubijen pod nerazjašnjenim okolnostima (Hoare 2019; Dupanović 2020). Tada se u Cazinskoj krajini formiraju dvije muslimanske brigade vezane za operativnu grupu Una u Hrvatskoj. Tri mjeseca poslije u srednjoj Bosni je formirana 17. krajiška brigada s muslimanskim borcima iz te regije. Pa ipak, Muslimani se i dalje kolebaju priključiti partizanskom pokretu. Sve do kraja rata kod jednog dijela muslimanskog stanovništva zadržava se izvjesno nepovjerenje naspram partizana, kao što to pokazuje slučaj općine Sanski Most u Podgrmeču: naime, u toku 1944. godine različite instance partizanskog pokreta izvještavaju da u muslimanskim selima te općine neke osobe tvrde da će KPJ zabraniti privatno vlasništvo i ukinuti muslimansku tradiciju.¹² U gradu kruži jedan anonimni letak u kojem se najavljuje da će, „ako pobijedi komunizam, svi muslimani biti pobijeni“.¹³

Što se tiče hrvatskog naroda u zapadnoj Bosni, on ne samo da je najmalobrojniji nego je i onaj koji najduže ispoljava izrazito neprijateljstvo prema partizanskom pokretu (Hurem 2016). Ta konstatacija vrijedi za cijelu Bosnu i Hercegovinu: prilikom druge sjednice ZAVNOBiH-a, održane od 30. lipnja do 2. srpnja 1944. u Sanskom Mostu, hrvatski član iz Tuzle, Bogomir Brajković, žali se što „Hrvati Bosne i Hercegovine još ne sudjeluju u narodnooslobodilačkom

¹¹ „Braćo muslimani!“, 12. 1942. (Boban 1965b: 469–470).

¹² NOO Sanski Most, bez datuma [7. 1944], HMBiH, fond NOB, kutija 12.

¹³ SKOJ Sanski Most, 30. 11. 1944, ABiH, fond NOR, kutija Sreski i opšt. komiteti SKOJ 1942–1945.

pokretu ni približno u onom omjeru kao Hrvati iz uže Hrvatske, Dalmacije, Istre i Slavonije“, te objašnjava tu distancu utjecajem Hrvatske seljačke stranke (HSS) i katoličkog svećenstva.¹⁴ Na sličnu analizu nailazimo kod partizana zapadne Bosne pa, naprimjer, komitet KPJ za okrug Podgrmeč zaključuje u srpnju 1944. da „jedna karakteristična stvar u hrvatskim selima [jest] da uopšte ne vole i ne trpe komuniste, jer je taj narod vezan za kler i na cijelom sanskom srezu hrvatski živalj jedino vjeruje popovima i na njih gledaju, a ti popovi ni prstom da mrdnu, nego naprotiv negativno djeluju“. ¹⁵ Na utjecaj HSS-a i Katoličke crkve dodaje se činjenica da su, kao što to ističu i mnogi partizanski dokumenti, Hrvati „krvno vezani“ za neprijatelja, jer brojni hrvatski muškarci i dalje služe u domobranstvu ili u ustaškim postrojbama. Tako u srednjoj Bosni komitet KPJ za okrug Prozor bilježi da „demoralizacija i dezorijentacija“ vladaju među Hrvatima jer „oni svakoga dana sve više uviđaju neminovnost pobjede N. O. pokreta i baš zbog toga, strah od sutrašnjice svakog dana kod njih je veći“. ¹⁶ Dakle, odgovor na pozive za priključivanje narodnooslobodilačkom pokretu varira od naroda do naroda te, u takvom kontekstu, pozivi na bratstvo jugoslavenskih naroda također prolaze kroz poteškoće u pogledu konkretizacije na terenu.

Međunacionalni odnosi na oslobođenom teritoriju

Tijekom prve ratne godine, rijetko se postavlja pitanje suživota različitih naroda na oslobođenom teritoriju jer su ga nastanjivali uglavnom Srbi i jer je većina tamošnjih Muslimana i Hrvata izbjegla u gradove. Međutim, od 1942. godine proširenje oslobođenog teritorija na područja s muslimanskim ili hrvatskim stanovništvom i postepeni povratak izbjeglica u rodna sela, čine sve važnijim pitanje međunacionalnih odnosa (Redžić 1989). Uopćeno gledano, partizanima polazi za rukom uspostaviti miran suživot različitih naroda na teritoriju pod svojom kontrolom. Naime, brojni su izvještaji partizana koji ukazuju na postepeno poboljšanje međunacionalnih odnosa. Tako u rujnu 1942. komitet KPJ za okrug Jajce čestita sam

¹⁴ Govor Bogomira Brajkovića na drugoj sjednici ZAVNOBiH-a, 01. 7. 1944. (Redžić 1968a: 204–206).

¹⁵ KPJ Podgrmeč, 8. 7. 1944, ABiH, fond NOR, kutija Obl. komitet KPJ BK 1944. (2).

¹⁶ KPJ Prozor-Jajce, 3. 11. 1944, HMBiH, fond NOB, kutija 17.

sebi: „pravilnim političkim objašnjavanjem naše današnje borbe i uloge četnika i ustaša, pozivajući na bratstvo naroda uspjeli smo da trenutno zatupimo oštricu vjerske mržnje“. ¹⁷ Isto tako, u prosincu 1943. komitet KPJ za okrug Ključ-Mrkonjić objašnjava da „radi pokolja koje su ustaše iz redova muslimana izvršili nad pravoslavnim življem ovoga [ključkog] sreza pitanje bratstva još nije prečišćeno ali se svakodnevno popravlja“. ¹⁸

Djelovanje partizana ne ograničava se samo na političku agitaciju. Koristeći kolektivnu organizaciju poljoprivrednih radova na oslobođenom teritoriju, oni se trude zbližiti Srbe, Muslimane i Hrvate tako što ih grupiraju u zajedničke radne brigade ili tako što potiču da se sela različitih nacionalnosti uzajamno ispomažu. Od 1942. Operativni glavni štab za Bosansku krajinu insistira na nužnosti uključivanja Muslimana u žetvu na području Ključa i Sanice kao i u rad u tu svrhu uspostavljenih komiteta. ¹⁹ I novine *Glas* insistiraju na toj ekonomskoj dimenziji bratstva te izvještavaju kako kampanje prikupljanja hrane i odjeće za NOVJ jačaju veze naroda Krajine (*Glas* 24. 12. 1943, 3) i veličaju međusobno pomaganje Srba i Muslimana za vrijeme žetve ili sjetve (*Glas* 1. 5. 1944, 5).

Ako se na oslobođenom teritoriju međunacionalni odnosi generalno odvijaju u miru, ipak nisu lišeni napetosti. Naprimjer, u siječnju 1943. komitet KPJ za okrug Bihać-Cazin objašnjava da je teško primijeniti politiku bratstva u tom prvom oslobođenom kraju gdje pomiješani žive Muslimani, Srbi i Hrvati jer „ima slučajeva kod srpskog naroda [koji misle] da je došlo vrijeme, kako oni kažu, revanša, i gdje prijete Hrvatima i muslimanima“. Isti taj izvještaj ukazuje i na određenu netrpeljivost između „muslimana koji žele da bace svu tragediju srpskog naroda na Hrvate i Hrvata koji muslimane smatraju kao iznevjeritelje i prevrtljivce“. ²⁰ Taj nedostatak bratstva pojavljuje se i u drugim dokumentima kasnijeg datuma. Tako komitet SKOJ-a za okrug Ključ-Mrkonjić izvještava u listopadu 1943. da Srbi nazivaju Muslimane „Turcima“ i optužuju ih da su sudjelovali u pokoljima

¹⁷ KPJ Jajce, 10. 9. 1942, HMBiH, fond NOB, kutija 4.

¹⁸ KPJ Ključ-Mrkonjić, 7. 12. 1943, ABiH, fond NOR, kutija Obl. komitet KPJ BK 1943. (2).

¹⁹ Op. štab za BK, 3. 8. 1942, ABiH, fond NOR, kutija Op. štab BK 1941–1942. (1).

²⁰ KPJ Bihać-Cazin, 4. 1. 1943, ABiH, fond NOR, kutija Okr. komiteti KPJ Banja Luka-Bihać-Jajce-Prnjavor 1942. –1945.

Srba.²¹ Deset mjeseci poslije komitet iste organizacije za okrug Podgrmeč ukazuje da „još uvijek postoji prilično velik jaz između Srba i muslimana, a isto tako između Srba i Hrvata, ali on je manji“.²²

Te međunacionalne napetosti pojavljuju se prilikom političkih okupljanja koja organiziraju partizani, kada neki učesnici pitaju „što će muslimani i hrvati sa srbima u ovoj borbi“,²³ izjavljuju da treba pobiti sve Muslimane,²⁴ ili da će bratstvo biti moguće tek kad bude ubijeno onoliko Hrvata koliko je 1941. ubijeno Srba.²⁵ Ponekad se netrpeljivost prema Muslimanima i Hrvatima ispoljava na još konkretniji način. Tako u siječnju 1943, u vrijeme izbora općinskih narodnooslobodilačkih odbora, neki srpski birači odbijaju glasati za muslimanske kandidate u Bosanskom Petrovcu.²⁶ Malo kasnije u Ključu i Sanskom Mostu neki Srbi odbijaju obrađivati njive Muslimana²⁷ dok Srbi iz sela Bosanski Milanovac, u blizini Sanskog Mosta, napasaju svoju stoku na pašnjacima koji pripadaju Muslimanima.²⁸ Dakle, animozitet koji može postojati između Srba, Muslimana i Hrvata ne objašnjava se samo sjećanjima na pokolje iz 1941. već i konkretnim ekonomskim sporovima.

Naime, nasilja iz 1941. praćena su brojnim krađama stoke. Zato oslobađanje muslimanskih ili hrvatskih sela za sobom povlači pitanje vraćanja ukradenih životinja. U svojoj knjizi o partizanskom pravosuđu u Bosni i Hercegovini Dženana Čaušević ukazuje na krađu stoke kao na jedno od najučestalijih pitanja koja razmatraju narodnooslobodilački odbori (Čaušević 1988: 165-169). Svjestan tog problema i političkih rizika koje nosi sobom, Izvršni odbor AVNOJ-a odlučuje 28. prosinca 1942. da spornu stoku ne smiju uzeti njeni

²¹ SKOJ Ključ-Mrkonjić, 1. 10. 1943, ABiH, fond NOR, kutija Obl. komitet SKOJ BK 1942–1944. (1).

²² SKOJ Podgrmeč, 24. 8. 1944, ABiH, fond NOR, kutija Obl. komitet SKOJ BK 1944. (3).

²³ SKOJ Kozara, 5. 1. 1944, ABiH, fond NOR, kutija Obl. komitet SKOJ BK 1942–1944.

²⁴ KPJ Sanski Most, 28. 6. 1944, ABiH, fond NOR, kutija Okr. komitet KPJ Podgrmeč 1942–1945.

²⁵ SKOJ Jajce, 26. 10. 1944, ABiH, fond NOR, kutija Obl. komitet SKOJ BK 1944. (3).

²⁶ KPJ Drvar, 12. 1. 1943, ABiH, fond NOR, kutija Okr. komitet KPJ Drvar 1942–1945.

²⁷ SKOJ Ključ-Mrkonjić, 9. 4. 1944, ABiH, fond NOR, kutija Obl. komitet SKOJ BK 1944. (2); KPJ Sanski Most, 28. 3. 1945, ABiH, fond NOR, kutija Okr. komiteti KPJ Banja Luka-Bihać-Jajce-Prnjavor 1942–1945.

²⁸ KPJ Sanski Most, 28. 6. 1944, ABiH, fond NOR, kutija Okr. komitet KPJ Podgrmeč 1942–1945.

bivši vlasnici, nego da će biti povjerena narodnooslobodilačkim odborima dotičnih sela koji će organizirati vraćanje stoke ili obeštećenje nekadašnjih vlasnika.²⁹ Slične trzavice se događaju po pitanju srpske zemlje koje su vlasti NDH dodijelile svojim pristalicama ili napuštenih muslimanskih i hrvatskih njiva koje su obrađivale srpski izbjeglice, ali čiji prinos traže vlasnici tih njiva po povratku u svoja sela. I u vezi s tim, Izvršni odbor AVNOJ-a određuje u prosincu 1942. opća pravila po pitanju restitucije zemlje, ali ona nisu dovoljna da se izbjegnu složene i potencijalno eksplozivne situacije.³⁰

Dakle, institucije koje je uspostavio partizanski pokret igraju ključnu ulogu u smirivanju zategnutih međunacionalnih odnosa pa ne iznenađuje da napetosti opstaju tamo gdje te institucije loše obavljaju svoj posao. Naprimjer, u veljači 1945. NOO za Bosansku krajinu zabrinut je lošim radom NOO-a za okrug Ključ-Mrkonjić, čiji se predsjednik i sekretar ponašaju proizvoljno, te smatra da je „antagonizmu koji vlada u nekim selima između Srba i muslimana [...] u mnogom doprinijelo takvo stanje narodno-oslobodilačke vlasti“.³¹

Popularizirati novu Jugoslaviju i delegitimizirati staru

Upravljaajući međunacionalnim odnosima koje je ratni kontekst učinio izrazito složenim i krhkim, partizanski pokret nastoji popularizirati institucije nove Jugoslavije poput Antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja Jugoslavije (AVNOJ), osnovanog 26. studenog 1942. ili godinu poslije uspostavljenog Zemaljskog antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja Bosne i Hercegovine (ZAVNOBiH). Različite sjednice tih tek osnovanih institucija obilježene su usvajanjem rezolucija koje najavljuju stvaranje nove jugoslavenske države ili podizanje Bosne i Hercegovine na nivo konstitutivne jedinice federalne države (Petranović 1976; Borovčanin 1979). Te su rezolucije odštampane u velikom broju primjeraka i KPJ i masovne organizacije poput Ujedinjenog saveza antifašističke omladine Jugoslavije (USAOJ) i Antifašističkog fronta žena (AFŽ) preuzimaju

²⁹ „Odluke izvršnog odbora AVNOJ-a“, 28. 12. 1942. (Lazović 1983: 148–150).

³⁰ „Raspis o odlukama Izvršnog odbora AVNOJ-a“, 28. 12. 1942. (Bokan 1965b: 265–268).

³¹ NOO BK, 4. 2. 1945, ABiH, fond ZAVNOBiH, kutija 3 (predsjedništvo 1944–1945).

na sebe obavezu da ih dijele stanovništvu. Tako 20. prosinca 1943, Pokrajinski komitet KPJ za Bosnu i Hercegovinu traži od Oblasnog komiteta KPJ za Bosansku krajinu da organizira široku kampanju objašnjavanja odluka AVNOJ-a. Na kraju velikih zborova, narod usvaja poruke podrške novoj državi. Zatim slijedi čitanje tih poruka na radiju *Slobodna Jugoslavija* koji se emitira iz Moskve.³² U isti mah, Oblasni komitet KPJ skreće pažnju okružnim komitetima da treba održavati manje skupove na općinskom nivou te koristiti raspoloživi propagandni materijal kojim bi se uvjerio „kolebljivi dio masa“ i objasnila „mnoga pitanja [koja su] ostala neraščišćena“ o radu novih federalnih institucija.³³

Popularizacija odluka AVNOJ-a i ZAVNOBiH-a ne nailazi na veće poteškoće. Sasvim je drugačije s nekim političkim potezima čiji smisao ponekad izmiče narodu. Prije svega, potpisivanje sporazuma 16. lipnja 1944. između Josipa Broza Tita i Ivana Šubašića, premijera kraljevske vlade u izbjeglištvu, izaziva mnogo nerazumijevanja. Dana 27. srpnja 1944. komitet KPJ za okrug Glamoč-Livno navodi kako „ima pokušaja da se sporazum [Tito-Šubašić] predstavi kao popuštanje naše prema kralju i zvaničnoj engleskoj politici“.³⁴ Nekoliko dana kasnije komitet SKOJ-a za okrug Livno bilježi kako „danas najvažnije pitanje, sporazum Tito-Šubašić, u početku nije bio jasan ni srpskom a pogotovo hrvatskom narodu, pa čak i nekim grupama u vojsci. Bila se je pojavila bojazan da se ne povrati kralj, monarhija, itd.“.³⁵ Stoga Partija i njene masovne organizacije organiziraju široku kampanju objašnjavanja s ciljem pokazivanja da taj sporazum predstavlja značajnu etapu u međunarodnom priznavanju nove Jugoslavije, ali njeni rezultati ostaju neujednačeni.

Dok se neki Muslimani i Hrvati pribojavaju da sporazum Tito-Šubašić ne dovede do povratka monarhije, jedan dio srpskog stanovništva ostaje privržen ličnosti kralja. Osim toga, dok je partizanski pokret veoma rano krenuo u napade protiv Draže Mihailovića, imenovanog u siječnju 1942. ministrom rata kraljevske vlade u izbjeglištvu, partizanski pokret pažljivo štedi kralja Petra II. sve do studenog

³² KPJ BiH, 20. 12. 1943, ABiH, fond NOR, kutija Obl. komitet KPJ BK 1943. (2).

³³ KPJ BK, 31. 1. 1944, ABiH, fond NOR, kutija Obl. komitet KPJ BK 1944. (1).

³⁴ KPJ Glamoč-Livno, 27. 7. 1944, ABiH, fond NOR, kutija Obl. komitet KPJ BK 1944. (2).

³⁵ SKOJ Livno, 1. 8. 1944, ABiH, fond NOR, kutija Obl. komitet SKOJ BK 1944. (2).

1943, kad mu drugo zasjedanje AVNOJ-a zabranjuje povratak u Jugoslaviju sve dok se narod ne izjasni o budućnosti monarhije. U sljedećim tjednima napadi protiv kralja sve su učestaliji, ali teško padaju jednom dijelu stanovnika. U prosincu 1943. komitet SKOJ-a za okrug Kozara izvještava kako se „na proslavi velikog Oktobra [...] po prvi put udarilo po dinastiji i kralju. Ovaj naš novi politički poduhvat izazvao je kod naroda iznenađenje, s obzirom da se to otpočelo baš na tako masovnim zborovima a da prethodno o tome nije ništa govoreno“.³⁶ Reakcije naroda na te napade na monarhiju variraju od regije do regije. U krajevima naseljenim muslimanskim i hrvatskim stanovništvom, a pogotovo tamo gdje su četnici izvršili velike pokolje, neprijateljstvo je posebno izraženo. Ali ta je mržnja protiv kralja manje očigledna u krajevima nastanjenim Srbima: naprimjer, komitet SKOJ-a za okrug Kozara konstatira kako neki pojedinci, naročito oni najstariji, ne razumiju napade na kralja pa „se često osjećaju uvrijeđeni misleći da se time udara po samom srpskom narodu, koji podnosi najveće žrtve u ovom ratu“.³⁷ A mišljenja su još više podijeljena u Mrkonjić Gradu gdje neki tvrde kako je „država bez kralja, kao ovce bez čobana“.³⁸ Zato ne čudi što komunisti postupno, kako napadaju kralja Petra II, tako njemu suprotstavljaju ličnost Tita, proglašenog maršalom na drugom zasjedanju AVNOJ-a.

Istovremeno partizani uveliko insistiraju na rastućem legitimitetu u kojem nova Jugoslavija uživa na međunarodnom planu. U proljeće 1942. traže oslonac u dvadesetogodišnjem savezništvu Sovjetskog Saveza i Velike Britanije kako bi spriječili glasine o zasebnom miru između Njemačke i zapadnih saveznika. Poslije, krajem 1943, na široko dijele zaključke moskovske i teheranske konferencije u kojima saveznici i službeno priznaju partizanski pokret (Pleča 1962). Ali ponašanje zapadnih saveznika ponekad smeta partizanima i izaziva zbunjenost u narodu. To je posebno izraženo krajem 1944. kada se britanske trupe sukobljavaju u Ateni s komunističkim borcima Narodnooslobodilačke armije Grčke (ELAS) (Hondros 1983). U

³⁶ SKOJ Kozara, 3. 12. 1943, HMBiH, fond NOB, kutija 8.

³⁷ SKOJ Kozara, 7. 2. 1944, ABiH, fond NOR, kutija Obl. komitet SKOJ BK 1942–1944. (1).

³⁸ SKOJ Ključ-Mrkonjić, 9. 4. 1944, ABiH, fond NOR, kutija Obl. komitet SKOJ BK 1944. (2).

okrug Jajce komitet KPJ ističe da je „situacija koja je nastala u Grčkoj postala opšte pitanje o kome se diskutuje i nema konferencije na kojoj se nije postavilo to pitanje“.³⁹ Tada KPJ i njene masovne organizacije užurbano osuđuju britansku intervenciju i objašnjavaju razlike između grčkog i jugoslavenskog slučaja. Naprimjer, komitet SKOJ-a za okrug Kozara navodi kako „ovakvo stanje ne može da dođe kod nas baš zato što smo mi učvrstili naše tekovine stečene u toku borbe, ali to ne znači da reakcija neće pokušati i kod nas kao što je pokušala u Grčkoj“.⁴⁰

Dakle, tijekom rata međusobno se podupiru unutrašnja popularizacija i međunarodna legitimizacija novih institucija koje su uspostavili partizani. Ostaje da se vidi kako oni uvode proklamirano bratstvo među jugoslavenskim narodima, a pritom poštuju političku subjektivnost svakog naroda ponaosob.

Nova politička religija: sovjetsko nadahnuće i domaće tvorevine

Pored zborova namijenjenih popularizaciji AVNOJ-skih ili ZAVNOBiH-ovskih odluka, partizani organiziraju i brojna druga politička okupljanja na kojima se obraćaju svim narodima koji žive na području Bosanske krajine. U želji da se pritom ne naslanjaju na svečanosti uspostavljene u međuratnom periodu, poput 1. prosinca, godišnjice jugoslavenskog ujedinjenja, partizani posuđuju svečanosti i praznike od Sovjetskog Saveza. To uspostavljanje političke religije nadahnute sovjetskim uzorom predstavlja za KPJ dvostruku prednost u prevladavanju međunacionalnih konflikata i promoviranju političkog poretka koji Partija još uvijek ne može otvoreno širiti jugoslavenskim prostorom (Lytle 1993).

Već u jesen 1942. Centralni komitet KPJ naređuje komitetu KPJ za Bosansku krajinu da na oslobođenom teritoriju slavi godišnjicu ruske revolucije. Ta se proslava treba odvijati u tri etape. U tjednu koji prethodi 7. studenome, po gradovima, selima i u vojnim jedinicama bit će proučavana ruska revolucija i njen značaj na svjetskom nivou uz oslanjanje na *Povijest Svesavezne komunističke partije (boljševika)* i na *Osnove lenjinizma* Josifa Staljina. Večer uoči 7. studenog

³⁹ KPJ Jajce, 20. 12. 1944, ABiH, fond NOR, kutija Obl. komitet KPJ BK 1944. (5).

⁴⁰ SKOJ Kozara, 17. 12. 1944, ABiH, fond NOR, kutija Obl. komitet SKOJ BK 1944. (3).

bit će zapaljene vatre na brdima, a bit će organizirane i bakljade. Konačno, na sam dan proslave, bit će organizirani zborovi na kojima će se držati govori „koji će poletno i sa istinskim patosom da istaknu značaj Oktobarske revolucije za narodno-oslobodilačku borbu, ali i značaj socijalističke revolucije za slobodu ruskog naroda kao i svih porobljenih naroda, a u prvom redu slovenskih [naroda]“.⁴¹ Sa svoje strane, komitet KPJ za Bosansku krajinu užurbano prenosi te upute lokalnim organizacijama Partije tražeći od njih da organiziraju zborove koji povezuju stanovništvo i vojsku⁴² i dijele govore koje su održali Staljin i Tito prilikom te dvadeset pete godišnjice ruske revolucije.⁴³

Sljedećih se godina organiziraju slične proslave. U listopadu 1943. KPJ Drvarskog okruga proglašava tjedan prije 7. studenoga „udarničkom nedeljom“ tijekom koje će biti organizirana razna takmičenja (prikupljanja za vojsku, zimska sjetva pšenice, pomoć boračkim porodicama i siromašnima) te najveći mogući broj proslava ruske revolucije.⁴⁴ Izgleda da se zaista i postupalo u skladu s tim uputama: novine *Glas* izvještavaju da su dva velika zbora okupila 2.500 ljudi u Drvaru i 2.000 u Bosanskom Petrovcu te da su „uveče u mnogim selima i u gradovima održane kulturne priredbe koje su se završile narodnim veseljem i pjesmom“ (Glas 14. 11. 1943, 5). Tijekom rata uvode se i druge svečanosti nadahnute Sovjetskim Savezom jer se proslavlja osnivanje Crvene armije (23. veljače) i Komsomola (29. listopada),⁴⁵ a obilježavaju se i međunarodni praznici Prvi maj i Osmi mart. Primjera radi, evo kako 1944. podgrmečka KPJ izvještava o obilježavanju godišnjice Crvene armije:

U Sanskom Mostu organizovali smo proslavu na ovaj način: pozvali smo delegacije narodne vlasti, vojske, antifašističkih organizacija, Partije sa sela i opštine Sanskog sreza, onda iz Ljubije i prisustvovalo je u velikom broju građanstvo. Program je bio sljedeći: referat Centralnog Komiteta čitao je komandant IV. divizije, glumci su

⁴¹ CK KPJ, 7. 11. 1942, HMBiH, fond NOB, kutija 5.

⁴² KPJ BK, 29. 10. 1942, ABiH, fond NOR, kutija Obl. komitet KPJ BK 1941–1945.

⁴³ KPJ BK, 21. 11. 1942, ABiH, fond NOR, kutija Obl. komitet KPJ BK 1941–1945.

⁴⁴ KPJ Drvar, 26. 10. 1943, ABiH, fond NOR, kutija Okr. komitet Drvar 1942–1945.

⁴⁵ Komsomol (ruska skraćena za Savez komunističke lenjinističke omladine) osnovan je 29. oktobra 1918. kao omladinska organizacija Svesavezne komunističke partije (boljševika).

dali program: 'Hej Sloveni', 'To ide Crvena Armija', 'Propast VI. njemačke armije kod Staljingrada', 'Slavenski balet' i 'Ruski balet', poslije toga narodno veselje. Ova proslava ostavila je na građane vrlo lijep utisak. U Ljubiji priredbu je dala kulturna ekipa Oblasnog USAOJ-a, o Crvenoj Armiji govorio je komandant VI. brigade. Posjeta je bila odlična. Isto tako i u Palanci bilo je posjete oko 1.000 duša gdje se program morao dati vani koji je protekao sa odličnim uspjehom.⁴⁶

Pored tih praznika po uzoru na sovjetske, tijekom rata pojavljuju se i proslave i obilježavanja događaja neposredno vezanih za narodno-oslobodilačku borbu. Ustanak u Bosanskoj krajini započeo je 27. srpnja 1941. u Drvaru, ali je od 1942. određeno da se godišnjica ustanka obilježava 2. kolovoza, odnosno na Ilindan, vjerski praznik vezan za početak žetve koji slave kako pravoslavci tako i muslimani, pod nazivom Aliđun (Hadžimuhamedović 2018). Dakle, izbor tog datuma omogućuje da se proslava ustanka uvrsti u domaći vjerski kalendar i time se uveća njegov značaj i uticaj. U kolovozu 1943. novine *Glas* izvještavaju da su tisuće ljudi sudjelovale u tom prilikom organiziranim okupljanjima te da „poslije zajedničkih ručkova naroda i vojske, poslije pjesme, igre, kola i veselja, narod se sa zborova širom naše slobodarske Krajine razišao kućama ubijeden da sve dosadašnje žrtve nisu bile uzaludne i da će se idući Ilindan proslaviti u punoj slobodi“ (Glas 7. 8. 1943, 4).

Tom se prazniku pridružuju i drugi praznici, poput proslave Titovog rođendana, 25. svibnja ili sjećanje na pogibiju Ive Lole Ribara, sekretara Saveza komunističke omladine Jugoslavije (SKOJ), 27. studenog. Sretni i nesretni događaji, proslave i sjećanja na taj način doprinose učvršćivanju novog bratstva jugoslavenskih naroda. Više nego u riječima, bratstvo zaživljava prilikom proslava i radovanja nakon uobičajenih govora. Naprimjer, u listopadu 1944. u Sanskom Mostu, mlade srpske, muslimanske i hrvatske djevojke igraju „kolo bratstva“ da bi proslavile prvu godišnjicu oslobođenja grada (Glas 28. 10. 1944, 7). Pet mjeseci poslije, uprkos protivljenju starijih ljudi, u gradu Ključu SKOJ organizira ples srpskih mladića i muslimanskih djevojaka i obrnuto.⁴⁷

⁴⁶ KPJ Podgrmeč, 3. 3. 1944, ABiH, fond NOR, kutija Obl. komitet KPJ BK 1944. (1).

⁴⁷ SKOJ Ključ, 4. 3. 1945, ABiH, fond NOR, kutija Okr. komiteti SKOJ 1942–1945. (2).

Postepeno, u ritmu ratnih dešavanja, sve se više odaje počast poginulim partizanima. Naprimjer, u listopadu 1943. 5. korpus Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije (NOVJ) izražava žaljenje što se partizani poginuli u borbi često sahranjuju pored cesta te što će njihovi grobovi poslije biti prepušteni zaboravu. On traži od komandi mjesta i od narodnooslobodilačkih odbora da održavaju te grobove, da vode točnu evidenciju i u nju upisuju imena poginulih kako bi im nakon rata posmrtni ostaci mogli biti prenijeti u neko vojno groblje.⁴⁸ Što se tiče novina *Glas*, one objavljuju nekrologe herojima poginulima u borbi dok se smrtovnice lijepe po zidovima kako bi se veličali mučenici i održavala borbenost živih boraca. Evo, naprimjer, odlomaka smrtovnice partizana Josipa Pejića, poginulog u kolovozu 1944:

[...] Istjerati okupatora iz svoje zemlje, uništiti domaće plaćenike, izvojevati pravu narodnu slobodu, slobodu da žive u slozi i ljubavi svi narodi Jugoslavije, osigurati ljepši i sretniji život mladim pokoljenjima svoga naroda, to su veliki ideali za koje je drug Josip dao svoj život. Slijedeći put slavnih predaka, Kosovskih junaka i Gubčevih puntara, on je pošao putem koji vodi boljem životu i slobodi svoga naroda. Nepregledne kolone narodnih osvetnika nastavljaju put kojim je pošao drug Josip i njegovi drugovi neće prestati da gone i tuku neprijatelja, dok i posljednjeg fašističkog vojnika ne istjeraju iz naše zemlje, dok i posljednjeg izdajnika ne istrijebe, dok ne izvojuju narodu pravu slobodu [...].⁴⁹

Dakle, malo pomalo se uspostavlja nova zajednička politička religija koja će postati bogatija u poratnom periodu. Ali ona ni u kom slučaju ne baca u zasjenak pripadnost različitim vjerskim i nacionalnim zajednicama.

Zasebne retorike i komunitarističke prakse

Premda promoviraju novo bratstvo jugoslavenskih naroda, partizani svejednako insistiraju na političkoj subjektivnosti svakog od njih. U svojim proglasima AVNOJ i ZAVNOBiH obraćaju se često redom svim narodima nove Jugoslavije. U Bosni i Hercegovini partizani ni u kom slučaju ne ohrabruju formiranje jedinstvene bosanske nacije

⁴⁸ Komanda mjesta Prekaja, 28. 10. 1943, HMBiH, fond NOB, kutija 7.

⁴⁹ „U spomenu palom drugu“, 26. 8. 1944, HMBiH, fond NOB, kutija 14.

nego, nasuprot tome, reproduciraju nacionalne podjele bosansko-hercegovačkog društva. Naprimjer, u srpnju 1944, po završetku drugog zasjedanja ZAVNOBiH-a, njegov izvršni odbor obraća se konstitutivnim narodima Bosne i Hercegovine, a zatim razvija specifičnu retoriku za Srbe, Muslimane i Hrvate, prije nego što se okrene omladini, ženama i ponovo, bosanskohercegovačkim narodima u cjelini.⁵⁰ Na takav način postupanja nailazi se u brojnim lecima partizanskog pokreta što mu omogućuje da prilagodi svoju retoriku specifičnim odrednicama svakog naroda.

U lecima specifično namijenjenim Srbima, Muslimanima ili Hrvatima retorike koje partizani koriste za sva tri konstitutivna naroda Bosne i Hercegovine se još više međusobno razlikuju. Primjerice, 1943. jedan letak namijenjen Srbima iz srednje Bosne podsjeća da je Narodnooslobodilačka vojska Jugoslavije (NOVJ) uništila ustaške zločince u brojnim gradovima i tako „osvetila pale žrtve od dželat-skog noža“, a potom poziva zabludjele srpske seljake da se priključe partizanskim redovima i da gaje „duh mržnje i osvete“.⁵¹ Otprilike u isto vrijeme jedan letak namijenjen Muslimanima Cazinske krajine iznosi da „vi danas plaćate račun za krvničke ustaše i njihova zlodjela koja su počinili nad srpskim narodom [...] a nemate ništa zajedničkog sa Antom Pavelićem i njegovim ustašama“. Letak uvjerava da partizani nisu ti koji kolju Muslimane nego ih, upravo suprotno, štite od četničkih pokolja. Po toj osnovi ih poziva da i oni stupe u NOVJ.⁵² Treba ukazati i na to da u raznim dokumentima partizani svrstavaju Muslimane u isti rang sa Srbima i Hrvatima, kao jedan od konstitutivnih naroda bosanskohercegovačkog društva, čak i ako često pišu naziv „musliman“ malim „m“ i izbjegavaju govoriti o „muslimanskom narodu“ te time otkrivaju da se i dalje oklijevaju priznati Muslimane kao posebnu naciju (Purivatra 1968).

Osim zasebnih retorika, partizani razrađuju mnoštvo političkih praksi koje uzimaju u obzir višenacionalni karakter bosanskohercegovačkog društva. Prvenstveno paze na to da svi, Srbi, Muslimani i

⁵⁰ „Narodima Bosne i Hercegovine!“, 3. 7. 1944. (Redžić 1968a: 286–291).

⁵¹ „Braćo Srbi banjalučkog, mrkonjičkog, kotorvaroškog, prnjavorskog, tesličkog i der-ventskeg sreza!“, bez datuma [1943.], ABiH, fond NOR, kutija Okr. komiteti KPJ Banja Luka-Bihać-Jajce-Prnjavor 1942–1945.

⁵² „Draga braćo Muslimani!“, bez datuma [1943.], ABiH, fond NOR, kutija Letci i pro-glasi 1943–1945. (2).

Hrvati, budu zastupljeni u ZAVNOBiH-u, pa u studenom 1943. njegovo predsjedništvo broji 14 Srba, 12 Muslimana i 5 Hrvata. Vojislav Kecmanović, srpski političar rodom iz istočne Bosne, izabran je za predsjedavajućeg tog predsjedništva. Njemu pomažu jedan potpredsjednik Musliman (Avdo Humo), jedan potpredsjednik Hrvat (Aleksandar Preka) i jedan potpredsjednik Srbin (Đuro Pucar), dok je sekretar predsjedništva Musliman Hasan Brkić (Redžić 1968: 68–69). Ista briga za zastupanjem sva tri naroda postoji i na lokalnom nivou te u lipnju 1944. NOO za srez Sanski Most jasno precizira da se među njegova tri predstavnika u ZAVNOBiH-u moraju naći jedan Srbin, jedan Musliman i jedan Hrvat.⁵³ Na tu se nezvaničnu politiku nacionalnih kvota nailazi i u dodjeljivanju rijetkih javnih radnih mjesta. Treba reći da i najmanji osjećaj nepravde može naštetiti dobrim odnosima među narodima, kao što to 1945. pokazuje slučaj grada Ključa. Naime, u ožujku 1945. komitet KPJ za srez Ključ uznemiren je zbog činjenice da je mjesni komandant zamijenio direktora lokalne pilane, Muslimana, jednim Srbinom i kaznio jednog uposlenika otkupne zadruge, Muslimana, a pritom zadržao na njegovom mjestu jednog Srbina optuženog za krađu. Iz toga zaključuje da su brojni srpski komunisti i dalje pod utjecajem velikosrpskog nacionalizma što bi objasnilo zašto gradski Muslimani gledaju na partizansku borbu kao na isključivo srpsku stvar.⁵⁴ Partizani posvećuju veliku pažnju nacionalnim pripadnostima, pa nastoje slati u oslobođena sela kadrove koji su iste nacionalnosti kao i lokalno stanovništvo. Doduše, u prvim mjesecima ustanka KPJ šalje u srpska sela muslimanske ili hrvatske kadrove gradskog porijekla ali da bi ih lokalno stanovništvo prihvatilo, oni se moraju predstaviti pod srpskim imenom i prezimenom (Hoare 2006). Kasnije, partizanski pokret posvećuje posebnu pažnju muslimanskom narodu. U veljači 1944. komitet SKOJ-a za okrug Podgrmeč piše „da bi lakše prodirali u muslimanska sela i radili na mobilizaciji i bratstvu uzeli smo u sreski odbor USAOJ-a za Sanski Most jednu muslimanku iz grada s kojom će da odlaze naši rukovodioci u muslimanska sela“.⁵⁵

⁵³ NOO Sanski Most, 22. 6. 1944, ARS, fond NOO Sanski Most, kutija 2 (1944).

⁵⁴ KPJ Ključ, 5. 3. 1945, ABiH, fond NOR, kutija Okr. komitet KPJ Podgrmeč 1942–1945.

⁵⁵ SKOJ Podgrmeč, 2. 2. 1944, ABiH, fond NOR, kutija Okr. komiteti SKOJ 1942–1945. (2).

U tom kontekstu, a u nastojanju da lakše dopre do muslimanskog stanovništva, partizanski pokret traži oslonac u nekim uglednim ljudima. Kao što smo to već vidjeli, krajem 1942. širenje oslobođenog teritorija na regiju Cazinske krajine praćeno je priključenjem partizanskom pokretu muslimanskog političara Nurije Pozderca, koji tada postaje potpredsjednik Izvršnog odbora AVNOJ-a. Na to se pribjegavanje uglednim muslimanskim političarima nailazi i na drugim mjestima. U rujnu 1943. komitet KPJ za okrug Srednja Bosna navodi priključenje partizanskom pokretu bivšeg poslanika Bećira Donlagića i procjenjuje da bi njegovo stavljanje u prvi plan moglo doprinijeti snažnijoj mobilizaciji muslimanskog stanovništva.⁵⁶ Tri mjeseca kasnije NOO za okrug Kozara zadužuje Halida Topića da stupi u kontakt s „viđenijim muslimanskim prvcima“ u okupiranim gradovima Bosanski Novi, Bosanska Kostajnica i Prijedor te da ih prevede na oslobođenu teritoriju.⁵⁷ I naposljetku, posredniji način pridobivanja utjecaja uglednika ide i preko njihove djece: tako u rujnu 1943. komitet KPJ za okrug Jajce-Travnik predlaže da se iskoristi drugarica Safija Sinanović, koja potječe iz „ugledne muslimanske porodice“, za razvoj aktivnosti AFŽ-a.⁵⁸ Pet mjeseci poslije, komitet USAOJ-a za okrug Podgrmeč namjerava da sa svoje strane koristi drugaricu Devilu Kapetanović, kćer jednog bega (zemljoposjednika) iz Bosanskog Novog.⁵⁹

Na to traženje podrške od uglednih ljudi nailazi se i u hrvatskom narodu. Naprimjer, komitet KPJ za okrug Jajce objašnjava u prosincu 1944. kako je kooptirao u Narodnooslobodilački front (NOF) bivšeg poslanika Hrvatske seljačke stranke Ante Matkovića i lokalnog predsjednika te stranke, Franje Vintera, jer oni predstavljaju jedini način utjecaja na hrvatske mase.⁶⁰ S druge strane, ne izgleda da se partizani tako često oslanjaju na ugledne srpske političare. Predsjedavajući Predsjedništva ZAVNOBiH-a bio je Vojislav Kecmanović, bivši prvak Samostalne demokratske stranke, i to isto predsjedništvo

⁵⁶ KPJ Srednja Bosna, 9. 9. 1943, ABiH, fond NOR, kutija Obl. komitet KPJ BK 1943. (2).

⁵⁷ NOO Kozara, 15. 12. 1943, ARS, fond NOO Kozara, kutija 1 (1943).

⁵⁸ KPJ Jajce-Travnik, 19. 9. 1943, ABiH, fond NOR, kutija Okr. komiteti KPJ Banja Luka-Bihać-Jajce-Prnjavor 1942–1945.

⁵⁹ USAOJ Podgrmeč, 12. 2. 1944, ABiH, fond NOR, kutija USAOJ i AFŽ 1942–1945.

⁶⁰ KPJ Jajce, 20. 12. 1944, ABiH, fond NOR, kutija Obl. komitet KPJ BK 1944 (5).

imalo je među svojim članovima i jednog nekadašnjeg srpskog senatora iz Zemljoradničke stranke. Na lokalnom nivou srpski uglednici ipak ostaju slabo zastupljeni u narodnooslobodilačkim odborima, bilo zato što su izgubili život ili su pobjegli u Srbiju 1941, ili su se kasnije priključili četničkom pokretu. Kako god bilo, u namjeri da malo-pomalo uspostavi svoju vlastitu hegemoniju, partizanski pokret se znao osloniti na tradicionalne strukture i elite bosanskohercegovačkog društva.

Zaključak

Tijekom Drugog svjetskog rata partizanski pokret odgovara na brutalni nestanak Kraljevine Jugoslavije time što stavlja naglasak na bratstvo jugoslavenskih naroda i time što promovira novu jugoslavensku državu federalne prirode. U tom okviru, Bosna i Hercegovina je definirana kao federalna višenacionalna jedinica. Na oslobođenom teritoriju zapadne Bosne rekonstrukcija jugoslavenske zajednice naroda suočava se s nejednakom podrškom Srba, Muslimana i Hrvata i ustrajavanjem napetosti između ta tri naroda. U tom se kontekstu partizani trude ponovo uspostaviti nacionalnu ravnotežu svojstvenu bosanskohercegovačkom društvu time što se pozivaju na princip „komšiluka“ i time što organiziraju mnoštvo zajedničkih političkih okupljanja. Tijekom tih okupljanja populariziraju se institucije nove federativne Jugoslavije i promovira se nova zajednička politička religija. Ali to insistiranje na novoj jugoslavenskoj zajednici naroda ne sprječava partizane da posvećuju posebnu pažnju nacionalnim pripadnostima, da ohrabruju proporcionalnu zastupljenost svih naroda i da traže podršku od nekih tradicionalnih uglednika, pogotovo u slučaju Muslimana i Hrvata. U tom kontekstu partizanski pokret priznaje i političku subjektivnost svojstvenu muslimanskom narodu, politiku koja će biti napuštena u poslijeratnom periodu kada će Muslimani biti poticani da se izjašnjavaju nacionalno „neopredijeljeni“. Ne želeći ulaziti u pozitivne ili negativne mitove koji okružuju partizanski pokret, mora mu se priznati da se suočava s brojnim poteškoćama u izgradnji nove Jugoslavije koje prevladava zahvaljujući svojoj političkoj vještini i svojim kapacitetima prilagođavanja stvarnom stanju na terenu. Taj kapacitet prevladavanja efekata diskriminacijskih i genocidnih politika uspostavljenih tijekom Drugog svjetskog

rata i uspostavljanja mirnih odnosa među konstitutivnim narodima Bosne i Hercegovine svjedoče o snazi i kreativnosti jugoslavenskog antifašizma.

Bibliografija

- Antonić, Zdravko. 1983. *Ustanak u istočnoj i centralnoj Bosni 1941*. Tuzla: Univerzal.
- Babić, Nikola, ur. 1980. *Kozara u narodnooslobodilačkoj borbi i socijalističkoj revoluciji 1941–1945*. Sarajevo: Institut za istoriju / Prijedor: Muzej Kozare.
- Bergholz, Max. 2018. *Nasilje kao generativna sila. Identitet, nacionalizam i sjećanje u jednoj balkanskoj zajednici*. Sarajevo: Buybook.
- Bokan, Branko, ur. 1965a. *Bihaćka republika – Knjiga 1*. Bihać: Muzej AVNOJ-a i Pounja.
- Bokan, Branko, ur. 1965b. *Bihaćka republika – Knjiga 2*. Bihać: Muzej AVNOJ-a i Pounja.
- Borovčanin, Drago. 1979. *Izgradnja bosanskohercegovačke državnosti u uslovima NOR-a*. Sarajevo: Svjetlost.
- Čaušević, Dženana. 1988. *Partizansko pravosuđe u BiH 1941. –1945*. Banja Luka: Glas.
- Čulinović, Ferdo. 1970. *Okupatorska podjela Jugoslavije*. Beograd: Vojnoizdavački zavod.
- Dulić, Tomislav. 2005. *Utopias of Nation. Local Mass Killing in Bosnia and Herzegovina 1941–1942*. Uppsala: Acta Universitatis Upsaliensis.
- Dupanović, Dino. 2020. „Muslimanske vojne formacije i njihov status u Drugom svjetskom ratu“. U: *Pred izazovima revizionističkih historiografija. Regionalni kontekst*. Husnija Kamberović, ur. Sarajevo: UMHS, 61–88.
- Hadžimuamedović, Safet. 2018. *Waiting for Elijah. Time and Encounter in a Bosnian Landscape*. Oxford: Berghahn.
- Hoare, Marko. 2006. *Genocide and Resistance in Hitler's Bosnia*. Oxford: Oxford University Press.
- Hoare, Marko. 2019. *Bosanski Muslimani u Drugom svjetskom ratu*. Zenica: Vrijeme.
- Hondros, John. 1983. *Occupation and Resistance. The Greek Agony 1941–1944*. New York: Pella.
- Hurem, Rasim. 1972. *Kriza NOP-a u Bosni i Hercegovini krajem 1941. i početkom 1942*. Sarajevo: Svjetlost.
- Hurem, Rasim. 1987. „Narodi Bosne i Hercegovine prema ustanku 1941–1942“. *Prilozi* 22/23: 143–174.

- Hurem, Rasim. 2016. *Bosna i Hercegovina u Drugom svjetskom ratu 1941–1945*. Sarajevo: University Press/Zagreb: BNZG.
- Jelić-Butić, Fikreta. 1977. *Ustaše i Nezavisna Država Hrvatska 1941–1945*. Zagreb: Liber.
- Kamberović, Husnija. 2007. *Revizija prošlosti na prostorima bivše Jugoslavije*. Sarajevo: Institut za istoriju.
- Karabegović, Ibrahim, ur. 1985. *Podgrmeč u narodnooslobodilačkoj borbi i revoluciji 1941–1945*. Sarajevo: Institut za istoriju / Bosanska Krupa: SO Bosanska Krupa.
- Karabegović, Osman. 1978. *Krajina na putevima revolucije*. Banja Luka: Glas.
- Kisić Kolanović, Nada. 2009. *Muslimani i hrvatski nacionalizam*. Zagreb: Školska knjiga.
- Korb, Alexander. 2013. *Im Schatten des Weltkrieges. Massengewalt der Ustaša gegen Serben, Juden und Roma in Kroatien 1941–1945*. Hamburg: Hamburger Edition.
- Lazović, Đorđe, ur. 1983. *Prvo i drugo zasjedanje AVNOJ-a*. Beograd: Prosveta.
- Lukač, Dušan, ur. 1967. *Ustanak u Bosanskoj krajini*. Beograd: Vojnoizdavački zavod.
- Lytle, Paula. 1993. *The Symbolic Construction of Power: Mobilization and Revolution in Yugoslavia*. Yale University (neobjavljena doktorska disertacija).
- Petranović, Branko. 1964. *Političke i pravne prilike za vreme privremene vlade DFJ*. Beograd: IDN.
- Petranović, Branko. 1976. *AVNOJ i revolucionarna smena vlasti*. Beograd: Nolit.
- Pirjevec, Jože. 2020. *Partizani*. Ljubljana: Cankarjeva založba.
- Pleča, Dušan. 1962. *Međunarodni odnosi Jugoslavije u toku Drugog svjetskog rata*. Beograd: IDN.
- Purivatra, Atif. 1968. „Stav Komunističke partije Jugoslavije prema nacionalnom pitanju Muslimana u toku narodno-oslobodilačkog rata“. *Prilozi* 4/4: 491–531.
- Redžić, Enver, ur. 1968a. *ZAVNOBiH – Dokumenti 1943.-1944*. Sarajevo: Veselin Masleša.
- Redžić, Enver, ur. 1968b. *ZAVNOBiH – Dokumenti 1945*. Sarajevo: Veselin Masleša.
- Redžić, Enver, ur. 1973. *1941. u istoriji naroda Bosne i Hercegovine*. Sarajevo: Veselin Masleša.
- Redžić, Enver. 1989. *Nacionalni odnosi u Bosni i Hercegovini 1941–1945 u analizama jugoslovenske historiografije*. Sarajevo: ANUBiH.

- Redžić, Enver. 1998. *Bosna i Hercegovina u Drugom svjetskom ratu*. Sarajevo: Bosanska razmeđa.
- Šiljegović, Boško. 1982. *Oblasna konferencija KPJ za Bosansku krajinu*. Banja Luka: Institut za istoriju.
- Tomašević, Jozo. 1975. *The Chetniks*. Stanford: Stanford University Press.
- Trifković, Gaj. 2022. *Sea of Blood. A Military History of the Partisan Movement in Yugoslavia 1941–1945*. Warwick: Helion & Company Ltd.
- Vukmanović, Milan. 1987. „Ustaški zločini na području Bihaća u ljetu 1941. godine“. U: *Bihać u novijoj istoriji (1918-1945) – Knjiga 2*. Galib Šljivo, ur. Banja Luka: Institut za istoriju, 85–134.
- Vusojević, Radomir, ur. 1985. *Dokumenti centralnih organa KPJ, NOR i revolucija – Knjiga 1 (6. april – 15. septembar 1941.)*, Beograd: Komunist.

Novine

- An. 1943. „Proslava dvogodišnjice ustanka“. *Glas*, 7. kolovoza, 4.
- An. 1943. „Narod Drvarskog okruga dostojno je proslavio sedmi novembar“. *Glas*, 14. studenog, 5.
- An. 1943. „Naša velika pobjeda“. *Glas*, 24. prosinca, 3.
- An. 1944. „Treća ratna sjetva“. *Glas*, 1. svibnja, 5.
- An. 1944. „Od prve ilinjske puške do bosansko-hercegovačkog parlamenta“. *Glas*, 2. kolovoza, 1.
- An. 1944. „Živio Narodno-oslobodilački front – zaloga pobjede i sretne budućnosti“. *Glas*, 20. kolovoza, 1.
- An. 1944. „Proslava godišnjice oslobođenja Sanskog Mosta“, *Glas*, 28. listopada, 7.

Arhivi

- BiH-ABiH-NOR: Bosna i Hercegovina, Arhiv Bosne i Hercegovine, Sarajevo, fond Narodnooslobodilačka revolucija.
- BiH-ABiH-ZAVNOBiH: Bosna i Hercegovina, Arhiv Bosne i Hercegovine, fond Zemaljsko antifašističko vijeće narodnog oslobođenja Bosne i Hercegovine.
- BiH-ARS-NOO Kozara: Bosna i Hercegovina, Arhiv Republike Srpske, fond NOO Kozara.
- BiH-ARS-NOO Sanski Most: Bosna i Hercegovina, Arhiv Republike Srpske, fond NOO Sanski Most.
- BiH-HMBiH-NOB: Bosna i Hercegovina, Historijski Muzej Bosne i Hercegovine, fond Narodnooslobodilačka borba.

**Towards Brotherhood and Unity:
Reconstruction of the Yugoslav Community
of Nations in Western Bosnia (1941-1945)**

During the Second World War, the partisan movement responded to the brutal demise of the Kingdom of Yugoslavia by reaffirming the brotherhood of the Yugoslav peoples and promoting a new Yugoslav state of a federal nature. Within this framework, Bosnia-Herzegovina was defined as a federal and plurinational entity. In the liberated territories of western Bosnia, the reconstruction of the Yugoslav community of peoples was confronted with unequal support among the Serb, Croat and Muslim populations, and with the persistence of tensions between these three peoples. The partisans are therefore trying to restore the ethnic balance of Bosnian society by appealing to the principle of „good neighborliness“ and by multiplying joint political gatherings. In the course of the latter, the institutions of the new federal Yugoslavia were popularized. But this insistence on the new Yugoslav community of peoples did not prevent partisans from being attentive to ethnic affiliations, encouraging forms of proportional representation and relying on certain traditional notables, particularly in the case of the Muslim and Croat peoples. The partisan movement also recognized the political subjectivity of the Muslim people, a policy that was abandoned in the post-war period when Muslims were encouraged to declare themselves nationally „indeterminate“, with the official recognition of a Muslim nation coming only in 1968. Far from the positive or negative myths that surround the partisan movement, it encounters many difficulties in the reconstruction of a new Yugoslav community of peoples, but it succeeds thanks to its political skill and its ability to adapt to the reality on the ground. This ability to overcome the effects of discriminatory and genocidal policies implemented during World War II and to restore peaceful relations between the constituent peoples of Bosnia and Herzegovina is a testament to the strength and creativity of Yugoslav anti-fascism.

Transformacija pojma antifašizam i tranzicija povjesničara u Hrvatskoj

BRANIMIR JANKOVIĆ

Prevladavajući odnos Republike Hrvatske prema antifašizmu često je tematiziran u stručnoj literaturi i široj javnosti. Tom prilikom se kritički navodi da je antifašizam samo deklarativno prisutan kroz državni praznik Dan antifašističke borbe i povremena pozivanja na antifašizam povodom međunarodnog obilježavanja pobjede nad fašizmom u Drugom svjetskom ratu. Nasuprot tome se hrvatskoj politici kontinuirano predbacuje nedovoljno odmicanje od Nezavisne Države Hrvatske (1941–1945) i njezinih simbola te razna ublažavanja koja se tom prilikom provode (Subotić 2021: 133-195).

U cjelini prema antifašizmu vlada ambivalentan odnos, u rasponu od nelagode, prešućivanja ili pak njegova potpunog odbacivanja s obzirom da je bio predvođen komunistima, kao i zbog toga što je rezultat antifašističke, odnosno partizanske borbe bilo ponovno stvaranje Jugoslavije, i još k tome komunističke, odnosno socijalističke. Pritom je od komunističkog/socijalističkog režima i socijalističke revolucije podjednaki ili često čak bitno veći problem sama Jugoslavija kao višenacionalna zajednica – te ponovno uvođenje Hrvatske u nju – zbog dominantne pretpostavke da je Republika Hrvatska nastala isključivo nasuprot Jugoslaviji. Iz toga razloga će neki politički i društveni akteri isticati da temelj Republike Hrvatske nije u antifašističkoj borbi 1941–1945. nego Domovinskom ratu 1991–1995. godine.

Takav odnos prema antifašizmu u Hrvatskoj je u stručnoj literaturi potkrepljivan masovnim rušenjem spomenika NOB-a, mijenjanjem naziva ulica i trgova, izbacivanjem knjiga iz knjižnica, izmjenama državnih praznika i komemoracija, političkim govorima i politikama povijesti te dokumentarnim i igranim filmovima, kao i promjenama u udžbenicima povijesti i historiografskim djelima. Sve je to uzimano kao ilustracija transformacije pojma antifašizam

i predodžbi o njemu te značenja i vrijednosti koji su mu pridavani prilikom prijelaza iz Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije u Republiku Hrvatsku tijekom 1990-ih u kontekstu globalnog i lokalnog raspada socijalizma i njegove posljedične razgradnje.

U stručnoj literaturi postoji već niz radova o spomenutim vrijednosnim i značenjskim transformacijama pojma antifašizam i promjenama predodžbi o njemu. Stoga će moj pristup toj već prilično elaboriranoj temi biti sljedeći. Prvo ću suvremene transformacije pojma antifašizam – dakle povijest ideja – nastojati postaviti u perspektivu intelektualne povijesti, točnije povijesti intelektualaca. To znači da ću postupke odbacivanja ili prešućivanja pojma antifašizma, kao i njegovih transformacija u vidu fokusiranja tijekom 1990-ih na hrvatski antifašizam ili tijekom 2000-ih do danas na stavljanje antifašizma u navodnike ili pak njegovo vezivanje uz totalitarizam i nedemokratske režime, popratiti pitanjem tko su akteri – političari, intelektualci, povjesničari – koji stoje iza tih značenjskih promjena i preoblikovanja ideja. Pri tome će me zanimati i možemo li govoriti o njihovoj određenoj tipologiji. Smatram naime da takva perspektiva ljudi iza ideja nedostaje inače neosporno važnim analizama udžbenika povijesti i reprezentativnih historiografskih djela koje su provedene u dosadašnjoj literaturi o tome ili općenito kada se govori o povijesnom revizionizmu.

Osim naglaska na konkretne pojedince u pozadini ideja, drugo što namjeravam unijeti u ovu dobrim dijelom poznatu priču o transformacijama pojma antifašizam jest pitanje intelektualaca, povjesničara i uopće akademske zajednice u tranziciji na prijelazu iz 1980-ih u 1990-e godine. To nije samo lokalno nego i šire globalno pitanje intelektualne i akademske tranzicije iz socijalizma u liberalnu demokraciju i kapitalizam. Navedenim pristupom s jedne strane želim pokazati važnost povijesti ideja i povijesti intelektualaca kao i snažan utjecaj koji imaju na političku i društvenu povijest. S druge strane, pažljivim praćenjem transformacija pojma antifašizam želim pokazati da – koliko god smatrali da nam je u tome sve već poznato – ostaje još mnogo postupnih prijelaza i niza nijansi koje treba uzeti u obzir i na kojima se mogu graditi nove teze i zapažanja.

S tim u vezi, iako se pretpostavlja da je pojam antifašizma odbačen već 1990-ih i da se od tada do danas sve odvija istim intenzitetom i po istom obrascu, moja je teza da se antifašizam – usprkos snažno

odbijajućem odnosu – tada ipak koliko-toliko zadržavao kroz termin hrvatskog antifašizma. Nasuprot tome, presudan udarac zadavan mu je osobito tijekom 2010-ih i kasnije sve rasprostranjenijim uvođenjem pojma totalitarizam (praćenim odrednicom nedemokratskih režima) koji je postupno potpuno zasjenio pojam antifašizma.

Tranzicija povjesničara u Hrvatskoj u kontekstu tranzicije intelektualaca

Naravno, transformacija pojma antifašizam nije ovisila samo o tranziciji povjesničara. U tome su sudjelovali i drugi akteri, poput političara i mnogih drugih intelektualaca. Svima im je međutim zajedničko (i političarima, i intelektualcima, i povjesničarima) to što su bili određeni tranzicijom. Posebno će me u ovom trenutku zanimati upravo tranzicija povjesničara 1990-ih godina. Do sada sam se bavio socijalističkim povjesničarima nakon pada socijalizma (Janković 2017a), a sada ću uz njih obuhvatiti i druge hrvatske povjesničare iz toga perioda. S obzirom da je tranzicija povjesničara dio šire tranzicije intelektualaca, poticajno je povezivati uvide iz literature o intelektualcima s istraživanjima o povjesničarima.

Tom prilikom ću se napose usredotočiti na pokušaj uspostave tipologije povjesničara tijekom tranzicije 1990-ih na osnovu tipologije suvremenih kritičkih intelektualaca Razmiga Keucheyana (Keucheyan 2016: 77–109). Pritom se postavlja pitanje možemo li i kod hrvatskih povjesničara 1990-ih – prema Keucheyanovoj tipologiji – govoriti o konvertitima, pesimistima, otporašima, inovatorima, (protu)ekspertima i vođama? Naravno da je teško uspoređivati tipologiju lijevih intelektualaca – prvenstveno kritičara kapitalizma, često marksističke provenijencije – s mogućom tipologijom povjesničara 1990-ih koji su dolazili i s ljevice i s desnice te se nisu pozicionirali kao kritičari kapitalizma i neoliberalnog poretka, što je u središtu Keucheyanova interesa. No ova primjena ipak pruža neke zanimljive opće uvide, ali i nudi poticaje za izradu vlastitih tipologija povjesničara i intelektualaca 1990-ih.

Keucheyan se primjerice za kategoriju konvertita fokusirao uglavnom na francuske intelektualce, koji međutim nisu imali usporedivo iskustvo naglog raspada socijalizma i države (Jugoslavije) te rata kao što je to u ovom slučaju. Stoga je konvertitstvo pratio ne samo na

primjerima koji su se odvijali kroz kraći period nego štoviše i kroz razmjerno duži tijek. U oba ta slučaja nije igrao veću ulogu neki točno određeni radikalni prijelom poput 1989. i 1991. godine te s time povezana korjenita promjena cjelokupnog sistema. S obzirom na to, vrijedi dovesti u pitanje ili proširiti naše uobičajeno poimanje konvertitstva. Naime, pod time se u javnom govoru najčešće misli na tzv. konvertite poput socijalističkih intelektualaca koji su nakon raspada socijalizma i Jugoslavije postali nacionalni ili nacionalistički intelektualci. No bivši socijalistički intelektualci nisu usporedivi s konvertitima koje je razmatrao Keucheyan jer nije više bilo socijalističkog sistema. Promijenile su se dakle opće okolnosti i čitav referentni okvir, a time nužno i intelektualci. Pri tome nikako nije bilo moguće ostati isti.

Konvertiti u Keucheyanovom smislu bili bi oni koji su već tijekom socijalističke Jugoslavije promijenili svoju poziciju i od bivanja dijelom režima postali njegovi disidenti. Ne dakle prilikom prijelaza iz jednog sistema u drugi nego unutar jednog te istog sistema kroz određeni – mahom duži ili pak kraći – period. Isto vrijedi i za promjenu pozicije tijekom samog postsocijalizma. To bi se odnosilo na slučajeve kada kritičari dominantnih nacionalnih politika iz 1990-ih kasnije tijekom 2000-ih djelomično ili pretežno promijene svoju poziciju. Dakako, najveći broj promjena kod povjesničara i povjesničarki događao se početkom 1990-ih za vrijeme same promjene sistema (čime ne ulaze posve u ilustraciju kategorije konvertitstva kako ju na svojim primjerima obrađuje Keucheyan). Tom prilikom se dobar dio povjesničara samopredstavljao na način da je usprkos svemu ipak zadržao određeni vid kontinuiteta u svom djelovanju.

Osim kategorije konvertita, poticajne su i druge Keucheyanove kategorije: pesimisti, otporaši, inovatori, (protu)eksperti i vođe. Što se tiče pokušaja uspostave tipologije povjesničara tijekom tranzicije 1990-ih na osnovu spomenute Keucheyanove tipologije suvremenih kritičkih intelektualaca, primjetno je da povjesničare u Hrvatskoj 1990-ih možemo pronaći u svim spomenutim kategorijama. Pritom treba imati u vidu Keucheyanovu napomenu da jedni te isti intelektualci mogu dijeliti više kategorija (Keucheyan 2016: 77).

Spomenuta se problematika tranzicije povjesničara može promatrati preko njihovih biografija i radova koje su tada objavljivali. Problematiku pak transformacije pojma antifašizma, odnosno

mijenjanja predodžbi o njemu, moguće je pratiti preko reprezentativnih sinteza i pregleda hrvatske i jugoslavenske povijesti te udžbenika povijesti. Te su knjige i udžbenici imali naime središnju ulogu provođenja spomenute transformacije u akademskom i obrazovnom polju. Kako bih prikazao vezu između transformacije pojma antifašizam i tranzicije povjesničara u Hrvatskoj, poseban naglasak stavit ću na one povjesničare koji su bili autori historiografskih pregleda i sinteza te udžbenika povijesti kako u socijalističkoj Jugoslaviji 1970-ih i 1980-ih tako i u Republici Hrvatskoj 1990-ih i 2000-ih godina.

Promjene 1990-ih godina: afirmiranje „hrvatskog antifašizma“

Analizirajući udžbenike povijesti koje su u socijalističkoj Jugoslaviji tijekom 1970-ih i 1980-ih objavljivali povjesničari – od kojih će neki to činiti i u Republici Hrvatskoj tijekom 1990-ih – primjetno je da daju jako mnogo prostora Drugom svjetskom ratu. Tom prilikom je fokus na Narodnooslobodilačkoj borbi i socijalističkoj revoluciji, koje se prikazuju ravnomjerno rasprostranjene u svim jugoslavenskim zemljama. No sam pojam antifašizma, u nizu pojmova koji se koriste, nije međutim središnji pojam. Uglavnom je ostavljen za imenovanje međunarodne antifašističke koalicije, nekad čak samo nazivane i antihitlerovska koalicija. S druge strane, mnogo se upotrebljava pojam fašizma (Jelić, Vukadinović i Bilandžić 1977).

Pojam antifašizma nije detaljnije elaboriran, niti se ulazi u to što bi on sve mogao značiti i koga sve obuhvaćati, naprimjer komunistički, kao i građanski antifašizam itd. Iako se kasnije u udžbenicima povijesti u Republici Hrvatskoj često ističe da je antifašistička borba bila predvođena komunistima, nedovoljno se ulazi u samo definiranje antifašizma, posebno u onim udžbenicima povijesti koji antifašizmu pristupaju kao krinki komunista za dolazak na vlast i stavljaju ga pod navodnike. Stoga je nedovoljno definiranje pojma antifašizam većinsko obilježje udžbenika povijesti do danas, kao što je nedovoljno definiranje pojmova ključno obilježje hrvatske historiografije u cjelini.

Tijekom 1990-ih – dakle u ratnom i poslijeratnom periodu – hrvatski udžbenici povijesti počinju stavljati naglasak na termin hrvatski antifašizam. Pri tome spominju državni praznik Dan

antifašističke borbe kojim se obilježava osnivanje Prvog sisačkog partizanskog odreda, ali ne govore više o ustancima u drugim jugoslavenskim republikama. Posebno ističu od ZAVNOH-a proglašenu Federalnu Državu Hrvatsku, no mnogo manje ili gotovo uopće ne kao dio jugoslavenske federacije, već više kao samu hrvatsku državnost koja je 1990-ih u dominantnom fokusu.

To je svakako rezultat isticanja hrvatskog antifašizma u ideološkoj predodžbi povjesničara i predsjednika Republike Hrvatske Franje Tuđmana. O tome je Tuđman govorio još tijekom socijalizma, što je i dovelo do njegova odmicanja od režima i potom – uz drugo djelovanje – do njegova izbacivanja iz partije, zatvaranja i disidentstva. Zatim je kao predsjednik promovirao političku ideju „nacionalne pomirbe“ potomaka ustaša i partizana, u kojoj je uz ustaše i domobrane ostajalo dakle mjesta i za hrvatske antifašiste. Dio je to Tuđmanove politike povijesti koja se oslanjala na određene aspekte političke tradicije Ante Starčevića, Stjepana Radića i hrvatske ljevice (Hudelist 2004, Sadkovich 2010, Đurašković 2016). To je uključivalo i ambivalentan odnos Tuđmana prema Titu, što je kasnije često isticano u javnim napisima. Stoga je u Ustavu Republike Hrvatske 1990. godine zadržano referiranje na ZAVNOH, kao jednom od temelja hrvatske državnosti, što do danas izaziva kritike dijela desnice i prijemore oko tumačenja da antifašizma ili tog pojma, usprkos navođenju ZAVNOH-a, ipak nema u ustavu.

Takvo – do određenog stupnja – zadržavanje antifašizma u javnosti u svakom slučaju možemo tumačiti ne samo Tuđmanovom formativnom pozicijom u socijalističkoj Jugoslaviji nego i kao slanje poruke međunarodnoj javnosti o antifašističkim temeljima nove države, s obzirom na iskazivanje zabrinutosti sve afirmativnijim javnim odnosom prema NDH. Kritike su se ponajviše usmjerile na govor Franje Tuđmana na saboru HDZ-a 1990. godine i njegovu rečenicu da NDH „nije bila samo puka ‘kvislinška’ tvorba i ‘fašistički zločin’ već i izraz kako povijesnih težnji hrvatskog naroda za svojom samostalnom državom [...]“, na koju se mnogi referiraju ističući da je time uvelike otvorila vrata rehabilitaciji NDH (Cipek 2007: 20), što ju je osobito promovirala hrvatska emigracija i razni drugi politički akteri.

Usprkos iznimno raširenom ublažavanju ocjene Nezavisne Države Hrvatske kao ipak hrvatske države ili želje hrvatskog naroda

za državom – paralelno s odbacivanjem i socijalizma i Jugoslavije, kao i rušenjima spomenika NOB-a i mijenjanjem naziva ulica – antifašizam nije bio potpuno odbačen. Iako se upotrebljavao prilično reducirani pojam antifašizma – koji gotovo u potpunosti izostavlja širu jugoslavensku cjelinu ističući samo njegov hrvatski dio – ipak je, naizgled paradoksalno, zadržavao pojam antifašizma u udžbenicima povijesti, historiografskim sintezama, hrvatskom ustavu, državnom prazniku i djelomično u javnosti. Isticanjem hrvatskog antifašizma – posebno u funkciji hrvatske državnosti – dana mu je nacionalna komponenta na osnovu koje je mogao barem u sporednoj mjeri biti uključen u dominantnu politiku povijesti i time u određenoj mjeri nastaviti biti prisutan. Tim više što su Tuđmanova politička tumačenja dalje prenosili povjesničari u reprezentativnim historiografskim djelima i udžbenicima povijesti. I dok je o Tuđmanovim političkim zamislima već pisano, vrijedi govoriti i o tome kako su se one prenosile u udžbenicima povijesti i historiografskim sintezama tijekom 1990-ih te ih staviti u duži period, posebno imajući u vidu razvoj na polju ideja 2000-ih i kasnije.

U udžbenicima povijesti i pregledima i sintezama hrvatske povijesti tijekom 1990-ih ostavljan je, s jedne strane, prostor za antifašizam kroz isticanje hrvatskog antifašizma i naglašavanje državnosti u sklopu ZAVNOH-a. S druge strane, bilo je prisutno ublažavanje NDH i naglašavanje Bleiburga te potpuno odbacivanje Jugoslavije i svaljivanje sve krivice kroz cijelo 20. stoljeće na velikosrpsku politiku, uz sveprisutno protusrpstvo. No nije se ipak diralo u sam antifašizam, a pojam totalitarizma – iako ga se spominje s vremena na vrijeme – još uvijek ne igra presudnu ulogu u karakteriziranju antifašizma. Sve se to može dobro vidjeti na primjerima sljedećih historiografskih djela.

Tijekom 1990-ih nije objavljeno mnogo pregleda i sinteza hrvatske i jugoslavenske povijesti, a neke od prvih objavili su Dragutin Pavličević (o kojem će kasnije biti nešto više riječi) i Ivo Perić (o kojem će sada biti riječi). Ivo Perić objavljivao je udžbenike povijesti od početka 1970-ih u socijalističkoj Jugoslaviji kao i od početka 1990-ih u Republici Hrvatskoj. Tome je pridodao i pregled hrvatske povijesti *Povijest Hrvata* iz 1997. godine. U svim se tim djelima mogu dobro vidjeti nastupajuće promjene. Perićevi udžbenici povijesti u socijalističkoj Jugoslaviji slijede tada prevladavajući narativ o

Narodnooslobodilačkom ratu i socijalističkoj revoluciji (Perić 1971, 1972). Tom prilikom se detaljno govori o ustancima u svim dijelovima Jugoslavije i koriste mnoge pravovjerne formulacije, uz snažnu osudu NDH i naglašavanje njezinih zločina. To je dakako karakteristično i za druge tadašnje udžbenike povijesti, kao naprimjer u već spomenutom udžbeniku čiji su autori I. Jelić, R. Vukadinović i D. Bilandžić.

Početkom 1990-ih nadalje, u Perićevim udžbenicima i historiografskim djelima spominje se antifašistička borba, ali sada samo u Hrvatskoj, ne i u drugim jugoslavenskim zemljama, te se ispuštaju mnogi dotad upotrebljavani pojmovi. U cjelini se slijedi Tuđmanov narativ hrvatskog antifašizma, u koji svaki autor unosi neke svoje nijanse. Mnogo se govori o onome o čemu se nije govorilo prije – osobito zbivanjima oko Bleiburga i Andriji Hebrangu. Perić pokazuje razumijevanje za NDH, napose u svjetlu njezine državnosti, stoga ublažava oštre ocjene koje je prije iznosio, ne navodeći više izraze poput „tipična kvislinška tvorevina“. Za razliku od udžbenika, u knjizi *Povijest Hrvata* dvostruko više prostora posvećuje Domovinskom ratu nego Drugom svjetskom ratu, čime se anticipiraju današnji polemički napisi koji temelj Hrvatske vide samo u ratu 1990-ih, ne i u prethodnom ratu.

U Perićevim djelima prisutno je snažno odbacivanje Jugoslavije, uz stalno referiranje na hrvatsko-srpske odnose. Dok je u udžbenicima povijesti 1970-ih prilikom spominjanja ZAVNOH-a navodio njegovo postuliranje ravnopravnosti hrvatskog i srpskog naroda, Perićeve udžbenike povijesti 1990-ih i osobito *Povijest Hrvata* obilježava izraženo protusrpstvo. S obzirom da je 1990-ih u fokusu bilo pitanje državnosti, uz državnost NDH naglašava se i Federalna Država Hrvatska (neovisno što je bila dio jugoslavenske federacije). U knjizi *Povijest Hrvata* se stoga izdvajaju „dvije hrvatske države: NDH i Federalna Država Hrvatska“ (Perić 1997: 243). Sve u svemu, u Perićevim udžbenicima povijesti i historiografskim djelima iz 1990-ih ipak je pod većom kritikom represivni komunistički režim nakon 1945. nego „hrvatski antifašistički pokret“ 1941–1945, neovisno o dakako kritičkom prikazu zbivanja oko Bleiburga i načina dolaska komunista na vlast. Zbog svojih su ilustrativnih promjena iz SFR Jugoslavije u Republiku Hrvatsku Perićevi udžbenici povijesti već bili predmet analize (Koren 2007; Petrungaro 2009; Marić 2018).

Slična obilježja koja karakteriziraju tadašnje udženike povijesti i sinteze i preglede hrvatske povijesti vidljiva su i u djelu Hrvoja Matkovića *Povijest Jugoslavije. Hrvatski pogled* iz 1998. godine. S obzirom na odmicanje od Jugoslavije, autor uvodno ističe da je Hrvatska „ulaskom u jugoslavensku državu izgubila svoju državnost“ te da je za nju „Jugoslavija bila negacija nacionalne ravnopravnosti“ (Matković 1998: 11). To vrijedi za obje jugoslavenske države. Isto tako, odnosi Hrvata i Srba prikazuju se samo kroz sukob, ne i suradnju, što je dominantna perspektiva iz koje se promatra povijest 20. stoljeća. Stoga se NDH često spominje samo kao „hrvatska država“ i reakcija na „velikospsku“ politiku. Iako se u određenoj mjeri navode ustaški zločini, nema vezivanja pojma fašizam uz NDH.

S druge strane se ni antifašistički pokret ne dovodi u pitanje ili diskreditira uz pomoć nekih drugih pojmova: „Cjelokupna politika ustaškog vrha, a posebno osnivanje koncentracijskih logora i masovne fizičke likvidacije izazivala su nezadovoljstvo u hrvatskom stanovništvu, koje je u travnju 1941. pozdravilo uspostavu hrvatske države i kraj velikosrpske hegemonije. To nezadovoljstvo stvorilo je podlogu za razvoj antifašističkog pokreta predvođenog Komunističkom partijom“ (Matković 1998: 245). Pritom se ulazi i u određena raščlanjivanja antifašističkog pokreta: „Širenju antifašističkih raspoloženja pridonosili su mnogi intelektualci privrženi liberalnim i demokratskim shvaćanjima, jer antifašizam nije bio samo opredjeljenje komunisti, nego pokret pripadnika raznih smjerova (liberala, demokrata, socijalista), koji su ustajali protiv fašističkog napada na humanizam i temeljne demokratske vrednote“ (Matković 1998: 254–256).

Za razliku od nekih drugih povjesničara, Matković ne ističe ZAVNOH kao mjesto hrvatske državnosti, a puno prostora posvećuje tome što je sve vodilo prema preuzimanju vlasti od strane komunisti. Najviše kritika usmjereno je na kasniju uspostavu komunističke vlasti, kao i – prije toga – opis događanja oko Bleiburga. Tom prilikom se navodi da su u poslijeratnim masakrima i marševima smrti „stradali deseci tisuća ljudi (prema nekim procjenama i 300.000)“ (Matković 1998: 270). Posljednja procijenjena brojka je dakako posve neodrživa, a pojavljivat će se kod još nekih autora, primjerice Dragutina Pavličevića. Kasnije će brojku od 300.000 spomenuti i Zdenko Radelić – o čemu će još biti riječi – ali samo da bi ju opravdano posve odbacio.

Sve u svemu, Matković ipak ne demonizira antifašistički pokret. Iako uvodno spominje ozračje „totalitarnog komunističkog sustava“ (Matković 1998: 12) u kontekstu socijalističke Jugoslavije, upotreba pojma totalitarizam nije toliko česta. Primjerice „Zaključne napomene“ ne navode ga niti jednom, budući da je u njima naglasak na „velikosrpsku hegemoniju“, što je doživljavano mnogo većim problemom. Uz „velikosrpstvo“, najvažniji protivnik je Jugoslavija – i u prvoj i u drugoj polovici 20. stoljeća – što se potvrđuje isticanjem već spomenutog argumenta položaja Hrvatske i odnosa prema Hrvatskoj i Hrvatima. Nakon toga slijedi spominjanje „komunističkog sustava“, koje je i dalje većinom povezano s argumentacijom gubitka državnosti i navodno neravnopravnim položajem u socijalističkoj Jugoslaviji. Usprkos povremenom spominjanju, pojam totalitarizma još uvijek nije središnji vid diskreditacije i odbacivanja Jugoslavije. Problem je zacijelo u tome što se on mogao upotrijebiti samo za sredinu, odnosno drugu polovicu 20. stoljeća, a trebalo je odbaciti čitavu Jugoslaviju od 1918. do 1991. godine. Sve je to dakako pisano – kao i u slučaju drugih autora – pod snažnim utjecajem nedavno završenog rata.

Reprezentativna historiografska djela u vidu pregleda i sinteza hrvatske povijesti objavljivana tijekom 1990-ih – uz sve razlike u nijansama – na tragu su politike povijesti koju je prema (hrvatskom) antifašizmu formulirao Franjo Tuđman. Ulogu koju je imao Tuđman u ostavljanju prostora za određenu afirmaciju antifašizma potvrđuju i kritike s desnog centra, odnosno desnice, što ih i danas navodi dio povjesničara: „Tuđman je znatno pridonio, ako nije bio i odlučujući, u postavljanju temelja širokoj uporabi pojma antifašizam, koji je uz ljevičarsku tradiciju otežao, pa i onemogućio suočavanje s komunističkim zločinima, što njegovi kritičari slijeva ne smatraju problemom“ (Marijan 2019: 405).

Kritike pak s lijevo-liberalnog centra i ljevice također podrazumijevaju važnost uloge Tuđmanove politike povijesti prema antifašizmu, koju međutim smatraju presudnom za odbacivanje antifašizma kroz ublažavanje ocjene NDH, proskribiranje Jugoslavije i prešutno odobravanje rušenja spomenika NOB-a i mijenjanje naziva ulica (Goldstein 2021: 265–272). To je recentno izrekao i Stevo Đurašković: „Što nam vrijedi 20 i nešto godina napora u revitalizaciji naslijeđa antifašizma ako smo još duboko umočeni u Tuđmanovu matricu objašnjenja Jugoslavije kao tamnice Hrvata, od njenog samog

početka pa do kraja“ (Đurašković 2022). Iako Tuđman jest odbacivao komunizam/socijalizam i napose Jugoslaviju, te posljedično tome i jugoslavenski antifašizam, ipak je – kao što možemo vidjeti u udžbenicima povijesti i reprezentativnim historiografskim djelima – zadržao određeno pozivanje na hrvatski antifašizam. Premda su lijevi i liberalni autori također zadržavali određeno referiranje na antifašizam, njihova je javna pozicija bila bitno ograničenija, stoga je ovisilo kako će o tome pisati nacionalistički i konzervativni autori koji su slijedeći Tuđmanovu formulu „hrvatskog antifašizma“ ipak čuvali u određenoj mjeri pojam antifašizma u javnom optjecaju.

Promjene 2000-ih godina: između zadržavanja i propitivanja (hrvatskog) antifašizma

Nakon Tuđmanove smrti 1999. godine, kada više nema središnjeg ideologa i autoriteta koji propagira svoje poimanje hrvatskog antifašizma, povjesničari će se tijekom 2000-ih i dalje referirati na njega, ali i sve više negativno pisati o antifašizmu kao prevari i krinki, smokvinom listu komunističke revolucije. Rezultat toga bit će postupno stavljanje antifašizma pod navodnike. Pritom takve ocjene nisu više pošteđeni ni hrvatski antifašisti, bez obzira što će neki autori i dalje zadržavati pozitivno vrednovanje hrvatskog antifašizma.

To se dobro vidi kod Dragutina Pavličevića, koji je objavljivao udžbenike povijesti i u socijalističkoj Jugoslaviji. Njegova knjiga *Povijest Hrvatske* objavljena je 1994, no tek od drugog izdanja 2000. uključuje i povijest Drugog svjetskog rata, što je zadržano do zadnjeg, četvrtog izdanja 2007. godine. Iako su dakle kasnija izdanja iz 2000-ih, knjiga je u tumačenju Drugog svjetskog rata na tragu literature iz 1990-ih, koju odlikuje snažno antisrpstvo i znatno ublažavanje NDH. Stoga se – pored niza ostalog – NDH ističe kao jedan vid hrvatske državnosti i navodi da „[u]staški pokret nije bio jedinstven pa se i ne može o njemu govoriti isključivo u negativnom kontekstu“ (Pavličević 2007: 433). Što se tiče referiranja na antifašističku borbu, Pavličević navodi da su „partizani s Titom na čelu, osnovali ipak Federalnu Hrvatsku kao člana pobjedničke, antifašističke koalicije, a ona je bila jedna od stepenica prema neovisnoj Hrvatskoj“ (Pavličević 2007: 421).

No primjetno je i propitivanje antifašizma kroz uobičajeno naglašavanje da su komunisti „skrivali svoj revolucionarno-komunistički,

a isticali antifašistički program“ (Pavličević 2007: 431). U cjelini međutim prevladava izricanje pohvala hrvatskom antifašizmu. To se odnosi primjerice na to da su „hrvatski komunisti bili vodeći u jugoslavenskim razmjerima“ (Pavličević 2007: 441), kao i da je Sisački partizanski odred „prva antifašistička oružana postrojba ne samo u Hrvatskoj, nego i u Jugoslaviji i okupiranoj Europi“, zbog čega se „22. lipnja u demokratskoj Republici Hrvatskoj slavi kao *Dan antifašističke borbe*“. No Pavličević navodi da su u Sisačkom partizanskom odredu „od četrdesetak članova sve bili Hrvati (osim jedne žene – Srпкиnje N. Dimić)“ (Pavličević 2007: 441–442). Dakle, prisutno je i dalje izdvajanje hrvatskog antifašističkog pokreta iz jugoslavenskog, kao i stalno dijeljenje njegovih sudionika po nacionalnosti, što još jednom svjedoči o tadašnjoj opterećenosti Srbima i Jugoslavijom kao najvećim točkama prijepora.

Na tom tragu je i dijeljenje povijesnih aktera ne samo na Hrvate i Srbe nego i na prave i krive hrvatske antifašiste. Iako se Pavličević drži Tuđmanova narativa o hrvatskom antifašizmu, time ga djelomično i dovodi u pitanje: „Za razliku od ostalih hrvatskih komunista, dalmatinski su tada bili istinski antifašisti koji su se digli protiv stranog okupatora i nije im prvi cilj bio rušenje NDH, nego oslobođenje od stranaca i fašista. Ostali hrvatski komunisti doživljali su NDH kao suradnicu nacifašističkih velesila [...]“ (Pavličević 2007: 443). Predbacuje im se dakle zašto su ustali protiv NDH i zašto su je vidjeli kao saveznicu fašizma. To proizlazi iz toga što je autoru najvažnija hrvatska državnost, kakva god bila – kao NDH ili pak Federalna Država Hrvatska proizašla iz ZAVNOH-a. Iako se ne zanemaruje dihotomija antifašističke borbe i komunističke revolucije, kao i Bleiburg – uz spominjanje da „emigrantska hrvatska literatura navodi i podatak od 200 do 300 000“ stradalih (Pavličević 2007: 467) – zaključno se ipak govori „O posebnostima hrvatskog antifašizma“ (Pavličević 2007: 459), zbog kojih „Hrvati mogu itekako biti zadovoljni svojim prinosom antifašističkoj borbi“ (Pavličević 2007: 460).

Pritom antifašizam načelno nije problematičan pojam, s obzirom da ga se prisvaja kroz pojmove hrvatskog antifašizma i hrvatske države preko ZAVNOH-a. Dakako, prisutne su i kritike upućene „komunizmu“, ali najveći neprijatelji su i dalje Jugoslavija i Srbi, kao izravni rezultat konteksta napuštanja Jugoslavije i rata 1990-ih godina. Pavličevićeva izdanja *Povijesti Hrvatske* pisana su tijekom

1990-ih i 2000-ih te su još uvijek dobrim dijelom u okviru Tuđmanove matrice hrvatskog antifašizma. Iz toga razloga, kada se i propituju određeni aspekti (hrvatskog) antifašizma, to ipak nije praćeno i njegovim odbacivanjem ili napuštanjem.

Slično se može vidjeti i u još jednoj reprezentativnoj sintezi *Povijest Hrvata. Od 1918. do danas* iz 2007. godine. Budući da je riječ o većoj grupi autora, postoje određene razlike u dijelovima knjige, ovisno tko ih je pisao. To svjedoči o tome koliko je važno govoriti o pojedinim povjesničarima, odnosno njihovoj tranziciji, o čemu će biti više riječi kasnije. Tako već spomenuti Hrvoje Matković u poglavlju o NDH ponavlja ono što je navodio prije: „Nezavisna Država Hrvatska je doista bila hrvatska država koja je u početku od većine hrvatskog naroda bila pozdravljena kao ostvarenje jednog političkog programa neosporno najprihvatljivijega za budućnost Hrvatske“ (Perić i dr. 2007: 189). Ivo Perić će pak u prikazu povijesti poslijeratnog perioda i dalje sve vrednovati iz hrvatske nacionalne perspektive: „Protivnici hrvatske državotvorne misli i politike (Srbi i komunisti) nemilosrdno su se tijekom rata obračunavali s pristašama te misli i politike u Hrvatskoj“ (Perić i dr. 2007: 273). To je ton koji dominira u prikazu socijalističke Jugoslavije.

Ono što smo vidjeli tijekom 1990-ih prisutno je i sada u vidu afirmativnog spominjanja Federalne Države Hrvatske, kao i Sisačkog partizanskog odreda, ali i dalje kroz snažno suprotstavljenu međunarodnu optiku koja svu odgovornost neopravdano prebacuje na srpsku stranu:

Prvi oružani ustanak protiv okupatorâ i kolaboracionista s okupatorima na jugoslavenskom (i uopće europskom) prostoru započeo je zapravo u Hrvatskoj – u okolici Siska, 22. lipnja 1941, kad je osnovan Sisački partizanski odred. Ali to se prvenstvo u antifašističkoj borbi nije htjelo priznati Hrvatima zbog antihrvatski nastrojenih Srba koji su Hrvatima nastojali nametnuti teret kolektivne odgovornosti za ustaške zločine počinjene tijekom rata, u vrijeme postojanja Nezavisne Države Hrvatske. Kako su se u okviru Nezavisne Države Hrvatske nalazile i Hrvatska i Bosna i Hercegovina, za dan početka oružanog ustanka i u Hrvatskoj i u Bosni i Hercegovini nametnut je 27. srpnja 1941, kad su hrvatski Srbi iz okolice Donjeg Lapca i bosanski Srbi iz okolice Drvara oružano ustali protiv te države. (Perić i dr. 2007: 271–272)

O kontroverzama o tim dvama datumima, odnosno praznicima, već je pisano u historiografskoj literaturi (Roksandić 2016). Bez obzira što se u knjizi spominju „totalitarističke tendencije“ (Perić i dr. 2007: 339) i izrazito kritički prikazuje poslijeratni „komunistički režim“, zbog dominacije nacionalne perspektive najveći problem zapravo je u tome što je time Hrvatska „Ponovno u sastavu Jugoslavije“, kao glasi naslov jednog potpoglavlja (Perić i dr. 2007: 267). Nacionalna perspektiva iz 1990-ih vidljiva je i u poglavlju „Antifašistička borba u Hrvatskoj i nastanak Federalne Države Hrvatske“ čija je autorica Mira Kolar. I ovdje se ističe sljedeće:

Srpska historiografija s akademikom Vladimirom Dedijerom i dr. Milanom Bulajićem na čelu, nametnula je ‘srpski mit’ povijesnim zbivanjima na području Hrvatske, pa su napisane brojne knjige i radovi u kojima se pogrešno prikazuje hrvatska povijest s početaka antifašističkog pokreta i minorizira uloga hrvatskog naroda u toj borbi. Prema toj je historiografiji za dan ustanka u Hrvatskoj određen 27. srpnja 1941, a to je dan kada je skupina Srba, uglavnom četnika, napala oružničku postaju u Srbu i ubila nekoliko oružnika. (Perić i dr. 2007: 200)

Nasuprot tome ističe se da je 22. lipnja 1941. osnovan „Prvi sisački partizanski odred u cijelosti sastavljen od Hrvata“, koji je bio „i prvi antifašistički odred takvog tipa u Europi“, uz sljedeću prethodnu napomenu: „Službena srpska historiografija protivila se prebrojavanju partizanskih boraca prema nacionalnom ključu, jer bi se tim prebrojavanjem dokazalo da su do 1945. u postotku Hrvati bili brojniji u partizanskim jedinicima nego Srbi“ (Perić i dr. 2007: 201). Pohvalno se stoga ističe značajan doprinos Hrvata i Hrvatske antifašističkoj borbi i „pobjedi antifašističke koalicije“ (Perić i dr. 2007: 248), a ZAVNOH kao „osnova na kojoj se temelji suvremena demokratska Hrvatska“ (Perić i dr. 2007: 225), dok je pojam antifašizma u cijelosti pozitivno konotiran. Uz već spomenuto, naglašava se primjerice i sljedeće:

Antifašizam je pokret protiv fašizma koji se provodi kroz povezivanje različitih demokratskih snaga, od socijalističkih i liberalnih od demokršćanskih, iskazujući se oko 1935. najčešće političkim savezima tzv. pučke narodne fronte. [...] Antifašizam dakle ne treba vezati samo uz rad komunista, ali valja naglasiti da su oni jedini povelj

oružanu borbu u vremenu kada se ustaški režim konačno vezao uz fašizam i u ideologiji i u praksi. To je sastavni dio i djelovanja demokrata, liberala i socijalista, pa gdje se god javljaju fašistički, nasilni, isključivi pokreti, dolazi i do antifašizma. (Perić i dr. 2007: 192)

Referiranje na suvremene politike povijesti vidi se u narednoj napomeni: „I Sabor Republike Hrvatske se 23. prosinca 1990. pozvao na odluke ZAVNOH-a iz 1943, ugrađivši ih u izvorišne osnove Ustava Republike Hrvatske“ (Perić i dr. 2007: 234). Primjetno je i odgovaranje na tvrdnje koje će danas prevladavati: „Hrvatski partizanski i antifašistički pokret ne mogu se potpuno poistovjetiti s komunističkom ideologijom“ (Perić i dr. 2007: 191). Primjer poglavlja M. Kolar iz 2000-ih pokazuje zadržavanje niza argumenata iz 1990-ih, što podrazumijeva isticanje hrvatskog antifašizma – izdvojenog iz njegovih jugoslavenskih veza i isprepletanja – zbog dominacije nacionalne perspektive. U cjelini je međutim prisutno prilično pozitivno vrednovanje antifašizma, u trenutku kada će ga se početi sve više preispitivati. To potvrđuje da mnogo toga ovisi o tome tko piše određeni udžbenik povijesti ili sintezu hrvatske povijesti. Tim više jer se radi o pojedinim povjesničarima i povjesničarkama koji se razlikuju prema svojim pozicijama što su ih imali u socijalističkoj Jugoslaviji, o čemu će još biti riječi.

Uloga pojedinca dobro je vidljiva i na sljedećem primjeru, iz gotovo istih godina, ali posve suprotnih polazišta. Radi se o historiografskim djelima iz 2000-ih onih autora koji nisu tijekom 1990-ih pisali unutar matrice hrvatskog antifašizma. Stoga će kod njih sve više sam pojam antifašizma dolaziti u pitanje i biti stavljan u navodnike. To je moguće primijetiti u sinteznoj knjizi Zdenka Radelića *Hrvatska u Jugoslaviji 1945-1991. Od zajedništva do razlaza* iz 2006. godine. I Radelić i prije njega Matković promatrali su Jugoslaviju kroz Hrvatsku, što je do danas obilježje hrvatske historiografije u kojoj povjesničari ne pišu povijest Jugoslavije nego se usmjeravaju samo na Hrvatsku u jugoslavenskom kontekstu.

Iako je fokus Radelićeve knjige na Hrvatskoj u „komunističkom razdoblju“, u njoj se razmjerno opsežno govori i o Drugom svjetskom ratu. Za razliku od prethodno navedenih historiografskih djela iz 1990-ih – obilježenih ratom – kod Radelića nema više tolike opterećenosti odmicanjem od Jugoslavije i Srba zbog koje bi se ublažavala

NDH. No nema više ni navođenja iskupljujućeg hrvatskog antifašizma te je moguće primijetiti opću rezerviranost prema antifašizmu. To se vidi i u odnosu prema samom pojmu. Autor se naime postavlja „između dviju suprotstavljenih strana, popularno podijeljenih na ‘ljevicu’ i ‘desnicu’“, odnosno između „idealiziranog ‘antifašizma’ ili pak ‘državotvorstva’“, pri čemu je prva pozicija politički proizašla „iz okrilja partizanskog pokreta, protufašizma, komunističke partije i federalne Jugoslavije“, a druga „iz tradicije Nezavisne Države Hrvatske (NDH) i borbe za samostalnu hrvatsku državu“ (Radelić 2006: 14–15). Primjetno je stoga stavljanje antifašizma u navodnike i njegovo zamjenjivanje pojmom protufašizma. To je moguće tumačiti ne samo kao nastojanje umanjivanja značenja antifašizma (budući da ga je povijesno nemoguće zaobići), nego i kao pokušaj da ga se oslobodi od njegovih (zlo)upotreba kroz povijest. No pritom je očito da autor sam pojam antifašizma smatra problematičnim i da se od njega izrijeckom odmiče.

U djelu se donosi oštra kritika komunističkog pokreta i kasnijih komunističkih vlasti, ali i odmak od brojki oko Bleiburga od kojih se – prethodno analizirani autori – nisu dovoljno odmicali: „Spominju se različite procjene ubijenih, čak do 300 000, ali demografske analize opovrgavaju takva pretjerivanja“ (Radelić 2006: 45). Isto tako, u opsežnom „Zaključku“ ne spominje se pojam totalitarizma, već u njemu dominira pojam komunizma. Kao u slučaju Hrvoja Matkovića, sada gotovo jedno desetljeće kasnije, totalitarizam još uvijek nije glavni pojam kojim se prikazuje socijalistička Jugoslavija, niti je središnji pojam njezine diskreditacije.

S obzirom na pluralizaciju udžbenika povijesti u drugoj polovici 1990-ih, a osobito početkom 2000-ih, javljaju se tijekom 2000-ih uravnoteženiji prikazi nego oni u udžbenicima iz prvog dijela 1990-ih. Stoga ne dolazi više do ublažavanja NDH na način na koji je to bilo prije, a znatno se umanjuje prethodna stalna opterećenost Jugoslavijom i Srbima. Primjetni su određeni elementi matrice hrvatskog antifašizma, ali i općenito pozitivnog vrednovanja antifašizma, odnosno antifašističke borbe (Đurić 2000; Koren 2003; Leček i dr. 2006). Naravno, kao i uvijek, razni autori imaju različite naglaske, posebno protekom desetljeća. Stoga će u nekim drugim udžbenicima naglasak biti suprotan, što je vidljivo prema naslovima sljedećih potpoglavlja: „Hrvati potkraj Drugoga svjetskog rata – od jednog

prema drugom totalitarizmu“, „Stvarne nakane komunista – najava obračuna sa svim ‘narodnim neprijateljima’“ (Akmađža, Jareb i Radelić 2009: 144–145), iako u daljnjem prikazu neće biti elaboriran pojam totalitarizma. No svi će udžbenici biti određeni nastavnim programom koji sadrži nastavnu cjelinu „Otpor antifašističke Hrvatske“ – koju će imati svi udžbenici – te unutar tog okvira varirati svoje prikaze.

Raznolikost prikaza bit će prisutna i u drugim tadašnjim sintezama i pregledima hrvatske povijesti, primjerice u djelu Ive Goldsteina *Hrvatska 1918-2008*, objavljenom 2008. (prethodno je objavio 2003. knjigu *Hrvatska povijest*), u kojem opsežno govori o antifašističkom (partizanskom) pokretu, pri čemu ga ne nastoji izdvajati iz šireg jugoslavenskog okvira ili ga držati krinkom komunista te ga općenito pozitivno vrednuje. U tom smislu je primjetna pluralizacija pogleda na antifašizam i u sintezama hrvatske povijesti. Tih su godina objavljeni i radovi u kojima su kritički vrednovane spomenute sinteze i pregledi hrvatske povijesti koje su napisali Dragutin Pavličević, Ivo Perić i Ivo Goldstein (Agičić 2007).

Sredinom 2000-ih objavljuju se isto tako kritičke analize u kojima se propituje „hrvatski antifašizam“ kako ga je koncipirao Franjo Tuđman. Tako Nikica Barić s pravom ukazuje da se njime zanemario „jugoslavenski i komunistički kontekst partizanskog pokreta, a zanemarivano je i značajno sudjelovanje Srba u partizanskim jedinicama koje su osnovane i djelovale na području Hrvatske“ (Barić 2007: 232) te podsjeća da je „taj pokret svoju pobjedu iznio na programu jugoslavenske države i komunističke revolucije“ (Barić 2007: 221). Iz toga međutim proizlazi autorovo sve veće približavanje tumačenjima koja antifašizam stavljaju pod navodnike, kao krinku koju su koristili komunisti i kasnije ga zloupotrebili, primjerice: „Može se zaključiti da je antifašistička pobjeda ostvarena pod vodstvom jugoslavenskih komunista kasnije postala sredstvo legitimizacije komunističkog monopola na vlast“ (Barić 2007: 227).

Iako se Barić referira na tada recentno objavljeni prijevod (2005) knjige Alaina de Benoista *Komunizam i nacizam. 25 ogleda o totalitarizmu u XX. stoljeću (1917. – 1989.)*, sam ne upotrebljava pojam totalitarizma, koji još uvijek nije ključan pojam kada se govori o socijalističkoj/komunističkoj Jugoslaviji. Još uvijek se dakle ne prenose teorije totalitarizma u hrvatsku historiografiju, iako pritom

treba uzeti u obzir da su hrvatski povjesničari uobičajeno neskloni upotrebama teorija. Tek će se kasnije etablierati komemoracije koje će u prvi plan staviti pojam totalitarizma – na osnovu međunarodnih tendencija – i time predstavljati dodatni izvanjski poticaj domaćim povjesničarima. Tada će i u hrvatskoj historiografiji započeti intelektualne borbe oko primjene koncepta totalitarizma.

Promjene 2010-ih godina: etabliranje pojma totalitarizam

Iako se sporadično upotrebljavao tijekom 1990-ih i 2000-ih, pojam totalitarizma postupno će se tijekom 2010-ih sve više uključivati u polemike o antifašizmu i zatim posve etablierati. I dok je odnos prema antifašizmu i Drugom svjetskom ratu do tada većinom bio domaća povijesna kontroverza, sada je zadobio bitno šire implikacije. Proces približavanja i zatim 2013. ulazak Republike Hrvatske u Europsku uniju donio joj je i približavanje europskim politikama sjećanja i pamćenja. Posebno se to odnosi na sve veću prihvaćenost rezolucija Europskog parlamenta, kao što je utjecajna Rezolucija Europskog parlamenta o europskoj savjesti i totalitarizmu iz 2009. godine. Njome je potvrđen datum 23. kolovoza kao Europski dan sjećanja na žrtve svih totalitarnih i autoritarnih režima, koji je Europski parlament proglasio 2008. godine Deklaracijom Europskog parlamenta o proglašenju 23. kolovoza europskim danom sjećanja na žrtve staljinizma i nacizma. Datum se odnosi na dan potpisivanja Pakta Ribbentrop-Molotov 1939. o nenapadanju između Njemačke i SSSR-a. Sve je dodatno pojačano Rezolucijom Europskog parlamenta o važnosti europskog sjećanja za budućnost Europe iz 2019. godine.

U Hrvatskoj se Europski dan sjećanja na žrtve svih totalitarnih i autoritarnih režima 23. kolovoza obilježava kao spomendan od 2011. godine. To je praćeno kritikama u dijelu javnosti da se time izjednačavaju dva totalitarizma iz perioda nacizma i staljinizma te da ih se nekritički prenosi na jugoslavenski socijalizam, koji je prolazio kroz etape u rasponu od totalitarne do autoritarne faze. Kritičari su upozoravali da primjena spomenutih rezolucija umanjuje doprinos komunističkog pokreta antifašističkoj borbi. Upućivane su i kritike da se prilikom obilježavanja spomendana u Hrvatskoj – osobito na lokalnoj razini – veći naglasak stavlja na obilježavanje komunističkih

nego ustaških zločina. Na to se odgovaralo da se o zločinima ustaškog režima prethodnih desetljeća mnogo govorilo, za razliku od zločina komunističkog režima, zbog čega je fokus upravo na suočavanju s njima. Na taj su odgovor pak upućivane kritike da se time zaobilazi dublje suočavanje s NDH i da se time selektivno koristi Rezolucija o europskoj savjesti i totalitarizmu Europskog parlamenta. U svakom slučaju, na taj su način – u posredovanom obliku – teorije totalitarizma postupno ulazile u javni prostor, političku upotrebu i hrvatsku historiografiju.

Posljedično tome, šire pozivanje na spomenute rezolucije postajalo je sve prisutnije u javnosti, kao i u političkoj sferi, a kroz obilježavanje spomendana održavano je sve više komemoracija u čitavoj Hrvatskoj. Simboličku sliku važnosti koja se pridaje tim rezolucijama možemo ilustrirati primjerom povjesničara Zlatka Hasanbegovića koji je napuštajući poziciju ministra kulture 2016. na web-stranicama Ministarstva kulture povodom Europskog dana sjećanja na žrtve svih totalitarnih i autoritarnih režima 23. kolovoza postavio tekst Rezolucije europskog parlamenta o europskoj savjesti i totalitarizmu iz 2009. ujedno i kao oproštajnu poruku svojim političkim protivnicima. Treba spomenuti da je Hasanbegović u vlastitoj nakladi objavio 2005. hrvatsko izdanje spomenute knjige Alaina de Benoista *Komunizam i nacizam. 25 ogleda o totalitarizmu u XX. stoljeću (1917.–1989.)*.

Ne radi se dakako o jedinim primjerima velike prihvaćenosti tih rezolucija i deklaracija. Tako su se prilikom prijedora oko obilježavanja stogodišnjice Oktobarske revolucije 1917–2017. javnost i povjesničari u Hrvatskoj pozivali na rezolucije Europskog parlamenta o osudi totalitarnih režima i polemizirali oko toga (Janković 2017b). To je bilo posebno vidljivo i u brojnim medijskim napisima i polemikama oko rada Vijeća za suočavanje s posljedicama vladavine nedemokratskih režima koje je Vlada Republike Hrvatske osnovala 2017. godine. Prije toga su, tijekom tog desetljeća, kratkotrajno relevantni političari poput Tomislava Karamarka dovodili u pitanje pojam antifašizma, ističući da ga treba zamijeniti pojmom antitotalitarizma, što je još jedan dokaz da je pojam totalitarizma počeo postupno prekrivati pojam antifašizma.

Primjetno je stoga kako se osobito tijekom 2010-ih pa do danas pojam totalitarizma potpuno etablirao u političkom i javnom govoru,

kao i u historiografiji i publicistici te da se vrlo često upotrebljava. U većem dijelu javnosti pojam totalitarizma – premda nedovoljno definiran – služi, između ostalog, kao ključni argument demonizacije socijalističke Jugoslavije i diskreditacije antifašističke borbe. To je posebno vidljivo kada se selektivno korištenje rezolucija Europskog parlamenta upotrebljava protiv obilježavanja Dana antifašističke borbe 22. lipnja. Tako je – da navedem primjer iz akademske zajednice – Fakultet hrvatskih studija Sveučilišta u Zagrebu upravo 22. lipnja 2022. na Dan antifašističke borbe organizirao II. Međunarodni znanstveni skup „Važnost europskoga sjećanja za europsku budućnost: Komunistički zločini“. Tom prilikom su u najavi skupa spomenuti „odgovarajući dokumenti Hrvatskoga sabora, Vijeća Europe i Europske unije“ kojima organizatori pozivaju znanstvenike na suočavanje sa „zločinačkom komunističkom prošlošću“. Takvi su primjeri oslanjanja na „europeizaciju antitotalitarnog ‘kolektivnog pamćenja’ komunizma“ (Dujisin 2021: 65) dakako vidljivi i u (zlo) upotrebama u nizu drugih zemalja Srednje, Istočne i Jugoistočne Europe koje dijele komunističku/socijalističku prošlost.

No nisu u ovom periodu objavljivane neke nove sinteze i pregledi hrvatske povijesti koji bi davali nove interpretacije političke povijesti Drugog svjetskog rata. Primjerice u knjizi *Prijelomna vremena. Hrvatske zemlje nakon 1918*, objavljenoj 2022. u ediciji Povijest Hrvata, u kratkom poglavlju Marija Jareba o Drugom svjetskom ratu nije izneseno neko novo tumačenje antifašističke borbe. Možemo reći da je poglavlje dosta u skladu s ovdje već prikazanom literaturom iz 2000-ih godina, u mjeri u kojoj predstavlja određeno odmicanje od antifašističke borbe i pojma antifašizam.

Što se pak tiče recentnih udžbenika povijesti – primjerice onih najnovijih iz 2021. godine koji odražavaju novi kurikulum – situacija je ambivalentna i kao u prethodno analiziranim slučajevima dosta ovisi od autora do autora. Razlike između njih su na liniji već spomenutih pozicija. Prisutni su tako udžbenici povijesti koji odbijaju upotrebljavati pojam antifašizma, odnosno antifašističke borbe, već navode samo partizanski pokret, odnosno partizansku borbu, budući da antifašizam drže isključivo kao taktičko sredstvo dolaska komunista na vlast (Barić i dr. 2021; Anić i dr. 2021). Nasuprot tome, u drugim udžbenicima se upotrebljava pojam antifašizma, odnosno antifašističke borbe, te se navode uspjesi antifašističkog

pokreta (Erdelja i Stojaković 2021a; Erdelja i Stojaković 2021b; Bogdanović, Hajdarović i Švigir 2021; Hajdarović, Ristić i Torbica 2021). Povrh toga, prisutni su i udžbenici koji u isticanju uspjeha odlaze možda i najdalje, naglašavajući primjerice da su odlukama ZAVNOH-a položeni „temelji današnje Republike Hrvatske“ (Raguž i dr. 2021: 79–80), i to usprkos danas prevladavajućim javnim glasovima koji njezine temelje vide isključivo u Domovinskom ratu.

Kao i dosad, svi udžbenici dakako tematiziraju Bleiburg i uspostavu komunističkog režima. Iako je pojam totalitarizma u historiografiji i široj javnosti sve češći, zanimljivo je da ga najnoviji udžbenici povijesti uglavnom ne spominju, kako za Drugi svjetski rat tako ni za poslijeratnu Jugoslaviju. U jednom se udžbeniku napominje da je u poslijeratnoj Jugoslaviji „zaveden komunistički totalitarizam“ (Raguž i dr. 2021: 101), ali ne s ciljem diskreditacije antifašističke borbe. To znači da pojam totalitarizma još uvijek nije toliko prisutan u udžbenicima povijesti, iako je jedan od središnjih povijesnih pojmova u javnosti i politici te prilikom komemorativnog govora. Iako etabliran u hrvatskoj historiografiji, o njemu se polemizira, pri čemu ga jedni primjenjuju (često nedovoljno definirano), a drugi odbacuju.

Premda je u recentnoj hrvatskoj historiografiji i udžbenicima povijesti situacija razmjerno raznolika što se tiče prikaza antifašizma i njegovih transformacija, ipak u politikama povijesti i široj javnosti dominira promatranje antifašizma kroz prizmu uspostave totalitarizma i nedemokratskih režima, kao – u određenoj mjeri – dio šire internacionalne perspektive. To je svakako značajna novost, osobito u odnosu na spomenutu unutarnacionalnu epizodu hrvatskog antifašizma iz 1990-ih i njegova preispitivanja 2000-ih. Pri tome je nacionalno motivirano odbacivanje Jugoslavije ili protujugoslavenstvo i dalje bitan kontinuitet svih tih promjena do danas. Kao rezultat takvog slijeda transformacija, pojam antifašizma u hrvatskoj javnosti je danas u osobito teškoj situaciji, čak i usporedbi s 1990-ima kao periodom najsnažnijeg raskida s dotadašnjom prošlošću.

Tome je tako bez obzira na to što političke stranke ili državne vlasti znaju od prigode do prigode imati ambivalentan odnos prema njemu ili što se pak danas određene nevladine udruge snažno pozivaju na antifašizam, pritom ga definirajući vrlo općenito (tolerancija, solidarnost, demokracija, zaštita manjinskih prava itd.). U

svemu tome sam pojam antifašizma i dalje ostaje često nedovoljno definiran i uopće reflektiran, što se odnosi primjerice i na razlike između povijesnog antifašizma i suvremenog antifašizma. Slično je i s pojmom fašizma i nedovoljno reflektiranim razlikama između povijesnog fašizma i određenih suvremenih tendencija ka fašizmu. Ne treba pritom zaboraviti da u svim tim transformacijama i upotrebama pojmova, njihovim razlikovanjima i nerazlikovanjima, sudjeluju konkretni pojedinačni autori i njihove društveno-političke i stručne pozicije.

Transformacija pojma antifašizam u kontekstu tranzicije povjesničara

Vrijedi govoriti o konkretnim povjesničarima i njihovim biografijama budući da su primjenjivane promjene koje su pratile transformaciju pojma antifašizam – sa svim svojim nijansama – ovisile od autora do autora. Postavlja se stoga pitanje kako je spomenuta transformacija pojma antifašizam povezana s tranzicijom povjesničara u Hrvatskoj i kakvu bismo njihovu tipologiju mogli uspostaviti. U tu će svrhu poslužiti uvodno prikazana Keucheyanova tipologija intelektualaca koja ih dijeli na konvertite, pesimiste, otporaše, inovatore, (protu)eksperte i vođe.

Ako počnemo s Keucheyanovom kategorijom konvertita, moguće je pomisliti da u nju ulaze primjerice povjesničari Dragutin Pavličević i Ivo Perić. Obojica su autori udžbenika povijesti i u SFRJ i u Republici Hrvatskoj, a tijekom 1990-ih objavili su reprezentativne nacionalnopovijesne sinteze, odnosno preglede hrvatske povijesti – *Povijest Hrvatske* i *Povijest Hrvata*. Nakon uglavnom pravovjernih udžbenika povijesti u socijalizmu, autori su 1990-ih također na dominantnoj liniji isticanja hrvatskog antifašizma, s fokusom na hrvatsku državnost (bilo u naglašavanju Federalne Države Hrvatske, bilo u uvažavanju državnosti NDH), kao i odbacivanje Jugoslavije i sveprisutno protusrpstvo. Obojica su dakle slijedili matricu hrvatskog antifašizma na tragu politike povijesti Franje Tuđmana, uz određene pojedinačne razlike u naglascima.

No napomenuo sam da o kategoriji konvertita postoje različiti pogledi. Stoga prema nekim tumačenjima Pavličević i Perić ne moraju biti konvertiti već ih se može shvatiti i kao u određenoj mjeri

pravovjernima u oba sistema, s nešto malo razmjerno tišeg oponiranja u socijalizmu. Kod Perića se to odnosi na njegov udžbenik povijesti iz 1971. – u kontekstu hrvatskog proljeća – čiji je recenzent bio Franjo Tuđman, što je bilo problematično za tadašnje vlasti te je otklonjeno, zajedno s još nekim izmjenama, u drugom izdanju udžbenika iz 1972. godine. Kod Pavličevića se to odnosi na približavanje nacionalnoj politici u određenim periodima tijekom socijalističke Jugoslavije, što će u punoj mjeri ostvariti početkom 1990-ih godina.

Prema Keucheyanovim uvidima, primjere konvertitstva možemo pratiti i tijekom nešto dužeg perioda i to unutar jednog sistema. Na osnovu toga, konvertiti mogu biti i oni koji su već za vrijeme socijalizma promijenili svoju poziciju, za što je među povjesničarima primjer Franjo Tuđman. To se može događati i kroz duži period samog postsocijalizma, kada kritičari nacionalističkih politika iz 1990-ih promijene svoju poziciju tijekom 2000-ih i kasnije, za što kao primjer među povjesničarima može figurirati Ivo Banac. Međutim, najviše promjena pozicija kod povjesničara i povjesničarki dolazi već na samom početku 1990-ih slomom socijalističkog sistema i raspadom Jugoslavije. No vrijedi razmatrati kategoriju konvertitstva – kako ju shvaća Keucheyan – ne samo kroz kraći nego i kroz nešto duži period.

Među hrvatskim povjesničarima 1990-ih možemo pronaći i Keucheyanovu kategoriju pesimista. To se posebno odnosi na one koji su obilježeni iskustvom teške povijesti 20. stoljeća (Keucheyan 2016: 85). Oprimjeruju je, recimo, Rene Lovrenčić i Dušan Bilandžić, koji su također objavljivali pravovjerne udžbenike povijesti u SFR Jugoslaviji, ali to nisu činili kasnije nakon napada na njihove prijelazne udžbenike početkom 1990-ih. Pokazivali su odmak od dominantnih nacionalističkih politika, ali su bili pesimisti prvenstveno zbog osjećaja povijesnog poraza komunističke ideje i jugoslavenske socijalističke prakse. Tim više jer su bili na političkim pozicijama i u tijelima vlasti socijalističkog sistema koji su pomogli graditi (Janaković 2016).

Dušan Bilandžić – koji je, osim niza visokih političkih funkcija u socijalističkoj Jugoslaviji, objavio 1980-ih knjigu *Historija SFRJ*, a 1990-ih *Hrvatska moderna povijest* – u potonjoj knjizi formulirao je iskustvo povijesnog poraza na sljedeći način: „Iako će knjiga izazvati određen interes stare partizanske generacije, od njih kao ni od

današnje tzv. hrvatske ljevice ne očekujem gnjevnu reakciju, jer su ti ljudi u većini svjesni da je komunizam odigrao svoju povijesnu ulogu i da je on danas neobnovljiv, 'mrtvi svijet', te priznali povijesni poraz pa su se jedni reformirali u socijaldemokrate (SDP), drugi u ostale političke stranke, a treći se pasivizirali" (Bilandžić 1999: 15). Treba spomenuti da je u toj knjizi Bilandžić u određenoj mjeri uključivao pojam totalitarizma, a umjesto pojma antifašizma, odnosno antifašističke borbe, mnogo češće koristio druge termine poput partizanskog pokreta i sl.

Osim toga, u knjizi *Hrvatska moderna povijest* Bilandžić je retrospektivno naveo da je zapravo bio više-manje disident u socijalističkoj Jugoslaviji jer je „u glavi trajno nosio 'virus' skepse u pokret, u ideologiju i politiku, kojoj sam pripadao i kojoj sam služio“. Zbog toga smatra da je „akter, koji 50 godina stoji na rubu disidentstva“ i da su ga tako vidjeli i neki drugi: „Jedan je visoki partijski lider rekao da je Bilandžić 'naš interni partijski disident'“ (Bilandžić 1999: 14–15). To ipak treba uzeti uvjetno. Pišući o promjenama – ne i radikalnim zaokretima – koje su 1990-ih poduzeli Dušan Bilandžić i Branko Petranović, Todor Kuljić je to pitanje predstavljanja sebe kao dosljednog disidenta, kao i pitanje konvertitstva, komentirao na sljedeći način:

Češće su raznorodne, svesne ili nesvesne, racionalizacije zaokreta koje ne narušavaju viziju o doslednosti vlastitog opredeljenja, a istovremeno ne ugrožavaju smisao poziva niti lično dostojanstvo. Racionalizacije su deo samopoimanja naučnika i prema njima treba biti uvek kritičan. Kod značajnih naučnika bi svakako trebalo pažljivije raščlanjavati unutrašnje lične pobude i motive revizionizma jer bi zaokrete kod snažno individualizovane misli bilo ne manje pogrešno svoditi na obrasce i motive trivijalnog konvertitstva. (Kuljić 2002: 465)

Osim opravdanog dovođenja u pitanje iskaza o disidentstvu onih autora koji su prethodno bili na visokim pozicijama u socijalističkoj Jugoslaviji – takvom vrstom disidentstva možemo s pravom označiti Franju Tuđmana – vrijedi propitivati i ono što se označava konvertitstvom. Kako bi se izbjeglo trivijaliziranje upotrebe pojma konvertit – o čemu govori Kuljić – vrijedi uključiti i Keucheyanove napomene s ciljem kompleksnijeg promatranja tog fenomena. Potrebno je

unijeti i neke nove kategorije osim prevladavajuće kategorije konvertitstva, iako je razumljivo zašto upravo ona izaziva najviše interesa. Konačno, i u Keucheyanovoj tipologiji kategorija konvertita našla se na prvom mjestu.

Što se tiče narednih Keucheyanovih razdioba, moguće je među hrvatskim povjesničarima naći i kategoriju otporaša. Prilagođavajući tu kategoriju postsocijalističkim prilikama, možemo ih vidjeti među onima koji su bili spremni na nešto izraženiju borbu s nacionalističkim politikama i koje nije posve zakrilio osjećaj povijesnog poraza i posljedičnog pesimizma. U kategoriju otporaša mogli bismo – prema njezinim oštrim intervjuima – ubrojiti povjesničarku Zoricu Stipetić, koja je prethodno bila socijalistička povjesničarka. Zanimljivo je ovdje spomenuti Keucheyanovu napomenu da Bourdieuove „političke pozicije nisu evoluirale tokom osamdesetih i devedesetih“ već su „usled opšteg ‘recentriranja’ političkog i intelektualnog polja izgledale kao najradikalnije“ (Keucheyan 2016: 84).

Zorica Stipetić je dobrim dijelom iznimka jer će se dotadašnje socijalističke povjesničarke češće suprotno pozicionirati, kao primjerice Bosiljka Janjatović (Janković 2017a: 143). Nadalje, u Hrvatskoj nije bilo povjesničara koji su nakon raspada socijalističke Jugoslavije ostali vezani uz marksizam. Stoga i nema usporedivih slučajeva s onima koje navodi Keucheyan kao na primjeru filozofa Derridae koji je – nakon sloma socijalističkih režima – objavio 1993. knjigu *Sablasti Marxa*. U njoj „obznanjuje aktuelnost njegove misli, daje mu novi legitimitet“, upravo u vrijeme kada je Marx „smatran lošim društvom“ (Keucheyan 2016: 84). S obzirom na temu antifašizma, bilo je povjesničara koji su nakon raspada socijalističke Jugoslavije i rata – uz sve promjene, prilagodbe i koncesije koje su činili – nastojali zadržati određeno pozitivno vrednovanje antifašizma i antifašističke borbe. To je primjerice slučaj s Mirom Kolar (o kojoj je prethodno bilo riječi) koja je u socijalističkoj Jugoslaviji objavljivala knjige o temama vezanima uz socijalnu i socijalističku povijest.

Posebnu pozornost zasigurno izaziva pitanje tko bi među hrvatskim povjesničarima ulazio u Keucheyanove kategorije inovatora i vođa. Te kategorije – i ovoga puta sadržajno posve različite od tema kojima se bavi Keucheyan – svakako povezuje povjesničar, ideolog i političar Franjo Tuđman. Uz napomenu da je riječ prije svega o tipološki opisanim ulogama koje određeni akteri imaju u intelektualnom

i društveno-političkom polju u Hrvatskoj 1990-ih. Tuđmanove inovacije na značenjskoj razini – s obzirom na problematiku antifašizma – odnose se na formuliranje i promoviranje koncepta „hrvatskog antifašizma“ i s time dijelom povezane ideje „nacionalne pomirbe“. Jedna od specifičnosti hrvatske tranzicije 1990-ih bila je ta da je predsjednik Republike Hrvatske bio povjesničar te je, u trenutku kada politike povijesti postaju ponajvažnije politike, bio u prilici svoje poglede na povijest prenijeti u djelo i snažno utjecati na druge. U tom smislu ulazi u kategoriju vođe, u koju „spadaju mislioci koji obnašaju vodeće funkcije u nekoj političkoj partiji ili društvenom pokretu“ (Keucheyan 2016: 103).

Na taj način Tuđman funkcionalno obuhvaća i kategoriju inovatora i kategoriju vođe. Vidjeli smo i da mu se u literaturi pridaje najvažnija uloga u provođenju politika povijesti. S obzirom na pitanje tranzicije povjesničara, zasigurno je pozicija koju je Tuđman zauzimao u antifašističkoj borbi i poslijeratnoj Jugoslaviji – uz druge razloge – utjecala na njegovo zadržavanje pozivanja na hrvatski antifašizam, koje je počelo znatno prije tranzicije i u čemu nije bio usamljen. I dok Franjo Tuđman ima funkciju inovatora tijekom 1990-ih – i dakako ranije – u smislu transformacije pojma antifašizam, za vrijeme 2000-ih i kasnije nju će u određenoj mjeri imati primjerice Ivo Banac. To se posebice odnosi na Bančevo zastupanje pojma totalitarizam na osnovu njegove upotrebe u američkoj historiografiji. U tom smislu možemo povezati Banca – dakako u prilagođenom obliku – s Keucheyanovim navođenjem „‘antitotalitarističkih’ intelektualaca“, pri čemu padaju na pamet poveznice s francuskim povjesničarom Françoisom Furetom (Keucheyan 2016: 80–83). Banac nije pritom bio jedini u tome, ali jest bio utjecajan.

Ivu Banca je moguće uvrstiti i u Keucheyanovu kategoriju eksperata, odnosno protueksperata, u prvom slučaju afirmiranjem pojma totalitarizma tijekom 2000-ih i kasnije, a u drugom oponiranjem dominantnom nacionalnom diskursu za vrijeme 1990-ih. Kategoriju (protu)eksperta možemo vezati primjerice i uz povjesničarku Mirjanu Gross koja se također tijekom 1990-ih kritički pozicionirala spram dominantnog nacionalnog diskursa, oslanjajući se pritom na svoju ekspertizu iz povijesti nacionalno-integracijskih ideologija poput pravaštva i jugoslavenstva, oko čega je i polemizirala s određenim povjesničarima.

Treba uzeti u obzir da se nisu svi (protu)eksperti bavili problematikom antifašizma, ali mnogi od njih nisu bili spremni stavljati antifašizam u navodnike, posebno oni obilježeni stradanjima od strane ustaškog režima u Drugom svjetskom ratom, kao što je slučaj s Mirjanom Gross i njezinom obitelji zbog svoga židovskog porijekla. Naravno, oni povjesničari čija su obiteljska stradanja rezultat partizanskih i komunističkih zločina pozicionirali su se na suprotan način, često na liniji onoga što se naziva antikomunizam. Dakako, ovo su samo izabrani primjeri, s obzirom da ima još mnogo povjesničara o kojima bi moglo biti riječi vezano uz ove kategorije, kao i uopće tipologiju hrvatskih povjesničara u tranziciji 1990-ih, pri čemu su naravno moguće i drugačije interpretacije od mojih. To svakako vrijedi i za moja tumačenja izabranih udžbenika povijesti i historiografskih djela.

Tranzicija 1990-ih nužno je i generacijska priča jer se odnosi na povjesničare koji su prethodno imali specifične pozicije u socijalističkoj Jugoslaviji. Sada je pak na sceni sve više generacija povjesničara koji su se afirmirali tijekom 2000-ih i 2010-ih godina. U tom slučaju više ne vrijedi argument promjene u tranziciji iz socijalističke Jugoslavije u Republiku Hrvatsku. Stoga danas u određenoj mjeri gubi na snazi dio argumenata koji se javljao prilikom tadašnjeg naglašavanja „hrvatskog antifašizma“, iako je vađenje hrvatske povijesti iz jugoslavenskog konteksta i dalje vrlo aktualno pitanje. U tom smislu, svi ti jednom povučeni argumenti ostaju – poput palimpsesta – i dalje prisutni u ovom ili onom obliku. No s obzirom na dolazak novih generacija povjesničara, najviše pažnje neće više izazivati problematika hrvatskog antifašizma nego antifašizma zasjenjenog pojmom totalitarizma.

Zaključna razmatranja

Pojam antifašizma prošao je u Hrvatskoj počevši od 1990-ih do danas kroz niz transformacija, u rasponu od propagiranja „hrvatskog antifašizma“, preko stavljanja „antifašizma“ pod navodnike, do njegova zasjenjivanja pojmom totalitarizma. To za posljedicu ima da jedni izbjegavaju korištenje termina antifašizam i antifašistička borba, dok ih drugi i dalje nastavljaju upotrebljavati, čime se i oko tih pojmova odvijaju snažni simbolički sukobi i društvene polarizacije.

Pritom je primjetno da su spomenute transformacije pojma antifašizam povezane s tranzicijom povjesničara iz Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije u Republiku Hrvatsku. To znači da se nove ideje i protuideje o tumačenju antifašizma i vrijednosnih značenja koja mu se pridaju formuliraju u točno određenim povijesnim okolnostima i specifičnim situacijama te da iza njih stoje konkretni akteri koji su u pravilu generacijski i društveno-politički obilježeni.

Tako je u pozadini ideje o hrvatskom antifašizmu krajem 20. stoljeća bilo protujugoslavenstvo i protusrpstvo u kontekstu krajnje konfliktnog procesa napuštanja Jugoslavije i brutalnog rata koji je uslijedio, a iza pozivanja na rezolucije Europskog parlamenta o totalitarizmu početkom 21. stoljeća – uz daljnje zadržavanje protujugoslavenstva ili barem odmaka od Jugoslavije – stoji ideološka borba između desnice i ljevice (u kojoj sudjeluju i konzervativci i liberali) oko odnosa prema prošlosti i nacionalnog identiteta. Tvrdnje o lažnom antifašizmu, iskazi da je pravi antifašist uvijek i antikomunist, naglašavanja da su antifašisti bili na pravoj strani povijesti – i mnogo toga drugog – samo su simboličko oružje u toj konkretnoj intelektualnoj i društveno-političkoj borbi. To još jednom potvrđuje napomenu da ideje i protuideje imaju svoju povijest, specifične konfliktne situacije i kontekste (koji se često razlikuju od države do države) te točno određene aktere (sa svojim biografijama i opredjeljenjima) koji ih nose.

Glavna poruka takve historizacije jest da se ideje i protuideje vremenom transformiraju, kao što se mijenjaju i okolnosti u kojima se one formiraju, kao i sami akteri koji ih provode. Iako povjesničari izbjegavaju govoriti o sadašnjosti i budućnosti već se usredotočuju na analize prošlosti, moguće je na tom tragu postaviti pitanje kako će se dalje razvijati transformacije pojma antifašizam. Za pretpostaviti je da će pojam totalitarizam biti i dalje dominantan. Spominjanje totalitarizma i nedemokratskih režima itekako rezonira sa širom javnosti, što ima za posljedicu danas iznimno krhki status antifašizma, odnosno antifašističke borbe u Hrvatskoj i mnogim drugim zemljama u kojima je bila predvođena komunistima ili kada je u nju bio uključen i Sovjetski Savez.

Pritom se ne radi samo o vezivanju antifašizma uz totalitarizam ili samom odnosu prema antifašizmu jer je sve isprepleteno s odnosom prema Jugoslaviji, što će i dalje ostati aktualno. Stoga stoje već spomenute riječi Steve Đuraškovića: „Što nam vrijedi 20 i nešto godina

napora u revitalizaciji naslijeđa antifašizma ako smo još duboko umočeni u Tuđmanovu matricu objašnjenja Jugoslavije kao tamnice Hrvata, od njenog samog početka pa do kraja“ (Đurašković 2022). O tome ovisi i kako će se dalje razvijati hrvatsko-srpski odnosi, kao i odnosi Hrvatske i Srbije te drugih susjednih zemalja – pri čemu će trebati još puno vremena da se oni poboljšaju ili promijene – s obzirom da i to direktno utječe hoće li se početi spominjati da su u antifašističkoj borbi sudjelovali Hrvati i Srbi zajedno s drugim narodima.

No stalne promjene na planu ideja, kao i na razini okolnosti, znače da pitanje odnosa prema antifašizmu ne mora biti zaključeno jednom za svagda, ma koliko se danas činilo teško promjenjivim. S obzirom na idejni plan, potencijalna područja borbe su primjena znatno dublje refleksije o antifašizmu, a zatim i totalitarizmu (na teorijskom i povijesnom nivou), kao i rezolucijama Europskog parlamenta i načinima na koje se one danas upotrebljavaju (i od kojih aktera i s kojim sve ciljevima). Nezaobilazno je i pitanje položaja Hrvatske u Jugoslaviji koje je puno složenije nego što se predstavlja u dominantnom nacionalnom diskursu koji sve svodi na binarnu opreku Hrvatske nasuprot Jugoslavije, iz čega neopravdano proizlazi da temelji suvremene Hrvatske – kako se ističe – mogu biti samo u Domovinskom ratu, ne i u antifašističkoj borbi. U to ulazi i bitno složenije prikazivanje Drugog svjetskog rata u Jugoslaviji u kojem vrlo različito profilirane grupe i pojedinci sudjeluju u široko zamišljenoj antifašističkoj borbi, dok se komunističko predvođenje te borbe i uključivanje mnogih drugih u nju ne može objašnjavati samo pukom propagandom i obmanom, kako se to danas često čini.

Vrijednost historizacije ideja je i u tome što može današnji govor o hrvatskom antifašizmu podsjetiti na značenjske slojeve koje je taj pojam imao kroz nedavnu prošlost. Premda je jasno da je moguće govoriti o antifašizmu u Hrvatskoj, kao i drugim zemljama, implikacije izraza „hrvatski antifašizam“ tijekom 1990-ih – bez obzira što je u određenoj mjeri zadržavao pozivanje na antifašizam – sadržavale su potpuno odmicanje od šireg jugoslavenskog okvira i suradnje sa Srbima i drugim narodima. Za razliku od toga, hrvatski antifašizam, odnosno antifašizam u Hrvatskoj nije moguće isključiti iz toga višenacionalnog obzora. Drugim riječima, zbog takvih povijesnih slojeva njegova reduktivnog shvaćanja, hrvatski antifašizam nikako nije neutralni pojam.

Zaključno rečeno, s obzirom na prikazanu ulogu pojedinaca i političke sfere te akademske zajednice i intelektualaca, ova problematika ne svjedoči samo o važnosti teme povjesničara u tranziciji 1990-ih nego i šire tranzicije intelektualaca i akademske zajednice. Time se potvrđuje koliko iza ideja i protuideja stoje konkretni akteri. To je osobito vidljivo u slučaju transformacije pojma antifašizam – pojma koji je u središtu suvremenih prijevora o povijesti u Hrvatskoj.

Bibliografija

- Agičić, Damir. 2007. „(Re)konstrukcija suvremene hrvatske/jugoslaven-ske povijesti u pregledima/sintezama nakon 1991. godine“. U: *Revizija prošlosti na prostorima bivše Jugoslavije*. Vera Katz, ur. Sarajevo: Institut za istoriju, 59–71.
- Akmađža, Miroslav, Mario Jareb i Zdenko Radelić. 2009. *Povijest 4. Udžbenik za 4. razred gimnazije*. Zagreb: Alfa.
- Anić, Tomislav, Petar Bagarić, Nikica Barić, Ivan Brigović, Stipe Ledić, Tihana Magaš, Ante Nazor i Ivan Samardžija. 2021. *Povijest 4. Udžbenik iz povijesti za četvrti razred gimnazije*. Zagreb: Alfa.
- Barić, Nikica. 2007. „Antifašistička borba u Drugom svjetskom ratu u političkim interpretacijama hrvatskih predsjednika 1991–2006.“. U: *Revizija prošlosti na prostorima bivše Jugoslavije*, Vera Katz, ur. Sarajevo: Institut za istoriju, 211–233.
- Barić, Nikica, Ivan Brigović, Zaviša Kačić, Ante Nazor, Mira Racić i Zrinka Racić. 2021. *Povijest 8. Udžbenik iz povijesti za osmi razred osnovne škole*. Zagreb: Alfa.
- Bilandžić, Dušan. 1999. *Hrvatska moderna povijest*. Zagreb: Golden marketing.
- Bogdanović, Tomislav, Miljenko Hajdarović i Domagoj Švigir. 2021. *Vremeplov 8. Udžbenik povijesti za osmi razred osnovne škole*. Zagreb: Profil Klett.
- Cipek, Tihomir. 2007. „Politike povijesti u Republici Hrvatskoj. Od ‘Puška puče’ do ‘Hristos se rodi’“. U: *Kultura sjećanja. Povijesni lomovi i svladavanje prošlosti*. Tihomir Cipek i Olivera Milosavljević, ur. Zagreb: Disput, 13–27.
- Dujisin, Zoran. 2021. „A history of post-communist remembrance. From memory politics to the emergence of a field of anticommunism“. *Theory and Society* 50/1: 65–96.
- Đurašković, Stevo. 2016. *The Politics of History in Croatia and Slovakia in the 1990s*. Zagreb: Srednja Europa.

- Durašković, Stevo. 2022. „Mi se nismo makli od Tuđmanove matrice“. *Lupiga*, 29. lipnja, <https://www.lupiga.com/intervjui/intervju-stevo-djuraskovic-mi-se-nismo-makli-od-tudjmanove-matrice> (1. 7. 2022).
- Durić, Vesna. 2000. *Povijest 8. Udžbenik povijesti za osmi razred osnovne škole*. Zagreb: Profil.
- Erdelja, Krešimir i Igor Stojaković. 2021a. *Klio 8. Udžbenik povijesti u osmom razredu osnovne škole*. Zagreb: Školska knjiga.
- Erdelja, Krešimir i Igor Stojaković. 2021b. *Tragovi 4. Udžbenik povijesti u četvrtom razredu gimnazije*. Zagreb: Školska knjiga.
- Goldstein, Ivo. 2008. *Hrvatska 1918-2008*. Zagreb: Europapress holding i Novi Liber.
- Goldstein, Ivo. 2021. *Hrvatska 1990. - 2020. Godine velikih nada i gorkih razočaranja*. Zagreb: Profil knjiga.
- Hajdarović, Miljenko, Vedran Ristić i Nikica Torbica. 2021. *Zašto je povijest važna? Udžbenik povijesti za četvrti razred gimnazije*. Zagreb: Profil Klett.
- Hudelist, Darko. 2004. *Tuđman. Biografija*. Zagreb: Profil international.
- Janković, Branimir. 2016. „Rene Lovrenčić kao socijalistički angažiran povjesničar opće povijesti“. U: *Spomenica Renea Lovrenčića*. Damir Agičić, Drago Roksandić i Tvrtko Jakovina, ur. Zagreb: FF press, 399–423.
- Janković, Branimir. 2017a. „Artikuliranje stranputice. Slučaj socijalističkih povjesničara nakon pada socijalizma“. U: *Stranputice humanistike*. Petar Bagarić, Ozren Biti i Tea Škokić, ur. Zagreb: Institut za etnologiju i folkloristiku, 135–152.
- Janković, Branimir. 2017b. „Komentar prijepora oko obilježavanja Oktobarske revolucije na Filozofskom fakultetu u Zagrebu“. *Historiografija.hr*, 10. studenog, <http://historiografija.hr/?p=6877> (1. 7. 2022).
- Jelić, Ivan, Radovan Vukadinović i Dušan Bilandžić. 1977. *Narodi u prostoru i vremenu 4. Udžbenik povijesti za VIII razred osnovne škole*. Zagreb: Školska knjiga.
- Keucheyan, Razmig. 2016. *Leva hemisfera. Kartografija novih kritičkih misli*. Beograd: Fakultet za medije i komunikacije.
- Koren, Snježana. 2003. *Povijest 8. Udžbenik povijesti za 8. razred osnovne škole*. 4. izd. Zagreb: Profil.
- Koren, Snježana. 2007. „Slike nacionalne povijesti u hrvatskim udžbenicima uoči i nakon raspada Jugoslavije“. *Historijski zbornik LX*: 247–294.
- Kuljić, Todor. 2002. *Prevladavanje prošlosti. Uzroci i pravci promene slike istorije krajem XX veka*. Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji.

- Leček, Suzana, Magdalena Najbar-Agičić, Damir Agičić i Tvrtko Jakovina. 2006. *Povijest 4. Udžbenik povijesti za četvrti razred (opće) gimnazije*. 8. izd. Zagreb: Profil.
- Leček, Suzana, ur. 2022. *Prijelomna vremena. Hrvatske zemlje nakon 1918*. Biblioteka Povijest Hrvata, sv. VII. Zagreb: Matica hrvatska.
- Marić, Dea. 2018. „Hrvatski udžbenici povijesti o 1918. godini. Primjer udžbenika Ive Perića iz 1972., 1992. i 1993. godine“. U: *Jugoslavija u historiografskim ogledalima*. Dubravka Stojanović, Božo Repe i Husnija Kamberović, ur. Sarajevo: Udruženje za modernu historiju, 153–159.
- Marijan, Davor. 2019. „Suвремена hrvatska povijest i nevolje s revizionizmom“. *Časopis za suvremenu povijest* 51/2, 385–420.
- Matković, Hrvoje. 1998. *Povijest Jugoslavije. Hrvatski pogled*. Zagreb: Naklada Pavičić.
- Pavličević, Dragutin. 2007. *Povijest Hrvatske*. 4. izd. Zagreb: Naklada Pavičić.
- Perić, Ivo. 1971. *Povijest za IV. razred gimnazije*. Zagreb: Školska knjiga.
- Perić, Ivo. 1972. *Povijest: udžbenik za IV. razred gimnazije*. 2. izd. Zagreb: Školska knjiga.
- Perić, Ivo. 1997. *Povijest Hrvata*. Zagreb: Centar za transfer tehnologije.
- Perić, Ivo, gl. ur. 2007. *Povijest Hrvata. Od 1918. do danas*. Povijest Hrvata, knj. 3. Zagreb: Školska knjiga.
- Petrungaro, Stefano. 2009. *Pisati povijest iznova. Hrvatski udžbenici povijesti 1918.–2004. godine*. Zagreb: Srednja Europa.
- Radelić, Zdenko. 2006. *Hrvatska u Jugoslaviji 1945–1991. Od zajedništva do razlaza*. Zagreb: Školska knjiga i Hrvatski institut za povijest.
- Raguž, Jakša, Dino Staničić, Hrvoje Petrić, Tomislav Brandolica, Nikola Cik, Hrvoje Gračanin, Suzana Pešorda i Ivana Štimac. 2021. *Svijet prije nas – Povijest 4. Udžbenički komplet za povijest u četvrtom razredu gimnazije*. Zagreb: Meridijani.
- Roksandić, Drago. 2016. „Ustanak u Hrvatskoj u ljeto 1941. Kultura ili kulture pamćenja od 1945. do 1991. godine?“. U: *Spomenica Renea Lovrenčića*. Damir Agičić, Drago Roksandić i Tvrtko Jakovina, ur. Zagreb: FF press, 307–321.
- Sadkovich, James J. 2010. *Tuđman. Prva politička biografija*. Zagreb: Večernji posebni proizvodi.
- Subotić, Jelena. 2021. *Žuta zvezda, crvena zvezda. Sećanje na Holokaust posle komunizma*. Beograd: Clio.

The Transformation of the Concept of Antifascism and the Transition of Historians in Croatia

The concept of antifascism has undergone a series of transformations in Croatia since the 1990s. These transformations were inevitably linked to the transition of historians from the SFR Yugoslavia to the Republic of Croatia. This is evident from the syntheses of Croatian history and the textbooks that they have published since the 1990s. At the beginning of the 1990s, the first transformation of the concept of antifascism was the notion of „Croatian anti-fascism“, spread under the influence of Franjo Tuđman's politics of history, which was followed by many historians. During the 2000s, the second transformation focused on questioning the notion of „Croatian anti-fascism“. Consequently, „anti-fascism“ is beginning to be put in quotations, assuming that it was just a manipulation of communists. Since the 2010s, as the third transformation, the notion of totalitarianism has gradually been established, which has since then overshadowed the notion of anti-fascism. This was mostly influenced by European policies of remembering the victims of totalitarian and authoritarian regimes. All these transformations of the term anti-fascism were therefore based on specific circumstances and concrete actors, i.e., on the one hand, the break-up of Yugoslavia and the subsequent war as well as the Croatian accession to the European Union, and on the other hand, historians who previously held a certain position in socialist Yugoslavia. It is therefore interesting to apply Razmig Keucheyan's typology of intellectuals – even though created in a different context – which divides them into converts, pessimists, resisters, innovators, (counter-)experts and leaders, to Croatian historians in transition of the 1990s.

„Dostojanstveno i nepristrano“? Hrvatske politike povijesti i obilježavanje Europskog dana sjećanja na žrtve svih totalitarnih i autoritarnih režima (2006–2022)

SNJEŽANA KOREN

Uvodna razmatranja

Europski dan sjećanja na žrtve svih totalitarnih i autoritarnih režima – nacizma, fašizma i komunizma, kao dan spomena na žrtve totalitarnih i autoritarnih režima – nacizma, fašizma i komunizma, obilježava se dostojanstveno i nepristrano. (Zakon o blagdanima, spomendanima i neradnim danima u Republici Hrvatskoj, *Narodne novine* 110/2019, čl. 2 st. 9).

Državni praznici, blagdani i spomendani malobrojni su i pomno odabrani datumi kojima se nastoje uspostaviti ključna uporišna mjesta nacionalnog pamćenja. Uspostava državnih praznika jedan je od važnih elemenata političke prakse i može služiti različitim svrhama – primjerice, za legitimaciju institucija i/ili poretka, oblikovanje poželjnog identiteta usadivanjem određenih uvjerenja i sustava vrijednosti ili uspostavu pozitivnog odnosa prema odabranim „utemeljujućim“ događajima i osobama. Ona može biti povezana i s reprezentacijom događaja koje članovi zajednice doživljavaju kao kulturnu traumu proizašlu iz događanja koja su ostavila neizbrisive tragove u njihovom kolektivnom identitetu (Alexander i dr. 2004: 1–3).

U ovome članku analiziram obilježavanje Europskog dana sjećanja na žrtve svih totalitarnih i autoritarnih režima (dalje: Europski dan sjećanja, EDS) koji je u Hrvatskoj uveden 2011. godine. U tekstu se analizira kako se u komemorativnim praksama vezanima uz taj dan reflektiraju politike povijesti čiji su kreatori državna tijela (Vlada Republike Hrvatske, Hrvatski sabor, Ured Predsjednika Republike), političke stranke i političari koji obnašaju funkcije na državnoj ili lokalnoj razini, te kako su i zašto ti dionici oblikovali određene

političke interpretacije prošlosti. Politiku povijesti definiram kao produkt političkog djelovanja kojim se kreiraju strategije za odnos prema prošlosti, usmjerene na rješavanje društvenih i političkih problema u sadašnjosti. Kao što postoji vanjska i unutarnja politika, tako političari, političke stranke i državna tijela formiraju i određene politike *za* prošlost. U tome mogu svojim stručnim znanjima sudjelovati i znanstvenici poput povjesničara, politologa, sociologa ili pravnika, no kreiranje politika nije njihov primarni zadatak.

Još jedna točka analize je i političko korištenje koncepta totalitarizma – kako se i u koje svrhe koncept koristi u političkim priopćenjima i govorima prilikom obilježavanja ovog spomendana. S obzirom da se javljaju u analiziranim dokumentima, rad se rubno dotiče i pojmova fašizma, antifašizma i nacizma.

Ni totalitarizam ni fašizam (a ni antifašizam) nisu strogo znanstveni pojmovi. Od njihove pojave nakon Prvog svjetskog rata, oba su imala dvostruku funkciju: „kao ideološki instrument negativne političke karakterizacije [...] i heuristički znanstveni alat za analizu i klasifikaciju političkih sistema“ (Kershaw 2015: 39). Koncept totalitarizma pojavio se u Italiji nakon Prvog svjetskog rata – prvo kao negativna karakterizacija fašizma, da bi ga ubrzo aproprirali fašistički teoretičari i pripisali mu pozitivno značenje. Kominternu je već od ranih 1920-ih koristila fašizam kao negativnu odrednicu, kategorizirajući i nacizam kao formu fašizma (Pons, Service 2010: 323–326). U 1930-ima oba koncepta postaju predmet ranih znanstvenih analiza. Kao rezultat staljinističkih čistki, tada se na Zapadu i staljinizam počeo promatrati kao vid totalitarizma, no ta je perspektiva potisnuta u vrijeme Drugog svjetskog rata. Uporaba koncepta totalitarizma na vrhuncu je u 1950-ima i 1960-ima jer je u hladnoratovskom sučeljavanju omogućio povezivanje komunizma s fašizmom i nacizmom (Traverso 2017). Tada je koncept dobio uporište i u znanstvenoj zajednici, prije svega radovima filozofkinje H. Arendt te politologa C. Friedricha i Z. Brzezinskog. U 1970-ima koncept je gotovo izašao iz znanstvene uporabe, zahvaljujući i istraživanjima koja su pokazala da se politička i društvena praksa režima često vrlo razlikovala od utopijskih težnji (Overy 2005: xxxi-xl). Nasuprot, korištenje pojma fašizam ponovo je dobilo na zamahu te danas predstavlja prilično utjecajan analitički koncept. Totalitarna paradigma revitalizirana je u 1990-ima, no gledišta znanstvenika o njenim potencijalima za znanstvenu analizu su oprečna.

Korištenje oba koncepta podrazumijeva komparaciju, a komparacija otvara pitanje koji se politički sustavi i režimi mogu označiti totalitarnima ili fašističkima. Primjerice, H. Arendt je samo dva režima u međuratnom razdoblju označila kao totalitarne: nacistički u Njemačkoj i staljinistički u SSSR-u (Arendt 2015). Istraživači nacizma različito gledaju na to treba li nacizam promatrati kao jedinstveni fenomen, osebujnu granu fašizma, totalitarizam ili političku religiju (Kershaw 2015: 23–54). Postavlja se i pitanje o mogućnostima i ograničenjima komparacije temeljene na totalitarnoj paradigmi: ne dovodi se u pitanje legitimnost komparacije, već se ukazuje na to da takve usporedbe imaju tendenciju naglasiti površinske sličnosti, a zanemariti dubinske razlike koje proizlaze iz specifičnog socio-ekonomskog i političkog razvoja svake pojedine države (Kershaw 2015: 23–54). Slična se pitanja mogu postaviti i u slučaju ustaškog režima i jugoslavenskog komunističkog režima – jesu li bili totalitarni, jesu li cijelo vrijeme bili totalitarni, što ih povezuje s ostalim totalitarizmima? U zemljama poput Hrvatske, koje su imale svoje fašističke pokrete nužna je i njihova usporedba s drugim fašističkim pokretima jer su sličnosti s njima dubinske – ta se perspektiva počela otvarati nedavno, ponajprije radovima povjesničara koji djeluju u inozemstvu (npr. Miljan 2018). Termin fašizam i antifašizam (pre)često se koriste i kao sredstvo pozitivne/negativne karakterizacije: isticanje zasluga određenih skupina i etiketiranje onih drugih. Pitanje što je (anti)fašizam danas nužno otvara i pitanja o tome što je historijski fašizam, a što neofašizam i postfašizam, te u kojoj mjeri pojedini pokreti i stranke koji nemaju izravni kontinuitet s historijskim fašizmom slijede mehanizme kojima su fašistički pokreti dolazili na vlasti.

Polazišne teze ovog rada su sljedeće: 1. Obilježavanje EDS-a pokazuje da je politika povijesti temeljena na totalitarnoj paradigmi postupno zamijenila politiku povijesti temeljenu na nacionalnom pomirenju koja je dominirala u 1990-ima. 2. Iako se nova politika povijesti formalno temeljila na ekvidistanci prema „svim totalitarizmima“, obilježavanje EDS-a postalo je primarno antikomunistička komemoracija.

Budući da su u fokusu rada državne politike povijesti, u analizi su se primarno koristili oni izvori koji proizlaze iz zakonskih inicijativa i oficijelnih komemorativnih činova: zakoni o državnim praznicima,

deklaracije, izvješća o radu Hrvatskog sabora, službena priopćenja o obilježavanju EDS-a. Analizirale su se i rezolucije i deklaracije Vijeća Europe i Europskog parlamenta koje su utjecale na formiranje odnosa prema prošlosti. Još jednu skupinu izvora činilo je medijsko praćenje obilježavanja EDS-a, pri čemu su u fokusu bile izjave i govori državnih dužnosnika i ostalih sudionika komemoracija, a nije se analiziralo medijsko izvještavanje. U tu svrhu prikupljene su izjave u tiskanim medijima, načinjeni transkripti izjava u elektroničkim medijima te arhivirane inačice izvornih web stranica korištenih u radu. Sve poveznice koje su uključene u bilješke bile su aktivne u siječnju 2023. godine. Za one stranice koje više nisu dostupne uključeni su bibliografski podaci, a izvorne inačice stranica čuvaju se u arhivi autorice.¹

Prema uvođenju spomendana (2000–2010)

Koherentnih politika povijesti u Hrvatskoj nakon 1990. nije bilo mnogo. Pod tim podrazumijevam one politike povijesti koje su političke stranke jasno artikulirale i uspjele ih materijalizirati – primjerice, u izvorišnim osnovama Ustava, deklaracijama Hrvatskog sabora posvećenima prošlosti, zakonima o državnim praznicima, državnim proslavama i komemoracijama odabranih povijesnih događaja, spomenicima i imenovanjima javnih prostora ili inicijativama i preporukama poput Dokumenta dijaloga ili školskih kurikulumu. Polazišna točka rada jest da je takve zaokružene politike povijesti uspjela formulirati jedino najjača hrvatska politička stranka, Hrvatska demokratska zajednica (dalje HDZ), dok su ostale stranke ili preuzimale njihove politike povijesti ili se negativno određivale prema njima (u cijelosti ili prema pojedinim segmentima).

Prva takva politika *za* prošlost formulirana je već početkom 1990-ih i podrazumijevala je značajnu reinterpretaciju Drugog svjetskog rata u odnosu na onu iz komunističkog razdoblja. Temeljila se na pozivu za nacionalnim pomirenjem pristaša lijevih i desnih ideologija koje su vukle svoje korijene iz razdoblja Drugog svjetskog rata, kao preduvjeta za stvaranje samostalne Hrvatske. No, njezin nusprodukt bio je historijski revizionizam spram ustaškog pokreta: Nezavisna

¹ Izvori se navode samo u podnožnim bilješkama dok se korištena literatura može pronaći u bibliografiji na kraju teksta.

Država Hrvatska (dalje: NDH) rehabilitirana je kao dio hrvatske državotvorne tradicije, a sjećanje na fašističku komponentu ustaškog pokreta i njegove zločine je potisnuto. Reinterpretacija partizanskog pokreta odvijala se u suprotnome smjeru: kao dio novog državotvornog narativa prihvaćani su oni događaji i procesi koji su pridonosili stvaranju hrvatske države (primjerice, odluke ZAVNOH-a ili stvaranje Federalne Države Hrvatske), ali su zanemareni ostali pozitivni aspekti partizanskog pokreta poput doprinosa borbi protiv fašizma. Cijelo razdoblje 1941–1945. promatralo se kroz prizmu masovnih ubijanja poraženih pripadnika vojske NDH na kraju rata (Koren 2015: 16–19).

Historijski revizionizam povezan s ustaškim pokretom i NDH doživio je snažnu kritiku već u devedesetima, a naročito nakon 2000. godine kada je HDZ prvi puta izgubio vlast. Te se kritike poklapaju s razdobljem kada je članstvo u euroatlantskim organizacijama, ponajprije Europskoj uniji i NATO-u, postalo prioritet hrvatske vanjske politike i točka konsenzusa među najjačim političkim strankama. Budući da se početkom 2004. HDZ vratio na vlast, takav ga je kontekst usmjeravao na redefiniranje dotadašnje politike povijesti. Vlade Ive Sanadera i Jadranke Kosor (2004–2012) nastojale su se odmaknuti od rasprava o temama vezanima uz Drugi svjetski rat² te graditi svoju politiku povijesti na „vrijednostima Domovinskog rata“. No, Drugi svjetski rat bio je tema na kojoj su se i dalje formirali identiteti i koja je dijelila društvo te ju stoga nije bilo moguće izbjeći.

Potica j u formuliranju nove politike povijesti HDZ je dobio u širim europskim inicijativama. Od početka 1990-ih zapadnoeuropski politički vođe su sve intenzivnije propagirali zajednički pristup memorijalizaciji Holokausta (Judt 2005: 803–831). Europski parlament (dalje: EP) i Vijeće Europe usvojili su niz dokumenata koji su se bavili sjećanjem i edukacijom o Holokaustu. *Rezolucijom Europskog parlamenta o sjećanju na Holokaust, antisemitizam i rasizam* iz 2005. (i usporedno s rezolucijom Opće skupštine UN-a), dan oslobođenja logora Auschwitz (27. siječnja) proglašen je Europskim

² *Predsjednik Vlade: Potrebno je okrenuti se budućnosti*, priopćenje Vlade Republike Hrvatske, 1. 7. 2008, <https://vlada.gov.hr/vijesti/predsjednik-vlade-potrebno-je-okrenuti-se-buducnosti/8118> (2. 2. 2023).

danom sjećanja na Holokaust.³ Ulazak 10 novih članica u Europsku uniju 2004. godine, među njima i nekolicine bivših komunističkih država, značajno je utjecao na zaokret u debatama o zajedničkom europskom narativu. Pojavile su se nove inicijative kojima se nastojalo postići da osuda staljinističkih i komunističkih zločina postane, poput Holokausta, dio zajedničkog europskog sjećanja (Perchoc 2015: 19–39).

To je potaknulo Europski parlament i Vijeće Europe da uključe nove historijske događaje u europski narativ te rezultiralo s nekoliko dokumenata koji su utjecali na objavljivanje sličnih deklaracija u Hrvatskoj. Europski parlament je 2005. donio rezoluciju o budućnosti Europe 60 godina nakon kraja Drugog svjetskog rata. U uvodnom dijelu rezolucije komemoriraju se žrtve: „sve žrtve nacističke tiranije“, „sve žrtve Holokausta“ i „sve žrtve rata na svim stranama kao zajednička europska tragedija“. U zasebnoj točki odaje se počast svim stradalim vojnicima savezničkih snaga, posebice SAD-a, Velike Britanije i SSSR-a. No, u sljedećoj točki se podsjeća „da je za neke države kraj Drugog svjetskog rata značio obnovu tiranije koju je nametnuo staljinistički Sovjetski Savez“. Termin totalitarizam još se ne koristi u ovoj rezoluciji.⁴ Potaknut istom obljetnicom (a moguće i raspravama u EP-u) Hrvatski je sabor – mjesec dana prije EP-a – usvojio svoju Deklaraciju o antifašizmu.⁵

Kao jednu od prekretnica u formiranju nove HDZ-ove politike povijesti moguće je promatrati *Rezoluciju 1481 Vijeća Europe o potrebi međunarodne osude zločina totalitarnih komunističkih režima*.⁶

³ „The European Parliament Resolution on remembrance of the Holocaust, anti-Semitism and racism“, 27. 1. 2005, https://www.europarl.europa.eu/doceo/document/TA-6-2005-0018_EN.html. U Hrvatskoj nikada nije uveden takav spomendan zakonom na državnoj razini, ali je odlukom ministarstva obrazovanja iz 2003. određeno da se 27. siječnja obilježava u hrvatskim školama kao Dan sjećanja na holokaust i sprečavanja zločina protiv čovječnosti. „Odluka o obilježavanju Dana sjećanja na holokaust i sprečavanja zločina protiv čovječnosti“, Ministarstvo prosvjete i športa, 30. listopada 2003. Odluka o obilježavanju Dana sjećanja na holokaust i sprečavanja zločina protiv čovječnosti.pdf (gov.hr) (2. 2. 2023).

⁴ „The future of Europe, 60 years after the end of the Second World War, European Parliament resolution on the 60th anniversary of the end of the Second World War in Europe on 8 May 1945“, 12. 5. 2005, https://www.europarl.europa.eu/doceo/document/TA-6-2005-0180_EN.html (2. 2. 2023).

⁵ „Deklaracija o antifašizmu“, Hrvatski sabor 13. 4. 2005. *Narodne novine* 51/2005.

⁶ „Resolution 1481: Need for international condemnation of crimes of totalitarian communist regimes“, *PACE*, 25. 1. 2006, <https://pace.coe.int/en/files/17403> (2. 2. 2023).

Rezolucija 1481 je usvojena 2006. u Parlamentarnoj skupštini Vijeća Europe (The Parliamentary Assembly of the Council of Europe, dalje: PACE). Njezino donošenje iniciralo je 28 članova iz dvadesetak zemalja, velikom većinom iz grupacije Europske pučke stranke (25 od 28). Među podnositeljima prijedloga su i troje iz Hrvatske (u prijedlogu potpisani kao „Bušić, Mintas-Hodak, Torbar“, vjerojatno Zdravka Bušić i Ljerka Mintas-Hodak iz HDZ-a te Josip Torbar iz HSS-a).⁷ Rezolucija 1481 ima 14 točaka u kojima se osuđuju masovne povrede ljudskih prava počinjene u vrijeme „totalitarnih komunističkih režima“; naglašava se da počinitelji tih zločina nisu izvedeni pred međunarodni sud poput onih odgovornih za zločine nacionalsocijalizma što je za posljedicu imalo vrlo nisku svijest o tim zločinima; naglašava potrebu istraživanja i edukacije; pozivaju se komunističke ili postkomunističke stranke da se distanciraju od tih zločina i jasno ih osude. Sintagma „totalitarni komunistički režimi“ dominira tekstom i spominje se ukupno 14 puta, gotovo u svakoj točki Rezolucije. Svi komunistički režimi u 20. stoljeću bez iznimke su označeni kao totalitarni.

Ta je rezolucija bila poticaj za traženje sličnih gesti i izjava u Hrvatskoj. Primjerice, u propovijedi biskupa Mrzljaka na bleiburškoj komemoraciji u svibnju 2006. citira se gotovo cijela Rezolucija 1481 te postavlja pitanje zašto u Hrvatskoj nema političke volje za njenom provedbom.⁸ Šest mjeseci nakon Rezolucije 1481 u Hrvatskom je saboru – na prijedlog zastupnika Kluba Hrvatske stranke prava i neovisnog zastupnika Slavena Letice⁹ – usvojena *Deklaracija o osudi zločina počinjenih tijekom totalitarnoga komunističkog poretka u Hrvatskoj 1945.–1990. godine*.¹⁰ Veza između dva dokumenta je neupitna: Deklaracija Hrvatskog sabora u najvećem je dijelu prijevod Rezolucije 1481. Jedina točka iz izvorne rezolucije koja *nije* preuzeta u hrvatskoj inačici jest točka 4 u kojoj PACE „priznaje da, usprkos zločina totalitarnih komunističkih režima, neke europske

⁷ Motion for a resolution, <https://assembly.coe.int/nw/xml/XRef/X2H-Xref-ViewHTML.asp?FileID=10232&lang=EN> (2. 2. 2023).

⁸ *Bleiburg – poziv na dijalog i pomirenje. Zbirka biskupskih propovijedi iz Bleiburga 2003.–2020.* (Hrvatska biskupska konferencija, Zagreb 2021), 55–56.

⁹ *Izujesća Hrvatskog sabora*, god. XVII, br. 450, Zagreb, 10. 10. 2006, 27–31.

¹⁰ „Deklaracija o osudi zločina počinjenih tijekom totalitarnoga komunističkog poretka u Hrvatskoj 1945.–1990. godine“, Hrvatski sabor, 30. 6. 2006. *Narodne novine* 76/2006.

komunističke partije dale su doprinos postizanju demokracije“. No, kako je Deklaracija bila neobvezujući dokument, kritike upućene vladajućima zbog nedjelovanja – primjerice, od strane Katoličke crkve, građanske inicijative Krug za trg ili Hrvatskog društva političkih zatvorenika – nastavile su se i nakon njenog izglasavanja. Iz tih se krugova tražila provedba Rezolucije 1481, npr. u vidu uspostave nezavisne institucije za istraživanje žrtvama totalitarnih režima, pravnog sankcioniranja zločina komunističkog režima¹¹ ili promjene imena Trga maršala Tita.¹²

Dodatni poticaj uvođenju novih komemorativnih praksi došao je dvije godine kasnije. Na inicijativu češke vlade u lipnju 2008. donesena je *Praška deklaracija o europskoj savjesti i komunizmu*.¹³ Za razliku od rezolucija i deklaracija EP-a i PACE-a, Praška deklaracija nije proizašla iz političkih kompromisa različitih grupacija. Među potpisnicima bili su bivši češki predsjednik Vaclav Havel, budući njemački predsjednik Joachim Gauck, švedski političar Göran Lindblad (član grupacije Europske pučke stranke i izvijestitelj PACE-a prilikom donošenja Rezolucije 1481) te nekolicina drugih političara i javnih osoba. Naknadno ju je potpisalo i pedesetak članova EP-a (Toth 2019: 1031–1050, Neumayer 2015: 344–363). Praška deklaracija pozvala je na europsku osudu komunističkih zločina i na obrazovanje o zločinima komunizma. Njezin sadržaj snažno se oslanja na totalitarnu paradigmu te naglašava postojanje „značajnih sličnosti“ između nacizma i komunizma u smislu njihova karaktera i zločina protiv čovječnosti. Kao i Rezolucija 1481, i Praška deklaracija obilato koristi termin „totalitarni komunistički režimi“, no otišla je i korak dalje te iznijela kontroverznu tvrdnju da je „komunistička ideologija izravno odgovorna za zločine protiv čovječnosti“. Potpisnici su pozvali na priznanje nacizma i komunizma kao dijela zajedničkog europskog nasljeđa te na uspostavu „dana sjećanja na žrtve nacističkog i komunističkog totalitarnog režima, na isti način

¹¹ Biskupi su takve zahtjeve redovito isticali u bleiburškim propovijedima, npr. u propovijedi kardinala Bozanića 2007, biskupa Perića 2009. i biskupa Košića 2010. *Bleiburg – poziv na dijalog i pomirenje*, 65, 81, 90–91.

¹² Rogulja, Iva. „Apel za promjenu imena Trga maršala Tita u Kazališni trg“, *Večernji list*, 11. prosinca 2009, <https://www.vecernji.hr/vijesti/apel-za-promjenu-imena-trga-marsalata-tita-u-kazalisni-trg-65124> (30. 1. 2023).

¹³ „Prague Declaration on European Conscience and Communism“, 3. 6. 2008. <https://www.praguedeclaration.eu> (30. 1. 2023).

kao što se Europa 27. siječnja sjeća žrtava Holokausta“. Kao datum obilježavanja predložen je 23. kolovoza, odnosno datum koji priziva u sjećanje potpisivanje pakta Ribbentrop-Molotov (23. 8. 1939).

Nekoliko mjeseci kasnije, nekolicina zastupnika EP-a formalno je podnijela prijedlog da se 23. kolovoza proglasi Europskim danom sjećanja na žrtve staljinizma i nacizma; u tome je dobila potporu 409 zastupnika iz svih političkih grupacija (Kaiser 2022). Podnošenjem ovog prijedloga započet je proces koji je 2009. doveo do usvajanja *Rezolucije o europskoj savjesti i totalitarizmu* kojom je 23. kolovoza proglašen *Europskim danom sjećanja na sve totalitarne i autoritarne režime*.¹⁴ Promijenjeni naziv EDS-a ukazuje na širenje vidokruga izvan staljinizma i nacizma: Rezolucijom se poziva na „priznavanje nacizma, staljinizma te fašističkih i komunističkih režima kao zajedničkog nasljeđa“ (npr., referira se na „dugotrajne fašističke režime“ u Grčkoj, Španjolskoj i Portugalu). Ova rezolucija koristi totalitarnu paradigmu ali totalitarizam ne vezuje isključivo uz komunističke režime. Razne inačice tog termina spominju se ukupno 17 puta, no najčešće u sintagmi „totalitarni i autoritarni režimi“.

U sljedeće dvije godine, nekoliko zemalja počelo je obilježavati EDS, uglavnom onih iz nekadašnjeg komunističkog bloka. U Hrvatskoj je obilježavanje Europskog dana sjećanja na žrtve svih totalitarnih i autoritarnih režima uvedeno 2011, u vrijeme vlade desnog centra na čelu s Jadrankom Kosor.¹⁵ EDS je proglašen spomendanom, a u zakon je unesena sintagma – preuzeta iz točke 15. Rezolucije o europskoj savjesti i totalitarizmu – kojom se traži da obilježavanje spomendana bude „dostojanstveno i nepristrano“ (u izvorniku: „to be commemorated with dignity and impartiality“).¹⁶

¹⁴ „Declaration of the European Parliament on the proclamation of 23 August as European Day of Remembrance for Victims of Stalinism and Nazism“, 23. 9. 2008, https://www.europarl.europa.eu/doceo/document/TA-6-2008-0439_EN.html; „European Parliament resolution of 2 April 2009 on European conscience and totalitarianism“, https://www.europarl.europa.eu/doceo/document/TA-6-2009-0213_EN.html (30. 1. 2023).

¹⁵ *Izješća Hrvatskog sabora*, br. 41, 15–17. lipnja 2011, 9–12, https://www.sabor.hr/sites/default/files/uploads/inline-files/6_IHS_41.pdf (30. 1. 2023).

¹⁶ „Europski dan sjećanja na žrtve svih totalitarnih i autoritarnih režima, kao dan spomena na žrtve totalitarnih i autoritarnih režima, obilježava se dostojanstveno i nepristrano.“ Zakon o dopuni Zakona o blagdanima, spomendanima i neradnim danima u Republici Hrvatskoj, Hrvatski sabor, 24. 6. 2011. *Narodne novine* 74/2011.

Komemorativne prakse 2011–2022.

Obilježavanja državnih praznika i spomendana uključuju javne ceremonije, slavlja, komemoracije i različite političke rituale. Tako su se i s uvođenjem EDS-a počele uspostavljati komemorativne prakse, no one su ovisile o strankama koje su u danom trenutku obnašale vlast i o njihovim politikama povijesti – što znači da su se u proteklih desetak godina u nekoliko navrata mijenjale.

2011. (vlada Jadranke Kosor, HDZ)

EDS prvi je puta obilježen na državnoj razini 23. 8. 2011. (iako je lokalnih obilježavanja bilo i prije, npr. u Dubrovniku od 2009). Predsjednica vlade J. Kosor tog je dana posjetila Macelj i Staru Gradišku i na obje je lokacije u ime vlade otkrila jednoobrazne spomen-ploče „u znak sjećanja na žrtve komunističkog režima“.¹⁷ Slične ploče postavljene su i na Golom otoku (Kosor ga je posjetila u srpnju) i Svetom Grguru. Dok Macelj, kao mjesto likvidacija zarobljenih vojnika NDH simbolizira žrtve komunističkog režima, Stara Gradiška na simboličkoj razini objedinjuje žrtve ustaškog koncentracijskog logora i stradanja političkih zatvorenika u komunističkoj Jugoslaviji. To se uvažava u izjavi predsjednice vlade:

Upravo Stara Gradiška može biti simbol onoga što totalitarni režimi mogu učiniti čovjeku i njegovu dostojanstvu. Ovdje treba doći učiti, sve se činjenice moraju uvijek stavljati na stol da se ništa od onoga što se događalo ne zaboravi. Moramo se jednako sjećati svih žrtava. Neprekidno baratanje činjenicama važno je kako bismo imali pravi temelj za put u budućnost, jer je povijesna pravda znati što se gdje i u koje vrijeme događalo. Ovo je pravo mjesto, da dodemo i poklonimo se žrtvama totalitarnih režima na prostoru Hrvatske sa željom da se ništa ne zaboravi i istrage nastave. Posebno se klanjamo sa velikim poštovanjem žrtvama nacizma, odnosno ustaškog režima u Hrvatskoj. Sada nastojimo otvoriti vrata za istrage o komunističkim zločinima i da to ne bude tabu tema. Da se jednako otvoreno o zločinu i zločincima progovori.¹⁸

¹⁷ *Predsjednica Vlade na Macelju i u Staroj Gradiški*, 22. 8. 2011, <https://vlada.gov.hr/vijesti/predsjednica-vlade-obiljezila-europski-dan-sjecanja-na-zrtve-svih-totalitarnih-i-autoritarnih-rezima/10290> (30. 1. 2023).

¹⁸ Nepotpisano. „Jadranka Kosor u Staroj Gradiški“, *Novagra.hr*, 23. kolovoza 2011, <http://www.novagra.hr/jadranka-kosor-u-staroj-gradiski/> (30. 1. 2023).

U izjavi se govori o totalitarnim režimima u pluralu, a u tom se kontekstu spominju žrtve nacizma i ustaškog režima te komunistički zločini. No, naglašavanjem potrebe istraživanja komunističkih zločina i postavljanjem spomen-ploča posvećenima žrtvama komunističkog režima vlada je ipak poslala poruku da je ovaj spomendan ponajprije posvećen sjećanju na žrtve komunističkog režima. Izjava predsjednika Republike Ive Josipovića, koji je dolazio iz lijevog dijela političkog spektra, imala je nešto drugačije naglaske, budući da se u njoj govori o totalitarnim, nedemokratskim i autoritarnim režimima:

Ideologije poput fašizma, nacizma i komunizma dovele su do stvaranja totalitarnih, nedemokratskih i autoritarnih režima koji su iz sebe ostavili nebrojene mrtve, zatočene, mučene širom svijeta. Moramo se sjetiti i onih koji su stradali zlouporabom politike i moći u režimima koji su, nominalno, prihvaćali demokratske tekovine. [...] Žrtve prošlih ratova, holokausta, stradanja u poraću iz Drugog svjetskog rata te zlouporaba moći u različitim povijesnim okvirima, opomena su da uvijek i neprekidno moramo brinuti o demokraciji i ljudskim pravima.¹⁹

Ako se u izjavi predsjednice vlade, a još više predsjednika Republike, mogla iščitati nakana da se poštuje duh Rezolucije EP-a o danu sjećanja na žrtve *svih* totalitarnih i autoritarnih režima, u izjavama ministra unutarnjih poslova Tomislava Karamarka – i od 2012. nasljednika J. Kosor na mjestu predsjednika HDZ-a – bilo je evidentno da jedan dio HDZ-a vidi Europski dan sjećanja isključivo kao antikomunističku manifestaciju. U izlaganju održanom na tribini u Dubrovniku povodom EDS-a Karamarko je izjavio da ga vrijeđa kada mu se kaže da je antifašist jer je on je istovremeno i antikomunist. Ustvrdio je da u Hrvatskoj nije došlo do jednake osude svih totalitarnih režima i zamjerio medijima da ignoriraju temu komunističkih zločina te predložio da se umjesto termina antifašizam u Ustav uvede termin *antitotalitarizam*.²⁰ Na ovakvim će se stavovima oblikovati politika povijesti HDZ-a nakon što je Karamarko postao njegovim predsjednikom.

¹⁹ Nepotpisano. „Josipovićeva poruka uz Europski dan sjećanja na žrtve totalitarnih režima“, *HINA*, 24. kolovoza 2011, <https://www.iusinfo.hr/aktualno/dnevne-novosti/10544> (30. 1. 2023).

²⁰ Nepotpisano. „Dubrovnik: Tribina o žrtvama totalitarnih i autoritarnih režima“, *IKA*, 24. kolovoza 2011, <https://ika.hkm.hr/novosti/dubrovnik-tribina-o-zrtvama-totalitarnih>

2012 – 2015. (vlada Zorana Milanovića, SDP)

Već sljedeće godine na redovitim parlamentarnim izborima došlo je do promjene vlasti. Stvorena je lijevo-liberalna koalicijska vlada na čelu sa Zoranom Milanovićem i SDP-om kao najjačom strankom. U razdoblju te vlade (2012–2015) odnos prema obilježavanju EDS-a varirao je od početnog ignoriranja do nastojanja da se pronađu prikladna mjesta sjećanja na žrtve.

U prvoj godini mandata lijevo-liberalna koalicija donijela je svoju najkontroverzniju političkopovijesnu odluku: u travnju 2012. Sabor je ukinuo svoje pokroviteljstvo nad bleiburškom komemoracijom, uz objašnjenje da se radi o manifestaciji na kojoj se komemorira NDH i odaje počast njezinoj vojsci, a ne žrtvama.²¹ Sabor je istovremeno nastojao naći alternativno mjesto za bleiburšku komemoraciju te zaključio da će Hrvatska ubuduće aktivnije obilježavati EDS.²² Predsjednik Sabora Boris Šprem, predsjednik Republike Josipović i predsjednik vlade Milanović 15. svibnja 2012.²³ položili su vijence na groblju Dobrava u Teznom kraj Maribora gdje su se u neposrednom poraću odvijale masovne likvidacije ratnih zarobljenika, najvećim dijelom vojnika NDH.²⁴ No, organizirane komemoracije EDS-a nije

i-autoritarnih-rezima/; Pofuk, Branimir. „Karamarko šokirao izjavom: Antifašizam u ustavu treba zamijeniti antitotalitarizmom“, *Jutarnji list*, 25. kolovoza 2011, <https://www.jutarnji.hr/vijesti/hrvatska/karamarko-sokirao-izjavom-antifasizam-u-ustavu-treba-zamijeniti-antitotalitarizmom-1815570> (30. 1. 2023).

²¹ Ciglencečki, Dražen. „Sabor neće biti pokrovitelj komemoracije u Bleiburgu“, *Novi list*, 2. travnja 2012, <https://www.novolist.hr/novosti/hrvatska/sabor-ence-biti-pokrovitelj-komemoracije-u-bleiburgu/> (30. 1. 2023).

²² Nepotpisano. „SDP: Idemo u Tezno umjesto u Bleiburg“, *Slobodna Dalmacija*, 3. travnja 2012, <https://slobodnadalmacija.hr/vijesti/hrvatska/sdp-idemo-u-tezno-umjesto-u-bleiburg-162620> (30. 1. 2023).

²³ Ovaj datum nije povezan samo s bleiburškom kapitulacijom već se vezuje i uz Dan spomena na hrvatske žrtve u borbi za slobodu i nezavisnost koji se obilježava u subotu ili nedjelju najbližu 15. svibnju. Taj je spomendan uveden 1996. Zakonom o blagdanima, spomendanima i neradnim danima u Republici Hrvatskoj (NN 33/96). Njegova uspostava povezana je i s kontroverznom inicijativom predsjednika Tuđmana za podizanjem zajedničkog spomenika svim hrvatskim žrtvama Drugog svjetskog rata u Jasenovcu. Inicijativa je izazvala negativnu reakciju domaće i svjetske javnosti pa se od nje odustalo no spomendan nije ukinut.

²⁴ „Predsjednik Hrvatskoga sabora Boris Šprem, zajedno s predsjednikom Republike Hrvatske Ivom Josipovićem i predsjednikom Vlade Republike Hrvatske Zoranom Milanovićem, polaže vijenac kod spomenika nevinim žrtvama tragičnih događanja iz 1945. godine na groblju Dobrava“, priopćenje Hrvatskog sabora, 15. 5. 2012, <https://www.sabor.hr/hr/zastupnici/predsjednik-sabora/najave-aktivnosti>.

bilo, zbog čega je opozicija optužila vladu da radi ideološku podjelu žrtava. HDZ je organizirao vlastita obilježavanja: ogranci stranke u svojim su lokalnim sredinama polagali vijence, a središnjica stranke najavila je posjet Golom otoku i polaganje vijenca kraj spomenika u Jasenovcu (iz korištenih izvora nije moguće doznati jesu li te najave i realizirane). Nasuprot, premijer je smatrao da je dovoljno polaganje vijenaca u Jasenovcu („gdje je tijekom Drugog svjetskog rata počinjen genocid i masovni zločin“) i u Teznu („gdje su 1945. ljudi ubijani bez suđenja, samo zato što su se borili na strani Osovine“). Referirajući na Tezno, izjavio je: „To je bio zločin, mi to poštujemo i tamo ćemo vjerojatno ići i ubuduće“. Iz njegove se izjave može čitati i određena skepsa prema uvođenju EDS-a zato što su ga uglavnom uvele zemlje koje su bile iza željezne zavjese: „hrvatska povijest i razvoj društva nakon rata bili [su] bitno drugačiji od onoga što se događalo u pribaltičkim republikama, Češkoj, Poljskoj i Mađarskoj“ iako su „stradanja poslije rata kod nas bila možda i veća“.²⁵

Nakon kritika u prvoj godini mandata Milanovićeve vlada promijenila je odnos prema obilježavanju EDS-a. Sljedeće tri godine (2013–2015) evidentan je pokušaj uspostave novih mjesta sjećanja i novih komemorativnih praksi. Organizaciju obilježavanja preuzelo je Ministarstvo branitelja i novoosnovano vladino Povjerenstvo za istraživanje, uređenje i održavanje vojnih groblja, groblja žrtava Drugog svjetskog rata i groblja poslijeratnog razdoblja.²⁶ Vlada je nastavila tragati za alternativom bleiburškoj komemoraciji: 14. svibnja 2013. premijer je položio vijenac kod središnjeg križa na groblju Mirogoj „povodom odavanja počasti nevinim žrtvama Drugog svjetskog rata i poraća“.²⁷ Dvije godine kasnije (15. 5. 2015) s

²⁵ Nepotpisano. „Zaboravljeni spomendan: HDZ: Vladajući ideološki dijele žrtve“, *Tportal*, 22. kolovoza 2012, <https://www.tportal.hr/vijesti/clanak/hdz-vladajuci-ideoloski-dije-le-zrtve-20120822> (30. 1. 2023); Nepotpisano. „Premijerov cinizam nema granica. Milanović: 'Nećemo od Dana sjećanja na žrtve totalitarizma raditi predstavu'“, *Dnevno.hr/HINA*, 23. kolovoza 2012, <https://www.dnevno.hr/vijesti/hrvatska/milanovic-necemo-od-dana-sjecanja-na-zrtve-totalitarizma-raditi-predstavu-65047/> (30. 1. 2023).

²⁶ „Komemoracija za žrtve stradale u jami Jazovka i koncentracijskom logoru Jadovno“, priopćenje Ministarstva hrvatskih branitelja, 22. 8. 2013, <https://branitelji.gov.hr/vijesti/komemoracije-za-zrtve-stradale-u-jami-jazovka-i-koncentracijskom-logoru-jadovno/319> (30. 1. 2023).

²⁷ „Predsjednik Vlade Milanović na polaganju vijenaca na Mirogoju“, priopćenje Vlade RH, 14. 5. 2013, <https://vlada.gov.hr/vijesti/predsjednik-vlade-milanovic-na-polaganju-vijenaca-na-mirogoju/5316> (30. 1. 2023).

predsjednikom Hrvatskog sabora Josipom Lekom ponovo je položio vijenac „na spomenik žrtvama Križnog puta iz 1945. godine“ u Teznom, izjavivši pritom kako „vlada smatra da je pravo mjesto za poklon žrtvama u Teznu, a ne u Bleiburgu“.²⁸

Za mjesta službenog obilježavanja Europskog dana sjećanja 2013. i 2014. odabrani su Jazovka i Jadovno, a na obje su komemoracije bili prisutni predsjednik Sabora Leko, ministar branitelja Predrag Fred Matić, izaslanici predsjednika Republike, predstavnici diplomatskog zbora, predstavnici lokalnih vlasti i nevladinih udruga te predstavnici Katoličke (2014. biskup ličko-senjski Mile Bogović) i Pravoslavne crkve.²⁹ Jazovka, jama u Žumberku, mjesto je masovnih egzekucija tijekom rata te egzekucije ranjenika iz zagrebačkih bolnica na kraju rata koje su se povezivale s partizanima. Jadovno je bio logor smrti na Velebitu, dio kompleksa ustaških logora Gospić–Velebit–Pag gdje su u ljeto 1941. dovođeni i likvidirani pretežno Židovi i Srbi te Hrvati antifašisti. Na obje su lokacije već postojale određene komemorativne prakse. Jazovka je bila mjesto komemoriranja komunističkih zločina, ali i mjesto kontrakomemoracije koja se održavala na dan oficijelnog obilježavanja državnog praznika Dana antifašističke borbe (22. lipnja) (Pauković 2019: 110–118). U Jadovnom se godišnje komemoracije održavaju u lipnju (najčešće 24. lipnja, kada je logor uspostavljen), u organizaciji Srpskog narodnog vijeća, Koordinacije židovskih općina te Saveza antifašističkih boraca i antifašista Hrvatske.³⁰ Izjava ministra branitelja Predraga Matića pokazuje da su odabrane ponajprije zbog svog simboličkog značenja:

²⁸ „Predsjednik Vlade Milanović u Teznu položio vijenac i osudio sve zločine“, priopćenje Vlade RH, 15. 5. 2015, <https://vlada.gov.hr/vijesti/predsjednik-vlade-milanovic-u-teznu-polozio-vijenac-i-osudio-sve-zlocine/16976> (30. 1. 2023).

²⁹ „Komemoracija za žrtve stradale u jami Jazovka i koncentracijskom logoru Jadovno“, priopćenje Ministarstva hrvatskih branitelja, 22. 8. 2013, <https://branitelji.gov.hr/vijesti/komemoracije-za-zrtve-stradale-u-jami-jazovka-i-koncentracijskom-logoru-jadovno/31>; „Komemoracija za žrtve stradale u koncentracijskom logoru Jadovno i u jami Jazovka“, priopćenje Ministarstva hrvatskih branitelja, 23. 8. 2014, <https://branitelji.gov.hr/vijesti/komemoracija-za-zrtve-stradale-u-koncentracijskom-logoru-jadovno-i-u-jami-jazovka/789> (30. 1. 2023).

³⁰ Primjerice, komemoracija 2012: Nepotpisano. „Komemoracija ustaškim žrtvama u Jadovnu“, *Jutarnji list*, 24. lipnja 2012, <https://www.jutarnji.hr/naslovnica/komemoracija-ustaskim-zrtvama-u-jadovnu-3053795>; Vukmirović, Svetlana. „U Jadovnom održana komemoracija žrtvama logora“, Radiotelevizija Vojvodine, 24. lipnja 2012, <https://www.youtube.com/watch?v=bHihrrNzpWE> (30. 1. 2023).

Jazovka i Jadovno su simbolička mjesta koja su Hrvatsku dijelila posljednjih sedamdesetak godina. Danas, po prvi puta od samostalnosti, okupili smo se ovdje kako bismo se poklonili svim žrtvama, jer su za nas sve žrtve jednake.³¹

Sljedeće, 2015. godine, promijenjene su lokacije komemoracije, ali ključ je ostao isti – po jedno mjesto za „žrtve ustaškog režima“ i „žrtve komunističkog režima“ – upravo tako stoji u priopćenju vlade, bez dodatnih objašnjenja.³² Te su godine kao mjesta komemoracije odabrane dvije lokacije u Zagrebu: spomen-park Dotrščina i spomen-područje Gračani-Banjalučka. Šumu Dotrščina je tijekom Drugog svjetskog rata koristio ustaški režim kao lokaciju za masovne likvidacije te je tijekom rata tamo ubijeno nekoliko tisuća ljudi, ponajviše iz Zagreba i okolice. Na lokalitetu Gračani-Banjalučka do trenutka komemoracije ekshumirani su posmrtni ostaci više od stotinu ljudi o čijem se stradanju malo zna, a obično se vezuju uz borbe prilikom oslobođanja Zagreba i likvidacije na samom kraju rata za koje su odgovorne komunističke vlasti. Uz predsjednika Sabora i ministra branitelja, na komemoraciji je sudjelovao i Ivan Zvonimir Čičak kao izaslanik nove predsjednice Republike Kolinde Grabar Kitarović.

Kada se analiziraju priopćenja i izjave Vlade RH, Hrvatskog sabora i Ministarstva hrvatskih branitelja u razdoblju 2012–2015, zamjetno je da se termin totalitarizam puno manje rabi. Naglasak je na žrtvama *svih* totalitarnih režima, a ne samo na žrtvama (jugoslaven-skog) komunističkog režima. U tom smislu, razdoblje lijevo-liberalne vlade Z. Milanovića predstavlja najsnažniji pokušaj da se EDS obilježava u duhu Rezolucije EP-a. Ako se isključi historijski revizionizam vezan uz ustaški pokret i NDH, njezin pristup obilježavanju EDS-a može se promatrati kao nastavak Tuđmanove politike pomirenja, i to u vrijeme kada se HDZ od te politike distancirao. Javni istupi vodećih njegovih ljudi u kojima se isticalo da je politika nacionalnog

³¹ „Komemoracija za žrtve stradale u jami Jazovka i koncentracijskom logoru Jadovno“, priopćenje Ministarstva hrvatskih branitelja, 22. 8. 2013, <https://branitelji.gov.hr/vijesti/komemoracije-za-zrtve-stradale-u-jami-jazovka-i-koncentracijskom-logoru-jadovno/31> (30. 1. 2023).

³² „Obilježen Europski dan sjećanja na žrtve svih totalitarnih i autoritarnih režima“, priopćenje Ministarstva hrvatskih branitelja, 23. 8. 2015, <https://branitelji.gov.hr/vijesti/obiljezen-europski-dan-sjecanja-na-zrtve-svih-totalitarnih-i-autoritarnih-rezima/1187> (30. 1. 2023).

pomirenja bila promašaj pokazuju da među dijelom članstva HDZ-a ona nikada nije bila posve prihvaćena. Primjerice, u govoru predsjednika HDZ-a Tomislava Karamarka na svečanoj akademiji u povodu 15. godišnjice smrti dr. Franje Tuđmana u prosincu 2014:

[...] treba jasno reći da pomirba nije uspjela jer [...] kako ćemo razgovarati, dragi prijatelji, s onima koji hrvatsku državu nikad nisu htjeli, nisu je željeli, niti ju danas žele [*pljesak, 8 sekundi*]. Njihov jedini odnos prema suvremenoj hrvatskoj državi jest cinizam, cinizam koji izražavaju i prema doktoru Tuđmanu, proglašavajući ga operetnim generalom ili povjesničarem sumnjivih vrijednosti, a nekog tko nije htio Hrvatsku, apologete jednopartijskog diktatorskog sustava, proglašavaju očevima, ili ocem, hrvatske demokracije. Kako shvatiti, dragi prijatelji, da je odmah nakon stvaranja hrvatske države počelo, rekao bih, i njezino rastakanje. Autori, režiseri su oni kojima je doktor Tuđman pružio ruku i dao priliku, **i dao priliku ne da prežive, nego da žive** [istaknula S.K.] politički život u hrvatskom parlamentu koji je višestranački.³³

Iako se ovakve izjave mogu shvatiti i kao dio zaoštrene retorike u pripremama za parlamentarne izbore kojima se HDZ nastojao vratiti na vlast, one ukazuju i na još jednu konstantu u političkom diskursu: označavanje političkih suparnika kao neprijatelja. U to se vrijeme formirao narativ u čijem je fokusu bilo nastojanje da se, pod krovnim pojmom totalitarnih režima, izjednače „oba totalitarizma“ te pokaže kako je jugoslavenski komunistički režim, a posljedično i partizanski pokret, bio barem podjednako zločinački kao i ustaški.

2016. (vlada Tihomira Oreškovića)

Do novog zaokreta u obilježavanju EDS-a dolazi u siječnju 2016. kada je vlast preuzela Domoljubna koalicija s HDZ-om kao vodećom strankom. Zajedno sa svojim partnerima HDZ je uspio sastaviti konzervativno-desnu vladu pod predsjedanjem Tihomira Oreškovića. Iako je ta vlada potrajala tek osam mjeseci, uspjela je upisati drugačije značenje u obilježavanje EDS-a: on je u punoj mjeri postao antikomunistička komemoracija.

³³ Govor Tomislava Karamarka na Svečanoj akademiji u povodu 15. godišnjice smrti dr. Franje Tuđmana (2.59-4.39), prosinac 2014, YouTube kanal Hrvatske demokratske zajednice, <https://www.youtube.com/watch?v=K4TdLsPMKGU> (11. 1. 2023).

Obilježavanje EDS-a te je godine održano u Hrvatskom saboru.³⁴ Predsjednica Republike Kolinda Grabar Kitarović dodijelila je dva odlikovanja: posthumno je odlikovan istarski komunist i jedan od organizatora antifašističkog otpora Ljubomir Drndić, dok je drugo odlikovanje primio nekadašnji hrvatski emigrant i antikomunist Nikola Štedul.³⁵

Središnju ulogu u obilježavanju EDS-a imao je govor predsjednika Hrvatskog sabora Željka Reinera³⁶ u kojemu je jasno došlo do izražaja novo značenje pripisano tom spomendanu. Govor se izravno poziva na Rezoluciju 1481 Vijeća Europe iz 2006, a korištenjem gotovo istovjetnih rečenica i na Prašku deklaraciju iz 2008, no ne i na Rezoluciju EP-a iz 2009. temeljem koje je uvedeno obilježavanje EDS-a. No, govor predsjednika Sabora ide korak i dalje: dok se u Praškoj deklaraciji naglašavaju „značajne sličnosti između nacizma i komunizma“, u njegovu govoru oni su posve izjednačeni:

Taj je datum odabran jer je 23. 8. 1939. godine potpisan [...] Sporazum Molotov-Ribbentrop [...] Dakle bjelodano se pokazala zapravo istovjetnost dva totalitarna, i u biti gotovo identična režima – nacističkog i komunističkog.

Druga ključna teza koju Reiner preuzima iz Praške deklaracije i Rezolucije 1481 jest tvrdnja da komunistički zločini, za razliku od zločina koje su počinili „nacisti, fašisti i ustaše“, nisu istraženi niti kažnjeni. U govoru koji ima 1213 riječi, samo je jedna rečenica (ili 32 riječi) posvećena zločinima „nacista, fašista i ustaša“. Fokus te rečenice nije na samim zločinima već na tvrdnji da su oni, za razliku od komunističkih, procesuirani i doživjeli povijesnu osudu (pa valjda o njima više nema potrebe govoriti, op. S.K.). Istu je tvrdnju predsjednik Sabora ponovio u govoru na komemoraciji u Maclju 2019, ali ju je zaoštrio spominjanjem „zloćudne asimetrije“:

³⁴ „U Hrvatskom saboru obilježen Europski dan sjećanja na žrtve svih totalitarnih i autoritarnih režima“, priopćenje Vlade RH, 23. 8. 2016, <https://vlada.gov.hr/vijesti/u-hrvatskom-saboru-obiljezen-europski-dan-sjecanja-na-zrtve-svih-totalitarnih-i-autoritarnih-rezima/19359> (30. 1. 2023).

³⁵ Nepotpisano. „Antifašist i antikomunist: Predsjednica spojila nespojivo: Evo koga je odlikovala“, *Tportal*, 22. kolovoza 2016, <https://www.tportal.hr/vijesti/clanak/predsjednica-spojila-nespojivo-evo-koga-je-odlikovala-20160822> (30. 1. 2023).

³⁶ „Govor predsjednika Hrvatskog sabora Željka Reinera na obilježavanju Europskog dana sjećanja na žrtve svih totalitarnih i autoritarnih režima, Hrvatski sabor, 23. kolovoza 2016“. <https://www.sabor.hr/hr/zastupnici/predsjednik/govori/govor-predsjednika-hrvatskoga-sabora-zeljka-reinera-na-obiljezavanju> (30. 1. 2023).

Naime, grozni zločini koje su počinili nacisti, fašisti i ustaše tijekom Drugoga svjetskog rata uglavnom su kažnjeni u brojnim sudskim procesima i te je totalitarne ideologije odavno povijest jasno i nedvosmisleno osudila. Međutim, komunistički zločini u mnogim zemljama u kojima su nakon Drugog svjetskog rata komunisti preuzeli vlast, uključujući i zločine koje su komunisti počinili nad desecima tisuća Hrvata nakon završetka rata, nikada nisu ni procesuirani, a kamoli kažnjeni. (Hrvatski sabor, 2016)

Zloćudna asimetrija očitovala se i u tome što je zločince koji su strahote radili u ime jednih totalitarnih režima najčešće stigla zaslužena kazna a ti su režimi nedvosmisleno osuđeni, dok su zločinci drugog režima – onog komunističkog, umjesto zaslužene kazne, dobivali odličja, stanove i vile otete svojim žrtvama, napredovali u svojim karijerama i stizali na vrhunske položaje ne samo u politici i vojsci već i u upravi, gospodarstvu, sveučilištima. (Macelj, 2019).³⁷

U govoru se tvrdi da Hrvatska kasni za drugim europskim zemljama u rasvjetljavanju komunističkih zločina, no ne objašnjavaju se razlozi tog kašnjenja, pogotovo u svjetlu činjenice da je u većem dijelu razdoblja nakon 1990. u Hrvatskoj na vlasti bio HDZ:

Čak i u makar verbalnoj osudi komunističkih zločina kasnili smo godinama za drugim europskim zemljama u kojima je ranije vladao komunizam i koje su provele lustraciju [...] osvijetlili su to mračno razdoblje svoje povijesti, što Hrvatska nije učinila.

Tvrdnje i generalizacije iznesene u govoru većinom se ne podupiru dokazima. Tek se na jednom mjestu nabrajaju mjesta zločina: samo jedno od njih odnosi se na žrtve ustaškog režima, a ostalih sedam na žrtve komunističkog režima:

Do sada su ovaj spomendan u Hrvatskoj neki političari obilježavali odlaskom na mjesta na kojima su pokopane žrtve totalitarnih režima ili pak mjesta na kojima se nalaze samo obilježja kojima ih se sjećamo jer se ni ne zna gdje su im kosti zakopane, a kojih na žalost u Hrvatskoj i izvan nje ima i te kako mnogo, i polaganjem vijenca odavali im pijetet. Ta su mjesta razasuta od Bleiburga, Tezna, Hude Jame i Kočevskog Roga preko Macelja, Jasenovca, Golog Otoka do Sv. Grgura.

³⁷ Govor je dostupan na sljedećoj poveznici: Z.G. „Reiner na Maclju progovorio o komunizmu i fašizmu: ‘Čuvao nas Bog od zla ovakvih režima!’“, *Dnevno.hr*, 24. kolovoza 2019, <https://www.dnevno.hr/vijesti/hrvatska/reiner-na-maclju-progovorio-o-komunizmu-i-fasizmu-cuvao-nas-bog-od-zla-ovakvih-rezima-1354511/> (30. 1. 2023).

Kao što je vidljivo iz navedenih primjera, u govoru se obilato koriste izrazi i riječi kojima se prvenstveno želi izazvati emocionalna reakcija slušatelja. Zbog svega toga, govor balansira na rubu činjenične (ne)korektnosti. Zamjetni su i dijelovi u kojima se komunicira do neke mjere pokušava izjednačiti s nacizmom i u zločinima nad Židovima:

Štoviše, komunistički režim je represijom nastojao zauvijek izbrisati iz sjećanja postojanje svih tih Hrvata, ali i nekih Židova, Nijemaca i pripadnika drugih narodnosti koji su pobijeni samo zato što su drugačije mislili, zato što se netko htio dočepati njihove imovine, ili naprosto zato što su bili pripadnici društvenih elita, intelektualci, pripadnici građanske klase, svećenici i redovnice, a gdječuda čak i bez ikakvog razumnog razloga. Pritom je sve bilo zavijeno velom šutnje i straha jer je režim okrutno do samoga kraja kažnjavao one koji bi se usudili o tome progovoriti.

Dok žrtvama nacista, fašista i ustaša posvećuje minimalnu pažnju, govor se na nekoliko mjesta proteže i na događanja u 1990-ima. U sljedećem su primjeru velikosrpska ideja i režim Slobodana Miloševića izjednačeni s „nacijašizmom“ (takvih kvalifikacija za ustaški režim nema):

Budući da to nažalost u bivšoj Jugoslaviji nije bilo provedeno [osuda totalitarnih režima, op. S.K.], stoga se i mogao dogoditi svojevrsni „deja vu“ nacifašizma u obliku širenja velikosrpske ideje i njome „opravdane“ agresije i rata. [...]

[...] Današnji je dan i prigoda da se prisjetimo svih onih koji su u novijoj hrvatskoj povijesti ustali protiv nasilja spomenutih totalitarnih ideologija, ali i njihovih sljedbenika koji su predvođeni Slobodanom Miloševićem, njegovim suradnicima i velikosrpskim nacifašizmom krajem 20. stoljeća izvršili agresiju na Hrvatsku, a koji su pali kao žrtve borbe za slobodu, neovisnost i za pravednost [...].

Govor je tako otvorio prostor za uključivanje ratnih zbivanja 1991–1995. u obilježavanje EDS-a, što će već sljedeće godine naći odraz u komemorativnim praksama.

2017–2022. (vlade Andreja Plenkovića)

Kratkotrajnu Oreškovićevu vladu u listopadu 2016. zamijenila je nova koalicijska vlada desnog centra, s HDZ-om kao najjačom strankom i Andrejom Plenkovićem kao premijerom. Ova je vlada prvi puta obilježila EDS 2017. godine i dosad ga je komemorirala ukupno šest puta, dulje od bilo koje prethodne vlade. Središnje mjesto komemoracije postalo je groblje Mirogoj u Zagrebu, a vladini su izaslanici obilazili i druge lokalitete.

Prve godine, vladinu delegaciju na Mirogoju predvodio je premijer Plenković. Delegacija je položila vijence i zapalila svijeće na grobu Franje Tuđmana i kod spomenika Glas hrvatske žrtve – Zid boli koji sadrži urezana imena poginulih u ratu 1991–1995. Vlada nije dala objašnjenje za odabir ovih lokacija, no on je na tragu onoga što je nagovijestio Reinerov govor iz 2016: u obilježavanju EDS-a uključeni su i događaji iz 1990-ih. U priopćenju Vlade RH vidljivo je ublažena antikomunistička retorika. Zamjetno je korištenje izraza „nedemokratski režimi“, što se može povezati i s osnivanjem Vijeća za suočavanje s posljedicama vladavine nedemokratskih režima.³⁸ U priopćenju Vlade RH najavljen je i posjet ministrice kulture Nine Obuljen Koržinek Jasenovcu te ministra branitelja Tome Medveda Maclju. Na temelju korištenih izvora nije moguće potvrditi jesu li ti posjeti i realizirani, no ovo je bio prvi puta da se Jasenovac navodi u kontekstu obilježavanja EDS-a.³⁹

Sljedeće, 2018. godine, protokol na Mirogoju bio je identičan: premijer Plenković bio je na čelu delegacije, a komemoriralo se ponovo kod Zida boli i Tuđmanova groba.⁴⁰ Ostali lokaliteti na kojima

³⁸ Vlada je osnovala Vijeće u ožujku 2017. zbog prijepora izazvanih korištenjem ustaškog pozdrava „Za dom spremni“. Na čelo Vijeća imenovan je akademik Zvonko Kusić. U veljači 2018. Vijeće je donijelo svoje preporuke nazvane *Dokument dijaloga*. Iako je dokument izazvao debate i imao nekoliko spornih dijelova (npr. pojedine preporuke o korištenju simbola i obilježja totalitarnih režima ili definiranje komunizma kao vida totalitarizma, a fašizma tek kao iskaza radikalnog nacionalizma), vlada se redovito poziva na njegova rješenja. Istovremeno nije prenijela njegove preporuke u zakonodavstvo. Više u: Cvijanović 2018, Koren 2019.

³⁹ „Europski dan sjećanja na žrtve totalitarnih i autoritarnih režima“, priopćenje Vlade RH, 23. 8. 2017, <https://vlada.gov.hr/vijesti/europski-dan-sjecanja-na-zrtve-totalitarnih-i-autoritarnih-rezima/22281> (30. 1. 2023).

⁴⁰ „Europski dan sjećanja na žrtve totalitarnih i autoritarnih režima“, priopćenje Vlade RH, 22. 8. 2018, <https://vlada.gov.hr/vijesti/europski-dan-sjecanja-na-zrtve-svih-totalitarnih-i-autoritarnih-rezima/24308> (30. 1. 2023).

su izaslanici predsjednice Republike te predsjednika vlade i Sabora polagali vijence dijelom su se razlikovali od onih iz prethodne godine: uz Macelj, u protokol su uvršteni Goli otok i Sveti Grgur. U priopćenju Sabora navodi se da su se na Golom otoku „za vrijeme totalitarnog komunističkog režima nalazili zatvorski kompleksi i logori“ – u službenim priopćenjima i izjavama dužnosnika uglavnom se govori o Golom otoku kao mjestu zatočenja „žrtava totalitarnog komunističkog režima“, a u pravilu se ne objašnjava tko su bile te žrtve.⁴¹ Budući da je Jasenovac ispao iz protokola, 2018. nije bilo nijedne lokacije koja bi se povezivala s komemoriranjem žrtava ustaškog režima.

Godina 2019. bila je prijelomna za protokol na Mirogoju: uz Tuđmanov grob i Zid boli, u protokol su dodani Grobnica narodnih heroja, grob disidenta Brune Bušića te kontroverzno Spomen-obilježje hrvatskim žrtvama Bleiburga i križnih puteva na kojemu je prikazana kolona u kojoj su vojnici s ustaškim obilježjima (karakterističnom kapom i slovom „U“). Taj će se protokol zadržati i sljedeće tri godine. Komemoraciju je ponovo predvodio predsjednik vlade Andrej Plenković, ovog puta u pratnji dvojice ministara te posebnog savjetnika za društvena pitanja akademika Zvonka Kusića. U vladinom priopćenju zadržan je dotadašnji neutralni jezik u kojemu se, u duhu Rezolucije EP-a, skupno govori o totalitarnim i nedemokratskim režimima:

Uz jasan otklon od svakog totalitarizma te primjereno obrazovanje mladih o zločinima nedemokratskih sustava, između ostalog i s novim kurikulumom povijesti oko kojeg smo postigli konsenzus,⁴² Hrvatska gradi društvo uključenosti, tolerancije i dijaloga koji njeguju kulturu sjećanja na sve nevine žrtve rata i totalitarnih režima kako bi se još spremnije suočavala s izazovima budućnosti.⁴³

⁴¹ „Hrvatski sabor obilježio 23. kolovoza – Europski dan sjećanja na žrtve svih totalitarnih i autoritarnih režima“, priopćenje Hrvatskog sabora, 24. 8. 2018. (priopćenje u posjedu autorice).

⁴² Kurikulum povijesti našao se u vladinom priopćenju jer je usvojen nakon velikih političkih prijedloga u ožujku 2019. O tome više u: Koren 2020: 87–112.

⁴³ „Predsjednik Vlade obilježio Europski dan sjećanja na sve žrtve totalitarnih i autoritarnih režima“, priopćenje Vlade RH, 23. 8. 2019, <https://vlada.gov.hr/vijesti/predsjednik-vlade-obiljezio-europski-dan-sjecanja-na-sve-zrtve-totalitarnih-i-autoritarnih-rezima/26627> (30. 1. 2023).

Uz Mirogoj, ponovo se komemoriralo i na drugim lokalitetima. Mjesta sjećanja povezana s komemoriranjem žrtava partizanskih i komunističkih zločina su se ustalila: u protokolu su ponovo bili Macelj, Goli otok i Sveti Grgur. Nasuprot, ona koja se odnose na komemoriranje žrtava ustaških zločinima mijenjala su se iz godine u godinu. Upravo 2019. izaslanici vlade posjetili su najveći broj lokaliteta povezanih s partizanskim pokretom i ustaškim zločinima: uz Grobnicu narodnih heroja, položili su vijence u Spomen-parku Dotršćina i kod spomenika na romskom groblju Uštica (Jasenovac).⁴⁴ Od svih navedenih mjesta, jedino se Grobnica narodnih heroja zadržala u protokolu i sljedećih godina, no ostaje pitanje je li i najprimjerenija. Naime, u grobnici su pokopani pripadnici predratnog komunističkog pokreta i aktivni sudionici antifašističke borbe od kojih je većina preživjela rat: od ukupno 32 pokopana u grobnici, 20 ih je umrlo prirodnom smrću desetljećima nakon što je rat završio te se teško mogu ubrojiti u „žrtve totalitarnih režima“.⁴⁵ Ako se slijedi logika mjesta masovnih likvidacija, mučenja i zatočenja na kojima se komemoriraju žrtve partizanskih i komunističkih zločina, ne bi li za podizanje svijesti o zločinima ustaškog režima bili primjereniji neki od brojnih koncentracijskih logora s područja NDH, mjesta masovnih ubijanja ili deportacija u logore smrti u okupiranoj Poljskoj?

Godina 2019. donijela je još jednu novinu u obilježavanju EDS-a: ukop ekshumiranih ostataka vojnih i civilnih žrtava Drugog svjetskog rata. Istraživanja grobnica iz Drugog svjetskog rata intenzivirana su nakon što je odlukom vlade iz 2013. osnovano Povjerenstvo za istraživanje, uređenje i održavanje vojnih groblja, groblja žrtava Drugog svjetskog rata i groblja poslijeratnog razdoblja.⁴⁶ Koliko se može zaključiti iz dostupnih izvještaja Ministarstva

⁴⁴ Ibid.

⁴⁵ Osmorica pokopanih ubijeni su u sukobima s policijom između 1929. i 1931. (npr. Janko Mišić, Josip Kolumbo, Paja Marganović), četveroica su ubijeni ili strijeljani kao aktivni pripadnici partizanskog pokreta otpora 1941–1942. (Rade Končar, Josip Kraš, Janko Gredelj, Vojin Kovačević), a dvadesetorica su preživjeli rat, držali istaknuta mjesta u komunističkoj vlasti i umrli između 1958. i 2013. (npr. Đuro Salaj, Božidar Maslarić, Većeslav Holjevac, Rade Bulat, Milutin Baltić, Slavko Komar).

⁴⁶ „Odluka o Povjerenstvu za istraživanje, uređenje i održavanje vojnih groblja, groblja žrtava Drugog svjetskog rata i groblja poslijeratnog razdoblja“, *Narodne novine* 46/2013. Povjerenstvo je osnovano na temelju Zakona o istraživanju, uređenju i održavanju vojnih groblja, groblja žrtava Drugog svjetskog rata i poslijeratnog razdoblja (*Narodne novine* 143/2012).

hrvatskih branitelja, provedena su terenska istraživanja masovnih i pojedinačnih grobnica, ponajviše onih u kojima su ukopani vojnici NDH, nerijetko i neidentificirane vojne i civilne žrtve. Za sahranu ekshumiranih posmrtnih ostataka bile su nadležne jedinice lokalne samouprave, a ukopi pripadnika vojnih postrojbi NDH odvijali su se i uz vojne počasti (o čemu je pučka pravobraniteljica 2018. poslala upit Ministarstvu hrvatskih branitelja).⁴⁷ Gračani su bili jedna od lokacija na kojoj su između 2012. i 2019. ekshumirani posmrtni ostaci blizu 300 osoba.⁴⁸ U Gračanima su se između 8. i 10. svibnja 1945. vodile borbe između Jugoslavenske armije te njemačkih postrojbi i oružanih snaga NDH, a u tom je dijelu Zagreba bilo i poslijeratnih likvidacija. (Goldstein 2011: 341–342, 366) Ministarstvo hrvatskih branitelja organiziralo je u Gračanima „pokop posmrtnih ostataka žrtava Drugog svjetskog rata i poslijeratnog razdoblja“, uz državne počasti i u prisutnosti državnog i gradskog vrha (predsjednice Republike, predsjednika Hrvatskog sabora, ministra branitelja, zagrebačkog gradonačelnika). Iako o ekshumiranim ostacima u javnosti ima malo podataka, prije svega radi li se o poginulima u borbi ili o zločinu, u govorima državnih dužnosnika oni su bez zadrške prikazani kao žrtve totalitarnih režima.⁴⁹

U razdoblju između dviju komemoracija promijenjen je Zakon o blagdanima, spomendanima i neradnim danima (studenj 2019). Iako je primarni motiv za izmjenu bio uređivanje obilježavanja Dana državnosti, novi Zakon donio je još dvije promjene. Uveden je novi spomendan – Dan Europe i Dan pobjede nad fašizmom koji

⁴⁷ „Izvješće o radu Povjerenstva za istraživanje, uređenje i održavanje vojnih groblja, groblja žrtava Drugog svjetskog rata i groblja poslijeratnog razdoblja u razdoblju od 1. siječnja do 31. prosinca 2018. godine.“, <https://sabor.hr/hr/izvjesce-o-rad-u-povjerenstva-za-istrazivanje-uredenje-i-odrzavanje-vojnih-groblja-groblja-zrtava-0> (2. 2. 2023).

⁴⁸ „Ekshumacija u Gračanima: 'Želimo bez politiziranja dostojno sahraniti sve pronađene žrtve'“, priopćenje Ministarstva hrvatskih branitelja, 23. 5. 2013, <https://branitelji.gov.hr/vijesti/ekshumacija-u-gracanima-zelimo-bez-politiziranja-dostojno-sahraniti-sve-pronadjene-zrtve/374> (2. 2. 2023).

⁴⁹ „Posljednji ispraćaj 294 žrtve Drugog svjetskog rata“, priopćenje Ministarstva hrvatskih branitelja, 23. 8. 2019, <https://branitelji.gov.hr/vijesti/posljednji-ispracaj-294-zrtve-drugog-svjetskog-rata/2405>; „Predsjednik Sabora Jandroković sudjelovao na ceremoniji posljednjeg ispraćaja i pokopa posmrtnih ostataka žrtava Drugog svjetskog rata u Gračanima“, priopćenje Hrvatskog sabora, 22. 8. 2019, <https://www.sabor.hr/hr/press/priopcenja/predsjednik-sabora-jandrokovic-sudjelovao-na-ceremoniji-posljednjeg-ispracaja-i> (2. 2. 2023).

se obilježava 9. svibnja „kao dan europskog zajedništva i identiteta i dan pobjede svih slobodnih naroda i država nad fašizmom“. Bilo je to prvi puta nakon 1991. da je u Zakon unesen još jedan spomendan koji se vezuje uz Drugi svjetski rat.⁵⁰ EDS-u je promijenjen naziv pa se otada zove *Europski dan sjećanja na žrtve totalitarnih i autoritarnih režima – nacizma, fašizma i komunizma*.⁵¹ U priopćenju Hrvatskog sabora ova se promjena objašnjava usklađivanjem sa stajalištima izrečenima u Rezoluciji Europskog parlamenta o važnosti europskog sjećanja za budućnost Europe (rujan 2019),⁵² no bez daljnje elaboracije (razlog se može tražiti u tome što je ova Rezolucija EP-a, puno više od one iz 2009, usmjerena na izjednačavanje nacizma i komunizma, što se naročito iskazuje u problematičnom tumačenju početka Drugog svjetskog rata kao izravne posljedice njemačko-sovjetskog pakta od 23. 8. 1939).⁵³ No, za komemorativne prakse ključno je da svrhu obilježavanja spomendana čini nejasnom jer otvara pitanje obilježavaju li se na taj dan isključivo žrtve nacizma, fašizma i komunizma ili i drugih „totalitarnih i autoritarnih režima“. Konfuziji pridonosi i vlada koja je u svojim priopćenjima i nakon promjena Zakona nastavila nazivati ovaj spomendan starim imenom (vidi npr. bilj. 53).

Sljedeće tri godine nije bilo novina u protokolu na Mirogoju, osim što je 2020. i 2021. delegacije nije predvodio premijer, već potpredsjednici vlade, ministri Tomo Medved i Davor Božinović. Macelj, Goli otok i Sveti Grgur sve su tri godine ostali sastavni dio

⁵⁰ Zakonom iz 1991. (*Narodne novine* 14/1991) ukinuti su svi dotadašnji državni praznici naslijeđeni iz socijalističkog razdoblja, uključujući i one vezane uz Drugi svjetski rat, a uveden je Dan antifašističke borbe (22. lipnja). Zakonom iz 2019. (koji je zamijenio Zakon iz 1996) de facto je vraćeno obilježavanje Dana pobjede 9. svibnja, kao što je to bilo u socijalističkoj Hrvatskoj od 1945. do 1952. i od 1965. do 1991. Od 1952. do 1965. kao Dan pobjede obilježavao se 15. svibnja. Detaljnije u: Koren 2012: 388–389, 439–440.

⁵¹ „Europski dan sjećanja na žrtve totalitarnih i autoritarnih režima – nacizma, fašizma i komunizma, kao dan spomena na žrtve totalitarnih i autoritarnih režima – nacizma, fašizma i komunizma, obilježava se dostojanstveno i nepristrano.“ „Zakon o blagdanima, spomendanima i neradnim danima u Republici Hrvatskoj“, 14. 11. 2019, *Narodne novine* 110/2019.

⁵² „European Parliament resolution of 19 September 2019 on the importance of European remembrance for the future of Europe“, https://www.europarl.europa.eu/doceo/document/TA-9-2019-0021_EN.html (2. 2. 2023).

⁵³ „23. kolovoza – Europski dan sjećanja na žrtve svih totalitarnih i autoritarnih režima – nacizma, fašizma i komunizma“, Hrvatski sabor, <https://www.sabor.hr/hr/o-saboru/povijest-saborovanja/vazni-datumi/23-kolovoza-europski-dan-sjecanja-na-zrtve-svih> (2. 2. 2023).

protokola, uz sudjelovanje predstavnika vlade i Hrvatskog sabora. Premijer Plenković posjetio je Goli otok na EDS 2020. godine (prikom spomenuvši da su politički zatvorenici ovdje „završili u kontekstu Informbiroa“), a Macelj 14. svibnja 2021. godine. Nastavila su se i pokapanja „žrtava totalitarnih režima iz razdoblja Drugog svjetskog rata i poraća“, po svemu sudeći vojnika NDH: 2020. u Tomašnici kraj Garešnice i 2021. u Gospiću, oba puta u prisutnosti ministra Medveda, te 2022. u Zagvozdu u prisutnosti izaslanika predsjednika Sabora.⁵⁴

No, iz protokola je već 2020. izostavljena Dotrščina, te Jasenovac u bilo kojem obliku pa su u te tri godine žrtve ustaškog režima bile zastupljene jedino kroz Grobnicu narodnih heroja. Na novinarsko pitanje prilikom komemoracije 2021. o tome zašto Jasenovac nije uključen u protokol i radi li se time razlika među žrtvama, ministar Butković je ustvrdio da je izaslanstvo Vlade bilo u Jasenovcu prije nekoliko mjeseci i da tu nema nikakvih „protežiranja i pristranosti“.⁵⁵ Na isto pitanje, ministar Medved je kratko odgovorio: „Jasenovac je u nekim drugim prigodama“, referirajući na to da se u Jasenovcu odvijaju i zasebne komemoracije u travnju.⁵⁶ No, i na drugim lokacijama višestruko se komemorira: u Maclju se komemorira 15. svibnja, a kod Zida boli i groba Franje Tuđmana komemorira se u raznim prigodama pa to nije prepreka za njihovo uključivanje u obilježavanje EDS-a.

⁵⁴ „Predsjednik i članovi Vlade na obilježavanju Europskog dana sjećanja na žrtve svih totalitarnih i autoritarnih režima“, priopćenje Vlade RH, 23. 8. 2020, <https://vlada.gov.hr/vijesti/predsjednik-i-clanovi-vlade-na-obiljezavanju-europskog-dana-sjecanja-na-zrtve-svih-totalitarnih-i-autoritarnih-rezima/30180>; „Obilježavanje Europskog dana sjećanja na žrtve svih totalitarnih i autoritarnih režima“, priopćenje Vlade RH, 23. 8. 2021, <https://vlada.gov.hr/vijesti/obiljezavanje-europskog-dana-sjecanja-na-zrtve-svih-totalitarnih-i-autoritarnih-rezima/32771>; „Njegujući kulturu sjećanja i osudom zločina odajemo počast žrtvama totalitarnih režima“, priopćenje Vlade RH, 23. 8. 2022, <https://vlada.gov.hr/vijesti/njegujuci-kulturu-sjecanja-i-osudom-zlocina-odajemo-pocast-zrtvama-totalitarnih-rezima/35940>; „Hrvatski sabor obilježio Europski dan sjećanja na žrtve totalitarnih i autoritarnih režima“, priopćenje Hrvatskog sabora, 23. 8. 2022, <https://www.sabor.hr/hr/press/priopcenja/hrvatski-sabor-obiljezio-europski-dan-sjecanja-na-zrtve-totalitarnih-i>; R. I. „Plenković na Golom otoku odao počast žrtvama komunističkog režima“, Maxportal, 23. kolovoza 2020, <https://www.maxportal.hr/vijesti/plenkovic-na-golom-otoku-odao-pocast-zrtvama-komunistickog-rezima/> (30. 1. 2023).

⁵⁵ Izjava je emitirana u središnjem Dnevniku HTV-a s početkom u 19 sati, 23. 8. 2021. (transkript priloga u posjedu autorice).

⁵⁶ „Medved: Vlada stvara ozračje u društvu koje je tolerantno“, priopćenje Vlade RH, 23. 8. 2021, <https://vlada.gov.hr/vijesti/medved-vlada-stvara-ozracje-u-drustvu-koje-je-tolerantno/32774> (2. 2. 2023).

Zašto obilježavamo Europski dan sjećanja na žrtve totalitarnih režima? Zaključna razmatranja

Nakon što je 2011. uveden kao spomendan u hrvatsko zakonodavstvo, obilježavanje EDS-a punilo se raznim značenjima, ovisno o tome koja je politička opcija bila na vlasti. Ako su komemorativne i diskurzivne prakse u doba vlade Z. Milanovića, a dijelom i prethodne vlade J. Kosor, predstavljale pokušaj da se EDS obilježi kao dan sjećanja na žrtve *svih* totalitarnih režima, u vrijeme vlade T. Oreškovića ova je komemoracija otišla najdalje u suprotnome smjeru, odnosno pretvorena je u antikomunističku manifestaciju. Odnos vlade A. Plenkovića najviše je varirao, ne najmanje i zato što su tijekom šest godina na obilježavanje utjecali različiti (dnevno)politički konteksti. Unatoč znatno umjerenijoj retorici u priopćenjima i izjavama, EDS se nakon početnih godina primarno pretvorio u dan sjećanja na žrtve komunističkoga režima. Ponajprije se radi o odabiru mjesta obilježavanja. Pokazano je da su svih godina u protokolu bila značajno zastupljenija mjesta povezana sa žrtvama partizanske i komunističke represije. No, i odabir tih lokacija (poput Maclja ili Golog otoka) s fokusom na mjesta masovnih stradanja bio je primjereniji svrsi obilježavanja ovog spomendana od onih na kojima su se komemorirale žrtve ustaškog režima, osobito od 2020. nadalje. Zanimljivo je pitanje zašto se u protokolu nisu zadržali Jasenovac ili barem Dotrščina – vjerojatno bi komemoracije na tim mjestima sjećanja zahtijevale puno eksplicitniji govor o ustaškim zločinima nego one kod Grobnice narodnih heroja.

Postoje i neka opća pitanja koja proizlaze iz desetljetnog obilježavanja Dana sjećanja. S obzirom na učestale tvrdnje da žrtve komunističkih zločina dugo vremena nisu ravnopravno tretirane u odnosu na žrtve ustaškog režima i da se stoga o njima manje zna,⁵⁷ može se postaviti pitanje bi li ravnomjerniji odabir mjesta komemoriranja skrenuo pažnju s žrtava komunističkog režima. No, zašto bi komemoriranje žrtava ustaškog režima umanjilo ili ugrozilo sjećanje na žrtve komunističkog režima? Jalovo je i besmisleno koristiti dan koji

⁵⁷ Primjerice, izjave Andrije Hebranga prilikom otkrivanja spomen-obilježja Gračani-Banjalučka 2015: Nepotpisano. „Otkriveno spomen-obilježje 134 žrtva komunizma u Gračanimi“, *Tportal*, 15. svibnja 2015, <https://www.tportal.hr/vijesti/clanak/otkriveno-spomen-obiljezje-134-zrtve-komunizma-u-gracanima-20150515> (30. 1. 2023).

treba biti posvećen žrtvama za eksplicitno ili implicitno retoričko „dokazivanje“ koji je režim bio gori i čiji su zločini bili grozniji. Osim toga, podizanje svijesti o žrtvama i zločinima nije moguće postići samo na simboličkoj razini, već i drugim aktivnostima poput, primjerice, sustavnih znanstvenih istraživanja i edukacije ili osnivanja dokumentacijskih i memorijalnih centara. Pitanje je zašto se u proteklih tridesetak godina samostalne Hrvatske nije više učinilo u tom pogledu, tim više što su dominantne politike povijesti imale u fokusu upravo zločine komunističkog režima. I u samim komemorativnim praksama može se činiti više da se produbi svijest o žrtvama koje se komemorira – primjerice, praksa čitanja imena žrtava ili poginulih vojnika već postoji prilikom obilježavanja Dana pobjede i domovinske zahvalnosti ili Dana sjećanja na žrtvu Vukovara i Škabrnje. U vladinim priopćenjima mogu se puno jasnije navesti činjenice o mjestima komemoracija i/ili ljudima koji su odabrani da ih se zajednica na taj dan prisjeća.

No, to bi podrazumijevalo pažljiviji odnos prema činjenicama. Utvrđivanje činjenica o ratnim žrtvama i okolnostima u kojima su stradale iznimno je važno kako bi se onemogućile manipulacije. U obilježavanju EDS-a nerijetko se susreću suprotne prakse: u priopćenjima državnih institucija nema podataka o lokacijama komemoracija i stradalima na tim mjestima ili se one svode na najopćenitije formulacije („žrtve totalitarnih režima“), a u političkim govorima se žrtvama totalitarnih režima proglašavaju se i oni za koje se ne zna kako su i u kojim su okolnostima stradali. Ono što možda liječi traumu jedne zajednice sjećanja (npr. pokapanja pripadnika oružanih snaga NDH s vojnim počastima), može perpetuirati kulturnu traumu druge zajednice (potomaka onih koji su bili žrtve režima čijim se vojnicima odaje počast). O tome primjerice govore i višegodišnje odvojene komemoracije u Jasenovcu u kojima predstavnici naroda iz kojih su bile žrtve jasenovačkog logora ne sudjeluju na državnim komemoracijama nezadovoljni vladinom tolerancijom javne uporabe ustaških simbola. Isto vrijedi i u suprotnom smjeru, kada bi se zbog sudjelovanja na strani poraženih, i u povijesti osuđenih, režima i ideologija, poricalo da je nad pripadnicima oružanih snaga NDH na kraju rata bio počinjen zločin te da su i oni žrtve. No, u obilježavanju EDS-a od 2011. do 2022. takvi primjeri nisu zabilježeni.

Još jedna često korištena sintagma izaziva nelagodu: „nevine žrtve“. Temeljno obilježje žrtve je njezina slabost spram počinitelja koji nad žrtvom nasilno realizira svoju nadmoć, no to žrtvu automatski ne čini dobrom niti ju uspostavlja kao moralni autoritet (Puhovski 2013). Drugim riječima, to ne poništava njezina prethodna djela niti ju čini „nevinom“. Uporaba te sintagme pridonosi apstraktizaciji žrtvi jer izriče vrijednosni sud i prije utvrđivanja činjenica, odnosno u krajnjoj instanci lišava potrebe da se o njoj išta više zna. Upravo suprotno, znanje o žrtvama, počiniteljima, promatračima i spašavateljima neophodno je za razumijevanje masovnih zločina i s njima povezanih trauma.

Još jedno pitanje koje je postavljeno na početku jest kako se u političkom diskursu koristi koncept totalitarizma. Totalitarna paradigma se u proteklih dvadesetak godina pokazala kao pogodan okvir za europske politike povijesti temeljene na vrijednosnom izjednačavanju fašizma i komunizma, u hrvatskom slučaju komunističkog i ustaškog režima. Omogućila je i da se jugoslavenski komunizam bez iznimke označi kao totalitaran u cijelom razdoblju svog postojanja. Koncept totalitarizma se u komemorativnim praksama najmanje koristio u vrijeme lijevo-liberalne koalicije, a puno više u vrijeme vlada desnog centra. Najčešće se koristio nerefleksivno, kao samorazumljiv i primarno kao negativna karakterizacija. Čak ni *Dokument dijaloga*, elaborat u kojemu je materijalizirana politika povijesti vlade Andreja Plenkovića, nije iskoristio priliku da razriješi nedoumice na pojmovnoj razini, kada je riječ o definicijama totalitarizma, komunizma i fašizma (Koren 2019: 153–154) – možda i zato što su se stručnjaci koji su sudjelovali u njegovoj izradi previše ugledali na političku uporabu ovih pojmova.

Kada je 2018. pučka pravobraniteljica uputila upit Ministarstvu hrvatskih branitelja o tome planira li ministarstvo za pripadnike vojnih postrojbi NDH predvidjeti ukope uz vojne počasti, iz ministarstva je odgovoreno da je „prvenstvena nadležnost Ministarstva istraživanje groblja, koje obuhvaća niz aktivnosti i radnji na istraživanju i prikupljanju podataka i arhivske građe, terensko opažanje, mjerenje i kartiranje, dok je utvrđivanje povijesnih činjenica, na temelju prethodno prikupljenog, u nadležnosti znanstvenih institucija

koje se bave poviješću [...]“.⁵⁸ Iako se nije teško složiti s ovakvim odgovorom, načelni stavovi poput ovog ipak ne sprječavaju ni Ministarstvo hrvatskih branitelja ni ostala vladina tijela i dužnosnike da u svojim govorima i komemorativnim činovima povodom EDS-a tumače prošlost i prije nego što su utvrđene činjenice, ni da zanemare utvrđene činjenice kad to služi političkoj svrsi.

Bibliografija

- Alexander, Jeffrey, Ron Eyerman, Bernhard Giesen, Neil J. Smelser i Piotr Sztompka. 2004. *Cultural Trauma and Collective Identity*. Berkeley, Los Angeles, London: University of California Press.
- Arendt, Hannah. 2015. *Izvori totalitarizma*. Zagreb: Disput.
- Cvijanović, Hrvoje. 2018. „On memory politics and memory wars: a critical analysiss of the Croatian Dialogue Document“. *Croatian Political Science Review* 55/4: 122–141.
- Goldstein, Ivo. 2011. *Zagreb 1941.–1945*. Novi Liber: Zagreb.
- Judt, Tony. 2005. *Postwar. A History of Europe Since 1945*. New York: The Penguin Press.
- Kaiser, Wolfram. 2022. *European Day of Remembrance for Victims of all Totalitarian and Authoritarian Regimes*. European Parliament History Service PE 733.610, August 2022.
- Kershaw, Ian. 2015. *The Nazi Dictatorship. Problems and Perspectives of Interpretation* (Bloomsbury Revelations Edition). London-New York: Bloomsbury.
- Koren, Snježana. 2012. *Politika povijesti u Jugoslaviji. Komunistička partija Jugoslavije, nastava povijesti, historiografija*. Zagreb: Srednja Europa.
- Koren, Snježana. 2015. „Twentieth-century wars in history teaching and public memory of present-day Croatia“. *Studi sulla formazione* 2: 11–32.
- Koren, Snježana. 2019. „Dialogue Document without a dialogue“. *Poznańskie Studia Slawistyczne* 16: 143–157.
- Koren, Snježana. 2020. „History, Identity, and Curricula: Public Debates and Controversies Over the Proposal for a New History Curriculum in Croatia“. U: *Nationhood and Politicization of History in School History Textbooks. Identity, the Curriculum and Educational Media*, Gorana Ognjenović i Jasna Jozelić ur. London: Palgrave Macmillan, 87–112.
- Miljan, Goran. 2018. *Croatia and the Rise of Fascism. The Youth Movement and the Ustasha During World War II*. London – New York: I. B. Tauris.

⁵⁸ Vidi bilj. 46.

- Neumayer, Laure. 2015. „Integrating the Central European Past into a Common Narrative: The Mobilizations Around the ‘Crimes of Communism’ in the European Parliament“. *Journal of Contemporary European Studies* 23/3: 344–363.
- Overy, Richard. 2005. *Diktatori. Hitlerova Njemačka i Staljinova Rusija*. Zagreb: Naklada Ljevak.
- Pauković, Davor. 2019. Framing the narrative about communist crimes in Croatia: Bleiburg and Jazovka. U: *Framing the Nation and Collective Identities Political Rituals and Cultural Memory of the Twentieth-Century Traumas in Croatia*, Vjeran Pavlaković i Davor Pauković ur. Oxon and New York: Routledge, 99–118.
- Perchoc, Philippe. 2015. „Negotiating memory at the European Parliament after the enlargement (2004 – 2009)“. *European Review of International Studies* 2/2: 19–39.
- Pons, Silvio i Robert Service, ur. 2010. *A Dictionary of 20th-Century Communism*. Princeton and Oxford: Princeton University Press.
- Puhovski, Žarko. 2013. Mistika žrtve I. *Peščanik*, 23. kolovoza, <https://pescanik.net/mistika-zrtve/>. (30. 1. 2023).
- Toth, Mano. 2019. „Challenging the Noation of the East-West Memory Divide“. *Journal of Common Market Studies* 57/ 5: 1031–1050.
- Traverso, Enzo. 2017. „Totalitarianism between history and theory“. *History and Theory* 55: 97–118.

„With Dignity and Impartiality?“ Politics of History and Commemoration of the European Day of Remembrance for Victims of All Totalitarian and Authoritarian Regimes in Croatia

This study investigates the observance of the European Day of Remembrance for the Victims of All Totalitarian and Authoritarian Regimes, which was established in Croatia in 2011 as the transposition of the respective European initiatives. Several key analysis points are included: first, the analysis focuses on the declarations and resolutions of the Council of Europe and the European Parliament, as well as the laws on public holidays of the Croatian Parliament between 2006 and 2019; second, the commemorative practices associated with the observance of the European Remembrance Day between 2011 and 2022 are examined; and third, the usage of the concept of totalitarianism in the aforementioned documents and political discourse is examined. The paper also examines how

these commemorative practices reflect the politics of history based on the equalization of „all totalitarianisms“, which has been developed since the mid-2000s by the Croatian Democratic Union, the country's most powerful political party. The article demonstrates how Croatian practices were strongly influenced by initiatives (such as the Prague Declaration) from new European Union member states (such as Poland and the Baltic states) and how these practices transformed the European Day of Remembrance for the Victims of All Totalitarian Regimes into an anti-communist event.

Antifašizam kao ideološki signal: od jugoslavenskog socijalizma do hrvatskog klijentelizma

DOMAGOJ RAČIĆ

Antifašizam je politička doktrina i praksa otpora povijesnom fašizmu i nacizmu, a u širem smislu i aktualnim pojavama koje su izravno ili neizravno inspirirane fašizmom. Ova negativna definicija ostavlja mnoga pitanja o konkretnom sadržaju antifašizma. Olthoff (2018) ga naziva *nedostižnim pojmom* jer mu istraživači dodjeljuju mnoštvo značenja bez nužnog razjašnjavanja na koji su način povezani ili odvojeni. On u literaturi razlikuje povijesni antifašizam, koji se bavi konkretnim pojavama između 1922. (dolazak Mussolinija na vlast u Italiji) i 1945. (poraz sila Osovine), antifašizam kao politiku sjećanja o ulozi nasljeđa povijesnog antifašizma u oblikovanju europske politike od 1945. godine nadalje, te poimanje antifašizma kao trajne pojave suprotstavljanja iskazima fašizma u sadašnjosti.

Za ovaj članak ključno je poimanje antifašizma kao politike sjećanja – u fazi socijalističke Jugoslavije (od 1945. do 1991. godine) i samostalne Hrvatske (od 1991. do danas). Politika sjećanja spram antifašističke borbe tijekom Drugog svjetskog rata i njenog ishoda ugrađena je u većinu političkih ideologija u bivšoj Jugoslaviji i današnjoj Hrvatskoj. Ne umanjujući važnost diskusija o povijesnom antifašizmu i njegovim odrazima na sadašnjost, ovaj članak analizira korištenje pojma antifašizam kao pragmatičnog ideološkog signala, koji se mijenja tijekom vremena. Malešević (2002: 48) pod ideologijom podrazumijeva „svaki politički motiviran ili akcijski orijentiran skup ideja i praksi povezanih s konceptualnom organizacijom društva”.¹ Prema Fineu i Sandstromu (1993), ideologija je

¹ Malešević (2002) uvažava analitičku relevantnost srodnog pojma *diskursa*, no smatra da se u određenim društvenim i povijesnim okolnostima mogu identificirati šire diskurzivne stvarnosti koje imaju snažne i totalizirajuće učinke na širu populaciju, a koje naziva *ideologijama*.

simbolička, afektivna, bihevioralna i relacijska pojava. Ideologije su povezane s društvenim skupinama i njihovim odnosima. One mobiliziraju simboličke i materijalne resurse, ali i utječu na njihovu raspodjelu – na temelju institucionalne strukture, odnosa moći i mobilizirane podrške u društvu. Rangiranje društvenih dobara i odlučivanje o njihovoj raspodjeli je nužno politički proces. Ideologije su stoga u središtu političke sfere jer stabiliziraju značenja i odnose:

Političkom svijetu možemo pristupiti samo tako što ćemo prije-porne konceptualne sklopove koji nam omogućuju da shvatimo taj svijet učiniti neprijepornima, a činimo to – namjerno ili nesvjesno – namećući specifična značenja širokom i neodredivom skupu značenja koje naši konceptualni sklopovi mogu imati. (Freeden 2006: 19)

U tom kontekstu vrijednosti i simboli antifašizma i u povijesti i danas daju društvenu poruku o onome tko ih ispoljava, kao i o publici kojoj se predstavljaju – te utječu na raspodjelu simboličkih i materijalnih resursa i odnose između podupiratelja i osporavatelja antifašizma.

Antifašizam je ideološka sastavnica korištena kao kriterij (ne)pri-padanja povlaštenim društvenim skupinama – u socijalističkoj Jugoslaviji i u današnjoj Hrvatskoj. Antifašizam u Jugoslaviji bio je povezan s Narodnooslobodilačkom borbom (NOB) i socijalističkom revolucijom te Komunističkom partijom Jugoslavije (KPJ) koja ih je predvodila i nakon rata preuzela vlast. Od oblikovanja socijalističke Jugoslavije do njenog raspada antifašizam će biti jedan od građivnih elemenata službene jugoslavenske ideologije. Identifikacija jugosla-venstva s antifašizmom nakon nastanka novih država na ruševinama Jugoslavije postat će uteg u javnoj percepciji antifašizma, a ideološko klatno će se, odmicanjem od Jugoslavije, nerijetko odmicati i od antifašizma – ili će ga podvrgavati reinterpetacijama u skladu s novo-nastalim političkim okolnostima. Unatoč ovim diskontinuitetima, postoji i dimenzija kontinuiteta, a to je korištenje odnosa prema antifašizmu kao simboličke razdjelnice *vladajućih* i *Drugih*, pri čemu se vladajuća stranka i njeni podržavatelji smatraju ovlaštenima pri-svojiti i zadržavati vlast i pristup pripadajućim resursima.

Nakon uvoda, u drugom dijelu članka analiziraju se dva lica an-tifašizma, revolucionarno i konzervativno (usp. Seidman 2017), čija

je interakcija dovela do *antifašističkog konsenzusa* Zapada i Istoka koji je u Europi vladao od Drugog svjetskog rata do pada *željezne zavjese* (usp. Stone 2014).² Potom se analizira antifašizam kao temelj ideologije socijalističke Jugoslavije i upotreba ideologije u svrhu konstituiranja vladajuće klase i identificiranja potencijalnih ili stvarnih ideoloških suparnika. Četvrti dio članka bavi se antifašizmom u ideološkom pejzažu suvremene Hrvatske, s naglaskom na redukciju antifašizma na nacionalnu dimenziju i potenciranje njegove veze s liberalno-demokratskim vrijednostima, faktično nasuprot socijalizmu. Potom se analiziraju elementi nasljeđa ideoloških mehanizama u ideologiji i praksi na nacionalnoj razini i u Istri, kao regiji čija se vladajuća stranka eksplicitno poziva na antifašističku baštinu. U završnom dijelu prezentirana su zaključna razmatranja.

Dva lica antifašizma i antifašistički konsenzus

Analizirajući antifašizam u Zapadnoj Europi i Sjedinjenim Američkim Državama od 1936. do 1945. godine, Seidman (2017: 1) primjećuje njegovu fleksibilnost i dinamičnost, odnosno traženje konsenzusa oko bitnih pitanja, a ne sinteze svih uključenih pozicija: „Što je više antifašizam obuhvaćao široki raspon mišljenja, bio je time uspješniji“. Prema Seidmanu, antifašizam je definiran trima karakteristikama: apsolutnim prioritetom djelovanja i borbe protiv fašizma, odbijanjem beskompromisnog antikomunizma i antikapitalizma te odbijanjem pacifizma, odnosno uvjerenjem da je moć države nužna za suprotstavljanje domaćem fašizmu i silama Osovine. Autor razlikuje dva temeljna tipa antifašizma – revolucionarni i konzervativni (kontrarevolucionarni).³ Revolucionarni antifašizam poistovjećuje kapitalizam i fašizam, a kritiku ili otpor nositeljima revolucije nerijetko poistovjećuje s fašizmom. Pojavljuje se u Italiji usporedno s pojavom fašizma (npr. skupina Arditi del Popolo), snažnije artikulira u Španjolskom građanskom ratu i kasnije u aktivnostima različitih

² U tekstu se ne obrađuje antifašizam izvan europskog konteksta.

³ Kuljić (2006) navodi više verzija antifašizma: liberalni (zapadni, kojega Seidman naziva konzervativnim), obrambeni domovinski antifašizam SSSR-a, komunistički ideološki antifašizam, opći ljevičarski antifašizam (uključujući kritiku kapitalizma) te suvremeni antifašizam u čijem je središtu kritika holokausta, ali koji sadrži i raznolikost komplementarnih ideja.

komunističkih partija, a nakon Drugoga svjetskog rata postaje službenom ideologijom zemalja Istočnoga bloka, uključujući Jugoslaviju. Sukladno strategijama Kominterne definiranim u 1920-im i 1930-im godinama, široka antifašistička koalicija u obliku narodne fronte bila je taktički kompromis i trebala je potom iznjedriti socijalističku revoluciju koja će ukloniti „buržoaskie elemente“ i komunističkoj partiji u određenoj zemlji donijeti prevlast (usp. Vlačić 1992, 2005). Konzervativni antifašizam prisutan je u zemljama Zapada, a napose u Velikoj Britaniji i Francuskoj. Ključnu ulogu u njemu imaju konzervativni politički akteri (poput Winstona Churchilla⁴ i Charlesa de Gaullea), koji nastoje pridobiti široke narodne mase za otpor fašizmu, uz očuvanje temeljnih aspekata postojećeg političkog i ekonomskog poretka, poput demokracije, osobnih prava i sloboda i privatnog vlasništva. Međutim, pobjeda nad fašizmom u kojoj su sudjelovali široki narodni slojevi donijela je na Zapadu nakon rata mnoge reforme, posebno vezane uz socijalnu državu, društvene reforme i ulogu države u gospodarstvu. To se zbivalo pod utjecajem demokršćanskih i socijaldemokratskih stranaka i sindikata, a kasnije i u svrhu distanciranja od Istočnoga bloka.

Razdoblje od 1943. do 1947. godine Eley (1996) naziva *trenutkom antifašističkoga jedinstva* u Europi, u kojemu su radikalne preobrazbe postale mogućima. Kao najvidljiviji znak autor vidi rast važnosti komunističkih stranaka, koje su u raznim zemljama od zabranjenih ili marginalnih prerasle u značajne političke aktere, s bitno uvećanim članstvom i potporom. Kao relevantne snage prihvatili su ih i politički oponenti, uključujući konzervativce, liberala i nekomunističku ljevicu. Komunisti su poziciju zaslužili svojom organiziranošću, žrtvama podnesenima pod okupacijom, doprinosom pokretu otpora i oslobođenjem Zapada, a težinu njihovom legitimitetu dao je i doprinos Crvene armije oslobađanjem Europe i porazom nacizma. U demokratskim zemljama Zapadne Europe nakon rata često su formirane koalicije nacionalnog jedinstva, koje su okupljale spektar stranaka u rasponu od konzervativaca do komunista i organizirale izbore. Neovisno o konstelaciji vlade u pojedinoj zemlji, poratne godine donijele su reforme u nekoliko bitnih područja. Uz jačanje

⁴ Premda je u konačnici postao jednim od vođa antifašističke koalicije, Churchill je ranije pokazivao nemale simpatije prema Mussoliniju (usp. Traverso 2004), a do 1938. bio je sklon kompromisu s Hitlerovom Njemačkom (usp. Best 2001).

liberalne demokracije i građanskih prava značajno je proširena i uloga javnog sektora u gospodarstvu, uključujući planiranje, državno vlasništvo i nacionalizaciju. Usvajani su široki paketi mjera socijalne politike i politike zapošljavanja, s ciljem pune zaposlenosti i socijalne sigurnosti, uz progresivno oporezivanje dohotka. Organizirano je javno zdravstvo i stambena politika. Priznati su sindikati, radnička prava i kolektivno pregovaranje. Premda je većina ovih reformi postala dijelom politike zemalja Zapada, njihovo prihvaćanje od strane stranaka desnog centra i jačanje blokovskih podjela doprinijeli su smanjenju uloge lijevih stranaka u obnašanju vlasti (Eley 1996).

Objašnjavajući temelje poretka uspostavljenog nakon Drugoga svjetskog rata u Europi, Dan Stone (2014) uvodi pojam *antifašističkoga konsenzusa*.⁵ Naime, blokovska podjela Europe i socioekonomske transformacije od 1945. do 1989. godine ispreplitale su se (i bile međusobno uvjetovane) s politikom sjećanja na Drugi svjetski rat i otpor fašizmu. Premda su se antifašistički narativi na Zapadu i Istoku korjenito razlikovali, uspon i pad oba lica antifašističkoga konsenzusa može se ponajprije razumjeti u kontekstu politike sjećanja na Drugi svjetski rat. Na Istoku, antifašistički narativ naglašavao je podnesene žrtve i ulogu Sovjetskog Saveza u porazu nacizma, a provodio se uz nasilno suzbijanje disidenata i političkih protivnika, a u ime preoblikovanja društvenog poretka u socijalistički. Stoga je gotovo nemoguće razdvojiti kažnjavanje kolaboracije od obračuna s građanskim strankama, poduzetnicima i seljacima (Geiger i Leček 2018). Na Zapadu, antifašizam se oblikovao kao politika sjećanja na liberalno-nacionalni antifašistički otpor (uz potiskivanje sjećanja na kolaboraciju ili suodgovornost), denacifikacija Njemačke i Italije, kao i već analizirani društveni i klasni kompromis organiziranoga kapitalizma i države blagostanja, uz jačanje zapadnoeuropske i transatlantske ekonomske i političke suradnje koja će dovesti do europskih integracija. Sve ovo imalo je i cilj sprečavanja nastanka prilika za obnovu fašizma i nove ratove u Europi, ali je i reflektiralo blokovsku podjelu Europe tijekom hladnog rata. U tom smislu antifašizam je postao osnova stabilnosti u Europi (Stone 2014).

⁵ Kao primjer suprotnoga razmišljanja, Eley (1996) propituje svrsishodnost antifašizma kao kategorije za razumijevanje poslijeratnih prilika, uslijed bitne različitosti značenja antifašizma u zemljama s različitim iskustvom Drugog svjetskog rata i poraća (Istok/Zapad, pobjednici/gubitnici, oni s malo i puno žrtava itd.).

Slabljenje organiziranoga kapitalizma od 1970-ih u ime globalizacije i tržišnog liberalizma potkopalo je socijaldemokratske vrijednosti i politekonomske temelje ovog sustava, dok je pad komunizma 1989. označio konačan kraj antifašističkoga konsenzusa. Na Istoku, postsocijalističke zemlje s nasljedem komunizma odbacile su i znatan dio baštine antifašizma. Sustavno zatiranje političke i ekonomske baštine antifašističkoga konsenzusa u posljednjih tridesetak godina iskazuje se kao nacionalizam, populizam, nativizam i protivljenje baštini prosvjetiteljstva s jedne i porast nejednakosti i slabost razvojne i socijalne države s druge strane. S obzirom na različitosti u strukturi društava i gospodarstava, ove pojave mogu se različito manifestirati u pojedinim zemljama, ali se također, slijedeći Stoneovu logiku, među njima uočavaju i mnoge veze i sličnosti.

Antifašizam u Jugoslaviji: NOB, revolucija i socijalizam

Antifašizam na hrvatskom i jugoslavenskom prostoru ima dugu povijest, koja seže u 1919. godinu i prve oblike otpora istarskog stanovništva nastajućem talijanskom fašizmu. Antifašizam u Istri javlja se u oblicima građansko-demokratske, radničko-socijalističke / komunističke te politički neopredijeljene oporbe hrvatskoga ruralnog stanovništva (Dukovski 2005). Unatoč relativno dugoj povijesti, antifašizam u Jugoslaviji ponajprije vezujemo uz razdoblje Drugoga svjetskog rata, kada je, uz ključnu ulogu Komunističke partije Jugoslavije, organiziran otpor (Narodnooslobodilačka borba) nacizmu i fašizmu, utjelovljenome u okupacijskim snagama Njemačke i Italije i domaćim kolaboracionistima.⁶ Osnovna politička koncepcija KPJ na čelu s Josipom Brozom Titom temeljila se na revolucionarnom antifašizmu: općenarodnim partizanskim ratom i ponajprije vlastitim snagama osloboditi zemlju i istodobno preuzeti vlast te usmjeriti novu federativnu Jugoslaviju prema socijalističkoj izgradnji (usp. Sentić 1989). Unatoč malobrojnosti članstva na početku rata 1941. godine, Komunistička partija Jugoslavije uspješno je mobilizirala pripadnike različitih naroda u partizansku vojsku. Otpor i mobilizacija naroda na multietničkoj osnovi jačao je i kao odgovor na zločine

⁶ Nasuprot narativima uvriježenima u vrijeme Jugoslavije, otpor i kolaboracionalizam nisu uvijek imali jasnu granicu, a dio sudionika promijenio je strane zbog ideoloških ili oportunističkih razloga (usp. Pavlaković 2009).

pripadnika postrojbi na nacifašističkoj strani, uključujući Nezavisnu Državu Hrvatsku (NDH). Zasluge za pobjedu nad fašizmom u Jugoslaviji ponajprije pripadaju domaćim partizanskim postrojbama (Narodnooslobodilačkoj vojsci Jugoslavije, potkraj rata preimenovanoj u Jugoslavensku armiju), premda je Crvena armija 1944. i 1945. pomogla u oslobađanju istoka zemlje, a završne operacije uglavnom su koordinirane s angloameričkim snagama u Italiji i Crvenom armijom u Mađarskoj (usp. Trgo 1975). Potkraj rata i u poraću počinjeni su brojni zločini protiv pripadnika poraženih snaga i civila, a u godinama nakon rata proveden je masovni egzodus pripadnika njemačke i talijanske manjine (usp. Mazower 2007).

Tijekom poslijeratne vladavine Komunističke partije (odnosno Saveza komunista), antifašizam je postao gradivni element službene jugoslavenske ideologije i pripadajućih mitova (usp. Jović 2017). Politika i kultura sjećanja na Drugi svjetski rat uključivale su državne praznike i komemoracije, ugrađivanje pripadajućih narativa u obrazovni sustav, pionirske i omladinske organizacije, izgradnju spomenika i spomen-područja, proizvodnju znanstvenih, publicističkih i umjetničkih djela te medijske i propagandne sadržaje (usp. Pavlaković 2009). Međutim, antifašistička povijest i antifašističke vrijednosti nisu bili vrednovani sami po sebi, nego su stavljeni u službu legitimacije i izgradnje socijalizma pod vodstvom i kontrolom Saveza komunista Jugoslavije (SKJ),⁷ na čelu s Josipom Brozom Titom. Ideološki amalgam antifašizma i socijalizma pružao je opravdanje položaja Partije u društvu i državi, raspodjele društvene moći i ušutkivanja disidenata unutar i izvan Partije. U nastavku analiziramo tri područja instrumentalizacije antifašizma: u svrhu ostvarivanja monopola na vlast, monopola na istinu te formiranja i reprodukcije društvene elite.

Monopol na vlast

Po završetku Drugoga svjetskog rata, 1945. godine KPJ preuzima poluge državne moći i represivni aparat, no u javnoj i političkoj sferi ne iskazuje odmah planirani koncept socijalističke društvene preobrazbe. Umjesto toga, uspostavlja se Narodna fronta, „široko utemeljen

⁷ Komunistička partija Jugoslavije 1952. godine preimenovana je u Savez komunista Jugoslavije.

politički savez radnika, seljaka i drugih demokratski orijentiranih rodoljuba“, čija politička platforma obuhvaća načela poput vlasti naroda, ravnopravnosti naroda, socijalne pravde i sl. (Spehnjak 1991: 218). U praksi se radilo o sustavu *narodne demokracije*, odnosno koalicije dominantne KPJ i srodnih stranaka i organizacija, uz formalno i ograničeno djelovanje institucija parlamentarne demokracije. Ovakvo stanje i formalno su potvrdili nekompetitivni izbori za Ustavotvornu skupštinu u studenome 1945. godine, na kojima KPJ u okviru Narodne fronte faktično dobiva položaj hegemonijske, a uskoro i jedine političke stranke. Ustavotvorna skupština nije smjela u zbilji diskutirati o Ustavu i optimalnom uređenju zemlje, jer bi to riskiralo rezultate revolucionarne borbe, nego je mogla tek potvrditi realne političke odnose. Kardeljevim riječima: „Ustavotvorna skupština ne može drugo da napravi, nego da utvrdi to što je u stvari u životu već ostvareno kod nas“ (Spehnjak 1991: 219). Vlajčić (1992) navodi da će do kraja desetljeća KPJ iz političkog života eliminirati sve političke aktere koji su pobjedu antifašizma shvatili kao priliku za afirmaciju građansko-demokratskih društveno-ekonomskih i političkih odnosa. Uzimajući u obzir i primjere drugih zemalja u kojima su komunističke partije nasiljem osvojile vlast, autorica zaključuje da su sve bivše sekcije Kominterne imale jednake strateške ciljeve. Naime, u antifašističkoj borbi vođenoj koncepcijom narodne fronte primarna im je bila klasnosocijalna, a ne antifašistička dimenzija.⁸

Uz političku, u izgradnji socijalističkih odnosa jednako je važna bila i ekonomska dimenzija. Sovjetski model i marksistička doktrina smatrali su kolektivno vlasništvo i državno poduzetništvo temeljima socijalizma (Anić 2007). U Jugoslaviji su provedene agrarna reforma te konfiskacija i nacionalizacija imovine (Sentić 1989). Tako je preuzeta kontrola nad ekonomskim resursima (*sredstvima za proizvodnju*) i omogućeno provođenje planske privrede s naglaskom na industrijalizaciju. Istodobno je uklonjen alternativni izvor društvene moći i potencijalne oporbe službenoj doktrini i vlasti Partije, a

⁸ Povijesni razvitak politike Narodne fronte u Jugoslaviji i šire obrađuje Spehnjak (1983). Ključni zaokret Kominterne prema politici Narodne fronte zbiva se na VII. kongresu 1935. godine, no ni tada ni kasnije nije jasno utvrđeno radi li se o strateškom pristupu ili samo o taktici. Primjerice, u razdoblju između pakta Molotov - Ribentropp i napada Njemačke na Sovjetski Savez narodnofrontovska politika bila je privremeno napuštena, a pojedine komunističke partije čak su donosile stavove o nepružanju otpora fašizmu. Spehnjak također naglašava da je osnovni strateški cilj KPJ bio socijalistička revolucija.

razvlaštenjem inozemnih vlasnika smanjena je i opasnost stranih utjecaja na ekonomiju. Prema Aniću (2007), radilo se o mjerama klasnog karaktera, odnosno obračunu s nositeljima vlasničkih prava i kapitalističkih gospodarskih odnosa. Mjere preuzimanja vlasništva i kontrole nad imovinom mogu se podijeliti na konfiskaciju (oduzimanje), sekvestraciju (izuzimanje) i nacionalizaciju (podržavljenje). Imovina je oduzimana zbog imputirane ili dokazane suradnje s okupacijskim snagama. Sekvestrirana je najčešće imovina stranih vlasnika, do sudske odluke kojom je konačno konfiscirana. Konačno, Zakonom o nacionalizaciji privatnih privrednih poduzeća iz prosinca 1946. godine preuzeto je vlasništvo i kontrola nad praktički cijelom industrijom, rudarstvom, šumarstvom, trgovinom, prijevozom robe i putnika, bankarstvom i osiguranjem te građevinarstvom i turizmom. Zakon je pripremljen u tajnosti te iznimno brzo usvojen i proveden, u cilju minimizacije otpora ili opstrukcija. Dijelu vlasnika isplaćena je manja naknada (Anić 2007).

Inicijalni sustav vladavine izgrađen je prema sovjetskom modelu. Partija i država bile su organizirane hijerarhijski (piramidalno), uz čvrsto prožimanje partijskih i državnih organa; načelo demokratskog centralizma značilo je praktičku prevlast centralističkog elementa. Različite društvene organizacije vršile su daljnju transmisiju ideoloških stavova i konkretnih odluka (Spehnjak 1991). Nakon raskida sa Staljinom 1948. godine došlo je do otklona od sovjetskog modela i zaokreta prema socijalističkom samoupravljanju. Rigidnost sustava je s vremenom ublažena, a ojačana je autonomija gospodarskih aktera, federalizam u politici i horizontalne veze u društvu (usp. Spehnjak i Cipek 2007). Međutim, zadržan je temeljni odnos Partije i države. Ustavom iz 1974. godine Savez komunista Jugoslavije definiran je kao „vodeća idejna i politička snaga“, odnosno kao „pokretač i organizator narodnooslobodilačke borbe i socijalističke revolucije i svjesni nosilac težnji i interesa radničke klase“. No odnos Partije i države ponajprije je bio zasnovan na diskrecijskoj moći, a ne na zakonu (Rigby prema Malešević 2002). To nije značilo samo da je ključne sadržaje ustava i zakona definiralo partijsko vodstvo, nego i da je u slučajevima nesukladnosti partijskih politika i interesa s pozitivnim propisima, Partija imala prednost.

Monopol na istinu

Hegemonija Partije nije počivala samo na kontroli političkih, pravnih ili ekonomskih procesa i institucija, nego i na široko prihvaćenoj ideologiji. Malešević (2002) razlikuje normativnu i operativnu dimenziju jugoslavenske ideologije. Normativna ideologija bavila se ostvarenjem univerzalnih zadataka socijalističke preobrazbe društva, a operativna ideologija bila je usmjerena na opravdavanje uloge i položaja vladajuće stranke i praktične koristi koje su građani imali, a pritom je često u svoje narative uključivala i reinterpretirala postojeća uvjerenja i nacionalne tradicije. Temeljne neupitne postavke vladajuće ideologije uključivale su Jugoslaviju kao višenacionalnu federaciju, Narodnooslobodilačku borbu kao konstitutivni proces nastanka jugoslavenske države i identiteta te političku doktrinu KPJ na čelu s Josipom Brozom Titom kao ratnim vođom i utemeljiteljem države (usp. Račić 2021). Politička doktrina Tita i Partije mogla je varirati tijekom vremena (npr. uvođenje socijalističkog samoupravljanja i drugih reformi), no karizmatско vodstvo i kult ličnosti bile su ključan izvor legitimiteta (usp. Malešević 2002). Hegemonijski položaj o odnosu na ostale društvene aktere ostajao je neupitnim. Ideološki amalgam antifašizma i socijalizma bio je učinkovit u suzbijanju cjelokupnog spektra političkih stavova koji su mogli ugroziti partijski „monopol na istinu“ – počevši s nacionalizmom, preko liberalno-demokratskih ideja do lijevih kritičara i disidenata. Naime, ako je i moglo biti dvojbi oko konkretnih pitanja organizacije društva, države i gospodarstva, nije moglo niti smjelo biti dvojbi oko aktera koji će odlučiti o ispravnom smjeru djelovanja (Partija i njeno vodstvo na čelu s Titom), kao niti o primarnom utemeljenju njihova legitimiteta (vodeća uloga i žrtve podnesene u antifašističkom otporu i pobjedi). Instrumentalizacija karizme i središnje mjesto prošlosti (partizanske borbe) u legitimaciji poretka može izgledati paradoksalno u svjetlu činjenice da su komunisti u svom djelovanju bili okrenuti budućnosti – stvaranju novog društva i novog socijalističkog čovjeka (usp. Cipek 2009). Međutim, uloga politike povijesti u političkom djelovanju i legitimaciji komunista bila je široko prepoznata:

Komunističke su partije polazile od stava prema kojem tumačenje povijesti ima nedvojbenu političko-legitimacijsku funkciju, i to na tri razine: komunistima je bilo jasno, prvo, da slika povijesti ima

integrativnu funkciju za društvo; drugo, da postoje povijesne pretpostavke političkog djelovanja koje imaju konstitutivnu funkciju za politički sustav; i treće, ujedno i najvažnije, da se interpretacija nekog povijesnog događaja neposredno upotrebljava u politici, i to zato da bi se na temelju povijesti legitimiralo političko djelovanje, da bi se izvršilo razgraničenje u odnosu na prošli politički poređak ili kao argument u dnevnoj stranačkoj političkoj borbi. (Cipek 2009: 156)

Prividnu aporiju u odnosima spram prošlosti i budućnosti Malešević (2002) razrješava razlikovanjem normativne i operativne ideologije. Naime, nasuprot proklamiranoj racionalnosti, prosvjećivanju i modernizacijskim učincima novog društva, operativna jugoslavenska ideologija uvelike se oslanjala na instrumentalizaciju neznanja, tradicionalizma pa čak i nacionalizma⁹ pojedinih naroda, na koje je superponirana interpretacija Drugoga svjetskog rata i uloge Partije. Antifašistička borba iskorištena je u svrhu legitimiranja monopola nad interpretacijama prošlosti, odlukama u sadašnjosti i vizijama budućnosti.

„Monopol na istinu“ zahvaćao je i bitno šire područje, uključujući medije te znanstveno, kulturno i umjetničko stvaralaštvo. Prema Goldsteinu (2005), prevladavajući odnos prema povijesti bila je „partijnost“, odnosno sukladnost historiografskih tekstova mišljenjima i interesima Partije. U kulturi i umjetnosti, nakon otklona od grubih oblika *agitpropa* i socijalističkog realizma, Jugoslavija je prigrlila modernizam i omogućila širinu estetskih pristupa, uključujući i kritički intonirana djela. Pritom su ostvareni međunarodno relevantni dosezi u likovnom, filmskom i glazbenom stvaralaštvu, arhitekturi i drugdje. Međutim, stvaralačke slobode nisu se smjele kositi s interesima države, kako su ih interpretirali politički, profesionalni i ini autoriteti (uključujući nerijetko i ratne veterane okupljene u SUBNOR-u).¹⁰ „Problematična“ su djela nerijetko kritizirana kao protivna socijalizmu, ratnim žrtvama i tekovinama revolucije.¹¹ Uz

⁹ Na taj način Partija je kontrolirala nacionalistički diskurs i otežavala artikulaciju sličnih ideja od strane aktera koji nisu bili pod njenom kontrolom (usp. Malešević 2002).

¹⁰ Savez udruženja boraca Narodnoslobodilačkog rata (SUBNOR) osnovan je 1961. godine spajanjem organizacija bivših boraca, vojnih invalida i rezervnih oficira i podoficira.

¹¹ Premda se Josip Broz Tito rijetko osvrtao na umjetnost, zabilježeno je nekoliko njegovih javnih istupa koji su doveli do zabrana određenih djela. Primjerice, 1969. Tito napada

povremene zabrane proizvodnje ili distribucije (*bunkeriranje*) djela, funkcije cenzure najčešće su vršene prijenosom cenzorskih ovlasti s tijela vlasti na umjetnička vijeća, urednike, recenzente i slične „vratare“ sustava. Važnu ulogu imale su neformalne prakse poput upozorenja, prijetnji, ucjena, kritike pred samoupravnim ili partijskim strukturama, napada preko sredstava javnog informiranja, odbijanja ili ukidanja financiranja i otkaza (usp. Vučetić 2016 i Hodžić 2017).

Formiranje i reprodukcija elite

Socijalistička revolucija značila je i radikalnu promjenu društvene elite. Umjesto predratnih i kolaboracionističkih političkih, društvenih i ekonomskih aktera, oblikovana je nova elita. Dio stare elite je stradao u ratu ili poraću ili je izbjegao u inozemstvo. Oni koji su ostali u zemlji uglavnom su razvlašteni i uklonjeni s položaja, a nerijetko i zatvoreni, uslijed stvarne ili imputirane suradnje s okupacijskim snagama, obično uz oduzimanje imovine. Manje prijestupe kažnjavalo se otkazima te ograničenjem ili zabranom rada i javnog djelovanja (npr. u slučaju umjetnika). Ovaj proces slijedio je sličnu logiku kao uspostavljanje monopola KPJ na vlast i resurse, analiziranom u prethodnom dijelu teksta. Opravdanje za radikalni obračun s društvenim akterima bivših sustava opet je bilo u antifašističkom otporu i podnesenim žrtvama.

Uklanjanje bivše elite otvorilo je prostor za oblikovanje nove političke, društvene i ekonomske elite, koja je dominantno proizašla iz Narodnooslobodilačke borbe. Ratne zasluge te pozicija u Partiji postaju legitimacijom za preuzimanje najrazličitijih društvenih pozicija, neovisno o nečijem obrazovanju i iskustvu. Centralni komitet KPJ izabran 1948. godine, nakon čistki simpatizera Sovjetskog Saveza i Kominforma, imao je dvije trećine članova radničkog i seljačkog porijekla, s prosječnom starošću od 35 godina (Cohen u Suvin 2014). Nova elita kapilarno je preuzela ključne pozicije u politici, gospodarstvu i društvu te s vremenom prerasla u oligarhiju.

U optici politike povijesti, koja Partiji daje ulogu protagonista, definirani su i antagonisti – skupine koje su smatrane „snagama

predstavu „Kad su cvetale tikve“ Jugoslovenskog dramskog pozorišta, opisujući je kao antisocijalističku i protivnu tekovinama revolucije, što dovodi do njene zabrane (usp. Ignjić 2019).

prošlosti“, koje se opiru zacrtanim tumačenjima povijesnih zbivanja i/ili smjerovima razvoja socijalističkog društva. Takvima je režim smatrao

‘nacionaliste’, ‘klerikalce’, ‘liberale’ i ‘anarhiste’, pripadnike starih građanskih stranaka, neke građanske slojeve, dijelove slobodnih profesija i studentske populacije te kritičke pojedince u redovima Partije. Uz te skupine, ‘sumnjivima’ su smatrani seljaci i Rimokatolička crkva. (Spehnjak i Cipek 2007: 263)

Razlikovanje protagonista i antagonista povijesti doprinosilo je konstituiranju vladajuće klase i njenom razlikovanju od potencijalnih ili stvarnih ideoloških suparnika. Prema Laziću (1987), vladajuća klasa u socijalizmu oblikovala se interakcijom načela voluntarističke moći ukorijenjene u Partiji i načela formalne regulacije (obrazovanja, znanja i iskustva). Autor pritom pokazuje da je uzlazna socijalna mobilnost članova Partije u svim klasama (od poljoprivrednika i nekvalificiranih radnika naviše) bila višestruko prisutnija nego u slučaju nečlanova. Udio članstva u Savezu komunista u klasi političara i direktora bio je preko 90%, a potom je opadao u skladu s klasnom strukturom društva.

Lijevu kritiku partijske oligarhije zastupa Suvin (2014: 197–8). Prema njegovom tumačenju, nakon nekoliko prvih godina, glavni sukob nije bio onaj između snaga revolucije i reakcije, nego između onih koji su sudjelovali u izvornom revolucionarnom preuzimanju vlasti („začetne oligarhije“) i „začetne samovlade masa“. Oligarhija nastaje odvajanjem funkcije nadzora i upravljanja od drugih funkcija vlasti, oblikuje se kao vladajuća klasa i podržava diktaturu odozgo. Stoga nije mogla zaživjeti alternativna koncepcija postupnog „demokratskog razotuđenja“ na radnom mjestu i političkom životu, odnosno socijalizma odozdo. Suvin povezuje pobjedu partijske oligarhije s budućim ideološkim i ekonomskim slomom sustava, napose uslijed prava veta regionalnih (republičkih) oligarhija i njihovog nacionalizma.

Antifašizam u Hrvatskoj: redukcija i negacija

Raspadom Jugoslavije rastvara se veza antifašizma sa socijalizmom i multietničnošću. Klasna identifikacija nestaje, a ostaje nacionalna (usp. Kuljić 2006). Antifašistička povijest gubi kontekst u kojemu je interpretirala četiri i po desetljeća i otvara se prostor za oblikovanje nove politike povijesti i kulture sjećanja. Ključna promjena je u redefiniciji antifašizma u kontekstu samostalnih nacionalnih država nastalih na ruševinama Jugoslavije, u kojima od 1990. prevladavaju političke elite koje su vrlo često oblikovane u opreci s bivšim socijalističkim sustavom i bivšom zajedničkom državom. Nestankom Jugoslavije antifašizam nije samo izgubio ulogu narativa kojim se objašnjava organizacija društva i države, nego je izgubio i ukorijenjenost u društvenoj praksi. Također, svoje mjesto u politici sjećanja demokratskog društva tražile su i perspektive koje su ranije potiskivane i prešućivane, poput pijeteta prema žrtvama poraća Drugoga svjetskog rata (usp. Pavlaković 2009), no koje su također podložne političkoj instrumentalizaciji i pokušajima rehabilitacije kolaboracionističkih režima. U Hrvatskoj je kontekst dodatno opterećen usporodnim tumačenjima Drugog svjetskog i Domovinskog rata, gdje se potonji nerijetko gleda kao negacija prethodnog. Ideološki elementi antikomunističke i antisrpske politike kombiniraju se sa snažnom identitetskom politikom, koja naglašava etno-nacionalne i kulturološke posebnosti hrvatskoga naroda; usto se reartikulira „veza suvremene Hrvatske s prošlošću, a važni ideološki elementi uokvireni su u konceptima domoljublja, samostalnosti, državotvornosti i slobode“ (Ušić 2017: 49).

Nacionalni i liberalno-demokratski antifašizam

Hrvatska, kao i druge države nasljednice Jugoslavije, naglašava nacionalnu dimenziju antifašizma. Nacionalna optika koristi se za dokazivanje doprinosa antifašizmu (kao pobjedničkoj strani u Drugom svjetskom ratu), za otklanjanje krivnje za zločine ustaškog režima, kao i u kontekstu konkretnih koristi koje je Hrvatska ostvarila bivanjem na „pravoj“ strani povijesti. Tako Vlačić (2005: 1) u obrani demokratskih tekovina hrvatskoga antifašizma ističe:

[...] zasluge antifašističke borbe za vraćanje matici zemlji teritorija koji su oti prije i tijekom Drugoga svjetskog rata, oslobođenje hrvatske nacije kolektivne krivnje za holokaust i genocid, sprečavanje obnove južnoslavenske državne zajednice pod vodstvom dinastije Karađorđevića i svrstavanje hrvatske nacije uz bok pobjedničkoj svjetskoj antifašističkoj koaliciji [...].

Jugoslavenski komunisti su, unatoč općoj internacionalističkoj orijentaciji, od sredine 1920-ih uvažavali i nacionalno pitanje, što je poticala i Kominternu. Radilo se o protivljenju Jugoslaviji pod dinastijom Karađorđevića, ali i, u hrvatskom slučaju, o korištenju nacionalnog pitanja za pridobivanje narodne podrške koju je tada imao Stjepan Radić, a kasnije Vladko Maček i Hrvatska seljačka stranka (HSS) (usp. Perović 1984 i Antić 2009). Od 1936. KPJ zastupa ideju demokratske federativne republike Jugoslavije i prava jugoslavenskih naroda na samoodređenje s pravom na odcjepljenje. Na osnivačkom kongresu Komunističke partije Hrvatske 1937. godine, uz klasni pristup rješavanju nacionalnog pitanja naglašavaju se ideje nacionalne slobode, ravnopravnosti i bratstva među narodima (Jelić 1987). Nacionalna orijentacija hrvatskih komunista poslužiti će i za mobilizaciju antifašističkog otpora. Antić (2009) navodi da su iskazivali svoje hrvatstvo u protivljenju NDH te kako bi pridobili pristalice HSS-a, ali također uz naglašavanje bratstva i sloge Hrvata i Srba. Nacionalna komponenta bila je važna i u priključenju Istre Hrvatskoj. U Pazinskim odlukama stoji: „Istra se priključuje matici zemlji i proglašuje ujedinjenje sa ostalom našom hrvatskom braćom“. (usp. Drndić 1978). Nacionalna sastavnica antifašizma ticala se oslobođenja pojedinih naroda i bila je komplementarna federalizmu i klasnoj emancipaciji za što su se također zalagali komunisti. Balansiranje nacionalne i višenacionalne komponente će se nakon rata opredmetiti u federalnom uređenju države i napetostima koje su s time bile povezane.

Za razliku od nacionalne komponente, bitno je manje argumenta za identifikaciju liberalno-demokratskih elemenata antifašističke borbe, primjerice povlačenjem crte između *boljševičke* i *demokratske* dimenzije antifašizma (usp. Vlajčić 2005). Antifašizam u Hrvatskoj danas se dovodi u vezu s građanskim liberalno-demokratskim vrijednostima, koje je zastupao dio antifašista, a odvaja ga se od

socijalističke revolucije, koju je provela KPJ kao predvodnica antifašističkoga otpora (usp. Matić 2018). U kontekstu Seidmanove (2017) terminologije, radi se o odmaku od revolucionarnoga antifašizma prema konzervativnome. Međutim, u Hrvatskoj i Jugoslaviji, revolucionarni antifašizam ima utemeljenje u povijesnim zbivanjima, a konzervativni nema. Unatoč pojedincima i strujama koje možemo povezati s njime (npr. dio građanskih intelektualaca i bivših pripadnika HSS-a), konzervativni antifašizam nikada nije artikuliran kao konkretna pojava s nositeljima, idejama i aktivnostima.

Naknadna „ekstrakcija“ liberalno-demokratske sastavnice unutar domaćeg antifašizma nužno je selektivna i parcijalna. Podjednako je ograničena i vrijednost analiza koje povijesni antifašizam (sa svim njegovim nijansama i aporijama) zamjenjuju „čistom“ idejom humanističkoga i liberalno-demokratskoga antifašizma ukorijenjenoga u subjektivitetu i pripadnosti naciji:

Istinski antifašizam podržava politički humanizam kao načelo vladavine. Istinski antifašizam podržava vladavinu zakona, za razliku od diktature racionalizirane u pseudo-religijskim pojmovima. Antifašizam je moralni stav svakog pojedinca da očuva subjektivitet vlastite osobe, svoju slobodu i sigurnost. Dakle, antifašizam je ponajprije stajalište pripadnika nacije u kojoj se pokušava uspostaviti fašizam kao poredak. (Prpić 1996: 83)

Prpić (1996: 84) tako priznaje komunistima da su bili antifašisti, ali komunizam ne smatra „pravim antifašizmom“, nego diktaturom srodnom fašizmu. Idealizacija antifašizma u ovom slučaju vodi približavanju ideji *dvaju totalitarizama*, a općenito je ahistorijska i ograničenog dometa. Danas u dijelu ljevice raširena koncepcija antifašizma kao hipostaze općeljudskih vrijednosti, a osobito individualnih i manjinskih prava i sloboda (usp. Rosa-Luxemburg-Stiftung 2019), može ponekad biti politički uvjerljiva ili oportuna, ali prijeti da pojam antifašizma isprazni od značenja i konteksta.

Anti-antifašizam

Raspad Jugoslavije i osamostaljenje Hrvatske rezultirali su promjenom dominantne ideologije. Nasuprot Jugoslaviji kao višenacionalnoj federaciji utemeljenoj u Narodnooslobodilačkoj borbi i

političkoj doktrini Josipa Broza Tita, postavljeni su nacionalni karakter hrvatske države, Domovinski rat te vodstvo i doktrina Franje Tuđmana kao ratnog vođe i utemeljitelja države (usp. Blanuša 2017). U slučaju antifašizma kao ideološke sastavnice, dogodili su se pomaci iz centra prema margini te iz stabilnosti u ambivalenčnost značenja. Premda su Franjo Tuđman i većina čelnika Hrvatske demokratske zajednice (HDZ) imali partizansko i/ili socijalističko nasljeđe (pri čemu su neki kasnije postali disidenti), antifašizam je bio taktička stavka njihove ideologije.¹² Ustavom iz 1990. kontinuitet hrvatske državnosti godine vezan je uz ZAVNOH, a nasuprot NDH. Uslijed međunarodnih odnosa, negacija antifašističke povijesti štetila bi međunarodnom priznanju i interesima Hrvatske. Antifašizam je u ideologiji najveće stranke u Hrvatskoj dobio taktički i reduciran tretman, što se prelijeva i na politiku povijesti tijekom njene vladavine. S druge strane, ideja nacionalne pomirbe potomaka ustaša i partizana, premda mišljena u kontekstu obnove državne samostalnosti, i otvaranje javne sfere za pozitivne iskaze o NDH unijeli su ambivalenciju u poimanje Drugoga svjetskog rata. Pijetet prema poratnim žrtvama prelazio je u pozitivne iskaze o legitimitetu ustaškog režima (usp. Pavlaković 2009). Đurašković (2016) objašnjava da društvena rehabilitacija ustaštva ne proizlazi iz Tuđmanovih namjera, nego iz morfološke praznine u njegovoj ideji izgradnje nacije. Naime, Tuđmanovo posvemašnje odbacivanje ideje jugoslavenstva i Jugoslavije u konačnici je rezultiralo percepcijom da je svaki povijesni akter koji se zalagao za neovisnu Hrvatsku nužno bolji od bilo kojeg oblika hrvatskog jugoslavenstva. Doživljaj Jugoslavije ponajprije kao negacije Hrvatske promoviran je unatoč teritorijalnom proširenju, razvojnim učincima i učvršćivanju suvereniteta Ustavom iz 1974. godine, čime je omogućeno kasnije državno osamostaljenje. Tijekom Domovinskog rata došlo je do redefiniranja i nacionalističkog tumačenja partizanskog pokreta, prema kojem su partizani koji su činili zločine poistovjećeni s pobunjenim Srbima. Godina 1945. je u percepciji dijela hrvatske javnosti umjesto godine antifašističke pobjede, postala simbol velikosrpskih zločina, koji će se nastaviti 1991. godine (Cipek 2009).

¹² Ideologija HDZ-a spajala je državotvorne ideje Ante Starčevića, ideje socijalne i nacionalne emancipacije Stjepana Radića te „pozitivne tekovine“ hrvatske ljevice (Cipek 2009).

Ovakva kritika antifašizma može se opisati terminom „anti-anti-fašizam“; radi se o nastojanjima relativizacije ili opravdanja fašizma (usp. Kuljić 2006). To se često čini izjednačavanjem fašizma i komunizma, odnosno idejom *dvaju totalitarizama* (usp. Žižek 2005). *Anti-antifašistička* logika u Hrvatskoj prisutna je u dijelu javnosti i akademske zajednice (usp. Marušić 2017; Marijan 2020). Djeluje putem dviju premisa – već spomenutog antijugoslavenstva (Hrvatska se smatra negacijom Jugoslavije i obrnuto) i redukcije antifašizma na komunizam,¹³ odnosno na (po)ratne zločine i represiju tijekom vladavine Partije. Svako suvremeno liberalno-demokratsko društvo mora se distancirati od zločina počinjenih u ime bilo koje rasne, klase ili ideološke isključivosti. No problem usporedne i ekvidistantne osude ugrađene u ideju dvaju totalitarizama nije u osudi represije i zločina, nego u onome što je prešućeno, a to je vremenski, kauzalni i vrijednosni odnos fašizma i antifašizma.¹⁴ Kao što je 1990-ih primijetio Norberto Bobbio:

Tijekom posljednjih godina povijesnoga revizionizma s gorčinom sam primijetio da je odbijanje antifašizma u ime antikomunizma često dovodilo do drugog oblika ekvidistancije koji mi se čini gnusan: onoga između fašizma i antifašizma. (Bobbio u Traverso 2004: 9)

Uvažavanje povijesne činjenice antifašističke borbe pod vodstvom komunističara automatski ne objašnjava niti opravdava ono što je uslijedilo nakon rata, od preuzimanja vlasti, (po)ratnih zločina i izgradnje boljševičkog sustava do reformi, razvoja, krize i raspada Jugoslavije. Tijek i kauzalitet zbivanja od 1945. godine nadalje treba analizirati *sui generis*. Diskusija o antifašističkom otporu treba biti analitički odvojena od diskusije o poslijeratnoj Jugoslaviji, socijalističkom

¹³ Izjednačavanje antifašizma i komunizma vrši se ponekad i u svrhu apologije poslijeratnog režima u Jugoslaviji, odnosno kako bi se antifašističkom borbom (NOB-om) opravdao kasniji monopol vlasti Partije, često uz relativizaciju počinjenih zločina (usp. Vukobratović 2010).

¹⁴ Traverso (2018) analizira korištenje koncepta totalitarizma kroz povijest, razlikujući dvije osnovne grupe teorija. Funkcionalističke teorije naglašavaju strukturnu homologiju između Hitlerova i Staljinova režima, a historijsko-genetičke iščitavaju konstitutivna obilježja totalitarnih režima iz njihove povijesti i procesa oblikovanja. Traverso zaključuje da kategorija totalitarizma može usmjeriti izučavanje struktura moći, ali ne govori ništa o njihovoj genezi ili historiji, što joj ograničava uporabu u društvenim znanostima.

uređenju i razvojnim dosezima socijalističke modernizacije.¹⁵ Ovakvo razdvajanje utemeljeno je i logički (u suprotnome se čini logička pogreška „poslije toga, dakle zbog toga“), ali i povijesno. Kao što je već pokazano, veza ratnog antifašizma i poratnog socijalizma nije jednoznačna, unatoč činjenici da je isti akter (KPJ/SKJ) imao ključnu ulogu u oba razdoblja. Antifašizam je nakon rata često bio instrumentaliziran u svrhe koje nisu imale veze s komemoriranjem otpora fašizmu, nego s interesima partijske oligarhije i vladajuće klase u Jugoslaviji. Također, nameće se zaključak da kritika jugoslavenskog političkog ili društvenog sustava ne znači nužno i dezavuiranje antifašističke borbe, kao pretpostavljenog uzroka ili „prvog pokretača“ kasnijih pojava.

Nasljeđe ideoloških mehanizama: HDZ

Strukturna sličnost – nasuprot sadržajnoj opreci – neupitnih i tabuiziranih elemenata dominantne jugoslavenske i hrvatske ideologije (vođa, obrambeni rat, temeljne odrednice države) navodi na pitanje jesu li pojedini ideološki mehanizmi iz socijalističkog razdoblja aktualni i danas, unatoč distanci koju glavna ideološka struja izražava prema antifašističkoj i socijalističkoj baštini. Premda se vladajuća ideologija i vodeća stranka mijenjaju, modaliteti korištenja ideologije u svrhu konstituiranja elite uglavnom preživljavaju (Račić 2021). Elemente kontinuiteta nalazimo ponajprije u mehanizmima dominacije jedne stranke te u stvaranju i reprodukciji elite u hrvatskom društvu. Malešević (2002) i ovdje razlikuje normativnu i operativnu dimenziju ideologije. U normativnom smislu HDZ naglašava pravo na samoodređenje i nacionalnu državu, jednakost naroda i država i demokršćanske vrijednosti, no njegova operativna ideologija poziva na instrumentalno artikulirani tradicionalizam koji ima za cilj opravdati dominantnu poziciju vladajuće stranke, na temelju uloge stranke i njenog prvog predsjednika u stvaranju hrvatske države.

¹⁵ Slijedom takvog pristupa, ovaj članak ne bavi se vrednovanjem socijalističke modernizacije jugoslavenskog i hrvatskog društva (kao faktičnog ishoda antifašističke borbe) i njenom protučinjeničnom usporedbom s alternativnim razvojnim scenarijima u okvirima demokracije. Za analizu modernizacije i uloge upravljačkih elita usp. Rogić (2001) i Županov (2001).

I u slučaju Narodnooslobodilačke borbe i u slučaju Domovinskog rata iz narodnog pokreta formira se stranka koja u poraću kapitalizira stvarne ili samoproglashene zasluge za nastanak i obranu države. To se čini poistovjećivanjem vladajuće stranke i države i konstrukcijom Drugoga koji tobože ugrožava takav poredak. Ta stalna imaginarna ugroza je, uz izvlačenje rente uslijed zarobljavanja države, ključni čimbenik mobilizacije i lojalnosti podupiratelja vladajuće stranke i povezanih interesnih skupina. Umjesto već analiziranih „snaga prošlosti“ koje je susprezala Partija, suvremeni Drugi uključuje „sve koji nisu željeli ni voljeli Hrvatsku“ (usp. Blanuša 2017: 177). Desnica u neprijatelje Hrvatske ubraja skupine poput *komunista*, *Jugoslavena*, *Srba* i *liberala* (usp. Cipek 2017);¹⁶ tako se periodički etiketiraju realni politički suparnici iz socijaldemokratskog i liberalnog spektra te politički predstavnici Srba. Ukorijenjenost ideologija u ratnoj traumi uvjetuje da i u nekadašnjoj Jugoslaviji i u suvremenoj Hrvatskoj organizacije ratnih veterana tijekom idućih desetljeća ostaju čuvarima ideologije i samoproglashenim arbitrima različitih društvenih pitanja (usp. Kregar 2020).

Premda je HDZ već preuzeo vlast u predratnoj 1990. godini, a KPJ se tek tijekom rata iz marginalne i ilegalne političke opcije transformirao u organizatora otpora agresoru, uspjeh u obrani i stjecanju neovisnosti zemlje u oba slučaja rezultirao je pretenzijama na posebnu (hegemonijsku) ulogu u mirnodopskom političkom životu. U slučaju KPJ Saveza komunista to je bilo ostvarivanje političkog monopola, odnosno marginalizacije pa zabrane političkog djelovanja ostalih političkih aktera, uz istovremeno zaposjedanje poluga ekonomske moći. U slučaju HDZ-a to je bila kapitalizacija političkih i vojnih uspjeha na parlamentarnim izborima 1992. i 1995. godine te izgradnja političkog i ekonomskog sustava gdje dominira članstvo vladajuće stranke i s njima povezane osobe. Ovladavanje nacionalnom ideologijom, institucijama i resursima države dalo je toj stranci dugoročnu prednost u političkom nadmetanju (Račić 2021). I u aktualnom Statutu HDZ-a (NN 54/2018) stoji kako je to „stožerna

¹⁶ HDZ se deklarira kao stranka desnog centra, no sadrži i desne elemente, koji u pojedinim razdobljima mogu postati i dominantnima (npr. u vrijeme predsjedanja Tomislava Karamarka).

državotvorna stranka“ (čl. 1, st. 1).¹⁷ Dominaciju potvrđuju izborni rezultati, jer HDZ vlast gubi samo iznimno (2000. i 2011. godine) – kada gospodarstvo uđe u recesiju, a zlouporabe poput problematične privatizacije, autoritarnosti i korupcije se nagomilaju – no već na idućim izborima ponovno postaje vladajućom strankom.¹⁸

Zarobljavanje države u Hrvatskoj djelomično ima korijene u socijalizmu; vezivno tkivo sustava bila je Partija prožeta s državom, oko koje su se stvarali zameci klijentelističkih mreža, ponajprije u područjima kadrovske politike u javnom sektoru, instrumentalizacije javnih institucija i ideološkog legitimiranja poretka (Račić 2021). Hrvatska je u 1990-ima doživjela i promjenu društvene elite, koja se nije mogla mjeriti s revolucionarnim prevratom nakon 1945. godine, ali je svejedno bila značajna.¹⁹ Sekulić i Šporer (2002) istraživali su cirkulaciju (promjenu) i reprodukciju (održanje) elite u više razdoblja između 1978. i 1996. godine. Pokazalo se da je razina cirkulacije elite u socijalističkim razdobljima te tijekom ranih postsocijalističkih godina bila približno ista, no promijenila se struktura elite. Od nadprosječne predstavljenosti Srba došlo je do njihova iščeznuća. Obrazovna struktura elite je pogoršana, a prosječna dob je povećana. Konačno, nadzastupljenost članova HDZ-a u menadžerskoj eliti ukazala je na razvoj sustava pokroviteljstva i klijentelizma koji je zamijenio komunističku nomenklaturu. Ključne promjene u obrascima klijentelizma dogodile su se uslijed uvođenja tržišne ekonomije u uvjetima presudnog državnog utjecaja nad gospodarstvom i nefunkcionalnih institucija; u takvim uvjetima tržište nije inkluzivna institucija koja otvara poduzetničke prilike i potiče inovacije, nego sredstvo preraspodjele postojećih resursa, s izrazitim utjecajem države, povlaštenim položajem odabranih poduzetnika i marginalizacijom radništva (usp. Račić 2020).

¹⁷ U čl. 1, st. 1. dalje stoji „HDZ baštini povijesnu ulogu stožerne stranke u stvaranju samostalne i neovisne hrvatske države na temelju politike pomirbe i zajedništva domovinske i iseljene Hrvatske prvog predsjednika HDZ-a i Republike Hrvatske dr. Franje Tuđmana te u ostvarenju slobode hrvatskog naroda i pobjede u Domovinskom ratu“.

¹⁸ U oba slučaja gubitka vlasti, na idućim lokalnim izborima (2001. i 2013. godine) HDZ je ostvario relativnu prednost na lokalnoj i županijskoj razini, a na parlamentarnim izborima 2003. i 2015. godine vratio se na vlast.

¹⁹ S druge strane, nemali dio bivše elite zadržao je položaj u društvu, oslanjanjem na stečene resurse i/ili priklanjanjem novoj vlasti. Trećina bivših članova Saveza komunista učlanila se u HDZ (Goati prema Cohen 1997).

Ostale stranke: SDP i IDS

Distanca HDZ-a spram antifašističke povijesti, a povremeno i njena otvorena negacija, otvaraju prostor ostalim političkim akterima da pozitivnim pristupom antifašizmu naglase identitetski rascjep i pridobiju potporu građana koji se identificiraju s antifašističkim pokretom i/ili vrijednostima. Pritom treba uzeti u obzir kako je ta potpora danas manjinska, uslijed dominacije HDZ-a i konstituiranja nacionalne ideologije koja antifašizmu ne daje bitno mjesto. Antifašizam se uglavnom percipira kao lijevo političko pitanje, a ne kao povijesno ili civilizacijsko pitanje. Politički akteri koji su se od 1990-ih izravno oslanjali na antifašističku tradiciju bili su Socijaldemokratska partija Hrvatske (SDP), više pravni nego ideološki sljednik Saveza komunista, Istarski demokratski sabor (IDS), manje lijeve stranke, Samostalna demokratska srpska stranka i ostali društveni ili politički predstavnici manjina stradalih tijekom NDH, napose Srba, Židova i Roma, te različite antifašističke udruge.²⁰

U skladu s marginaliziranom ulogom antifašizma u nacionalnoj ideologiji, i stranke koje su prihvaćale baštinu antifašizma u svojoj vrijednosnoj i ideološkoj orijentaciji uglavnom su osuđene na podređen ili marginalan položaj. U uvjetima identitetskog rascjepa i mobilizacije protiv Drugoga, najuspješnija među antifašistički usmjerenim strankama (SDP) uspjela je samo zauzeti položaj podređene strane u okviru dvostranačja. SDP ne uspijeva izmaknuti identitetskim politikama koje nameće HDZ (Dolenec 2014) te unatoč povremenoj naklonosti birača ne uspijeva zadržati vlast. U očima znatnog dijela birača SDP-ova „hipoteka prošlosti“ još uvijek nije *amortizirana*. Unatoč SDP-ovom prihvaćanju koncepcije nacionalnoga antifašizma i odricanju od jugoslavenskoga socijalizma i represivnih praksi tadašnje vlasti, ovi birači u SDP-u i dalje vide *komuniste*.²¹ U pogledu antifašizma SDP snažnije komunicira ono što nije, nego što jest. Općenito, radi se o stranci koja nije oblikovala konzistentnu ideološku poziciju s mobilizacijskim učinkom na birače – niti u pitanju identitetskog niti u pitanju socioekonomskog rascjepa.

²⁰ Od 2015. nadalje osnivaju se nove lijeve stranke izrasle iz društvenog aktivizma (Radnička fronta, Nova ljevica i Možemo!), koje antifašističku baštinu također doživljavaju afirmativno.

²¹ S druge strane, ekonomska pitanja nisu ključna u političkom nadmetanju u Hrvatskoj (Henjak 2011).

Međutim, u Hrvatskoj postoji stranka koja je antifašizam uklopila u svoje temeljne ideološke odrednice i ostvarila dugotrajnu vlast nad regijom u kojoj djeluje. Nasuprot nacionalnoj hegemonijskoj vladavini Hrvatske demokratske zajednice, u Istri se od 1992. godine oblikovala hegemonija Istarskog demokratskog sabora, poduprta ideologijom *istrijanstva*. Istrijanstvo se pojavljuje kao iskaz otpora ekskluzivnoj hrvatskoj nacionalnoj koncepciji i politici centralizacije 1990-ih godina (Raos 2014).²²

Prema Ušiću (2017: 46), IDS je:

[...] nominalno lijevo-liberalna i regionalistička politička stranka koja promovira specifičan istarski identitet koji se bazira na multikulturalnosti, toleranciji, antifašizmu, suživotu i otvorenosti, dok se ekonomska politika bazira na liberalnim pro-tržišnim principima, a glavni izvor profita predstavljaju turizam i poljoprivredna djelatnost.

Ideologija IDS-a dijelom baštini elemente i diskurs bivše dominantne ideologije kao što su antifašizam, značenje Narodnooslobodilačke borbe, multietničnost i multinacionalnost.²³ Inspiriran Hallom, Ušić (2017) identificira ove *lebdeće* ideološke elemente, koji su rastakanjem jugoslavenske ideologije i njenih organizacijskih nositelja izgubili kontekst, smisao i relevantnost, ali su potom prilagođeni i inkorporirani u nove ideološke konstelacije, s novim nositeljima. Dio ideoloških elemenata razvijao se od 1970-ih ili 1980-ih, a u IDS-ovoj vladavini doživio je puno ostvarenje; to uključuje ideje suživota (*convivenza*), dvojezičnosti, autohtonosti, kao i zalaganje da se istarskim ekonomskim resursima upravlja lokalno (usp. Ušić 2017). Ostali ključni elementi bivše vladajuće ideologije su u *istrijanstvu* temeljito izmijenjeni. Jugoslavenstvo je zamijenjeno supsidijarnom strukturom snažnog regionalizma,²⁴ ambivalentnim odnosom spram vlasti u Zagrebu i novonastalim europejstvom. Socijalizam je nominalno

²² Istrijski identitet ujedno je i način nadilaženja povijesno osjetljivih talijansko-hrvatskih odnosa u Istri. Talijani su do 1945. godine bili politička, gospodarska i kulturna elita Istre, a nakon egzodusa preostalo talijansko stanovništvo postalo je nacionalnom manjinom (Raos 2014). Hrvatsko (i slovensko) stanovništvo Istre, u vrijeme fašizma izloženo diskriminaciji i odnarođivanju, u to vrijeme postaje većinom.

²³ U stvarnosti se multikulturalnost istrijanstva odnosi prvenstveno na suživot autohtonih Hrvata i Talijana, dok su recentni doseljenici percipirani kao Drugi, čije punopravno prihvaćanje traži usvajanje istarskog govora i načina života (Orlić 2008).

²⁴ Raos (2014) smatra da istarski doseljenici i njihovi potomci, koji su se ponajprije poistovjećivali s jugoslavenskim identitetom, u istrijanstvu pronalaze zamjensko jugoslavenstvo.

zamijenjen liberalnim kapitalizmom, koji je u stvarnosti snažno prožet klijentelizmom. Sažeto rečeno, novim ideološkim diskursom reorganizirani su *lebdeći* elementi antifašizma, multinacionalnosti i multietničnosti baštinjeni iz jugoslavenske prošlosti te su povezani s aktualnim idejama decentralizacije i regionalizma (Ušić 2017).

Promocija identitetske posebnosti i ekonomske autonomije pretvara se u hegemonijsku vladavinu IDS-a, legitimiranu suživotom i prosperitetom Istre. IDS je ostvario faktični monopol na vlast, uključujući i značajnu ulogu u raspodjeli ekonomskih resursa te isprepletenost regionalnih i lokalnih političkih i ekonomskih elita. Slabost političke konkurencije i manjak neovisnih medija i organizacija civilnog društva doprinose hegemonijskoj vladavini. U analizi zarobljavanja države na regionalnoj i lokalnoj razini, Hoffman i dr. (2017: 32) prezentiraju i studiju slučaja Istarske županije, primjećujući:

[...] da su svi javni resursi pod kontrolom IDS-a i da se njima upravlja tako da se stranci osigura ispunjavanje političkih ciljeva, uz široku distribuciju koristi dominantno na stranačko članstvo, ali i na relativno velik broj stanovnika i gospodarskih subjekata.

Ovakav pristup blizak je osuvremenjenom „klasnom kompromisu“ iz vremena socijalizma, kojega je analizirao Josip Županov. Umjesto zaposlenja u samoupravnom poduzeću i socijalne sigurnosti, koje je jugoslavenska politička elita jamčila radništvu u zamjenu za odustanje od individualnih prava, sloboda i aspiracija (usp. Županov 2002), suvremena politička elita u Istri jamči pripadnicima svoje klijentelističke mreže povlašten položaj u zapošljavanju u javnom sektoru i poduzetničkim aktivnostima povezanim s odlukama vlasti, poput prostornog planiranja. Ovakav pristup ojačan je formalnom zakonitošću procesa i izgradnjom socijalnog kapitala (Hoffmann i dr. 2017). No budući da se pozitivne eksternalije gospodarskog napretka prelijevaju i na širi krug građana i poduzetnika, još nema dovoljno snažnih protusila koje bi iz korijena promijenile način vladavine u Istri, no lokalni izbori iz 2021. godine pokazuju da hegemonijska prevlast IDS-a slabi.²⁵

Ovaj „hibridni identitet“ im omogućava ukorijenjenost, ali bez priklanjanja ekskluzivnom hrvatskom identitetu, koji ovi građani ne osjećaju svojim.

²⁵ IDS je 2021. godine izgubio vlast u više istarskih gradova (uključujući Pulu i Pazin) i općina, a mjesto župana zadržao je uz izrazito malu prednost svog kandidata u drugom krugu izbora.

Zaključak

Poimanje antifašizma na hrvatskom i jugoslavenskom prostoru od kraja rata do danas je doživjelo mnoge promjene. Mnogostrukost, isprepletenost i višeznačnost pojava koje se povezuju s antifašizmom ili mu se imputiraju dovodi do selektivnosti interpretacija, najčešće u skladu s nečijim svjetonazorskim i ideološkim preferencijama.

Prije i tijekom Drugoga svjetskog rata u Europi antifašizam je bio civilizacijsko pitanje, oko kojega su se taktički okupili predstavnici različitih (i nerijetko suprotstavljenih) političkih poredaka i svjetonazora. To vrijedi i za hrvatski kontekst, gdje, neovisno o svjetonazorskim polazištima, treba uvažiti povijesnu važnost otpora okupaciji zemlje i kolaboraciji ustaškoga režima te doprinose pobjede antifašističkih snaga suvremenoj Hrvatskoj. Nakon pobjede nad fašizmom, antifašizam ostaje povijesnim, ali i dugotrajno aktualnim pitanjem. Vrednovanje razdoblja nakon 1945. godine kompleksno je i vrijednostima opterećeno pitanje koje treba analizirati, ali ne i miješati s ratnim antifašističkim otporom. Historijsko-metonijska uporaba pojma antifašizma kao označitelja socijalističke Jugoslavije ne doprinosi njegovoj suvremenoj relevantnosti na našim prostorima, jer ideju antifašizma ukalupljuje u manjinskom i nerijetko isključivom tumačenju povijesnih tokova, zatvorenom za poimanje raznolikosti antifašističkih motiva i prakse, kao i za odnos između antifašizma i različitih (pozitivnih i negativnih) pojava jugoslavenske povijesti od 1945. godine nadalje.

Također treba priznati ograničenja suvremenog korištenja pojma antifašizma izvan konteksta Drugoga svjetskog rata. Poimanje antifašizma iz narodnofrontovskog, komunističkog, liberalno-demokratskog, nacionalističkog ili regionalističkog rakursa teško može biti identično. Nemaju sva tumačenja jednaku utemeljenost i legitimitet, ali to treba biti predmetom diskusije, a ne isključivanja na temelju predrasuda. Istovremeno, u pitanje dolazi i apstraktno i ahistorijsko poimanje antifašizma kao protuteže „vječnom fašizmu“. Takvo viđenje antifašizma prividno ga aktualizira i mobilizira neke nove aktiviste za suprotstavljanje populizmu, rasizmu, diskriminaciji, nejednakosti i drugim suvremenim problemima.

Međutim, cijena koja se plaća je zamućivanje odnosa prema fašizmu općenito, a napose prema historijskom fašizmu na koji je odgovor dao historijski antifašizam, u svojim različitim licima i oblicima. Ako „fašizam“ postaje vrijednosna diskvalifikacija, a ne povijesni ili teorijski označitelj (usp. Mercer 2016), onda i antifašizam gubi značenje i relevantnost.

Antifašizam se koristi kao pragmatičan ideološki signal, koji se mijenja tijekom vremena i u različitim kontekstima ima različite učinke. Simboličko i afektivno značenje antifašizma za različite društvene skupine pretakalo se, a dijelom se i danas pretače, u konkretne odnose raspodjele resursa. U slučaju Hrvatske vladajuće stranke i njihovi podržavatelji kroz povijest i danas smatrali su se ovlaštenima prisvojiti i zadržavati vlast i pristup pripadajućim resursima. Politika sjećanja na antifašističku borbu i njen ishod ugrađena je u ključne političke ideologije u nekadašnjoj Jugoslaviji i suvremenoj Hrvatskoj. Korištenje antifašizma i odnosa prema antifašizmu kao simboličke razdjelnice vladajućih i Drugih započinje po svršetku Drugoga svjetskog rata. Jugoslavenski antifašizam pretočio se u socijalističku revoluciju, čiji nositelj (KPJ) je na temelju ratnih doprinosa i zasluga, monopolizirao političku i ekonomsku moć, uklonio političke protivnike i stare elite te nametnuo svoju ideologiju kao zadani interpretativni okvir u novom poretku. Nova elita s vremenom kristalizira u partijsku oligarhiju, a unatoč reformama, s vremenom će sukobi elita i ekonomska kriza, uz ostale čimbenike, dovesti do kraja jednopartijskog sustava. Demokracija i višestranačje donijeli su redukciju antifašističke ideologije na nacionalnu komponentu i potenciranje veze antifašizma s liberalno-demokratskim vrijednostima, faktično nasuprot jugoslavenskom socijalizmu. Antifašizam, kao ideološka sastavnica, pomiče se iz centra prema margini te iz stabilnosti u ambivalentnost značenja. Do tada suspregnuti pijetet prema žrtvama poraća Drugoga svjetskog rata miješa se s političkom instrumentalizacijom i pokušajima rehabilitacije kolaboracionističkih režima.

Kao i prethodno NOB, i Domovinski rat također rezultira dominacijom jedne političke stranke proizašle iz narodnog pokreta, a koja u poraću kapitalizira stvarne ili samoproglašene zasluge za nastanak i obranu države. U okviru svoje političke ideologije HDZ koristi antifašizam na taktički i reduciran način, ali koristi srodne modalitete

korištenja ideologije u svrhu učvršćivanja vlasti, ovladavanja ekonomskim resursima kao i uklanjanja ili kooptiranja stare i konstituiranja nove elite. Ponavlja se poistovjećivanje vladajuće stranke i države i konstrukcija Drugoga koji tobože ugrožava takav poredak. Uvođenje tržišne ekonomije u uvjetima presudnog državnog utjecaja nad gospodarstvom i nefunkcionalnih institucija dovodi do preraspodjele postojećih resursa, povlaštenog položaja odabranih poduzetnika i posljedičnog razvojnog zaostajanja. S vremenom će se oko HDZ-a i drugih stranaka razviti razgranate klijentelističke mreže.

S druge strane, u Istri IDS povezuje ideološke elemente antifašizma, multinacionalnosti i multietničnosti baštinjene iz jugoslavenske prošlosti te ih povezuje sa suvremenim konceptima decentralizacije i regionalizma. Tako polaže ideološke temelje svoje dugotrajne prevlasti, pokazujući da u suvremenim uvjetima antifašizam ne samo da ne implicira socijalistička ideološka nagnuća, nego da je postao toliko fluidan da ga je moguće povezati i s protržišnim kapitalizmom, ali i s klijentelističkim preplitanjima političke i gospodarske elite. Pozitivne eksternalije gospodarskog razvoja većini građana Istre pokazuju se važnijima od demokratskih nedostataka povezanih s hegemonijom jedne stranke. Nasuprot klasnih i socijalističkih polazišta povijesnih antifašista u Hrvatskoj i Istri tijekom Drugoga svjetskog rata, danas se pokazuje se da su i *reducirani* nacionalni antifašizam i *ekspresivni* istarski antifašizam komplementarni s klijentelističkom vladavinom nad društvom i gospodarstvom u Hrvatskoj.

Zahvale

Autor zahvaljuje Ani Budimir, Stevi Đuraškoviću, Hrvoju Klasiću, Josipu Mihaljeviću, Paulu Stubbsu i Jakovu Žižiću na korisnim komentarima i prijedlozima.

Bibliografija

- Anić, Tomislav. 2007. „Normativni okvir podržavljenja imovine u Hrvatskoj/Jugoslaviji 1944.-1946.“. *Časopis za suvremenu povijest* 39/1: 25–62.
- Antić, Ljubomir. 2009. „Hrvatski komunisti i nacionalni identitet“. *Kolo* 1-2. <https://www.matica.hr/kolo/314/hrvatski-komunisti-i-nacionalni-identitet-20692/> (2. 2. 2023).

- Best, Geoffrey. 2001. *Churchill: A Study in Greatness*. London: Bloomsbury Academic.
- Bilandžić, Dušan. 1999. *Hrvatska moderna povijest*. Zagreb: Golden marketing.
- Blanuša, Nebojša. 2017. „Trauma and Taboo: Forbidden Political Questions in Croatia“. *Politička misao* 54/1-2: 170–196.
- Cipek, Tihomir. 2009. „Sjećanje na 1945: čuvanje i brisanje. O snazi obiteljskih narativa“. U: *Kultura sjećanja: 1945. Povijesni lomovi i svladavanje prošlosti*. Sulejman Bosto i Tihomir Cipek, ur. Zagreb: Disput, 155–165.
- Cipek, Tihomir. 2017. „The Spectre of Communism Is Haunting Croatia. The Croatian Right's Image of the Enemy“. *Politička misao* 54/1-2, 150–169.
- Cohen, Lenard J. 1997. „Embattled democracy: post-communist Croatia in transition“. U: *Politics, Power, and the Struggle for Democracy in South-East Europe*. Karen Dawisha i Bruce Parrott, ur. Cambridge: Cambridge University Press, 69–106.
- Dolenec, Danijela. 2014. „Zašto SDP-ova vlada nije socijaldemokratska?“. *Političke analize* 5/20: 33–38.
- Drndić, Ljubomir. 1978. *Oružje i sloboda Istre*. Zagreb i Pula: Školska knjiga i Glas Istre.
- Dukovski, Darko. 2005. „Antifašizam“. *Istarska enciklopedija/Istrapedia*. <https://www.istrapedia.hr/hr/natuknice/50/antifasizam> (22. 2. 2023).
- Đurašković, Stevo. 2016. „National identity-building and the 'Ustaša-nostalgia' in Croatia: the past that will not pass“. *Nationalities Papers: The Journal of Nationalism and Ethnicity* 44/5: 772–788.
- Eley, Geoff. 1996. „Legacies of Antifascism: Constructing Democracy in Postwar Europe“. *New German Critique* 67 (Winter): 73–100.
- Fine, Gary Alan i Kent Sandstrom. 1993. „Ideology in Action: A Pragmatic Approach to a Contested Concept“. *Sociological Theory* 11/1: 21–38.
- Freedden, Michael. 2006. „Ideology and political theory“. *Journal of Political Ideologies* 11/1: 3–22.
- Geiger, Vladimir i Suzana Leček. 2018. „Politika retribucije u Europi nakon Drugoga svjetskog rata“. *Časopis za suvremenu povijest* 50/1: 7–33.
- Goldstein, Ivo. 2005. „Od partijnosti u doba socijalizma do revizionizma devedesetih: Ima li građanska historiografija šansu?“. U: *Hrvatska historiografija XX. stoljeća. Između znanstvenih paradigmi i ideoloških zahtjeva*. Srećko Lipovčan i Ljiljana Dobrovšak, ur. Zagreb: Institut društvenih znanosti „Ivo Pilar“, 57–72.

- Henjak, Andrija. 2011. „Stranačka identifikacija i granice stranačke mobilizacije u Hrvatskoj nakon 2000. godine“. *Političke perspektive: časopis za istraživanje politike* 1/1: 29–55.
- Hodžić, Mehmed. 2017. „Radina Vučetić, Monopol na istinu: partija, kultura i cenzura u Srbiji šezdesetih i sedamdesetih godina XX. veka, Beograd, 2016“. *Rostra: Časopis studenata povijesti Sveučilišta u Zadru* 8/8: 263–266.
- Hoffmann, Dražen, Nives Miošić-Lisjak, Duje Prkut, Paul Stubbs, Ber-to Šalaj, Dragan Zelić i Siniša Zrinščak. 2017. *Naša zarobljena mista: Istraživački izvještaj studija kvalitete lokalnog javnog upravljanja u Hrvatskoj*. Zagreb: GONG.
- Ignjić, Dragana. 2019. „Kako je Tito presudio ‘Tikvama’“. Radio-televizija Srbije. 27. listopada, <https://www.rts.rs/page/stories/sr/story/125/drustvo/3713137/kako-je-tito-presudio-tikvama.html> (22. 2. 2023).
- Jelić, Ivan. 1987. „Komunistički pokret u Hrvatskoj i aspekti ideje federativne Jugoslavije 1935–1941.“. *Časopis za suvremenu povijest* 19/1: 1–18.
- Jović, Dejan. 2017. *Rat i mit: Politika identiteta u suvremenoj Hrvatskoj*. Zapešić: Fraktura.
- Koren, Snježana. 2012. *Politika povijesti u Jugoslaviji (1945.-1960.)*. Zagreb: Srednja Europa.
- Kregar, Josip. 2020. „Sistemska patologija klijentelizma“. U: *Hrvatska u raljama klijentelizma: Politike, postupci i posljedice trgovanja institucionalnom moći*. Kristijan Kotarski i Goran Radman, ur. Zagreb: Centar za demokraciju i pravo Miko Tripalo, 231–244.
- Kuljić, Todor. 2006. „Anti-antifašizam“. Pešcanik, 9. oktobra, <https://pescanik.net/anti-antifasizam/> (22. 2. 2023).
- Lazić, Mladen. 1987. *U susret zatvorenom društvu? Klasna reprodukcija u socijalizmu*. Zagreb: Naprijed.
- Malešević, Siniša. 2002. *Ideology, Legitimacy and the New State: Yugoslavia, Serbia and Croatia*. London & New York: Routledge.
- Marijan, Davor. 2020. „O znanosti, ideologiji i totalitarnoj svijesti u nedovršenoj hrvatskoj tranziciji – odgovor Mirjani Kasapović“. *Časopis za suvremenu povijest* 52/1: 253–292.
- Marušić, Matko. 2017. „Prof. Marušić: ‘Razdvajanje’ komunizma i antifašizma služi da se ‘antifašizam’ odmakne od zločina, tako da antihrvatstvo preživi“. *Narod*, 9. srpnja, <https://narod.hr/hrvatska/prof-marusic-razdvajanje-komunizma-antifasizma-sluzi-da-se-antifasizam-odmakne-zlocina-da-antihrvatstvo-prezivi> (22. 2. 2023).
- Matić, Luka. 2018. „‘Građanski antifašizam’ na braniku Tuđmanove Hrvatske“. *Slobodni Filozofski*, 13. studenog, <http://slobodnifilozofski>.

- com/2018/11/gradanski-antifasizam-braniku-tudmanove-hrvatske.html (22. 2. 2023).
- Mazower, Mark. 2007. *Balkan. Kratka povijest*. Zagreb: Srednja Europa.
- Mercer, Ben. 2016. „Specters of Fascism: The Rhetoric of Historical Analogy in 1968“. *The Journal of Modern History* 88/1: 96–129.
- Olthoff, Daan. 2018. *Old and new anti-fascism: Evolutions of anti-fascist action in the Netherlands, 1945-1989*. Master thesis RMA History. Utrecht: Utrecht University.
- Orlić, Olga. 2008. „Mnogoznačje istarskog multikulturalizma“. *Etnološka tribina* 31/38: 39–59.
- Pavlaković, Vjeran. 2009. „Komemorativna kultura Bleiburga, 1990-2009“. U: *Kultura sjećanja: 1945. Povijesni lomovi i svladavanje prošlosti*. Sulejman Bosto i Tihomir Cipek, ur. Zagreb: Disput, 167–194.
- Perović, Latinka. 1984. *Od federalizma do centralizma*. Zagreb: Globus.
- Prpić, Ivan. 1996. „The Meaning of Anti-Fascism“. *Politička misao* 33/5: 74–85.
- Račić, Domagoj. 2020. „Od socijalističke prema rentijerskoj korporaciji: vlasništvo i upravljanje poduzećima u devedesetima“. U: *Devedesete. Kratki rezovi*. Orlanda Obad i Petar Bagarić, ur. Zagreb: Institut za etnologiju i folkloristiku i Jesenski i Turk, 339–375.
- Račić, Domagoj. 2021. „Od jedine partije do stožerne stranke: kontinuitet zarobljavanja države u Hrvatskoj“. *Politička misao* 58/3: 39–76.
- Raos, Višeslav. 2014. *Istarski demokratski sabor i Sjeverna liga – komparativna analiza uspješnosti uspostave de facto teritorijalnosti*. Doktorski rad. Zagreb: Fakultet političkih znanosti.
- Rogić, Ivan. 2001. „Tri hrvatske modernizacije i uloga elita“. U: *Upravljačke elite i modernizacija*. Drago Čengiđ i Ivan Rogić, ur. Zagreb: Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, 37–78.
- Rosa-Luxemburg-Stiftung. 2019. *Antifašistički vodič za ljepši svijet*. Beograd: Rosa-Luxemburg-Stiftung Southeast Europe.
- Seidman, Michael. 2017. *Transatlantic Antifascisms: From the Spanish Civil War to the End of World War II*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Sekulić, Duško i Željka Šporer. 2002. „Political Transformation and Elite Formation in Croatia“. *European Sociological Review* 18/1: 85–100.
- Sentić, Marija. 1989. „Josip Broz Tito“. *Hrvatski biografski leksikon*. Zagreb: Leksikografski zavod Miroslav Krleža, <https://hbl.lzmk.hr/clanak.aspx?id=2896> (22. 2. 2023).
- Spehnjak, Katarina. 1983. „Neki problemi povijesnog razvitka Narodnog fronta/Socijalističkog saveza u Jugoslaviji 1935–1978.“. *Časopis za suvremenu povijest* 15/1: 27–54.

- Spehnjak, Katarina. 1991. „Funkcioniranje ‘plebiscitarne demokracije’ u Hrvatskoj 1945.–1952. (Izborni aspekt organizacije legitimacijskog procesa)“. *Časopis za suvremenu povijest* 23/1-3: 215–242.
- Spehnjak, Katarina i Tihomir Cipek. 2007. „Disidenti, opozicija i otpor – Hrvatska i Jugoslavija 1945. – 1990.“. *Časopis za suvremenu povijest* 39/2: 255–297.
- Stone, Dan. 2014. *Goodbye to all that? The story of Europe since 1945*. Oxford: Oxford University Press.
- Suvin, Darko. 2014. *Samo jednom se ljubi. Radiografija SFR Jugoslavije 1945.–72., uz hipoteze o početku, kraju i suštini* [drugo izdanje]. Beograd: Rosa Luxemburg Stiftung, <https://www.rosalux.rs/bhs/samo-jednom-se-ljubi-drugo-izdanje>. (22. 2. 2023).
- Traverso, Enzo. 2004. „Intellectuals and Anti-Fascism: For a Critical Historization“. *New Politics* IX/4, Whole Number 36, https://newpol.org/issue_post/intellectuals-and-anti-fascism-critical-historization/?print=pdf (22. 2. 2023).
- Traverso, Enzo. 2018. „Totalitarizam. Povijest i aporije koncepta [Le totalitarisme. Histoire et apories d’un concept, *L’Homme et la société* 129, 97–111, 1998]“, <http://slobodnifilozofski.com/2018/04/totalitarizam-povijest-aporije-koncepta.html> (22. 2. 2023).
- Trgo, Fabijan. 1975. „Oslobođenje Jugoslavije“. *Časopis za suvremenu povijest* 7/3: 29–37.
- Ušić, Eric. 2017. „Drukčiji od drugih!“ *IDS i ideologija istarskog poluotoka*. Diplomski rad. Sveučilište u Rijeci, Filozofski fakultet, Odsjek za kulturne studije. Rijeka, <https://zir.nsk.hr/islandora/object/ffri%3A1037> (13. 7. 2021).
- Vlajčić, Gordana. 1992. „Kominternu prema socijalnoj osnovi fašističkog pokreta (1921.–1927.)“. *Časopis za suvremenu povijest* 24/3: 253–263.
- Vlajčić, Gordana. 2005. *Boljševički antifašizam: Ideološke osnove i taktika - politička stajališta Kominterne 1919–1934*. Zagreb: Fakultet političkih znanosti.
- Vučetić, Radina. 2016. *Monopol na istinu. Partija, kultura i cenzura u Srbiji šezdesetih i sedamdesetih godina XX veka*. Beograd: Clio.
- Vujić, Antun. 2014. *Hrvatska i ljevica: Prilog socijaldemokratskom gledištu*. Zagreb: Naklada Ljevak.
- Vukobratović, Nikola. 2010. „Aktiv br. 1: Hrvatski antifašizam i komunistički zločini: povijest i funkcija ideologema“. *Novosti*, 11. lipnja, <https://www.portalnovosti.com/aktiv-br-1-hrvatski-antifasizam-i-komunisticki-zlocini-povijest-i-funkcija-ideologema> (22. 2. 2023).

- Žižek, Slavoj. 2005. „The Two Totalitarianisms“. *London Review of Books* 27/6, March 17, <https://www.lrb.co.uk/the-paper/v27/n06/slavoj-zizek/the-two-totalitarianisms>
- Županov, Josip. 2001. „Industrijalizirajuća i deindustrijalizirajuća elita u Hrvatskoj u drugoj polovici 20. stoljeća“. U: *Upravljačke elite i modernizacija*. Drago Čengić i Ivan Rogić, ur. Zagreb: Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, 11–36.
- Županov, Josip. 2002. *Od komunističkog pakla do divljeg kapitalizma: odabrane rasprave i eseji (1995–2001.)*. Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada.

Anti-Fascism as an Ideological Signal: From Yugoslav Socialism to Croatian Clientelism

The article investigates anti-fascism as an ideological component used as a criterion for inclusion and exclusion from privileged social groups – in socialist Yugoslavia and in today's Croatia. Anti-fascism in Yugoslavia is related to the People's Liberation War, the socialist revolution and the Communist Party of Yugoslavia, which led them and took power afterwards. Anti-fascism thus became a building block of the official Yugoslav ideology and associated myths, while contributing to the constitution of the ruling class and its differentiation from potential or actual ideological rivals. Disintegration of Yugoslavia dissolved the connection of anti-fascism with socialism and multi-ethnicity. Successor states, including Croatia, emphasise the national dimension of anti-fascism and its connection to liberal-democratic, not socialist, values. Although the ruling ideology and the leading party are changing (even towards 'anti-anti-fascism'), the modalities of using ideology for the purpose of constituting the elite mostly survive. In contrast to the national hegemonic rule of the Croatian Democratic Union, the hegemony of the Istrian Democratic Assembly has taken shape in Istria, supported by the ideology of *Istrianism*. The floating elements of anti-fascism, multinationality and multi-ethnicity inherited from the Yugoslav past have been reorganised with the new ideological discourse and linked with the contemporary ideas of decentralisation and regionalism. Both the *reduced* national anti-fascism and the *expressive* Istrian anti-fascism can serve a complementary role within the clientelistic rule over society and the economy.

Antifašizam i akteri slovenačke alternativne scene u 1980-im godinama iz perspektive (nešto) dužeg trajanja

TANJA PETROVIĆ

Na zvaničnoj web stranici Udruženja za vrednosti slovenačke nezavisnosti (Združenje za vrednote slovenske osamosvojitve)¹ osnovanog 2010. godine može se pročitati sledeći programski tekst:

U istoriji slovenačkog naroda je sticanje nezavisnosti, utemeljenje i nastanak vlastite državnosti jedinstven i neponovljiv čin. Iako su do nezavisnosti dovele različite istorijske okolnosti i naponi niza osoba u viševjekovnoj istoriji slovenačkog naroda, njena praktična realizacija dogodila se u prelomnim vremenima proleća naroda na kraju osamdesetih i početku devedesetih godina prošlog stoleća. Nezavisnost je bila rezultat direktnih i jasno artikulisanih napora i zalaganja mnogih ljudi. Angažman tih ljudi je bio presudan, bilo da je bio u sferi kulture, politike, bezbednosti, vojske, diplomatije, privrede ili bilo gde drugde – bez njihovog rada, zauzimanja, isticanja, rizika i napora Slovenija danas ne bi bila nezavisna i međunarodno priznata država. (VSO: O združenju)

Ovaj citat dobar je primer normativnih diskursa koji istorijske procese vide kao linearne, a istorijske događaje podređuju logici istorijske neizbežnosti (Ghamari-Tabrizi 2017: 2) i interpretiraju isključivo kroz odnose kauzalnosti i unutar tog neumitnog i linearnog toka istorije. Iz takve vizure se i mnogobrojne, izrazito raznolike aktivnosti koje su u 1980-im godinama obeležile slovenačku alternativnu

* Ovaj tekst je rezultat rada na istraživačkom projektu *Oblikovanje novoga kulturnega polja v Sloveniji v 1980-ih: Civilna družba med nacionalističnimi politikami in medkulturnim sodelovanjem* (J6-2576) i programu *Historične interpretacije 20. stoletja* (P6-0347) koje finansira Slovenačka agencija za istraživanja (ARRS).

¹ Slovenačka reč *osamosvojitve* ima semantičku komponentu procesualnosti i trajanja, koja nije karakteristična za najbliži srpski ekvivalent *nezavisnost*. Na ovu razliku, koja se gubi u prevodu, ukazujem jer je ona relevantna za diskusiju koja je u središtu ovog priloga i tiče se temporalnosti i istorizacije nečega što je proces (*osamosvojitve*), a ne stanje (*nezavisnost*).

kulturnu scenu, političku misao i društvenu teoriju, aktivizam i civilno društvo u nastajanju, interpretiraju kao homogene i čvrsto ujedinjene oko jednog cilja: nezavisnosti slovenačke države. U istom ključu se svi ovi raznoliki akteri i njihovo delovanje vide kao oštro suprotstavljeni onome što je do tada i u tom trenutku oblikovalo okvire društvenog i političkog života, dakle jugoslovenskom socijalizmu i „komunističkom režimu“.

Da bismo događaje na alternativnoj sceni u Sloveniji u 1980-im i njihove aktere mogli da promišljamo izvan hegemonije koju uspostavljaju linearno razumevanje istorije i uska vizura fokusirana na odnos „događaja i onoga što mu sledi“ (Hunt 2016: 5) neophodan nam je pogled sposoban da ove događaje istovremeno sagleda u njihovoj sopstevnoj temporalnosti i u relaciji sa njoj svojstvenom društvenom i političkom realnošću s jedne strane, i u temporalnosti dužeg trajanja, gde njihova značenja nužno podležu refleksiji, preoznačavanju, retrospektivnom pogledu i naknadom znanju, sa druge. U ovom prilogu pokušavam da ovakvom pogledu izložim segment delovanja aktera slovenačke kulturne scene koji je povezan sa uspostavljanjem novih odnosa između semantičkog para *fašizam* i *antifašizam*. Procesi semantičkog preoblikovanja ova dva pojma, u isto vreme, imaju značajan efekat na (samo)percepciju ovih aktera, na to u kojim registrima društvo razume njihovo delovanje, te na to kako oni sami gledaju na svoje biografsko i generacijsko iskustvo iz perspektive sadašnjosti, definisane „poznatim ishodima“ (Hirsch i Spitzer 2000: 13) kao i novim razumevanjima i upotrebama pojmov *fašizam* i *antifašizam* kojima svedočimo danas.

Osamdesete – vreme beskrajnih mogućnosti i usporavanja istorije

Kasnih sedamdesetih i osamdesetih godina 20. veka u socijalističkoj Jugoslaviji su se razvile najraznolikije aktivnosti, inicijative i pokreti koji nisu nužno i direktno proizilazili iz centralizovane državne politike (ali često nisu bile ni sasvim odvojene od nje). Alternativne kulturne aktivnosti i aktivizam bili su naročito intenzivni u Sloveniji: različite, međusobno povezane grupe i pojednici delovali su u prostoru koji se formirao oko kulturnih institucija – galerija, kulturnih centara, pozorišta, omladinskih klubova, radio-stanica (poput

Radija Študent) i časopisa (poput *Tribune*, *Katedre*, *Mladine*, *Maske*). Organizovani su festivali, izložbe, predavanja i diskusije, muzička scena bila je izuzetno živa, a unutar nje pank je imao posebnu ulogu. Tehnologije kao što su Xerox i VHS pružile su nove mogućnosti za umetnički izraz, širenje sadržaja, ali i dokumentovanje i arhiviranje. Fotografija i fotografi su, takođe, u tim procesima odigrali važnu ulogu.

Kao što se može naslutiti iz programskog teksta objavljenog na strani Udruženja za čuvanje vrednosti slovenačke nezavisnosti, u javnim diskursima u Sloveniji dominira teleološka naracija o osamdesetim godinama 20. veka kao periodu planiranih, strateških aktivnosti usmerenih prema postizanju nacionalne nezavisnosti, s jedne strane, i rušenju socijalizma, sa druge. Akteri slovenačke alternativne kulture ovog perioda se u tim diskursima tretiraju kao homogena i ideološki ujedinjena grupa koja je, zajedno sa ostalim akterima slovenačke nezavisnosti delovala skladno i koordinisano. Citat iz govora Janeza Janše, jednog od glavnih „osamosvojitelja“, trostrukog premijera slovenačke vlade i predsednika desne Slovenačke demokratske stranke, koji je održao prilikom osnivanja Udruženja za vrednosti slovenačke nezavisnosti 2010. godine, dobra je ilustracija ovakvog razumevanja: on je tom prilikom istakao da je to „veliki dan za Sloveniju“ i da je Sloveniji potrebna organizacija koja će čuvati sećanje na događaje „koji su nas ujedinili“ (Janša u Pravi osamosvojitelji 2010).

Izuzetno bogate i raznovrsne prakse koje su sačinjavale alternativnu kulturu u Sloveniji u tom periodu, kao i načini na koje se akteri alternativne kulturne scene sećaju tog perioda, pružaju, međutim, drugačiju sliku. Tu su scenu sačinjavali grupe i pojedinci koji su svojim delovanjem izazivali postavke dominantne kulture tog vremena; neki od njih su pokušavali da nađu svoje mesto na zapadnoj umetničkoj sceni, neki da profitiraju od svog umetničkog rada, dok su drugi za svoj izraz koristili grafite i druge „neunovčive“ oblike umetnosti; neki su pripadali pankerskoj, gej, ili lezbijskoj subkulturi i nalazili se na društvenoj margini, sasvim izvan puteva novca, prestiža i moći. Odnos prema „vladajućem režimu“ i njegovoj ideologiji nikako nije bio kod svih isti. Pripadnici subkultura, na primer, ističu svoju marginalnu poziciju koja je bila izvan raspoloživih ideoloških i društvenih okvira tog vremena. Esad Babačić, pesnik i nekadašnji frontmen pank grupe Via ofenziva, insistira na ovakvoj poziciji: „Mi

smo apsolutno i apriorno bili protiv svakog establišmenta, i naravno i protiv jednogumlja u kojem smo tada živeli. Bili smo vrlo kritični, ali i apolitični – potpuno smo ignorisali sve što je dolazilo iz političke sfere“ (Babačić u Gabrijan 2021). Umetnica i teoretičarka Marina Gržinić takođe navodi da su u to vreme „subkulturu toliko mrzeli jer je nastajala izvan svega“ (Gržinić, intervju, 2. 2. 2022).² Odnos prema jugoslovenskoj državi i socijalizmu bio je, takođe, vrlo ambivalentan, već i zbog činjenice da je ovo alternativno kulturno polje artikulisano *unutar* postojećih infrastruktura samoupravljanja i socijalističkih kulturnih institucija poput kulturnih centara i omladinskih časopisa (Jakovljević 2016).

Ništa manje nije bio ambivalentan odnos ovog nastajućeg kulturnog polja prema nacionalističkom političkom projektu koji se nudio kao politička alternativa jugoslovenskom socijalizmu. Ono je alternative razumelo na drugačiji, daleko manje strogo definisan i mnogo otvoreniji i fluidniji način. Periodi velikih političkih, društvenih i kulturnih promena i intenzivne mobilizacije se obično razumeju kao potvrda linearnog i progresivnog toka istorije, a ne kao njegovo izazivanje ili suprotstavljanje njegovoj neumitnosti. Ove periode, međutim – kao što nas upozorava Behrooz Ghamari-Tabrizi (2017) u svojoj knjizi o iranskoj revoluciji – možemo razumeti samo ako ih posmatramo izvan normativnih okvira teleološke istorije. Pišući o Foucaultovom razumevanju iranske revolucije, Ghamari-Tabrizi ističe da je „Foucault video Iran u trenutku kreativne pauze, ili čak negacije njegove teorije o moći i upravljanju“ (Ghamari-Tabrizi 2017: 68). I za protagoniste slovenačkih alternativnih pokreta u 1980-im, za ovaj period nije bilo karakteristično „ubrzavanje istorije“ na njenom putu prema neizbežnoj, jasno zamišljenoj i željenoj promeni (koja podrazumeva nacionalnu nezavisnost i kraj socijalizma), već pauza, otvaranje prostora za eksperimentisanje, zamišljanje i praktikovanje alternativa. Čak ni Igor Bavčar, političar i menadžer, jedna od ikona slovenačke nezavisnosti, predsednik Odbora za zaštitu ljudskih prava u 1980-im, a kasnije osuđenik na zatvorsku kaznu zbog finansijskih malverzacija povezanih sa kompanijom Istrabenz, ne insistira na centralnom mestu nezavisnosti u onome što se u

² U ovom istraživanju koristim intervju sa akterima slovenačke alternativne scene u 1980-im snimljene u okviru projekta *Oblikovanje novoga kulturnega polja v Sloveniji v 1980-ih: Civilna družba med nacionalističnimi politikami in medkulturnim sodelovanjem*.

Sloveniji događalo u 1980-im: u jednom intervjuu je izjavio da „u čitavom tom vrenju nije bilo jasno artikulisanog pokreta za nacionalnu nezavisnost“ (Bavčar u Pirc 2021). Novinar Ali Žerdin, koji je u 1980-im bio glavni urednik Radija Študent, tadašnju situaciju vidi na sledeći način: „Najjednostavniji opis je da je to bilo vreme kada je stari režim izgubio dah, a novi se još nije ni uspostavio, a kamoli pokvario. Imali smo međuvreme koje nam je omogućilo da društvo smišlja nove stvari, da razmišljamo o tome kako da ih sve iznova uspostavimo“ (Žerdin u Pirc 2021). Brojni akteri opisuju ovaj period kao „vreme slobode“, iako su neki od njih, naročito oni koji su bili javno ispostavljeni i pripadnici marginalnih subkultura bili izloženi nadzoru a ponekad i progonu i nasilju od strane vlasti. „Retrospektivno gledano, to je bilo čudesno vreme anarhije, zlatni period slobode. Kako dobro smo se osećali! Bili smo slobodni“ istakao je umetnik i režiser Dragan Živadinov (intervju, 24. 7. 2021). Na sličan način, Marina Gržinić navodi da uprkos državnoj represiji i još uvek veoma prisutnom patrijarhatu, „bilo je i nekih mogućnosti“ (intervju, 2. 2. 2022).

Alternative postojećem

Tom periodu otvorenih mogućnosti svojstveno je bilo razmišljanje o alternativama, njihovo oblikovanje i praktikovanje u različitim sferama društvenog i kulturnog života. Alternative su neizbežno artikulisane u odnosu na postojeće i dominantno i u suprotnosti prema njima: kako je to formulisao Ali Žerdin, „negirale su se ideje koje su dolazile iz centra jugoslovenske federacije, a postojale su ideje koje su bile samonikle, kako preurediti odnose u Sloveniji, a i šire [...]. Staro je odlazilo uz određene represivne ambicije, novo još nije bilo uspostavljeno, ali je to bilo vreme izgradnje, prožeto snažnim optimizmom i velikom količinom građanske hrabrosti“ (Žerdin u Pirc 2021).

Pozicioniranje prema postojećem i dominantnom bilo je ključno i za delovanje unutar kulturnog i umetničkog polja koje se u 1980-im oblikovalo u Sloveniji. Važan deo umetničkih strategija zasnivao se upravo na ovom pozicioniranju. Jednu od ključnih strategija predstavljala je upravo apropijacija i umetnička „prerada“ onih ideologema, diskursa i vizuelnih elemenata koji su činili temelj

jugoslovenske socijalističke revolucionarne ideologije i stoga nisu podlegali nikakvoj značenjskoj relativizaciji: to su pre svega pojmovi antifašizma s jedne i fašizma sa druge strane. Koliko je tadašnja vlast bila netolerantna za ikakvo preispitivanje ili relativizaciju ovih pojmova pokazuju slučajevi kao što je tzv. „naci pank afera“, ili privođenje Igora Vidmara sudiji za prekršaje i uslovna zatvorska kazna od mesec dana na koju je bio osuđen zbog nošenja bedža grupe Dead Kennedys sa natpisom „Nazi punks fuck off“ i precrtanim kukastim krstom. Po Vidmarovom svedočenju, objašnjenje da je bedž zapravo izražavao negiranje i odbacivanje fašizma, a ne njegovo propagiranje, nije mu pomoglo da izbegne kaznu „za uznemiravanje građana“ (Vidmar, intervju, 27. 10. 2021; vidi i Vidmar u Kač 2009). Svako izmeštanje narativa o fašizmu/antifašizmu iz definisanih okvira jugoslovenskih socijalističkih diskursa i vizuelne imaginacije su predstavnici vlasti, kao i starije generacije državljana Jugoslavije, smatrali problematičnim, uznemirujućim i opasnim.

Politika ambivalentnosti

Ovoj netoleranciji i uznemirenju značajno su doprinosili i sami akteri alternativne kulturne scene u Sloveniji. Oni su na insistiranje da značenje fašizma/antifašizma mora ostati fiksirano i nedodirljivo odgovarali praksama poput ekstenzivne upotrebe nemačkog jezika, nošenja nacističkih uniformi i upotrebe referenci na umetnost iz doba nacizma. Učinak ovih praksi bio je značenjska destabilizacija i proizvodnja ambivalentnosti. Ambivalentnosti su doprinosile i tehnike upotrebe kolaža, kombinacije postojećih ikoničnih vizuelnih elemenata, kao i preuzimanja i ponavljanja dominantnih diskurzivnih i vizuelnih obrazaca – koje su postale prepoznatljiva karakteristika delovanja mnogih aktera umetničke scene tog vremena (Arns i Sasse 2015). Opisujući ove strategije na primeru grupe Laibach, Aleksei Yurchak navodi da delovanje ove grupe nikada nije potpuno jasno: njihova upotreba „simbola koji mogu biti deo bilo koje ideologije (kožne uniforme, crvene zvezde, parole na nemačkom, ruskom, engleskom i slovenačkom, zaglušujući zvuci truba i bubnjeva, mrtve životinje i baklje)“ učinila je „nemogućim da znamo kako čitati sve to“ (Yurchak 2006: 252).

Nemogućnost nedvosmislenog tumačenja i ambivalentnost delovanja su akteri alternativne umetničke scene u Sloveniji u 1980-im i sami podsticali i utvrđivali svojim programskim tekstovima, govorima i izjavama za domaće i strane medije. Slovenački novinar i muzički kritičar Goran Kompoš (2016) upravo u ambivalentnosti i nejasnom pozicioniranju vidi važan razlog za višedecenijsku popularnost grupe Laibach. Na sličan način, Boris Groys ističe da tekstovi koji prate umetničke radove grupe IRWIN „ne razrešavaju ambivalentnost, nego je udvostručavaju“ (Groys 2011: 272). Prema Groysu, ovakvim pristupom IRWIN problematizuje dihotomiju između kritičke i podvlađujuće pozicije umetnika i umetnosti prema političkom sistemu koja je bila tipična za razumevanje umetnosti u 20. veku (ibid: 273).

Proizvođenje ambivalentnosti i insistiranje na ostajanju unutar njenog polja, čime je onemogućeno jednoznačno razumevanje delovanja umetnika i sadržaja njihove umetnosti, ključna je karakteristika koja je akterima alternativne scene olakšavala „odbranu“ pred političkom kritikom, ali i u sudskim procesima. „Plakatna afera“ iz 1987. godine, jedna od najpoznatijih intervencija Neue Slowenische Kunst (dalje: NSK) kojoj su i istraživači poznog socijalizma poklonili izuzetnu pažnju (Boyer i Yurchak 2010, Krečič et al. 2009, Tratnik 2021, Vurnik 2005) može i ovde poslužiti kao dobra ilustracija procesa koji su imali izuzetno važan uticaj na promene u razumevanju antifašizma i fašizma kao ideoloških jezgara jugoslovenskog socijalizma koji do tada nisu mogli biti izloženi ambivalentnosti i relativizaciji, ali i na mogućnosti interpretacija i razumevanja delovanja aktera alternativne kulturne scene u Sloveniji u 1980-im. Kolektiv NSK je pobedio na konkursu za plakat za Dan mladosti sa plakatom koji je zapravo bio prilagođena replika nacističkog plakata Richarda Kleina „Treći rajh“ iz 1937. godine, tako što su nacistički simboli zamenjeni socijalističkim. Prema Boyeru i Yurchaku (2010: 187), „preteranom identifikacijom sa okamenjenim formama političkog diskursa NSK je obezvredio svaki zahtev za ‘istinitom’, doslovnom porukom“ te ni partijski zvaničnici ni neki članovi alternativne kulture nisu bili sigurni šta da učine sa posterom. Činjenica da je plakat bilo moguće razumeti na više različitih načina bila je deo i odbrane prilikom tužbe koju je slovenački javni tužilac povukao posle godinu dana (Krečič 2009: 29, Tratnik 2021: 448). Ambivalentnost inherentna

plakatu zbog njegovog citatnog karaktera omogućila je NSK da u svojoj izjavi ponude čitanje prema kojem je prerada nacističkog plakata zapravo antifašistički potez *par excellence*: svastiku je zamenila crvena zvezda „po uzoru na ilegalne akcije partizana koji su sa crvenom zvezdom uništavali fašistička obeležja“ (Novi kolektivizam 2009; citirano prema Tratnik 2021: 448).

Preovlađujućim tumačenjima delovanja različitih kolektiva koji su činili NSK kao i drugih aktera alternativne scene, kako u vreme kada su oni posezali za vizualnim, zvučnim i tekstualnim ideologemama fašizma kao i u decenijama koje su usledile, zajedničko je nekoliko karakteristika.

Najpre, njihovo se delovanje razume kao interpretacija, ogoljavanje dominantne ideologije jugoslovenskog socijalizma i ukazivanje na njene slabe tačke kroz (preteranu) identifikaciju sa socijalističkim vrednostima. Aleš Erjavec (2003: 61) tako smatra da je Laibach bio socijalističkiji od samog socijalizma. Slično tome, Slavoj Žižek uzroke nelagode koju izaziva identifikacija sa fašističkom ideologijom („šta ako ipak misle ozbiljno?; šta ako precenjuju svoju publiku, koja možda ozbiljno razume ono čemu se podsmevaju, i time zapravo jačaju fašizam umesto da ga potkopavaju?“) nalazi u pogrešnoj pretpostavci „da ironijska distanca automatski znači subverzivnu poziciju“, i pita se: „A šta ako je, nasuprot tome, preovlađujuća pozicija u savremenom ‘postideološkom’ svetu upravo cinična distanca do javnih vrednosti?“ (Žižek 2006: 40). Tvrdeći da NSK i Laibach nisu fašisti, Žižek, dakle, dekonstruiše dihotomiju ironijska distanca/subverzivnost vs. ozbiljna identifikacija/potvrđivanje.

Za mogućnost ovakve interpretacije delovanja aktera alternativne kulturne scene u Sloveniji, prema kome oni prema „sistemu“ ne zauzimaju ironijsku distancu, nego ga shvataju ozbiljnije nego što on shvata samog sebe (Žižek u *Predictions of Fire* 1996) preduslov je upravo izrazita ambivalentnost. S druge strane, međutim, ovakve interpretacije polaze od pretpostavke da su „sistem“ i njegova ideologija jasno odvojeni od ovih aktera, da oni imaju kontrolu nad efektima svog umetničkog delovanja, nalaze se iznad, ili izvan, afektivno su distancirani i neangažovani.

Dok je, dakle, ambivalentnost otvorila prostor za „mogućnosti tumačenja na više načina“ (Novi kolektivizam 2009), položaj samih umetnika, kao i sama ambivalentnost njihovog pozicioniranja,

sasvim su ostavljene po strani. Tome je u velikoj meri doprinela druga karakteristika preovlađujućih diskursa o alternativnom kulturnom polju u Sloveniji u osamdesetim godinama – insistiranje na razumevanju delovanja njegovih aktera unutar sfere estetskog i umetničkog, a ne političkog. Time im je omogućena efikasna odbrana od napada predstavnika socijalističke vlasti – kako Jožef Školč, tadašnji član predsedništva Saveza socijalističke omladine Slovenije, opisuju rasplet plakatne afere, „uspelo nam je da tu diskusiju prenesemo iz polja političkog u polje estetskog, i kad se do dogodilo – u tome su učestvovali različiti filozofi, angažovana slovenačka kritička javnost i ŠKUC – pobeda je bila osigurana“ (Školč u *Od Kapitala do kapitala: države v času NSK* 2017).

Ovo prenošenje diskusije na polje estetskog i teorijskog i u sferu „čiste umetnosti“, osim što je omogućilo „pobedu“ u direktnim sukobima sa ondašnjom vlašću, učvrstilo je predstavu o akterima alternativne scene 1980-ih kao neosetljivim na ambivalentnosti sopstvenog pozicioniranja i delovanja u tom periodu. Na ove ambivalentnosti već su ukazivali istraživači i istraživačice koji su se bavili slovenačkom kulturom 1980-ih. Tako se, na primer, Miklavž Komelj u vezi sa aferom oko plakata za Dan mladosti pita „Šta ima nacistički ritual, koji je imitirao Laibach, sa jugoslovenskim socijalizmom iz osamdesetih godina? Mislim da ih ne povezuje ništa drugo do hipoteza o ‘totalitarizmu’ i ‘totalitarnim kodovima’. Ako pokušamo da laibachovsku simboličnu strategiju razumemo posmatrajući njen odnos prema jugoslovenskom socijalizmu, onda laibachovska nadidentifikacija nije bila ništa drugo do nadidentifikacija sa nekom fikcijom ‘totalitarizma’, subverzija neke fikcije ‘totalitarizma’, koja je u suštini predstavljala prilagođavanje procesu razgradnje socijalizma i restauracije građanskog društva“ (Komelj 2012). U vezi sa skandalom oko postera za Dan mladosti, Komelj navodi:

Ljudi koji su na konkursu izabrali Novi kolektivizam, izabrali su delo jedne mlade grupe sa radikalnom estetikom, koja je vlastima bila sumnjiva, a ne socrealizam, kojeg u Jugoslaviji nije bilo. Odluka za taj plakat, za neku čudnu mladu slovenačku grupu u okviru umetničkog pokreta koji je vlastima bio sumnjiv, s obzirom na to da je još ranije imao problema sa vlastima, više mi se čini kao znak ‘demokratičnosti’ i ‘liberalnosti’ nego nečega drugog. U pitanju je bilo priznanje tadašnje jugoslovenske ‘alternative’, koja je, i to treba

naglasiti, tada u Sloveniji već bila postala deo republičkog kulturnog establišmenta (sa predstavom Gledališča Scipion Nasice 'Krst pod Triglavom'). Prihvaćeno je bilo delo takve 'alternativne' grupe, a ne 'sorealizam'. (ibid.)

Suzana Tratnik (2021), slično Komelju, ističe ambivalentan odnos aktera slovenačke alternative sa tadašnjim vlastima, navodeći da je NSK u drugoj polovini osamdesetih godina 20. veka delovao uz podršku Saveza socijalističke omladine Slovenije, dakle partijskog podmladka.

Zamagljivanje ambivalentnosti u odnosu između slovenačke alternative u 1980-im s jedne, i tadašnjih struktura vlasti i društveno političke realnosti sa druge strane nije, međutim, jedini učinak interpretacija koje insistiraju na njenom pozicioniranju unutar „čistog polja umetnosti“ i njenom istovremenom izmeštanju iz domena političkog, svakodnevnog i afektivnog. Važna posledica ovakvih interpretacija, koja me naročito zanima u ovom prilogu, je stvaranje utiska atemporalnosti: slovenačka alternativa 1980-ih i njeni akteri predstavljaju se, naime, kao neosetljivi na promene koje je doneo protok vremena, u kome su mnogi snovi osamdesetih iznevereni, dok se mnoga ubeđenja iz tog vremena suočavaju sa istorijskom ironijom – što je, osim nelagode u tumačenju njihovog delovanja o kojoj piše Žižek, još jedan izvor nelagode koji treba ozbiljno uzeti u obzir.

U nastavku ovog priloga želim da osvetlim neke od umetničkih praksi aktera alternativne kulturne scene u Sloveniji u 1980-im kroz prizmu (nešto) dužeg trajanja koja uključuje temporalnu dimenziju, omogućava biografsku refleksiju i umetničko delovanje ne odvajajući od istorijskog, političkog i društvenog konteksta i od prostora u kome se umetnički projekti realizuju. Ovakva perspektiva nam aktere slovenačkih alternativa razotkriva kao emocionalno angažovane i same podložne izrazito ambivalentnim učincima protoka vremena, pri čemu njihova sopstvena ranjivost i osetljivost na ranjivost drugih imaju veliki uticaj na njihovo umetničko delovanje. Njihova umetnost, s druge strane, poseduje kapacitet da generiše afektivne zajednice i odnose solidarnosti i empatije.

Die Welt ist Schön: Vojnik D.M.

Godine 1981. je Dušan Mandić, tadašnji vođa Galerije Studentskog kulturnog centra ŠKUC i budući član grupe IRWIN otišao na služenje vojnog roka u kasarnu Bujanjski heroji u Nišu. Mandić je u to vreme bio izuzetno aktivan na slovenačkoj alternativnoj sceni i odlazak u JNA je doživeo kao izrazito i nasilno sužavanje prostora za život i delovanje. On ovako opisuje svoje iskustvo služenja vojnog roka: „To je za mene bilo jedno zanimljivo iskustvo koje sam doživeo na veoma traumatičan način jer sam u Ljubljani bio u središtu događanja te 1981. godine kao samostalni umetnik i vođa galerije. I onda sam na jesen morao da idem u vojsku u Niš na godinu dana [...]“ (Mandić, intervju, 2. 2. 2022).

U vojsci je Mandić bio je odlučan da nastavi sa umetničkim radom, ali je visoko strukturisan, standardizovan život u uniformi predstavljao ozbiljan izazov za njegovu kreativnost. Na predavanju koje je za vreme odsustva održao 1982. godine u Ljubljani, istakao je da su njegovi pogledi na slikarstvo pod snažnim uticajem njegove „trenutne društvene pozicije, koju ove godine određuje sivomaslinasta uniforma“. Za Mandića su umetnost i umetničko po definiciji predstavljali „pervertiranje sistema. Naravno, ne bilo koje pervertiranje, nego ono koje je tako postavljeno da kroz nered uspostavlja novi poredak. A to je u vojsci praktično nemoguće izvesti zato što je sve podređeno PS-u (Pravilima službe)“ (Mandić 2014: 141). Još jedan izazov sa kojim se slikar suočavao u JNA bio je nedostatak sredstava za produkciju, zbog kojeg je morao da se „prilagodi novoj sredini i materijalu koji ima na raspolaganju. Za vojnika u kasarni jedinu svetlu tačku predstavlja kantina, gde ima više slobode i gde se za veliki odmor za vreme obuke zelembaći stiskaju oko šanka i naručuju sendviče, pivo, kafu [...]. Tu je i trafika sa zaliham a kičastih proizvoda, među kojima su razglednice sa fotografijama žena, mladih parova, dece, dece sa majkom. Simboličko značenje razglednica i konotacije malograđanske spremnosti i samozadovoljstva su me toliko privukle da sam osetio nezaustavljivu želju za preterivanjem, za radikalnom promenom njihove prvobitne vizuelne poruke“ (ibid.).

Ove razglednice je Mandić transformisao „skalpelom i crnim i crvenim flomasterom“ (Mandić, intervju, 2. 2. 2022), „nasilnim slikarskim potezima, ponekad fizički intervenišući u njihov materijal“

i stavljao krstove „preko provokativnih delova ženskih tela, ponekad satanski bušeći usne i stomake, prekrivajući lica mladih parova, dece itd.“ i stvarajući „sveprisutni osećaj nelagode“ (Podlesnik 2014: 20). One su se, zajedno sa pismima koje je pisao tadašnjoj partnerki, koje takođe odlikuje mešavina ljutnje i nemoći zbog opresivne situacije u kojoj se našao protiv svoje volje i ograničenja koje je ta situacija nametala, postale deo izložbe *Die Welt ist Schön: Vojnik D.M.* Izložba je prvi put prikazana u Galeriji ŠKUC u oktobru 1982, neposredno po Mandićevom povratku sa služenja vojnog roka, a samo nekoliko meseci kasnije otvorena je u Beogradu. Ponovo je postavljena u Gradskoj galeriji Ljubljana 2014. godine, a tri godine kasnije prikazana je u Beogradu po drugi put. Intertekstualna referenca u naslovu izložbe na knjigu fotografija Alberta Renger-Patzscha, Mandićeva izložba, slično Benjaminovoj kritici Renger-Patzschovog naivnog realizma koji zamagluje i ignoriše društvenu realnost, ukazuje na raskorak između opresivne, traumatične realnosti u kojoj se našao kad je bio primoran da obuče sivomaslinastu uniformu i zvaničnih diskursa i reprezentacija jugoslovenskog socijalizma.

U jednom od umetničkih radova Dušana Mandića, nastalih tokom služenja vojnog roka u Nišu, umetnik koristi svedena izražajna sredstva koja je imao na raspolaganju u kasarni i spaja veoma različite, često među sobom nepomirljive tekstove, slike i delove kulturnog i istorijskog repertoara. Mandić ovde kombinuje nekoliko elemenata: otkucano kratko pismo jednog od vojnika kojeg je naučio da koristi pisaću mašinu, upućeno devojci Mariji, u kojem je umetnik njeno ime promenio u ime svoje tadašnje partnerke (Marina), sliku iz novina koja prikazuje ikoničnu fotografiju iz Drugog svetskog rata na kojoj je mlada partizanka Lepa Radić, fotografisana neposredno pre nego što su je fašisti obesili 8. februara 1943. u Bosanskoj Krupi, pornografsku scenu iz novina i veliki crveni krst koji delimično prekriva obe fotografije.

Ovaj Mandićev rad, kao i veliki broj drugih koji su nastali dok je bio vojnik JNA, poput razglednica na kojima urezivao nacistički krst (pored hrišćanskog krsta i penisa), ili poput pisama u kojima je ove elemente kombinovao sa scenama iz Aušvica i drugih koncentracijskih logora i scenama masakara koje su počinili nacisti u Drugom svetskom ratu moguće je razumeti kao provokaciju tadašnje vlasti, ali naše razumevanje ovog opusa ostaje nepotpuno ukoliko

zanemarimo poziciju umetnika-pojedinca koji svoj trenutni položaj i okruženje u kojem se nalazi doživljava kao posledicu represije i nedostatka slobodnog izbora, a mogućnosti da smisleno deluje u tom okruženju kao izuzetno ograničene, što proizvodi osećanja nemoći, očaja, ljutnje i besa. Ne radi se, dakle, toliko o provokaciji koja nastaje iz pozicije u kojoj subjekt ima kontrolu nad interpretacijom onoga što proizvodi, nego upravo suprotno – o umetničkom izrazu nemoći i nedostatka kontrole, i besa koji nemoć i nemanje kontrole nad sopstvenim životom uzrokuju.

NSK: država u vremenu

Većina teoretičarki i teoretičara formiranje države NSK 1992. godine vidi kao alternativu kapitalističkim i etnonacionalističkim državama koje su zamenile socijalističku Jugoslaviju. Zdenka Badovinac piše da je NSK uspeo da stvori zajednicu zasnovanu na ideji zajedničkog (*commons*) – „samo kroz vernost ideji zajedničkog je NSK mogao da ponudi drugačiju viziju zajednice u vreme kada je kolaps socijalizma široko otvorio vrata kapitalizmu“ (Badovinac 2015: xli–xlii). „Stvaranjem NSK države u vremenu“, piše Badovinac na drugom mestu, „NSK su posle raspada Jugoslavije i socijalizma bili jedni od onih retkih čija se vizija razlikovala od nadolazeće kapitalističke države. Uspelo im je da realizuju umetničku državu, globalnu zajednicu zasnovanu ne na teritorijalnim ili ekonomskim principima, već na estetiци i idejnim principima“ (Badovinac 2022: 28).

Efekti NSK Države u vremenu nisu, međutim, samo estetski i idejni – ova umetnička praksa pruža okvir i za afektivno povezivanje kroz solidarnost i empatiju. U novembru 1995. godine, tokom rata u Bosni i Hercegovini i opsade Sarajeva i neposredno pre potpisivanja Dejtonskog sporazuma, NSK je u Narodnom pozorištu u Sarajevu proglasio Državu u vremenu NSK i građanima Sarajeva delio njene pasoše. Sa ovim događajem je bio povezan i koncert grupe Laibach, kao i delovanje grupe IRWIN o kojem u intervjuu govori jedan od njenih članova, Borut Vogelnik: „Mi smo 1995. godine dolazili u Sarajevo. Veoma loše smo se osjećali što se ovdje vodi rat, a mi sjedimo u Ljubljani i dobro nam je. Neki ljudi su u Drugom svjetskom ratu išli i borili se u Španiji. Ako smo već previše strašljivi da se borimo, onda treba da platimo. Odlučili smo da predložimo

Modernoj galeriji u Ljubljani da napravimo kolekciju za Sarajevo. To je trebala biti kolekcija skupih radova, toliko skupih da bi se mogli pretvoriti u supstancijalnu lovu. Tražili smo od umjetnika da ustupe svoje radove i daju dozvolu za prodaju radova. Htjeli smo doći ovdje i provjeriti da li se ljudi iz Sarajeva slažu s tim. Ušli smo UNPROFOR-ovim avionom, istim letom kao imam Cerić. Trojica IRWIN-a. Donijeli smo i nešto boja za Akademiju. Na osnovu tog puta, dobili smo pozitivnu reakciju, organiziran je još jedan dolazak NSK u Sarajevo“ (Vogelnik u Hodžić 2022).

Čin proglašavanja Države u vremenu i podela pasoša građanima koji već godinama nisu mogli da izađu iz svog grada politički je i duboko emocionalni čin. U svom govoru na koncertu Laibacha tom istom prilikom, Peter Mlakar ironično ukazuje na moralnu problematičnost odnosa Evrope prema Bosni i Hercegovini i krvavom ratu koji se u njoj vodi u tom trenutku. Na sličan ironičan način „uo-kviruje paradoksalnost izgradnje zajedničke budućnosti kroz ratnu realnost“ (Hasanović 2021): „Patnja i smrt onome ko je napravio zločin, to je u redu. Ali tek kroz praštanje ćete preraditi zločinca u čevapčice i pljeskavice, tek u opraštanju najgoreg straha osjetit ćete pravu sreću. Bit ćete poklik slobode. Bit ćete gospodari mira. Tada će poraženi biti konačno poražen, vaš prijatelj bit će Bog, pobjednik će nositi vaše ime. Ja vam to garantujem“ (Mlakar 1995).

Mlakar izražava građanima opkoljenog Sarajeva podršku i divljenje, a upućuje prezir prema Evropi koja je „sva meka pred zlom“ i „čija je vrednost nikakva“ (Mlakar 1995), i još veći prezir prema kukavičluku njihovih neprijatelja koji pucaju „sa sigurne udaljenosti, ubijaju nemoćne“ (ibid.). Međutim, kako ističe Jasmin Hasanović (2021), „ono što je djelovalo kao podrška, također je bio i poziv na razum i upozorenje“. Ovaj dvojni karakter odnosa umetnika prema opkoljenom Sarajevu i njegovim građanima je zajedno sa ironijom, preteranom identifikacijom i citatnim strategijama karakterističnim za Laibach i NSK u celini, generisao ambivalentnost, ali solidarnost, empatija i emocionalno angažovanje nisu zbog toga bili isključeni. Samim dolaskom u Sarajevo u tom trenutku, kreiranjem prostora za političko postojanje koje je, iako privremeno, temeljilo na radikalno drugačijim pretpostavkama od onih koje je kreirala ratna realnost i od etno-političkih zajednica koje su iz te realnosti iznikle, članovi NSK nisu samo sa distance građanima Sarajeva razotkrivali moralnu

degradaciju na svim nivoima koja na njihove živote ima tako važan upliv, već su se svojim delovanjem toj degradaciji aktivno, angažovano i direktno suprotstavljali.

Sličan afektivno-angažovani pristup koji se temelji na solidarnosti i empatiji nalazimo na paviljonu države NSK u vreme 57. bijenala u Veneciji 2017. godine. Važan deo ove do sada najkompleksnije realizacije NSK Države u vremenu bila je grupa migranata koji su dobili ključnu ulogu u izdavanju pasoša NSK – prihvatili su molbe za državljanstvo, procesirali ih, donosili odluke o dodeli državljanstva i uručivali dokumenta (Opravičilo za modernost 2021). Migranti, dakle, nisu samo bili deo zajednice formirane oko paviljona i izložbi i aktivnosti koje su se tokom njegovog trajanja odvijali, nego su dobili priliku da poseduju onu moć čijem su delovanju inače podređeni. I ovde se IRWIN i NSK suprotstavljaju hegemonijskim odnosima moći u savremenoj Evropi tako što kreiraju kontekst za odnose solidarnosti i empatije u kojima se ovi odnosi mogu, makar privremeno, preokrenuti.

Was ist Kunst Bosnia and Herzegovina: Heroji 1941–1945.

Muzej istorije Bosne i Hercegovine (bivši Muzej revolucije) u Sarajevu u svom depou čuva 104 portreta narodnih heroja Bosne i Hercegovine koje su najstaknutiji bosansko-hercegovački slikari naslikali između 1948. i 1953. godine. Osim jednog kratkog pojavljivanja u javnosti u socijalističkoj Jugoslaviji, portreti su prvi put bili predstavljeni 2011. godine u Umjetničkoj galeriji Bosne i Hercegovine u okviru izložbe „Treasures of Socialism“.³ Novi povratak u javne prostore – u Muzej savremene umetnosti Republike Srpske u Banjaluci 2018. godine, u Galeriju Božidar Jakac u Kostanjevici na Krki 2019. godine, u Muzej Maxxi u Rimu 2021. godine, te u Muzej istorije Bosne i Hercegovine u jesen 2022 – dogodio se zahvaljujući projektu *Was ist Kunst Bosnia and Herzegovina: Heroji 1941–1945* umetničkog kolektiva IRWIN. IRWIN je portrete uokvirio svojim prepoznatljivim katranastim ramovima sa reljefnim uglovima.

Ovaj projekat je poslednji u nizu IRWIN-ovih projekata pod istim naslovom koje ovaj kolektiv realizuje od osamdesetih godina

³ Dva člana IRWIN-a, Miran Mohar i Borut Vogeltnik, učestvovali su u pripremi ove izložbe.

20. veka (*Was ist Kunst Slovenija?*, *Was ist Kunst Jugoslavija?*, *Was ist Kunst Nemačka?*, *Was ist Kunst Makedonija?*). Kako ističe Miško Šuvaković, *Was ist Kunst* predstavlja platformu „aproprijacijskih – citatnih, redimejd i kopirajućih taktika u odnosu do istorijske umetničke prakse o njihove interventne reaktualizacije u specifičnim kulturalnim i društvenim kontekstima krajem 20. i početkom 21. veka“ (Šuvaković 2018: 19).

Ovakav postupak rezultira u ambivalentnom odnosu između originala i kopija, između originalnog umetničkog, društvenopolitičkog i istorijskog konteksta te konteksta u kome dolazi do apropiacije. Kao i kod ostalih umetničkih praksi koje u velikoj meri počivaju na citiranju, kopiranju, apropiaciji i preteranoj identifikaciji, ambivalentan je i odnos samih umetnika prema onome što citiraju. Preovlađujuća tumačenja ovog odnosa razumeju se kao strateško pozicioniranje prema „prethodnom režimu“ i „prošlom vremenu“, a ono što se citira apropiacijom, dakle zbirka 104 socrealistička portreta, posmatra se kao produkt/reprezentacija tog režima i vremena: potreti su „ikone socijalističke ideologije“ (Mandić A. 2018: 40) i konstrukcija i vizuelna reprezentacija „kulta heroja, izumljenog za proizvodnju političkog jedinstva, novog društvenog poretka, nove kolektivne svijesti, ‘novog čovjeka’, tj. legitimizaciju vladajuće ideologije“ (ibid: 37).

Ovakva interpretacija, fokusirana na odnos između umetnosti i ideologije i između umetnosti i revolucije, ostaje nezainteresovana za muškarce i žene naslikane na ovim portretima te za učinke njihovog vraćanja u javni prostor u konkretnom društvenom i političkom kontekstu današnjice. Taj kontekst je u Bosni i Hercegovini definisan etnonacionalnom logikom, a šire u postjugoslovenskim društvima brisanjem vrednosnog sistema u kojima su herojski činovi i nesebično žrtvovanje naslikanih pojedinaca bili mogući i čitljivi. Projekat *Was ist Kunst Bosnia and Herzegovina* narodne heroje antifašističke borbe vraća u javni prostor, ne samo kao objekte umetničke reprezentacije, nego kao subjekte – borce za vrednosti koje su danas ponovo ugrožene i to je svestan akt i deo politike IRWIN-a, o čemu svedoči i činjenica da drugi deo kataloga izložbe sadrži galeriju portreta i podatke o slikarima, ali i biografske podatke o svim naslikanim herojima. Andrej Savski u intervjuu ističe da je članovima kolektiva IRWIN „bilo značajno da su na izložbama jasno predstavljene lične istorije

svakog od heroja“ (Savski u Selimović 2022: 23). Iako se u katalogu reč *antifašizam* ne pominje, izložba predstavlja važnu intervenciju u historizaciju antifašizma i na neki način, naizgled paradoksalno ako imamo u vidu destabilizaciju odnosa između članova semantičkog para *fašizam* : *antifašizam* u osamdesetim, artikuliše zahtev da se lokalne istorije i genealogije antifašističkih borbi i njihovi heroji na ovim prostorima vrate u kolektivno sećanje iz kojeg su izbrisani.

U ponuđenim interpretacijama tri umetnička projekta članova kolektiva IRWIN i NSK za mene su bila važna dva momenta. Prvi je neodvojivost umetničkog delovanja i rezultata tog delovanja od konkretnog konteksta – od društvenih, istorijskih, materijalnih okolnosti koje uslovljavaju da su umetnost, umetnici, i svi koji se oko njih okupljaju, povezani ne samo estetskim ili idejnim, već i afektivnim principima – bilo da se radi o besu, nemoći zbog oduzimanja lične slobode i prostora za delovanje, ili o solidarnosti, empatiji, divljenju, podršci. Posmatranje umetničkih praksi članova kolektiva IRWIN i NSK u različitim i konkretnim prostorskim i vremenskim kontekstima, uzimajući u obzir njihove emocionalne dimenzije i kapacitet da uspostavljaju afektivne odnose, omogućava nam da u njihovom tumačenju izađemo iz dominantnih interpretacijskih okvira u kojima se njihov umetnički rad iščitava kao strateško delovanje u velikoj meri usmereno na proizvodnju i održavanje ambivalentnosti, pri čemu pitanja „da li misle ozbiljno“ i „da li je to što rade veličanje nacizma“ (Jergović 2019) ostaju sveprisutna, ali i zauvek neodgovorena. Ovakav pogled, takođe, omogućava nam da razumevanje ovih praksi izmestimo izvan granica definisanih dihotomijom umetnost vs. ideologija/politika – upravo zbog veze između umetničkog delovanja i afektivnog angažovanja, one su nužno političke: izlaganje heroja narodnooslobodilačke borbe u okviru projekta *Was ist Kunst Bosnia i Herzegovina* u državi koja je danas više etnički podeljena nego u vreme rata, ili otvaranje ove izložbe u muzeju u Sarajevu čiji se zaposleni bore za njegov opstanak, radeći među ruševinama, bez grejanja zimi i hlađenja preko leta, ne može se čitati drugačije nego kao politički akt.

Drugi momenat je temporalnost, odnosno neodvojivost značenja opisanih umetničkih praksi i njihovih autora od učinka protoka vremena te promena i ambivalentnosti koje iz njega rezultiraju. Biografska perspektiva i perspektiva nešto dužeg trajanja nam umetnike i njihova dela razotkrivaju ne kao atemporalne i neosetljive na promene koje neizbežno nosi protok vremena, već kao subjekte koji ne samo svojim umetničkim radom proizvode ambivalentnost, nego se sa njome i sami aktivno i angažovano suočavaju.

Bibliografija

- Arns, Inke i Sylvia Sasse. 2015. „Subversive Affirmation: On Mimesis as Strategy of Resistance“. U: *NSK from Kapital to Capital*. Zdenka Badovinac, Eda Čufer and Anthony Gardner, ur. Ljubljana – Cambridge – London: Moderna Galerija – The MIT Press, xxxvi–xlii.
- Badovinac, Zdenka. 2015. „An Exhibition about NSK Commons: NSK from Kapital to Capital. Neue Slowenische Kunst – An Event of the Final Decade of Yugoslavia“. U: *NSK from Kapital to Capital*. Zdenka Badovinac, Eda Čufer and Anthony Gardner, ur. Ljubljana – Cambridge – London: Moderna Galerija – The MIT Press, 266–276.
- Badovinac, Zdenka. 2022. „Neue Slowenische Kunst (NSK)“. U: *Umetnost na delu/Art at Work*. Ljubljana: Moderna galerija, 28–29.
- Boyer, Dominic and Alexei Yurchak. 2010. „American stiob: or, what late-socialist aesthetics of parody reveal about contemporary political culture in the West“. *Cultural Anthropology* 25/2: 179–221.
- Erjavec, Aleš. 2003. „The Three Avant-Gardes and Their Context“. U: *Impossible Histories. Historical Avant-Gardes, Neo-Avant-Gardes, and Post-Avant-Gardes in Yugoslavia, 1918–1991*. Dubravka Djurić i Miško Šuvaković, ur. Cambridge, MA – London: The MIT Press, 36–62.
- Gabrijan, Nika. 2021. „Punk je bil predigra osamosvojitvene zgodbe Slovenije“ (intervju s Esadom Babačićem). *MMC*, 1. aprila, <https://www.rtvsllo.si/kultura/intervju/esad-babacic-punk-je-bil-predigra-osamosvojitvene-zgodbe-slovenije/575093> (2. 9. 2022).
- Ghamari-Tabrizi, Behrooz. 2017. *Foucault in Iran: Islamic Revolution after the Enlightenment*. Minneapolis and London: University of Minnesota Press.
- Groys, Boris. 2011. *Umetnost utopije*. Beograd: Plavi krug – Logos.
- Hasanović, Jasmin. 2021. „Državom protiv države: Sarajevo, Laibach i Dayton“. *Prometej*, 21. novembra, <http://www.prometej.ba/clanak/>

- osvrtili/jasmin-hasanovic/drzavom-protiv-drzave-sarajevo-laibach-i-dayton-5067 (28. 10. 2022).
- Hirsch, Marianne and Leo Spitzer. 2000. *School Photos in Liquid Time*. Seattle: University of Washington Press.
- Hodžić, Elma. 2022. „Was ist Kunst Bosnia and Herzegovina/Heroji 1941-1945: Ko su heroji?“ *Urban magazin*, 15. oktobra, <https://www.urbanmagazin.ba/was-ist-kunst-bosnia-and-herzegovina-heroji-1941-1945-ko-su-heroji/> (28. 10. 2022).
- Hunt, Nancy Rose. 2016. *A Nervous State: Violence, Remedies, and Reverie in Colonial Congo*. Durham and London: Duke University Press.
- Jakovljević, Branislav. 2016. *Alienation Effects: Performance and Self-Management in Yugoslavia, 1945-1991*. Ann Arbor: Michigan University Press.
- Jergović, Miljenko. 2019. „Irwin u Banjoj Luci ili na što se na kraju svede svako bosansko mučeništvo“. *Jutarnji list online*, 24 februara, <https://www.jutarnji.hr/naslovnica/irwin-u-banjoj-luci-ili-na-sto-se-na-kraju-svede-svako-bosansko-mucenistvo-8410253> (28. 10. 2022).
- Kač, Maja. 2009. „Radio, ki se je znal odzvati na družbene krize“. *MMC*, 21. aprila, <https://www.rtvlo.si/kultura/drugo/radio-ki-se-je-znal-odzvati-na-druzbene-krize/158864> (5. 10. 2022).
- Komelj, Miklavž. 2012. „The Function of the Signifier ‘Totalitarianism’ in the Constitution of the ‘East Art’ Field“. U: *Retracing Images: Visual Culture after Yugoslavia*. Daniel Šuber and Slobodan Karamanić, ur. Boston – Leiden: Brill, 55–79.
- Kompoš, Goran. 2016. „Večni provokatorji“. *Mladina* 18, 6. maja.
- Krečič, Jela. 2009. „Dan mladosti 1987“. U: *Plakatna afera*. Jela Krečič, Lilijana Stepančić, Nataša Strlič, Blaž Vurnik in Žandi Dežman, ur. Ljubljana: Muzej novejšje zgodovine Slovenije, 21–31.
- Mandić, Asja. 2018. „IRWIN i Novi kolektivizam: Was ist Kunst Bosnia and Herzegovina“. U: *IRWIN: Was ist Kunst Bosnia and Herzegovina. Heroji/Heroes 1941–1945*. Banja Luka: Muzej savremene umjetnosti Republike Srpske, 54–61.
- Mandić, Dušan. 2014. „A Short Discourse on Painting“. U: *Vojak D. M. (Private D. M.): Die Welt is Schön/Svet je lep/The World is Beautiful*. Ljubljana: Mestna galerija Ljubljana.
- Mlakar, Peter. 1995. „NSK Država Sarajevo – koncert skupine Laibach“. <https://baza.mg-lj.si/media/c495436e19/c495436e19.pdf> (28. 10. 2022).
- Novi kolektivizam. 2009. „Izjava studia NK (Novi kolektivizam) ob plakatu za dan mladosti. 28. 2. 1987“. U: *Plakatna afera*, Jela Krečič, Lilijana

- Stepančič, Nataša Strlič, Blaž Vurnik in Žandi Dežman, ur. Ljubljana: Muzej novejšje zgodovine Slovenije, 9.
- Od Kapitala do kapitala: države v času NSK*. 2017. Scenarij Polona Balantič, scenarij i režija Igor Zupé. RTV Slovenija.
- Opravičilo za modernost*. 2021. Scenarij Igor Zupé. RTV Slovenija.
- Pirc, Tatjana. 2021. „Bolj ko pritiskajo na nas, težje se bomo dali“. *MMC*, 2. juna, <https://val202.rtvlo.si/podkast/vroci-mikrofon/584/174780210> (5. 9. 2022).
- Podlesnik, Mateja. 2014. „Die verkehrte Welt/The Topsy-Turvy World“. U: *Vojak D. M. (Private D. M.): The welt is Schön/Svet je lep/The World is Beautiful*. Ljubljana: Mestna galerija Ljubljana.
- Pravi osamosvojitelji. 2010. *Mladina*, 23. decembra, <https://www.mladina.si/85207/pravi-osamosvojitelji> (2. 9. 2022).
- Predictions of Fire*. 1996. Scenarij i režija Michael Benson. Kinetikon Pictures – RTV Slovenija.
- Selimović, Nisad. 2022. „Sažetak jedne herojske prošlosti“. *Oslobođenje*, 6. oktobra, 22–23.
- Šuvaković, Miško. 2018. „Permanentne ikone/mape tranzicije. Svet se, zaista, više puta promenio, tako da je nemoguće prepoznati sam oblik života u kome smo uramljeni i koji prepoznavamo kao individualno ili kolektivno sopstvo u polju intervencija grupe IRWIN“. U: *IRWIN: Was ist Kunst Bosnia and Herzegovina. Heroji/Heroes 1941–1945*. Banja Luka: Muzej Savremene umjetnosti Republike Srpske, 15–23.
- Tratnik, Suzana. 2021. „Laibach in Neue Slowenische Kunst: Razgradnja političnega spomina skozi umetnost“. *Acta Histriae* 29/2: 427–456.
- VSO. N.d. „O Združenju,“ <https://vso.si> (2. 9. 2022).
- Vurnik, Blaž. 2005. *Med Marxom in punkom: Vloga Zveze socialistične mladine Slovenije pri demokratizaciji Slovenije (1980-1990)*. Ljubljana: Modrijan.
- Yurchak, Alexei. 2006. *Everything was Forever, Until It was No More: The Last Soviet Generation*. Princeton NJ: Princeton University Press.
- Žižek, Slavoj. 2006. „Zakaj Laibach in NSK niso fašisti?“ *Maska*, 31. marca, 38–41.

Intervjui

- Gržinić, Marina. Intervju vođen 2. februara 2022.
- Mandić, Dušan. Intervju vođen 2. februara 2022.
- Vidmar, Igor. Intervju vođen 27. oktobra 2021.
- Živadinov, Dragan. Intervju vođen 24. jula 2021.

Anti-fascism and Actors of the Slovenian Alternative Scene in the 1980s From a (Somewhat) Longer Perspective

In this essay, I adopt a longitudinal and biographical lens to observe ambiguous artistic practices in the 1980s in Slovenia. Such a lens offers a possibility to think of these practices as not only situated in the field of aesthetics and production of ideas, but also as resulting from affective relations and political engagement. It also makes possible to move beyond the recurring questions these artistic practices, largely based on strategies of citation, over-identification, and appropriation, provoke due to their ambiguity: Do the artists really mean it? Do they support fascism or criticize it? Instead, a generational perspective and an approach that considers the passage of time and discrete contexts in which these artistic practices were situated, reveal the actors on the 1980s alternative cultural scene in Slovenia and their work in the later decades not only as producing and maintaining ambiguity, but also as engaging and grappling with it.

Mi ne damo zemlje naše da je gaze fašisti **O političkim potencijalima i ograničenjima** **estetizacije sećanja na NOB**

ANA HOFMAN

„Šume, gore“¹

„Trnjanski kresovi“ je manifestacija koju od 2015. godine organizuje nevladina organizacija Mreža antifašistkinja Zagreba. Njome se nezvanično obeležava 8. maj, Dan oslobođenja grada Zagreba u Drugom svetskom ratu. Aktivistkinje i aktivisti mreže su odlučili da ožive tradiciju obeležavanja ovog datuma koji je nakon raspada Jugoslavije izbrisao iz zvaničnog kalendara državnih komemoracija u Hrvatskoj. Na Savskom nasipu kod Mosta slobode u Zagrebu okupljeni pale kresove na mestu gde su jugoslovenske partizanske jedinice prešle Savu i ušetale u Zagreb. Program je upotpunjen raznim kulturno-umetničkim aktivnostima, gde okupljeni učestvuju u radionicama, prisustvuju izložbama, pozorišnim predstavama, filmskim projekcijama i koncertima.

Za razliku od osamdesetih godina prošlog veka, kada su na proslavi nastupali poznati jugoslovenski izvođači kao što su Leb i sol, Videosex ili Josipa Lisac, a prisustvovalo joj je i do deset hiljada ljudi, redovni program obnovljenih „Kresova“ uključuje nastupe aktivističkih horova Le Zbor, Praksa, Z'borke. Manifestaciju svake godine zatvara njihovo pevanje poznatih jugoslovenskih i internacionalnih partizanskih, revolucionarnih i radničkih pesmama, kao i savremenog društveno-angažovanog repertoara. U širokom repertoaru pesama iz raznih istorijskih perioda i žanrova koje izvide ovi horovi, partizanska pesma „Po šumama i gorama“ uvek izaziva snažnu reakciju

* Ovaj članak nastao je u okviru istraživačkog projekta „Protesti, umetničke prakse i kultura sećanja u post-jugoslovenskom kontekstu“ (J6-3144) i programa „Istorijske interpretacije 20. veka“ (P6-0347). Oba su finansijski podržana od strane Slovenačke istraživačke agencije.

¹ Tako članice Le Zbora neformalno nazivaju pesmu „Po šumama i gorama“.

publike. Jedna od najpopularnijih jugoslovenskih partizanskih pesama je zapravo ruska pesma iz građanskog rata i Prvog svetskog rata „Po dolinama i po vrgoriam“, koju su, kao i mnoge druge partizanske pesme, jugoslovenski partizani preuzeli tokom Drugog svetskog rata.¹ Posle nastupa hora Praksa iz Pule 2015. godine, na moje pitanje šta je to što u ovoj pesmi posebno pokreće slušaoce, Tanja, njegova članica, objasnila mi je da pevanje ove koračnice koju karakteriše snažan ritam i snažna poruka o partizanima koji ne daju zemlju „da je gaze fašisti“, uspeva da pokrene telo i prenese energiju i osećaj beskompromisne posvećenosti borbi protiv fašizma (intervju).

14

8. Partizanska

Odlučno *d* *A* *d* *C₁*

mf Po du -- ma -- ma i go -- ra -- ma na -- še

f *C* *F* *d* *g*
ze -- mlje po -- no -- sne i -- du će -- te

d *g* *d*
par -- ti -- za -- na, sla -- vu bor -- be

1. *g* *d* 2. *g* *d*
pro -- no -- se. i -- du pro -- no -- se.

Po šumama i gorama
naše zemlje ponosne,
idu ćete partizana,
slavu borbe pronose.

Neka znađe dušman kleti,
da će kod nas slomit vrat;
prije ćemo mi umrijeti,
nego svoje zemlje dat.

Crne horde nas ne plaše,
krv herojska u nam vri.
Mi ne damo zemlje naše
da je gaze fašisti.

Zgazit ćemo izdajice,
i prihvatit ljuti boj,
spasit kuće, oranice,
oslobodit narod svoj.

Slika 1: Partizanska pesma²

¹ Poznata i kao „Partizanska pesma“, ova pesma, poput mnogih drugih partizanskih pesama ima više verzija na različitim jezicima, uključujući grčki, nemački, francuski, mađarski i kurdski, što dokazuje njeno intenzivno internacionalno prenošenje i popularnost.

² Preuzeto iz pesmarice *Naše pjesme: zbirka partizanskih pjesama* (treće izdanje), Nakladni zavod Hrvatske, Zagreb, 1946.

Istraživanja koja se bave praksama takozvane svakodnevne ili gerilske memorijalizacije – komemoracijama koje organizuju „obični ljudi“ ili aktivisti, naglašavaju participativnost i spontanost kao odgovor na fiksirane i ritualizovane forme zvaničnih komemorativnih praksi (Margry i Sánchez-Carretero 2011; Santino 2011; Milošević 2018). Takođe, u odsustvu spomen-obeležja ili zvaničnih komemoracija, alternativne komemorativne prakse omogućavaju javne memorijalizacije prošlosti potlačenih grupa i suprostavljaju se preovlađujućim politikama sećanja (Ryan 2010; Fordham 2018). Ono što će mene posebno zanimati u ovom radu je pitanje performativnih praksi koje skreću pažnju na važne, ali zanemarene aspekte medijatzacije sećanja na jugoslovensku Narodno-oslobodilačku borbu (NOB). Sposobnost zvuka da deluje na različitim prostorno-vremenskim nivoima – ličnom i interpersonalnom, kognitivnom i somatskom (Cross 2003; Waitt i dr. 2013), kao i njegov veliki potencijal u uspostavljanju različitih oblika društvenosti (Born 2010), pružaju jedinstveni pogled na diskusiju o političkoj aktualizaciji sećanja na NOB danas.³

Iz tog razloga, pevanje i slušanje partizanskih pesama služi kao važno mnemonijsko sredstvo u političkoj reaktualizaciji i rekonfiguraciji iskustva jugoslovenskog antifašizma. Kao zvučni *asemblaž* različitih istorijskih perioda, geografskih prostora i društveno-političkih konteksta, partizanske pesme mogu se nazvati „istorijskim“ ili „simboličnim repertoarom“ (Eric Drott u Tausig 2019: 36), povezanim sa tradicijama otpora, pobuna i revolucija. U slučaju horova radi se o „repertoaru internacionalne levice“, koji karakteriše socijalistički, levičarski etos, a nastale su u vremenu radikalnih društvenih transformacija ili političkih pokreta (kao što su Francuska i Oktobarska revolucija, Pariska komuna, Španski građanski rat) ili pak tematizuju istorijske simbole i aktere tih transformacija. Repertoar horova tako čine pesme iz Španskog građanskog rata „Ay Carmela!“ i „A Las Barricadas“ („Na barikade“), ruska predratna pesma „Katjuša“, koja je stekla popularnost kao antifašistička pesma iz Drugog svetskog rata, italijanska partizanska pesma „Bella ciao“, čileanska antifašistička pesma „El pueblo unido“ („Udruženi ljudi“) ili „Grandola,

³ U svojim radovima sam se posebno posvećivala temi participativnog karaktera aktivističkog pevanja kao vitalnoj snazi otelotvorene mobilizacije. Ona je u središtu društvenosti i stvaranja kolektiviteta: kolektivno pevanje i slušanje su u stanju da afektivno mobilišu, pa čak i ujedine ljude sa često različitim stavovima i mišljenjima u jedan zvučni kolektiv.

vila morena“ („Grandola, tamni grad“) koja je bila simbol revolucije u Portugalu 1974. Pored ovoga, horovi takođe pevaju i obrađe jugoslovenskog i anglofonskog popa, roka, novog talasa i punk pesama (kao što su „Working Class Hero“ Džona Lenona ili „Ona se budi“ jugoslovenskog novotalasnog benda Šarlo Akrobata), savremene društveno angažovane pesme (npr. „Bread and Roses“ – „Hleb i ruže“, feminističku himnu koju je napisao Džejms Openhajm ili „Rebel Girl“ američkog Riot Grrrl benda Bikini Kill) i pesme koje su napisali i komponovali članice i članovi hora.

Kroz analizu konteksta izvođenja i selekcije repertoara, u ovom tekstu želim da prikazem strategije politizacije istorijskog iskustva NOB-a u aktuelnim političkim borbama na prostoru bivše Jugoslavije. Kao što ću pokazati u nastavku, kolektivno pevanje partizanskih pesama kao estetska praksa omogućava uvid kako u mogućnosti, tako i u sporne tačke „pune reaktualizacije“ sećanja na NOB u kontekstu opterećenom takozvanim „balastom istorije“, odnosno sećanjima na jugoslovenski socijalistički državni projekat i njegov raspad.

Moje dugogodišnje istraživanje postjugoslovenskih aktivističkih horova⁴ prati takozvani pevački aktivizam, koji se, posebno od 2008. godine, razvio u postjugoslovenskim gradovima (Beograd, Ljubljana, Skoplje, Pula, Zagreb) i među migrantima sa prostora bivše Jugoslavije u Beču. Horovi Kombinat (Slovenija), Le Zbor i Praksa (Hrvatska), Raspeani Skopjani (Makedonija), Horkestar i Naša pjesma (Srbija), Hor 29. novembar (Austrija) predstavljaju važne aktere u revitalizaciji sećanja na NOB i njenog revolucionarnog, buntovničkog i emancipatorskog potencijala. Članice i članovi horova zalažu se za ideje i vrednosti antifašizma kroz različite agende: neki od njih stavljaju naglasak na prisilne migracije, protiveći se anti-imigrantskoj politici, dok drugi podržavaju LGBTQA+ prava, feministički ili ekološki aktivizam. U mnogim aspektima, postjugoslovenski aktivistički horovi su deo šireg pokreta samoorganizovanih pevačkih kolektiva, koji sebe nazivaju revolucionarnim, socijalističkim ili antifašističkim horovima, a nastali su širom sveta tokom poslednje decenije.⁵ Iz tog razloga, njihovo delovanje se mora istovremeno sagledavati u kon-

⁴ Vidi Hofman 2015; 2016; 2020a; 2020b.

⁵ Kao što su, na primer, pokret Sing in solidarity u SAD, socijalistički horovi u Velikoj Britaniji i Kanadi i revolucionarni horovi u Poljskoj.

tekstu aktuelnog uspona antifašističkog organizovanja na globalnom nivou, uzimajući u obzir važne regionalne i lokalne specifičnosti vezane za istorijsko nasleđe jugoslovenskog antifašističkog otpora i socijalizma. Antifašistički aktivizam se, naime, danas gotovo isključivo predstavlja kao povezan sa antifašističkim organizovanjem na globalnom nivou koje nosi naziv Antifa ili AFA (skraćeno od Antifašistička akcija, Antifašistična akcija), koje, kako Mark Bray tvrdi, karakteriše kombinacija pansocijalističkog etosa i principa delovanja zasnovanog na direktnoj akciji („direct action“) (2017: xiv-xv). Uprkos činjenici da horovi povremeno sarađuju ili učestvuju u događajima koje organizuju lokalne Antifa mreže, njihov pristup borbi protiv fašizma je dinamičan i tesno uslovljen zahtevima kolektiva baziranog na estetskim principima. Horovi funkcionišu kao samoorganizovani muzički kolektivi koji su posvećeni samoobrazovanju, improvizaciji i *ad hoc* uličnim nastupima, najčešće u formi otvorene ili javne probe. Zajedno organizuju nastupe i festivale aktivističkih horova, posećuju jedni druge i razmenjuju repertoar pesama. Iako osim protestnih skupova, nastupaju i na koncertima,⁶ članstvo u horovima nije uslovljeno muzičkim znanjem ili kvalitetom pevanja. Upravo suprotno, većina članica i članova nema formalno muzičko obrazovanje, a više od polovine nema prethodno pevačko iskustvo, što je takođe jedan od principa aktivističkog pristupa, koji predstavlja protivtežu profesionalno orijentisanom pevanju u „klasičnim“ horovima.

Alternativne komemoracije

Iako se pristupi i taktike horova razlikuju u odnosu na specifične kontekste pojedinačnih postjugoslovenskih društava, njihova uloga mnemoistorijskih aktera pokazuje značajne sličnosti. Negovanjem repertoara partizanskih pesama koji je po raspadu Jugoslavije bio „utišan“ u javnom prostoru kao deo „totalitarne prošlosti“,

⁶ Moje istraživanje u periodu od osam godina (2013–2021) podrazumevalo je različite metodološke pristupe: posmatranje sa učestvovanjem, polustrukturisane intervjue, grupne intervjue i neformalne razgovore sa članovima i članicama horova i kao i sa njihovom publikom, analizom medijskih diskursa i etnografije društvenih medija (Postill i Pink 2012). Da bih razumela interakciju između zvučnih, prostorskih i društvenih aspekata u kolektivnom pevanju i slušanju, koristila sam i vizuelni metod istraživanja, naime video snimanje. Ono mi je omogućilo da sagledam dimenzije horskog aktivizma koje se ne mogu izraziti jezikom, već su deo čulnih, otelotvorenih i afektivnih iskustava (Pink 2007; Wait i dr. 2013).

članice i članovi horova opiru se brisanju i reinterpretaciji sećanja na NOB. Njihovi nastupi redovno „ozvučavaju“ različite proteste i alternativne proslave posvećene važnim istorijskim događajima iz NOB-a.

Slika 2: Nastup Le Zbora na Trnjanskim kresovima 2017.⁷

Osim Trnjanskih kresova, horovi učestvuju na alternativnim komemoracijama koje se organizuju širom bivše Jugoslavije, kao što su komemoracije u Srbu, na Korčuli ili Stocu.⁸ Kao odgovor na zvaničnu politiku sećanja i izmene u zvaničnim kalendarima državnih praznika, kojima su datumi vezani za NOB izbrisani ili zamenjeni novim praznicima, ove proslave organizuju udruženja antifašista osnovana posle 2000, ili restruktuisana udruženja boraca NOB-a,⁹

⁷ Za fotografiju se zahvaljujem Mreži antifašistkinja Zagreba (MAZ).

⁸ Svaka od ovih komemoracija ima svoju agendu, a ono što je karakteristično za sve je da se opiru nacionalističkim državnim politikama.

⁹ Većina ovih organizacija su preimenovane i transformisane organizacije SUBNOR-a – Saveza udruženja boraca narodnooslobodilačkog rata, koje su osnovane posle Drugog svetskog rata. One su u velikoj meri aktivno učestvovala u političkom životu posle raspada Jugoslavije, pre svega kroz nacionalni pristup zaostavštini NOB-a, u Srbiji su takođe podržavale politiku Slobodana Miloševića. Zbog toga su obnovljene organizacije želele da se distanciraju od svoje ideološke transformacije (videti Duda 2017; Filipović 2021). Nakon 2000. godine, usled nezainteresovanosti zvaničnih institucija za ideološko i kulturno nasleđe NOB-a, one preuzimaju organizaciju kulturnih i muzičkih događaja u vezi sa NOB-om (Hofman 2016; Hofman i Pogačar 2017).

kao i različite nevladine organizacije. U nastojanju da uspostave alternativni komemorativni pejzaž na postjugoslovenskom prostoru, organizatori se ne odriču zajedničkog jugoslovenskog nasleđa i jasno istupaju protiv diskreditacije i demonizacije NOB-a i perioda jugoslovenskog socijalizma (Luthar i Uhl 2019; Pušnik i Luthar 2020).¹⁰

Članovi i članice horova su u više navrata, kako u našim razgovorima, tako i u javnim pojavljivanjima, isticali da pevaju protiv revizionizma koji promoviše državna politika. Ne samo da zvanični revizionizam negira i umanjuje istorijsku ulogu NOB-a kao multietničkog, emancipatorskog i revolucionarnog pokreta, već je kao takav gorivo za održavanje međuetničkih tenzija na prostoru bivše Jugoslavije. Izjava članova Horkestra nakon njihovog nastupa u avgustu 2019. godine na obeležavanju 75. godišnjice oslobođenja od fašizma Stoca, gradića u Bosni i Hercegovini, to dobro ilustruje:

Tragični etnički ratovi 1990-ih napustili su i ostavili negativan uticaj na desetine generacija. Mnogi mladi ljudi danas druge narode bivše Jugoslavije smatraju neprijateljima. Vera i nacija su toliko dugo bile tačke podela i sukoba. Veoma nam je važno da se povežemo sa istomišljenicima antifašistima iz cele bivše Jugoslavije i šire i da se setimo da su se naši preci borili i pobeđivali protiv zajedničkog neprijatelja. (Zablocki 2020)

Pevanje „Po šumama i gorama“ i drugih partizanskih pesama, na alternativnim komemoracijama, kao zvučnih označitelja jugoslovenskog antifašističkog otpora i socijalističke revolucije, tako ne oživljava samo sećanje na jugoslovenske partizane, već i na socijalističku Jugoslaviju kao multikulturalno društvo, čiji je socijalistički sistem posle raspada zemlje obeležen kao zločinački, a svaka pozitivna referenca na ovaj period pretnja novoformiranim nacionalnim državama. Članice i članovi hora ističu da pevanje repertoara partizanskih pesama u javnim prostorima evocira istorijski zvučni pejzaž partizanskog pokreta i jugoslovenskog socijalizma kao odgovor na

¹⁰ Suprostavljene intepretacije istorijskih događaja vezanih za Drugi svetski rat pokazale su da su nove kulture sećanja posle 1989. globalno izgrađene na snažnom antikomunističkom diskursu u kojem se svaka „pozitivna“ reprezentacija antifašizma doživljava kao romanti-zovani pogled i „nezdrava amnezija“ o zločinima komunizma (Mark 2010: li) zbog čega bi zvanična politika sećanja trebalo da prođe kroz „demokratsku revalorizaciju“. O istorijskom revizionizmu na prostoru bivše Jugoslavije, videti Katz 2007; Luthar 2013; Luthar i Uhl 2019; Pušnik i Lutar 2020.

dominantne politike identiteta, što potvrđuje izjava Ljubomira, člana Hora 29. novembar, koji je istakao da su „partizanske pesme same po sebi protiv nacionalne države – multikulturalne i promanjinske“ (Ljubomir, intervju).

Osim aktivnog učesća u alternativnim komemoracijama, članovi aktivističkih horova su i sami organizatori događaja koji politizuju sećanje na NOB kao multietnički, emancipatorski i revolucionarni pokret. Na primer, članovi hora Hor 29. novembar slave rođendan hora izvođenjem izabranog repertoara na više javnih lokacija u Beču na jugoslovenski praznik Dan Republike, kada je u Jajcu 1943. godine ustanovljena Demokratska Federativna Jugoslavija. Obično pevaju u prostorima marginalizovanim u zvaničnom memorijalnom pejzažu grada, posebno onima vezanim za istoriju radnih migracija i figure „gastarbajtera“ (Gastarbeiter).¹¹ Obučeni u radničku odeću ili umotani u jugoslovenske zastave sa crvenom zvezdom i sa crvenim pionirskim maramama, članovi i članice Hora su svoju prvu rođendansku uličnu turu 2009. godine započeli pesmom „Po šumama i gorama“ ispred prvog kluba jugoslovenskih radnika u Beču osnovanog 1969. godine.¹² Prema njihovim rečima, ovakav vid mnemoničkog aktivizma reaguje protiv sistematskog ignorisanja ili brisanja tekovina antifašističke borbe i jugoslovenskog nasleđa (Aleksandar, intervju).

Ulično pevanje je samo deo proslave Dana oslobođenja Beograda od fašizma 20. oktobra, koju organizuju članovi i članice hora Naša pjesma, a koja kulminira koncertom u Centru za kulturnu dekontaminaciju u Beogradu. Na zadnjoj organizovanoj proslavi 2019. godine su kao gosti učestvovala još dva hora – Le zbor iz Zagreba i Horkestar iz Beograda. Učesnici događaja su mi objasnili da se njihovo pevanje „Po šumama i gorama“ suprotstavlja nestanku antifašizma iz zvanične politike sećanja, što je rezultat transformacije i nacionalizacije mnemoistorijskog pejzaža nakon raspada Jugoslavije.

¹¹ Hor 29. novembar ima neka redovna mesta za nastupe, kao što su autobuske stanice Erdberg i Simmering, koje su bile ključna mesta gde su gastarbajteri iz bivše Jugoslavije stizali u Beč, i stanice metroa Praterstern i Ottakring, obe smeštene u bečkim migrantskim kvartovima. Stoga njihovo pevanje ozvučava marginalizovane prostore, daleko od uglađenih delova grada, kao što su prostori dnevnog tranzita, migrantske četvrti i kafane (birtije) na periferiji.

¹² Videti snimak na: <https://www.youtube.com/watch?v=Qph5AQo4TPM> (2. 2. 2023).

Kao performativna praksa, nastupi horova ne samo da pesmama prenose poruku o važnosti ideje antifašizma, već omogućavaju senzoričnu i telesnu mobilizaciju publike, gde se ideje i vrednosti antifašizma uspostavljaju kroz osećaje kolektivne povezanosti i solidarnosti. To se takođe ostvaruje kroz specifične strategije insistiranja na brisanju granica između izvođača i publike, čime članice i članovi na svojim nastupima teže da horsko pevanje predstave kao praksu „otvorenu“ za svakog ko želi da se priključi. Umesto ideje hora na bini koji prenosi poruke publici, ovi horovi teže da izbrišu granicu između pevačica i pevača sa jedne strane, i publike sa druge. Na taj način svi postaju, prema rečima Srđana, dirigenta Naše pjesme, „jedan veliki hor“. U tom pogledu, ovakav vid mnemoničkog aktivizma preispituje ulogu horskog pevanja u komemorativnim događajima, gde je ono obično ograničeno na „propratni program“, kao estetska dopuna glavnom programu (obično govorima organizatora i političara). Nasuprot tome, horovi stavljaju performativni čin u centar memorijalizacije, i na taj način, kao što ću pokazati u nastavku, insistiraju na estetskom iskustvu kao moćnom sredstvu političke reaktualizacije NOB. Snažno otelotvoreno i čulno iskustvo kolektivnog pevanja je u stanju da na prostornoj i vremenskoj skali izgradi *ad hoc* kolektive koji se povezuju ne samo kroz deljenje istih vrednosti i stavova, već i preispituju tradicionalne predstave o politici i političkom.¹³

Iz tog razloga, aktivističko pevanje, iako naizgled „apolitičko“ i efemerno, ne dovodi samo u pitanje zvanične komemorativne protokole NOB-a u regionu, već upozorava na afektivne mobilizacije kao važne strategije za aktivan odnos prema antifašizmu, ne samo kao istorijskom iskustvu već i aktivnoj intervenciji u sadašnji trenutak.¹⁴ Pokazujući političku važnost onoga što Brandon LaBelle naziva relacionom i situacionom prirodom zvuka (2010: xviii, vidi takođe Voegelin 2014; Ochoa Gautier 2014; LaBelle 2018; Birenbaum Quintero 2019), nastupi horova omogućavaju povezivanja na nivou afektivnog. Iz tog razloga kolektivno pevanje i slušanje partizanskih pesama teži da reaktualizuje ideju antifašizma kao „politike odozdo“, kao žive prakse koju karakteriše direktna akcija i

¹³ Vidi više u Hofman 2021.

¹⁴ Ovim pitanjima se bavio i Igor Štiks.

intervencija u političko, nasuprot estetizaciji politike komemorativnih rituala. Ipak, ono otkriva i važna ograničenja estetske politizacije sećanja na NOB-a danas.

Čiji antifašizam?

Dok učešće u kolektivnom pevanju (kako onih koji/e pevaju, tako i onih koji/e slušaju) neupitno omogućava senzoričnu mobilizaciju i uspostavljanje osećaja zajedništva i solidarnosti, pitanje mogućnosti politizacije tih iskustava ostaje otvoreno. U našem razgovoru 2018. godine, Srđan je objasnio je da hor Naša pjesma izbegava izvođenje pesme „Po šumama i gorama“ zbog njene povezanosti sa zvaničnom politikom. Naime, zbog svog kultnog statusa, pesma nije bila samo zvučna podloga zvaničnih proslava u vreme socijalizma, već je redovno izvođena na kongresima političkih stranaka u Srbiji, poput Socijalističke partije Srbije i Pokreta socijalista.¹⁵ Osim toga, ova pesma je u poslednje vreme neizostavni deo muzičkog programa državnih komemoracija u Srbiji i regionu, među kojima je i proslava oslobođenja Beograda 2017. godine, kada je ceo koncert orkestra Vojske Srbije „Stanislav Binički“ nosio naziv „Po šumama i gorama“. Isto je bilo i na komemoraciji bitke na Kozari u spomen kompleksu Nacionalni park Kozara na Mrakovici, koja je od 2000. godine ponovo pokrenuta od strane vlade Republike Srpske i Saveza nezavisnih socijaldemokrata (SNSD), nacionalističke stranke Milorada Dodika. U program obnovljenog obeležavanja bitke uvršteno je i pravoslavno bogoslužje oko novopodignutog krsta na mestu komemoracije, dok sve to prati horsko izvođenje partizanskih pesama. Sve ovo, prema Srđanovim rečima, učinilo je pesmu simbolom „lažnog antifašizma“ ili onoga što nazivam novim zvaničnim antifašizmom (Hofman 2020b). Ne osporavajući činjenicu da alternativne komemoracije NOB-a nose snažnu poruku antinacionalizma i solidarnosti u postjugoslovenskom prostoru, on je izrazio sumnju prema uspešnoj politizaciji istorijskog iskustva antifašizma u kontekstu komemorativnih događaja, što je sublimirao u rečenici: „Kada vladajuće elite preuzmu baklju antifašizma, treba tražiti njegova nova značenja“ (intervju).

¹⁵ Obe stranke imaju izrazito nacionalistički profil, iako koketiraju sa socijalističkim narativima i ikonografijom.

Da bismo u potpunosti razumeli Srđanovu izjavu, važno je istaći da, dok se 1990-ih i početkom 2000-ih težilo brisanju sećanja na NOB, u poslednjoj deceniji je memorijalizacija NOB-a postepeno inkorporirana u zvanične politike sećanja. Od 2008. godine globalna ekonomska kriza i kriza neoliberalizma podstakle su nove aktivističke mnemoničke aktivnosti,¹⁶ ali su istovremeno uticale i na promene u zvaničnim politikama sećanja prema jugoslovenskom antifašizmu. Od kasnih 2000-ih diskursi revizionizma su se postepeno pomerali od negacije nasleđa NOB-a ka prepoznavanju njegovog istorijskog značaja. Najočigledniji primer ovih tendencija je revitalizacija, transformacija i interpretativna rekonfiguracija zvaničnih obeležavanja važnih antifašističkih datuma. Analizirajući nove komemoracije posvećene NOB-u u Hrvatskoj, Vjeran Pavlaković piše da antifašizam nije tabuisan u zvaničnoj komemorativnoj kulturi (osim kontinuiranih nastojanja krajnje desnih političkih aktera), već se preoblikuje u skladu sa nacionalnom politikom sećanja (2012: 159). Jelena Đureinović takođe tvrdi da od 2009. godine, kada je održana prva zvanična proslava oslobođenja Beograda u Drugom svetskom ratu u periodu posle pada Slobodana Miloševića, oslobođenje nije formulisano kao pobeda jugoslovenskih partizana nad fašizmom, već je težište stavljeno isključivo na Srbe kao oslobodioce (2020: 1–2). Ne samo u novim komemoracijama posvećenim NOB-u u Srbiji i Bosni i Hercegovini, već i širom bivše Jugoslavije, partizanski otpor je reinterpretiran kao pobeda nacionalnih antifašističkih snaga koje su oslobodile svoje zemlje od fašizma (Pavlaković 2012: 154). U kontekstu Slovenije, Oto Luthar takve stavove definiše kao „skriveni revizionizam“, koji ne samo da promovise diskurs nacionalnog pomirenja, već je pokušaj političkih elita da pod izgovorom demokratizacije i „objektivnijeg“ i „neutralnijeg“ pristupa istorijskom periodu Drugog svetskog rata ožive konzervativno shvatanje nacionalne države i njene kulture sećanja (2013: 4).

¹⁶ Od globalne ekonomske krize 2008. godine i globalne ekonomske krize (a u Evropi i uvođenja mera štednje), a na prostoru bivše Jugoslavije posebno od 2011. i talasa protesta te globalnih migracijskih tokova 2015. godine, nova povezivanja, pokreti i solidarne mreže podstakli su intenzivnije oživljavanje antifašističkih i socijalističkih ideja u regionu. Srećko Horvat i Igor Štikš pišu o ovim novonastalim političkim savezima i snagama kao specifičnom novom transjugoslovenskom „levičarskom senzibilitetu“ (Horvat i Štikš 2015: 19–20).

Iako ova vrsta potrage za „novom antifašističkom paradigmom“ svakako podrazumeva različite strategije i prakse svojstvene pojedinačnim postjugoslovenskim društvima, ono što im je zajedničko je takozvano „ideološko čišćenje“ partizanskog otpora od tereta komunističke ideologije. Takve tvrdnje dolaze od državnih aktera sa različitih strana političkih spektra koji se pozivaju na činjenicu da je partizanski otpor na prostoru bivše Jugoslavije bio heterogen i neideološki pokret, posebno u prvim godinama njegovog nastanka.¹⁷ Ovakva re-narativizacija istorijskog iskustva NOB ima za cilj distanciranje od komunističke „hegemonije“ koja je ovu „raznolikost“ sistematski zanemarivala i isticala ključnu ulogu Komunističke partije u formiranju pokreta. Drugim rečima, dok je antikomunizam 1990-ih i na početku 2000-ih korišćen kao glavni politički diskurs da bi se odbacio, pa čak i kriminalizovao antifašizam, u nedavnim pokušajima da se ovo nasleđe uključi u zvanične politike sećanja, antikomunizam se koristi za izdvajanje „pravog“ antifašizma – onog koji nije oskrnavljen takozvanim „partizanskim mitom“ (Đureinović 2020: 109). Oslobođanje sećanja na NOB od „štetnih ideoloških konotacija“, podrazumeva brisanje jugoslovenskih i socijalističkih aspekata antifašizma kroz proces etnizacije NOB-a (ibid: 6–7), ali i svodenje državno-socijalističkog iskustva na rad Komunističke partije, odnosno umanjivanje i uprošćavanje složenosti jugoslovenskog socijalizma kao društveno-političkog sistema i prakse. To je u skladu sa tvrdnjom Gala Kirna da su postjugoslovenske komemorativne prakse zasnovane na operaciji „deideologizacije“ (2016: 314) kroz koju se posmatraju svi neprikladni i potisnuti elementi antifašizma koji se odnose na socijalističku revoluciju ili na klasnu borbu. Iako ovaj aspekt izlazi iz okvira fokusa ovog članka, važno je napomenuti da „ideološka konotacija“ i hegemonija komunizma nad interpretacijama i memorijalizacijama antifašističke prošlosti nije ograničena samo na Jugoslaviju ili postsocijalistička društva, već je prisutna širom Evrope (García i dr. 2016: 3–5). U njenoj osnovi leži institucionalizacija narativa o „dva

¹⁷ Ovakve interpretacije stavljaju akcenat na ideološku raznolikost jugoslovenskih partizana kao samoorganizovanog pokreta, posebno u prve dve godine konsolidacije i tvrde da su u pokret bile uključene sve „patriote“, bez obzira na ideološku i političku orijentaciju, ali da su socijalističke politike sećanja izbrisale ovu pluralnost, stavljajući ulogu Komunističke partije Jugoslavije u prvi plan. Za ovakve interpretacije u Sloveniji, vidi Deželak-Barič 2001; Godeša 2001.

totalitarizma“, koji izjednačava fašizam i komunizam, koji je, kako Kristen Ghodsee primećuje, dobio zamah sa početkom globalne finansijske krize 2008. godine (2015: 117, 134).

Ka aktivističkom pristupu partizanskoj baštini

Primer pesme „Po šumama i gorama“ jasno pokazuje tendencije novog zvaničnog antifašizma ka brisanju jugoslovenskog, revolucionarnog i komunističkog nasleđa iz memorijalizacije NOB-a.¹⁸ Istovremeno, ukazuje i na proces kooptacije partizanskih pesama od strane političkih elita, zbog čega su članice i članovi horova primorani da neprestano tragaju za novim načinima politizacije sećanja na NOB.¹⁹ U tom traganju, jedna od dominantnih strategija je insistiranje na interpretaciji antifašizma kao revolucionarne borbe za korenite društveno-političke promene. Kroz gore opisane gerilske memorijalizacije, ulične nastupe i javne probe, kao i samoorganizovan i participatorni pristup kolektivnom pevanju, horovi se zalažu za razumevanje ovih pesama u svetlu globalne krize neoliberalizma i pri tome osvetljavaju neodvojivu vezu između fašizma i kapitalizma. Na svojim nastupima i u pesmaricama predstavljaju partizanske pesme ne samo kao zvuk otpora fašizmu i nacizmu, već pre svega kao *soundtrack* socijalističke revolucije. Na taj način koriste ovaj repertoar da jasno pokažu poražavajuću razgradnju tekovina NOB-a – samoupravnog socijalizma i društvenog vlasništva – kroz privatizaciju i urušavanje radničkih prava i socijalne jednakosti. Horovi redovno pevaju na prvomajskim protestima, u znak podrške radničkim štrajkovima, borbama protiv privatizacije ne samo fabrika, već i javnih kulturnih prostora (kao što su bioskopi i domovi kulture).

Na primer, članice Kombinata su svoj nastup u slovenačkom gradu Trbovlju opisale kao jedan od najtransformativnijih trenutaka, jer je održan u Radničkom domu otvorenom 29. novembra 1956. godine, kulturnom prostoru za kulturne aktivnosti radnika (pretežno

¹⁸ Vjekoslav Perica i Mitja Velikonja primećuju da su još osamdesetih godina prošlog veka, kao deo borbe civilnog društva za „demokratizaciju“, partizanske pesme u Sloveniji predstavljane kao odvojene od svog revolucionarnog karaktera. Po njihovom mišljenju, ove pesme su izgubile klasno-borbenu i revolucionarnu konotaciju i dobile nacionalnu (2012: 99). O performativnim praksama kao načinu očuvanja sećanja na NOB, vidi Vasiljević 2020.

¹⁹ O pojmu i praksama aktivističke estetike, vidi Štiks 2021.

rudara). Simbolika nastupa u ovoj sali, kao i činjenica da su publiku činili uglavnom penzionisani radnici i njihove porodice učinili su ceo događaj posebnim. Hor je otvorio koncert „Radničkom himnom“ i od tog trenutka, kako su članice Kombinata ushićeno izjavile, publika i izvođači bili su „jedno telo“ koje diše zajedno. Majda, članica hora, opisala je koncert kao kolektivnu katarzu, ne samo za slušaoce, koji su neprestano tapšali i pevali, već i za sve izvođače, koji su plakali, što je bila reakcija na emotivno nabijenu atmosferu i generalnu atmosferu beznađa i gubitka.²⁰

Tako se upravo „ideološka referenca“ na socijalističku revoluciju (koja se briše u politikama sećanja novog zvaničnog antifašizma) upošljava kao platforma za preispitivanje pogubnih posledica postsocijalističke tranzicije i obnavljanja kapitalizma na prostoru bivše Jugoslavije. Pored nastupa na protestima za radnička ili socijalna prava, horovi iz korpusa jugoslovenskih partizanskih pesama izvođe one koje tematizuju borbu protiv kapitalističke eksploatacije i promovišu ideju klasne borbe. Pesme kao što su „Nabrusimo kose“, „Puntarska“,²¹ i „Budi se istok i zapad“²² ili „Pesma radu“²³ pevaju o tekovinama borbe za prava potlačenih i važnosti kolektivnih borbi protiv kapitalizma. Jedna od najpopularnijih i najčešće izvođenih pesama je „Padaj silo i nepravdo“, inspirisana ustankom na dalmatinskom ostrvu Hvar koji je vodio Matija Ivanić od 1510. do 1514. godine, koja je bila popularna među jugoslovenskim partizanima tokom Drugog svetskog rata, posebno među dalmatinskim jedinicama.²⁴ Tekst poetski poziva ljude na ustanak protiv klasne eksploatacije, što je posebno izraženo u drugom stihu:

²⁰ U svojoj etnografskoj studiji o novom postjugoslovenskom alterglobalističkom aktivizmu, Maple Razsa pokazuje da gubitak političke nade na prostoru bivše Jugoslavije nije vezan samo za tragični raspad zemlje i ratove, već i za dominaciju neoliberalnog modela koji je agresivno nametnut posle raspada socijalizma (2015: 7).

²¹ Inspirisan parolama koje su slovenački seljaci uzvikivali u vreme pobune protiv feudalne aristokratije početkom 16. veka („Iznemogli narode, digni glas!“ i „Stara pravda!“), pesnik Mile Klopčič je napisao pesmu „Puntarska“ 1936. godine za potrebe predstave Bratka Krefta „Velika puntarija“.

²² Na melodiju ruske revolucionarne pesme „Смело, товарищи, в ногу!“, nastala iz pera predratnog revolucionara Čedomira Minderovića.

²³ Autori teksta i melodije ove pesme su nepoznati. Ova izvorno ruska pesma bila je deo repertoara predratnih radničkih horova za vreme Kraljevine Jugoslavije.

²⁴ Na stihove pesme „Slobodarka“ Josipa Smodlake 1908. godine i na melodiju splitskog kompozitora Josipa Hatzea. Više o genealogiji pesme videti u Anić 1977.

Pravo naše ugrabljeno
Amo natrag dajte nam!
Ne date li ne molimo
Uzet će ga narod sam.

Horovi povezuju istorijske borbe protiv klasnih neprijatelja i eksploatacije sa savremenim trenutkom krize globalnog neoliberalizma. Otuda i njihova aktivna uloga u delovanju transnacionalnih zajednica solidarnosti kao što su Occupy, Anti-austerity (protiv mera štednje Evropske trojke), Refugees Welcome, podražavanje protesta u drugim kontekstima, kao što je na primer bio Taksim, borba Kurdske oslobodilačke vojske itd. Članice i članovi horova stavljaju istorijsko iskustvo NOB-a u kontekst savremenih političkih borbi pritom ističući revolucionarni i internacionalni aspekt antifašizma kao glavni okvir za njegovu politizaciju. Na taj način se konkretno istorijsko iskustvo jugoslovenskog antifašističkog otpora stavlja u širi kontekst globalnih borbi za društveno-političku jednakost. Na primer, u svojim medijskim izjavama članice hora Kombinat govore da partizanske pesme nisu isključivo vezane za jugoslavenski kontekst, već da se radi o internacionalnom repertoaru koji je imao svoj život i pre samog NOB-a. Na primer, u jednom od svojih prvih intervjuja za medije opisale su pesme koje izvode kao „lebdeće objekte“ koji imaju svoje živote i potencijal da se pojave kada su ljudima najpotrebnije (Matoz 2008). U refleksijama na ovu izjavu članice su mi u razgovoru potvrdile da je u centru ovakvih interpretacija težnja da se pokaže da partizanske pesme nisu istorijski artefakt, već da njihova politička moć leži u mogućnosti da rezoniraju u savremenom kontekstu i istorijskom trenutku. Pišući o nastupima Kombinata, slovenački novinar Ervin Hladnik Milharčič je to ilustrovao rečima: „Ove pesme doživljam kao pesme otpora, a ne kao partizanske. Imam utisak da su to pesme mog vremena“ (2011). Težnje članica i članova horova da predstave istorijski repertoar kao nešto što je politički relevantno ovde i sada, omogućava im da sećanje na antifašizam predstave kao savremenu društveno angažovanu praksu, a ne isključivo kao deo komemorativne kulture sećanja. Prema njihovom mišljenju, to je strategija koja omogućava posredovanje vrednosti i ideja NOB-a mladim generacijama i „stvaranje novih partizana današnjice“, kako je Živa poetski izjavila u našem razgovoru (intervju).

U tom smislu su strategije aktivističkih horova ne samo reakcija na zvaničnu etnizaciju istorijskog iskustva NOB-a, već i na samu komemorativnu kulturu koja se ne zalaže za konkretne intervencije u društvenu realnost. Njihova reaktualizacija revolucionarnog potencijala antifašizma predstavlja direktan odgovor na prisvajanje ovog repertoara ne samo od strane zvanične politike, već i svaku manipulaciju antifašizmom koji održava *status quo*. Horovi teže da kroz svoje nastupe i repertoar povrate ideji i vrednostima antifašizma društveno-angažovanu funkciju, nasuprot „ceremonijalnoj“ koja je dominirala u javnom prostoru. Shodno tome, za njih je antifašizam okvir za politički angažman izvan partijske politike, odnosno izvan onih politika koje se ne suprostavljaju postojećim mehanizmima neoliberalne nacionalne države. Prema rečima Matije, člana horova Horkestar i Naša pjesma, važna je „reideologizacija“ ove prošlosti kroz vezu sa drugim revolucionarnim i radničkim borbama širom sveta, da bi se politički potencijal antifašizma održao živim (intervju).

Pri razmatranju ovakvih težnji, ipak, ne smemo zaboraviti iskustvo jugoslovenskog socijalizma i antifašizma kao institucionalne prakse i državnog projekta. Kroz isticanje društveno-angažovane prirode ovih pesama, horovi zapravo teže da izbegnu bilo kakvu vezu sa sistemskim upošljavanjem antifašističkih ideja. Njihove članice i članovi pozivaju se na antifašizam kao svakodnevnu, aktivistički-orijentisanu praksu kroz samoorganizovani i participativni pristup horskom pevanju. Prema njihovim rečima, takav pristup omogućava određenu distancu od „balasta istorije“ i, pre svega mladima, daje mogućnost za „rasterećeniji“ pristup ideji i praksi antifašizma, koji nije „zamagljen“ istorijskim iskustvom. Ipak, ovakvo „rastezanje antifašizma“ (Pulig 2019), koje se zalaže za „anti-sistemski pristup“ i poziva na globalne diskurse i savremeni pogled na antifašizam, implicitno izjednačava sve sisteme, pa time i jugoslovenski socijalistički projekat i neoliberalnu nacionalnu državu, čime zatvara mogućnosti prepoznavanja istorijskog iskustva socijalizma kao sistemske alternative kapitalizmu i njegovoj sprezi sa fašizmom.

Zaključak

Kriza neoliberalizma, uz prateći rast nejednakosti, društvenog raslojavanja i uzleta partija radikalne desnice i fašizma, dovela je do revitalizacije antifašističkih ideja i praksi na globalnom nivou (Bray 2010; Spinetti, Schoop and Hofman 2021). U postjugoslovenskom prostoru političke reaktualizacije NOB-a omogućavaju nove solidarnosti na regionalnom nivou, istovremeno otkrivajući njegovu reinterpretaciju u zvaničnim politikama sećanja. Aktivistički horovi, kao jedni od aktera estetske revitalizacije sećanja na istorijsko iskustvo antifašizma, kolektivnim pevanjem partizanskih pesama teže da vrate njegov politički potencijal u kontekstu koji je opterećen ne samo suprotstavljenim političko-ideološkim narativima o ovoj prošlosti, već i njenom kooptacijom.

Članovi i članice horova politizuju sećanje na NOB kroz jasnu vezu antifašizma sa jugoslovenskom socijalističkom revolucijom. Kroz repertoar koji pevaju, a koji slavi tekovine klasne borbe, nastoje da (ponovno) uspostave vezu između istorijskog iskustva NOB-a kao revolucionarnog pokreta i sadašnjih borbi za radikalnu društveno-političku transformaciju. Davajući novi zvučni život prećutkivanim aspektima jugoslovenskog antifašizma, teže da pokažu kako radikalna revolucionarna politika nije deo prošlosti, već i budućnosti. U svojim težnjama, aktivistički horovi pokazuju kompleksnosti prepletanja različitih nacionalnih, regionalnih i globalnih značenja i upošljavanja antifašizma, koji služe kao pokretačka snaga za politizaciju antifašizma pri zamišljanju novih politika u regionu, ali i promišljanju njihovih slepih ulica.

Zahvalnost

Zahvaljujem se članicama i članovima horova što su bili spremni da sa mnom podele svoje pevanje, razmišljanja, iskustva i osećanja. Delovi ovog teksta su objavljeni u članku „We are the Partisans of Our Time: Antifascism and Post-Yugoslav Singing Memory Activism“, objavljenom u tematskom broju časopisa *Popular Music and Society*, 44/2 (2021), pod naslovom „Music and Politics of Memory: Resounding Antifascism Across Borders“.

Bibliografija

- Anić, Nikola. 1977. „Pučki ustanak na Hvaru i narodnooslobodilački rat“. *Journal of the Institute of Croatian History* 10/1: 513–30.
- Born, Georgina. 2010. „The Social and the Aesthetic: For a Post-Bourdieuian Theory of Cultural Production“. *Cultural Sociology* 4/2: 171–208.
- Bray, Mark. 2017. *Antifa: the anti-fascist handbook*. Brooklyn: Melville House.
- Cross, Ian. 2003. „Music as a Biocultural Phenomenon“. *Annals of the New York Academy of Sciences* 999/1: 106–11.
- Deželak-Barič, Vida. 2001. „Avtonomnost osvobodilne fronte slovenskega naroda in odzivi osrednjega jugoslovanskega vodstva NOB“. U: *Odpor 1941: zbornik s posveta ob 60. obletnici Osvobodilne fronte slovenskega Naroda*. Zdenko Čepič i Tanja Velagič, ur. Ljubljana: Borec, 197–208.
- Duda, Igor, ur. 2017. *Stvaranje socijalističkoga čovjeka: hrvatsko društvo i ideologija jugoslavenskog socijalizma*. Zagreb, Pula: Srednja Europa, Sveučilište Jurja Dobrile u Puli.
- Dureinović, Jelena. 2020. *The politics of memory of the Second World War in contemporary Serbia: collaboration, resistance and retribution*. London, New York, NY: Routledge/Taylor & Francis Group.
- Filipović, Tina. 2021. „Osnutak, struktura i djelovanje boračke organizacije na lokalnoj razini: Općinski odbor SUBNOR-a Labin“. *Časopis za suvremenu povijest* 53/1: 43–68.
- Fordham, Helen A. 2018. „Remediating Australia's cultural memory: Aboriginal memoir as social activism“. *Continuum* 32/1: 42–51.
- García, Hugo, Mercedes Yusta Rodrigo, Xavier Tabet i Cristina Clímaco, ur. 2016. *Rethinking Antifascism: History, Memory and Politics, 1922 to the Present*. New York: Berghahn Books.
- Ghodsee, Kristen. 2015. *The Left Side of History: World War II and the Unfulfilled Promise of Communism in Eastern Europe*. Durham: Duke University Press.
- Godeša, Bojan. 2001. „Nekateri vidiki razmerja med vsejugoslovanskim in slovenskim razvojem v času druge svetovne vojne“. U: *Odpor 1941: zbornik s posveta ob 60. obletnici Osvobodilne fronte slovenskega Naroda*. Zdenko Čepič i Tanja Velagič, ur. Ljubljana: Borec, 193–95.
- Hladnik-Milharčič, Ervin. 2011. „Smrt fašizmu!“. Dnevnik, 23. aprila, <https://www.dnevnik.si/1042440353> (2. 2. 2023).
- Hofman, Ana. 2015. Introduction to the Co-edited issue „Music, Affect and Memory Politics in Post-Yugoslav space“. *Southeastern Europe* 39/2: 145–64.

- Hofman, Ana. 2016. *Novi život partizanskih pesama*. Beograd: Biblioteka XX vek.
- Hofman, Ana. 2020a. „The Romance with Affect: Sonic Politics in a Time of Political Exhaustion“. *Culture, Theory and Critique* 61/2–3: 303–18.
- Hofman, Ana. 2020b. „Disobedient: Activist Choirs, Radical Amateuri-ism, and the Politics of the Past after Yugoslavia“. *Ethnomusicology* 64/1: 89–109.
- Hofman, Ana. 2021. „‘We Are the Partisans of Our Time’: Antifascism and Post-Yugoslav Singing Memory Activism“. *Popular Music and Society* 44/2: 157–74.
- Hofman, Ana i Martin Pogačar. 2017. „Partisan Resistance Today?: The Music of the National Liberation Struggle and Social Engagement“. U: *Sounds of Attraction: Yugoslav and Post-Yugoslav Popular Music*. Miha Kozorog i Rajko Muršič, ur. Ljubljana: Ljubljana University Press, Faculty of Arts, 21–39.
- Horvat, Srečko i Igor Štiks, ur. 2015. *Welcome to the Desert of Post-Socialism: Radical Politics After Yugoslavia*. London; New York: Verso.
- Katz, Vera, ur. 2007. *Revizija prošlosti na prostorima bivše Jugoslavije: zbornik radova*. Posebna izdanja, knjiga 4. Sarajevo: Institut za istoriju.
- Kirn, Gal. 2016. „Towards the Partisan Counter-Archive: Poetry, Sculpture and Film on/of the People’s Liberation Struggle“. *Slavica Tergestina* 17: 100–125.
- LaBelle, Brandon. 2010. *Acoustic Territories: Sound Culture and Everyday Life*. New York; London: Continuum.
- LaBelle, Brandon. 2018. *Sonic Agency: Sound and Emergent Forms of Resistance*. Goldsmiths Press Sonic Series. London: Goldsmiths Press.
- Luthar, Oto. 2013. „Forgetting Does (Not) Hurt: Historical Revisionism in Post-Socialist Slovenia“. *Nationalities Papers* 41/6: 882–92.
- Luthar, Oto i Heidemarie Uhl, ur. 2019. „The Memory of Guilt Revisited: The Slovenian Post-Socialist Remembrance Landscape in Transition“. *Zeitgeschichte* 46/2.
- Margry, Peter Jan i Cristina Sánchez-Carretero, ur. 2011. *Grassroots memoirs: The Politics of Memorializing Traumatic Death. Remapping Cultural History*. New York: Berghahn Books.
- Mark, James. 2010. *The Unfinished Revolution: Making Sense of the Communist Past in Central-Eastern Europe*. New Haven: Yale.
- Matoz, Zdenko. 2008. „Pesmi upora v tovarni Rog“. *Delo*, 24. septembra, www.delo.si/arhiv/pesmi-upora-v-tovarni-rog.html (2. 2. 2023).
- Milošević, Ana. 2018. „Historicizing the present: Brussels attacks and heritagization of spontaneous memorials“. *International Journal of Heritage Studies* 24/1: 53–65.

- Ochoa Gautier, Ana María. 2014. *Aurality: Listening and Knowledge in Nineteenth-Century Colombia*. Durham; NC: Duke University Press.
- Pavlaković, Vjeran. 2012. „Contested Pasts, Contested Red-Letter Days: Antifascist Commemorations and Ethnic Identities in Post-Communist Croatia“. U: *Transforming National Holidays: Identity Discourse in the West and South Slavic Countries, 1985-2010*. Ljiljana Šarić, i dr., ur. Amsterdam: John Benjamins, 149–69.
- Perica, Vjekoslav i Mitja Velikonja. 2012. *Nebeska Jugoslavija: interakcije političkih mitologija i pop-kulture*. Beograd: Biblioteka XX vek.
- Pink, Sarah. 2007. *Doing visual ethnography: images, media, and representation in research*. London: Sage Publications.
- Postill, John i Sarah Pink. 2012. „Social Media Ethnography: The Digital Researcher in a Messy Web“. *Media International Australia* 145/1: 123–34.
- Pulig, Srećko. 2019. „Rastezanje antifašizma“. *Portal Novosti*, 20. marta, <https://www.portalnovosti.com/rastezanje-antifasizma>. (2. 2. 2023).
- Pušnik, Maruša i Oto Luthar. 2020. *The media of memory*. Balkan Studies Library. Paderborn: Brill, Ferdinand Schöningh.
- Quintero, Michael Birenbaum. 2019. „Loudness, Excess, Power: A Political Liminology of a Global City of the South“. U: *Remapping Sound Studies*. Gavin Steingo i Jim Sykes, ur. Durham: Duke University Press, 135–56.
- Razsa, Maple J. 2015. *Bastards of Utopia: Living Radical Politics After Socialism*. Bloomington, Indianapolis: Indiana University Press.
- Ryan, Lorraine. 2010. „Memory, Power and Resistance: The Anatomy of a Tripartite Relationship“. *Memory Studies* 4/2: 154–69.
- Santino, Jack. 2011. „Between Commemoration and Social Activism: Spontaneous Shrines, Grassroots Memorialization, and the Public Ritualesque in Derry“. U: *Grassroots Memorials: The Politics of Memorializing Traumatic Death*. Peter Jan Margry and Cristina Sánchez-Carretero, ur. Oxford, New York: Berghahn Books, 97–107.
- Spinetti, Federico, Monika E. Schoop and Ana Hofman. 2021. „Introduction to Music and the Politics of Memory: Resounding Antifascism across Borders“. *Popular Music and Society* 44/2: 119–38.
- Štiks, Igor. 2021. *Aktivistička estetika*. Beograd: Rosa Luxemburg Stiftung Southeast Europe.
- Tausig, Benjamin. 2019. *Bangkok is Ringing: Sound, Protest, and Constraint*. Oxford and New York: Oxford University Press.
- Vasiljević, Jelena. 2021. „Memorijalizacija prošlosti kroz umetničke forme: sećanje na partizanski pokret tokom i nakon Jugoslavije“. *Етноантрополошки проблеми* 16/3: 899–915.

- Voegelin, Salomé. 2014. *Sonic Possible Worlds: Hearing the Continuum of Sound*. New York: Bloomsbury Academic.
- Waitt, Gordon, Ella Ryan i Carol Farbotko. 2013. „A Visceral Politics of Sound“. *Antipode* 46/1: 283–300.
- Zablocki, Tamara. 2020. „Horkestar: Zajedničko dizanje glasa je prvi korak ka promeni“. *Urban Magazin* 1, <https://www.urbanmagazin.ba/horkestar-zajednicko-dizanje-glasa-je-prvi-korak-ka-promeni/>. (2. 2. 2023).

Intervjui

- Aleksandar. Intervju vođen u Beču 5. januara 2014.
- Srđan. Intervju vođen u Beogradu 4. juna 2018.
- Jilijana. Skype intervju vođen 2. juna 2018.
- Ljubomir. Intervju vođen u Beču 10. januara 2014.
- Marko. Intervju vođen u Beču 10. januara 2020.
- Matija. Intervju vođen u Beogradu 16. avgusta 2018.
- Tanja. Intervju vođen u Ljubljani 2. oktobra 2015
- Teja. Intervju vođen u Kopru 19. aprila 2013.
- Živa. Skype intervju vođen 27. decembra 2013.

***We do not Allow Our Lands to be Trampled by Fascists* Political Potentials and Limits of Aesheticization of the Memory of Yugoslav People's Liberation Struggle**

This chapter observes the role of collective singing and listening in recalling, reconfiguring, and repurposing the memory of antifascism in the current practices of activism and social engagement in the post-Yugoslav space. The crisis of global neoliberalism, which has its specific regional features in the area of former Yugoslavia, has fostered the (re)appropriation, reinterpretation, and repurposing of the historical legacy of Yugoslav antifascism and its meanings and values. I examine the activities of post-Yugoslav activist choirs and their role in nurturing the new musical employments of the memory of antifascism. By concentrating on their revitalization of partisan songs, I address the dynamic practices of recalling antifascism and its revolutionary legacy in opposing the cooptation of the historical experience of People's Liberation Struggle by the official commemorations and in searching for new radical political potential of this past in the region of former Yugoslavia.

Podaci o autorima

Xavier Bougarel je istraživač u Centru za turske, osmanske, balkanske i srednjoazijske studije (CETOBaC) u Parizu. Napisao je knjige *Bosna, anatomija rata* (2018), *Nadživjeti carstva: islam, nacionalni identitet i politička lojalnost u Bosni i Hercegovini* (2020) i *Handžar divizija. Waffen-SS u Bosni 1943-1945.* (2021) i *Kod Titovih partizana: komunisti i seljaci u Bosanskoj krajini 1941-1945* (2023). Bio je urednik više knjiga na engleskom jeziku kao što su *The New Bosnian Mosaic. Identities, Memories and Moral Claims in a Post-War Society* (2007), *Investigating Srebrenica. Institutions, Facts, Responsibilities* (2012) i *Local Dimensions of the Second World War in Southeastern Europe* (2019).

Ankica Čakardić izvanredna je profesorica i predstojnica Katedre za socijalnu filozofiju Odsjeka za filozofiju Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu. Tu ostvaruje interese za socijalnu i političku filozofiju s naglaskom na marksizam, suvremenu filozofiju, filozofiju roda te luksemburgijansku i feminističku kritiku političke ekonomije. Autorica je triju monografija: *Pobunjeni um: eseji iz radikalne socijalne filozofije* (Zagreb, 2021), *Sablasti tranzicije: socijalna historija kapitalizma* (Zagreb, 2019) i *Ustajte prezrene na svijetu! Tri eseja o Rosi Luxemburg* (Zagreb, 2019) koja je prevedena na engleski (Zagreb-Beograd, 2020) i njemački jezik (Berlin, 2021). Članica je uredništva The Collective Works of Rosa Luxemburg pri izdavačkoj kući Verso (London/New York) te savjetničkog odbora u The International Marxist-Humanist Journal.

Lorena Drakula je doktorandica na Freie Universität u Berlinu te suradnica na federalnom znanstvenom projektu „Contestations of the Liberal Script“ u Berlinu. Diplomirala je političke znanosti na Central European Universityju u Beču, te filozofiju, etnologiju i kulturnu antropologiju na Filozofskom fakultetu u Zagrebu. Pored

toga, surađuje u uredništvu online časopisa *Review of Democracy*. Tema njezinog doktorskog rada bavi se usporedbom radikalno desnih kritika liberalizma u Sloveniji, Hrvatskoj i Srbiji. Područja interesa uključuju liberalnu teoriju, teorije demokracije, društvene pokrete, političku i socijalnu filozofiju te feminističku teoriju.

Ana Hofman je viša naučna saradnica na Institutu za kulturalne i studije sjećanja Znanstveno-istraživačkog centra SAZU u Ljubljani i izvanredna profesorica na Postdiplomskoj školi ZRC SAZU. Područja njenog interesa obuhvaćaju muziku u socijalizmu i postsocijalizmu, politike roda, kulturu sjećanja te antifašizam iz perspektive presjeka postsocijalizma i neoliberalizma na području bivše Jugoslavije. Objavila je više radova u časopisima i zbornicima, kao i knjige *Staging Socialist Femininity: Gender politics and folklore performance in Serbia* (2011), *Glasba, politika, afekt: novo življenje partizanskih pesmi v Sloveniji* (2015). Uredila je tematski broj „Ozvučavanje antifašizma preko granica“ (2020). Dobitnica je prestižne nagrade „Danubius“ za istraživački rad (2018). Trenutno radi na monografiji *Socialism, Now! Singing Activism after Yugoslavia*.

Branimir Janković je docent na Odsjeku za povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu. Njegovi nastavni i znanstveni interesi obuhvaćaju teoriju i metodologiju povijesne znanosti, povijest historiografije i suvremenu historiografiju, historiografiju i nacionalizam, komparativnu povijest revolucija, intelektualnu povijest i javnu povijest. Autor je, između ostalog, knjige *Mijenjanje sebe same. Preobrazbe hrvatske historiografije kasnog socijalizma* (2016), suurednik zbornika *Reprezentacije socijalističke Jugoslavije: preispitivanja i perspektive* (s Hannesom Granditssem i Vladimirom Ivanovićem, 2019), a priredio je i knjigu *Intelektualna historija* (2013). Urednik je portala Historiografija.hr, za koji povremeno piše kolumnu „Javna povijest“.

Snježana Koren je povjesničarka s Odsjeka za povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu. Doktorirala je na polju moderne i suvremene povijesti. Njezini istraživački interesi obuhvaćaju teme poput povijest socijalističke Jugoslavije, politike povijesti i kulture sjećanja u socijalističkoj Jugoslaviji i državama sljednicama, povijest historiografije i povijest obrazovanja te različite aspekte učenja i poučavanja povijesti, posebice poučavanje osjetljivih i kontroverznih tema

te komparativne analize udžbenika i kurikuluma povijesti. O tim je temama objavila dvije knjige *Politika povijesti u Jugoslaviji 1945. – 1960.* (2012) i *Čemu nas uči povijest* (2014) te veći broj radova. Autorica je nekoliko udžbenika koji su se bavili poviješću 20. stoljeća.

Rastko Močnik bio je novinar ljubljanskog dnevnika *Delo* između 1968. i 1970. Između 1970. i 2014. predavao je na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Ljubljani. Od 2014. predaje kao gostujući profesor na Fakultetu za medije i komunikacije Univerziteta Singidunum u Beogradu. Objavio je veliki broj radova iz područja političke filozofije, sociologije, semiologije, analize diskursa, teorije ideologije, teorije književnosti i teorijske psihoanalize. Posljednjih godina se bavi pitanjima globalizacije, političkog i socijalnog diskursa, teorijom kognitivnog kapitalizma, teorijom ideologije i problematikom Europe. Novije publikacije: *Spisi o suvremenom kapitalizmu* (2018) i *Teorija sa ideologijom* (2019).

Tanja Petrović je znanstvena savjetnica na Institutu za studije kulture i sjećanja ZRC SAZU u Ljubljani. Zanimaju je jezični, društveni i kulturni procesi u socijalističkoj Jugoslaviji i postjugoslavenskim društvima. Objavila je i uredila brojne publikacije s područja antropologije socijalizma, studija sjećanja, rodni studija, studija baštine, lingvističke antropologije i historije rada. Autorica je brojnih radova i monografija, među kojima su *Yuropa: Jugoslovensko nasleđe i politike budućnosti u postjugoslovenskim društvima* (2012), *Srbija i njen jug: Južnjački dijalekti između jezika, kulture i politike* (2015) te *Utopia of the Uniform: Affective Afterlives of the Yugoslav People's Army* (u tisku).

Domagoj Račić je nezavisni istraživač i konzultant iz Zagreba. Glavni istraživački interesi su mu znanost, inovacije i poduzetništvo, znanstvena i tehnologijska politika te politička ekonomija tranzicije. Od 2007. godine je direktor tvrtke Mreža znanja, a ranije je radio na Ekonomskom institutu. Radi kao projektni savjetnik i (ko)autor analiza, studija izvedivosti, strateških dokumenata i evaluacija za međunarodne organizacije (Europsku komisiju, OECD, Svjetsku banku, UNDP itd.), nacionalne vlade, sveučilišta, institute, gradove, tvrtke i druge nositelje projekata. Od 2010. godine drži nastavu na kolegiju Menadžment u socijalnom sektoru na Pravnom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu.

Paul Stubbs je sociolog, rodom iz Liverpoola, koji od 1993. godine živi i radi u Hrvatskoj. Trenutno radi kao znanstveni savjetnik na Ekonomskom institutu u Zagrebu. Naročito je zainteresiran za sljedeće teme: međunarodni akteri i politička ekonomija socijalne zaštite, javne politike, društveni pokreti i uloga socijalističke Jugoslavije u pokretu nesvrstanih. Autor je, između ostalog, knjige *Making Policy Move: towards a politics of translation and assemblage* (s Johnom Clarkem, Noemi Ledvaiom i Davom Baintonom, 2015). Uredio je knjigu *Socialist Yugoslavia and the Non-Aligned Movement: Social, Cultural, Political and Economic Imaginaries* (2023).

Zbornici prethodnih skupova

Socijalizam na klupi

*Socijalizam na klupi. Jugoslavensko društvo
očima nove postjugoslavenske humanistike*

ur. Lada Duraković i Andrea Matošević

CeKaPISarnica, br. 3

Srednja Europa, Sveučilište Jurja Dobrile u
Puli, Sa(n)jam knjige u Istri, Zagreb i Pula,
2013.

ISBN 978-953-7963-07-1 (Srednja Europa)

ISBN 978-953-7498-74-0 (Sveučilište Jurja
Dobrile)

ISBN 978-953-57547-1-8 (Sa/n)jam knjige
u Istri)

Socijalizam: izgradnja i razgradnja

*Zbornik odabranih radova s Drugog među-
narodnog znanstvenog skupa Socijalizam na
klupi, Pula, 1-3. listopada 2015.*

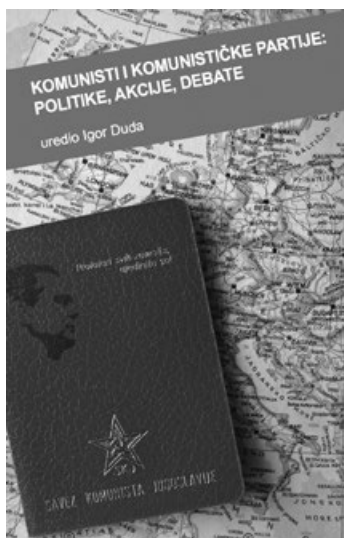
ur. Chiara Bonfiglioli i Boris Koroman

CeKaPISarnica, br. 9

Srednja Europa i Sveučilište Jurja Dobrile u
Puli, Zagreb i Pula, 2017.

ISBN 978-953-7963-65-1 (Srednja Europa)

ISBN 978-953-7320-47-8 (Sveučilište Jurja
Dobrile)

Komunisti i komunističke partije: politike akcije, debate

Zbornik odabranih radova s Trećeg međunarodnog znanstvenog skupa Socijalizam na klupi, Pula, 28-30. rujna 2017.

ur. Igor Duda

CeKaPISarnica, br. 12

Srednja Europa i Sveučilište Jurja Dobrile u Puli, Zagreb i Pula, 2019.

ISBN 978-953-7963-97-2 (Srednja Europa)

ISBN 978-953-8278-10-5 (Sveučilište Jurja Dobrile)

Kontinuiteti i inovacije

Zbornik odabranih radova s Četvrtog međunarodnog znanstvenog skupa Socijalizam na klupi, Pula, 26-28. rujna 2019.

ur. Anita Buhin i Tina Filipović

CeKaPISarnica, br. 15

Srednja Europa i Sveučilište Jurja Dobrile u Puli, Zagreb i Pula, 2021.

ISBN 978-953-8281-34-1 (Srednja Europa)

ISBN 978-953-8278-68-6 (Sveučilište Jurja Dobrile)